

ΙΣΤΟΡΙΚΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ

Ι Σ Τ Ο Ρ Ι Κ Ο Γ Ε Ω Γ Ρ Α Φ Ι Κ Α

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΣΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΕΚΔΟΣΗ - ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ:

ΜΙΧΑΛΗ Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΝΤΑΞΗΣ ΚΑΙ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΥΛΗΣ:

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΡΔΩΣΗΣ

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΦΑΚΛΑΡΗΣ

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ:

Μιχάλης Σ. Κορδώσης, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ίωαννίνων
Βασίλης Κατσαρός, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ

ΔΙΟΝ. ΝΟΤΗ ΚΑΡΑΒΙΑ

ΟΔΟΣ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 67 & ΕΡΕΣΣΟΥ 1

ΤΗΛ. 36 20 465 - ΑΘΗΝΑ Τ.Τ. 106 80

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Άσπ. Π. Φάκλαρη. 'Ο χάρτης του έξω-
φύλλου προέρχεται από τό βιβλίο του
C. Zacharakis, A catalog*ue* of printed
maps of Greece 1477-1800, Nicosia 1972,
pl. 318.

ΙΣΤΟΡΙΚΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΣΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΓΙΑΝΝΕΝΑ-ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1986

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	σελ.
ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ	9
<i>ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΥ</i> , Τά στοιχεῖα τοῦ λαϊκοῦ βίου στοὺς ἔρευ- νητικούς σκοπούς τοῦ περιοδικοῦ	11
<i>ΝΙΚΟΛΑΟΥ Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ</i> , Ἐπὶ τὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ βυζαντι- νὴ Μάνη (θέματα ἀρχαιολογικά - τοπογραφικά - δημογραφικά)	15
<i>ΘΑΝΑΣΗ Ν. ΠΑΠΑΖΩΤΟΥ</i> , Μεσαιωνικὴ τοπογραφία τοῦ νομοῦ Πιερίας	29
<i>ΒΑΣΙΛΗ Κ. ΚΑΤΣΑΡΟΥ</i> , Ἐχελῶς. Συμβολὴ στό πρόβλημα τῆς βυζαν- τινῆς πόλης	43
<i>ΜΙΧΑΗΛ Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ</i> , Ἡ κατάκτηση τῆς νότιας Ἑλλάδας ἀπὸ τοὺς Φράγκους. Ἱστορικά καὶ τοπογραφικά προβλήματα	53
 ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ	
<i>Θανάση Παλιούρα</i> , Καλυδών - Καλυδώνιοι - λίμνη Καλυδώνος	195
<i>Μιχάλη Κορδῶση</i> , α) Τό βυζαντινὸ Νίκλι. β) Ἡ πρώτη μνεία τοῦ Ἐξαμιλίου καὶ ὁ διοικητικὸς	197
<i>Θανάση Παπαζώτου</i> , α) Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς παλαιᾶς μητρόπολης τῆς Βέροιας. β) Ἡ πύλη τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τοῦ κοιλᾶ τῆς Θεσσαλονίκης. γ) Ἐπισκευὴ τῆς ἀκρό- πολης τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν Βασίλειο Ἀχρῖδιονό	200
<i>Σωτῆρη Κ. Κίτσα</i> - <i>Ξανθῆς Σαββοπούλου</i> , Τό μεσαιωνικὸ κάστρο τοῦ Μελανθίου Κιλκίς	203
 ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ - ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ	
<i>Donald M. Nicol</i> , The Despotate of Epiros 1267-1479. A contribution to the history of Greece in the Middle Ages (Μ. Κορδῶσης)	205
<i>Rodoniki Etzeoglou</i> , Karyoupolis. Une ville byzantine désertée. Esquisse de géographie histo- rique du nord-est du Magne (Μ. Κορδῶσης)	208
<i>Βούλας Κόντη</i> , Α') Συμβολὴ στὴν ἱστορικὴ γεωγραφία τοῦ νομοῦ Ἀργολίδας. Β') Συμβο- λὴ στὴν ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς Ἀρκαδίας (Μ. Κορδῶσης)	210
<i>Παναγιώτη Φάκλαρη</i> , Ἀρχαία Κυνουρία. Ἀνθρώπινη δραστηριότητα καὶ περιβάλλον (Μ. Κορδῶσης)	212
<i>Yves' acoste</i> , La géographie, ça sert, d'abord, à faire la guerre (Α. Κωνσταντακοπούλου)	214
 ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ	
Τὰ Ἑπειρωτικά Χρονικά καὶ ἡ Βυζαντινολογία	220
Πρακτικά Συμποσίου Κυπριακῆς Ἱστορίας	222

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

1. Άριστη (Άρτισία) Ίωαννίνων
2. Άσβεστοχώρι Ίωαννίνων (Λιόκ)
3. Βλαχογιάννη Έλασσόνος
4. Γέρμας Καστοριάς
5. Γεροπλάτανος Ίωαννίνων
6. Έλαφότοπος Ίωαννίνων
7. Κασσιώπη Κέρκυρας
8. Κλένια Κορινθίας
9. Λοφίσκος (Τσέριανη) Ίωαννίνων
10. Μίνθη (Άλβενα) Ίηλείας
11. Ρόδα Κέρκυρας
12. Ρούσο Καρδίτσας
13. Συρράκο Ίωαννίνων
14. Σφακερά Κέρκυρας 227

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ὁ χώρος εἶναι ἀποφασιστικός παράγοντας στήν ἀνθρώπινη δραστηριότητα, ἀφοῦ ἐπιδρᾷ πάνω στόν ἄνθρωπο καί κατευθύνει, ὡς ἓνα σημεῖο, τίς συμπεριφορές του. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, δέχεται τήν ἐπίδραση τοῦ ἀνθρώπου καί ἀλλάζει, σέ μικρότερο ἢ μεγαλύτερο βαθμό, ὄψη· δένεται δηλαδή μέ τά γεγονότα καί δέν ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἄψυχο πλαίσιο τῆς ἀνθρώπινης δράσης. Σύμφωνα μέ τή διαλεκτική αὐτή σχέση, μελετᾶται ὁ συγκεκριμένος χώρος καί ἡ ἐπίδρασή του στούς κατοίκους του καί παράλληλα μελετῶνται οἱ μεταβολές πού ἐπέφεραν οἱ κάτοικοι πάνω σ' αὐτόν.

Ἡ μελέτη τοῦ ἀνθρώπου μέσα στό χώρο —καί συγκεκριμένα στόν ἐλλαδικό— κατά τή μεσαιωνική περίοδο, εἶναι ὁ σκοπός τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ. Ἀναλυτικότερα, στό περιοδικό θά δημοσιεύονται ἐργασίες πού ἔχουν σχέση μέ τήν τοπική ἱστορία —ὅσο πῶς περιορισμένη εἶναι ἡ περιοχή πού ἐρευνᾶται τόσο περισσότερο λαμβάνεται ὑπόψη ὁ χώρος— καθώς καί μέ τή φυσική γεωγραφία, τήν ἀρχαιολογία (πού ἔχει σχέση μέ τό ἔδαφος) τήν τοπωνυμιολογία (ὅσα τοπωνύμια προσφέρουν στήν ἱστορία καί στήν γεωγραφία), τόν πληθυσμό (ἐθνολογικά-δημογραφικά θέματα, κοινωνία, λαϊκός βίος) κλπ. Στό τέλος κάθε τόμου, σέ παράρτημα, θά δημοσιεύεται τοπογραφικό ὕλικό ἀπό γραπτές πηγές ἢ ἀπευθείας ἀπό τήν προφορική παράδοση. Χρονολογικά τό περιοδικό θά καλύπτει τήν περίοδο ἀπό τούς ὑστερορωμαϊκοὺς χρόνους ὡς τούς πρῶτους αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας.

Η ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΛΑΪΚΟΥ ΒΙΟΥ
ΣΤΟΥΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥΣ ΣΚΟΠΟΥΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

Χαιρετισμός και απόψεις του καθηγητή της Λαογραφίας Δημ. Σ. Λουκάτου

Με πολλή χαρά, ιδιαίτερα ως παλαιός καθηγητής των νέων επιστημόνων, πού μου ανάγγειλαν την έκδοση του περιοδικού: «**Ιστορικό-γεωγραφικά**», διαπίστωσα —και εξετίμησα άμέσως— τή σωστή πρόθεσή τους να περιλάβουν, στην πλούσια ερευνητική ύλη των σελίδων τους, και συναφή κεφάλαια του λαϊκού βίου.

Από τά χρόνια του Νικολάου Πολίτου και των μαθητών του, του Στίλ-πωνος Κυριακίδου ιδιαίτερα, και του Γεωργίου Μέγα, ό μεσαιωνικός λαϊκός βίος έχει προβληθεί, ως ιστορική και βιωματική γέφυρα (σήμερα θα λέγαμε, μιά «ισόπεδη διάβαση») από τά αρχαία ελληνικά χρόνια στά νεώτερα, μέ όλες τις φυσιολογικές προσμίξεις και επιδράσεις τρόπων ζωής ή ψυχικότητας, πού επιβάλλει ή ιστορία πάνω στό γεωγραφικό χώρο των δραστηριοτήτων της. Ήπειδή όμως, ή μέν ιστορία δέν νοείται χωρίς τήν ανθρώπινη παρουσία και πρωτοβουλία, ή δέ γεωγραφία δέν είναι άπλή γεωλογία, αλλά άκολουθεί και πολιτισμικές διαμορφώσεις, μέ τήν παρέμβαση του ανθρώπου (γεωργία-καλλιέργειες, οικισμός- πόλεις, φρούρια, διώρυγες, φράγματα, γέφυρες, όδικά δίκτυα κλπ.), είναι φυσικό, μέσα στή σύνθεση του όρου «**Ιστοριο-γεωγραφία**» νά νοείται και τό τρίτο στοιχείο: του **βιοϋντοσάνθρωπου**. Καί όπως ή Λαογραφία-Ήθνολογία-Άνθρωπολογία-Κοινωνιολογία επικαλούνται, γιά πλαισίωμά τους, τήν ιστορία και τόν γεωγραφικό χώρο, έτσι και ή Ήθνολογία-Ήθνολογία-Κοινωνιολογία θά πρέπει ν' αναζητεί, ως συμπληρωματικό στοιχείο της, τά λαϊκά βιώματα των χρονικών περιόδων και των χώρων της, πού άποτελούν και τό μόνιμο στοιχείο ζωής (μαζί με τήν πανίδα και τή χλωρίδα), θύμα συνήθως, αλλά και αντίρροπο, των πολιτικών ή πολεμικών πρωτοβουλιών.

Ό Φαίδων Κουκουλέσ μάς έχει δώσει ένα μεγάλο και βαθύτερο δίδαγμα γιά τή σημασία του λαϊκού βίου στή μεσαιωνική ιστορία μας μέ τήν έρευνα των στοιχείων και τίς διαπιστώσεις πού έκαμε στή σειρά των έξι τόμων του έργου του: «**Βυζαντινών βίος και πολιτισμός**»

(ἔκδ. Γαλλικοῦ Ἰνστ. Ἀθηνῶν, 1948-55). Τά στοιχεῖα αὐτά καλύπτουν ὅλη τή συνέχεια τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς ζωῆς, ἀπό τά πρῶτα βυζαντινά χρόνια (4ος αἰώνας) ὡς τό 1821 καί τίς ἡμέρες μας (συγκριτικά).

Στίς λαογραφικές ἀναφορές τῶν μελετῶν μου χρησιμοποιοῦ συνήθως τίς διαπιστώσεις τοῦ Φ. Κουκουλέ, ὡς πρώτη ἔνδειξη τῶν νεοελληνικῶν μορφῶν τῆς λαϊκῆς μας ζωῆς (ὅπως ἀντίστοιχα, γιά τή μεσαιωνική ἑλλ. γλῶσσα, μάρ εἶναι πολύτιμο τό «Corpus» τοῦ «Λεξικοῦ τῆς Μεσαιων. Δημόδους Γραμματείας 1100-1669», πού ἀπό τό 1968 μάς δίνει ὁ Ἐμμανουήλ Κριαράς).

Εἶναι πολλά τά βιωματικά λαϊκά στοιχεῖα, πού μποροῦν νά συνοδεύσουν καί νά συμπληρώσουν τά ἱστορικά καί μορφολογικά διδόμενα τῆς Ἱστορικῆς καί Γεωγραφικῆς ἔρευνας. Δέν εἶναι μόνο ὅσα ἀφοροῦν τόν λεγόμενο ὕ λ ι κ ὀ β ῖ ο (γεωργία, κτηνοτροφία, ναυτιλία-ἀλιεία (θάλασσα, ποτάμια, λίμνες), οἰκοδομία, σκευή καί τροφές, κλιματικές ἐνδυμασίες, οἰκιστικά καί ἐπαγγελματικά βιώματα, ἐκκλησιαστικός βίος, Μοναστηριολογία κ.ἄ.). Εἶναι καί ὅσα π α ρ α δ ῖ δ ο ν τ α ι μέ τόν προφορικό λαϊκό λόγο, πού ἀποτελεῖ σοβαρό «φερέφωνο» τῆς ἱστορικῆς μνήμης. Τά λεγόμενα «μνημεῖα τοῦ λόγου» (ἡ προφορική λαογραφία) συντηροῦν καί μαρτυροῦν πολλά ἀπό τήν (κάποτε ἄγνωστη) ἱστορία τοῦ τόπου μας. Εἶναι οἱ θρύλοι, τά τραγούδια, τά παραμύθια, οἱ παροιμίες, ἀκόμα καί τά αἰνίγματα. Ἐνδεικτικά ἐπίσης, γιά τή γεωγραφική μορφολογία, εἶναι τά τοπωνύμια, οἱ μῦθοι (γιά τήν πανίδα καί τή χλωρίδα), οἱ εὐτράπελες διηγήσεις (γιά τίς κοινωνικές ἐκτιμήσεις), οἱ παροιμίες πάλι καί τά αἰνίγματα (γιά τούς κλιματικούς καί παραγωγικούς ὄρους ζωῆς).

Ὁ Φαίδων Κουκουλέ δέν παραλείπει τά στοιχεῖα αὐτά στίς ἀναζητήσεις του: Γεωγραφικός βίος, ποιμενικά, ναυτικός βίος, ἀλιεία, θήρα, τροφαί καί ποτά (στόν Ε΄ τόμο, μέ εἰκονογραφημένες μάλιστα σκηνές ἀπό κώδικες), οἰκία καί ὁδοί (στόν Δ΄ τόμο), παραδόσεις, παραμύθια, παροιμίες, μῦθοι (στόν ΣΤ΄ τόμο).

Τή σημασία ἰδιαίτερα τῶν μεσαιωνικῶν τοπωνυμίων (οἰκισμῶν, ὀρέων, ποταμῶν, κτημάτων κλπ.) γιά τήν ἀνίχνευση τοπικῶν ἱστορικῶν στοιχείων, ἐτόνισαν καί ἔδειξαν, ἀπό τούς πρῶτους, οἱ Σπ. Λάμπρος, Ν. Πολίτης, Γ. Χατζηδάκης, Κ. Ἄμαντος, Σ. Μενάρδος κ.ἄ. (βλ. Δικ. Β. Βαγιακάκου, Σ χ ε δ ῖ α σ μ α π ε ρ ῖ Τ ο π ω ν υ μ ῖ Σ π ο υ δ ῶ ν», περ. «Ἀθηνᾶ» 66, 1962, σ. 327-33).

Στή μεγάλη συλλογή ἑλληνικῶν «Παραδόσεων» τοῦ Νικολάου Πολίτου (δύο τόμοι, 1904), παράλληλα πρὸς τούς θρύλους, πού ξεκινοῦν ἀπό τοπωνύμια μέ συγκεκριμένα «ἀρχαιολογικά» στοιχεῖα (Χῶρες καί τόποι, Πόλη-ἀγία Σοφία, Βουλιαγμένες πολιτείες, Ἀρχαῖα κτίρια καί μάρμαρα, Βασιλιάδες καί ρηγάδες, Κάστρα καί ἐρείπια), ζοῦν καί ἀνανεώνονται ἐπίσης θρύλοι μέ ἀκαθόριστα - γενικά «σημεῖα» (ἀλώνια, τρίστρατα,

λαγκάδια, θησαυροί, Ἀράπηδες, Γίγαντες, ζῶα καί φυτά, Ἅγιοι, Στοιχειά, νερά, πηγές, ποτάμια, βράχοι καί ξερνήσια, («Δασκαλειά»). Ὅλοι αὐτοί οἱ θρύλοι, στηριγμένοι ἢ καί γεννῶντας διάφορα τοπωνύμια, διακινουῦντα. μέ ἀντίστροφες διαδρομές ἀπό τά ἀρχαῖα ἢ τά βυζαντινά χρόνια στά νεώτερα, καί ἀπό τά νεώτερα, στά μεσαιωνικά καί τά ἀρχαῖα.

Στό νέο αὐτό περιοδικό θά πρέπει νά φιλοξενοῦνται ἐρευνητικές γενικότερα ἢ καί μονογραφικές ἐργασίες τοῦ εἴδους αὐτοῦ, μέ ἀνθρωπογεωγραφικούς στόχους. Θά φανεῖ τότε, πόσο ἐναρμονισμένες (καί συμπληρωμένες) θά εἶναι οἱ Ἱστορικο-γεωγραφικές ἐρευνες μέ τίς τοπολογραφικές, καί πόσο **δ ι α χ ρ ο ν ι κ ἄ ζ ω ν τ α ν ὄ ς** θά παραμένει ὁ γεωγραφικός χῶρος, ὅταν θά ἐρευνᾶται μέ τήν τριπλή αὐτή σύνθεση (ἱστορία, γεωγραφία, λαϊκά βιώματα).

Συγχαίρω τήν καλή πρωτοβουλία, καί εὐχομαι τό καλό ἀποτέλεσμα, πῶς προσδοκοῦμε.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΑΝΗ
(ΘΕΜΑΤΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ—ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ—ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ)

Οί παρατηρήσεις πού ακολουθοῦν βασίζονται κυρίως σέ πορίσματα ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας, μιά καί εἶναι λίγες οἱ πληροφορίες ἀπό γραπτές πηγές πού ἔχουν ὡς τώρα ἐπισημανθεῖ. Οἱ παρατηρήσεις ἀποτελοῦν ἓνα πρῶτο σχεδιάσμα, μιά πρώτη προσπάθεια ἐπεξεργασίας τοῦ συγκεντρωμένου ὕλικου, ἀφοῦ ἡ συνολική μελέτη καί ἐπεξεργασία του μόλις ἔχει ἀρχίσει.

Στή διαίρεση τῶν περιοχῶν τῆς Μάνης ξεφεύγω ἀπό τά καθιερωμένα. Ἴσως αὐτή ἡ ἀπόκλιση εἶναι πιά χρήσιμη στήν παροῦσα μελέτη. Κυριώτερα της γνωρίσματα εἶναι ὁ περιορισμός τῆς Κάτω Μάνης (Ἀνατολικῆς, Προσηλιακῆς) στήν περιφέρεια τοῦ Γυθείου ὡς τήν Ἀρεόπολη, ὁ χαρακτηρισμός μέ τόν ὄρο Προσηλιακή τοῦ τμήματος τῆς Κάτω Μάνης ἀπό τήν Ἀρεόπολη ἀνατολικά ὡς τό Ταίναρο καί ἡ ὑπαγωγή του στή Μέσα Μάνη. Ἀπό τήν Ἀρεόπολη ἄλλωστε σήμερα περνᾷ δρόμος πού ὁδηγεῖ διά τοῦ Κότρωνα, Λάγιας πρὸς τό Ταίναρο.

Παλαιοχριστιανικές βασιλικές βρέθηκαν - πάντα ἰσχύει τό ὡς τώρα - κατά χρονολογική σειρά πρῶτα στή Μέσα Μάνη (τήν Ἀποσκιαδερή)¹. Στήν ἀρχαία Καινήπολη², τή σημερινή Κυπάρισσο, δυό: στόν Ἅγιο Πέτρο, ἄς δεχτοῦμε πῶς ἀνάγεται καί στόν 5ο αἰ., ἡ αἰ στή θέση Μοναστήρι, κτίσμα τοῦ 6ου αἰ. Κι οἱ δυό εἶχαν ἰδρυθεῖ κοντά στή θάλασσα. Ἐσωτερικότερα, λίγο πιά πάνω, στήν περιφέρεια τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Ἄλυκα, ἔχει ἐπισημανθεῖ ἡ μεταγενέστερη, πιθανῶς τοῦ 7ου αἰ, βασιλική τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα. Κάτω ἀπό τό Οἶτυλο³, κοντά στήν ἀκτῆ, ἡ παρουσία γλυπτῶν

1. Βλ. ΠΑΕ 1958, σ. 199-219, 1960 σ. 233-245, *D. Pallas*, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Città del Vaticano, 1977, σ. 196-199.

2. *Νικ. Δ. Παπαχατζῆς*, Πανσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις. Βιβλ. 2 καί 3, Κορινθιακά καί Λακωνικά, Ἀθήνα 1976, σ. 446 καί 447α.

3. Γι' αὐτό βλ. τόν ἴδιο, ὁ.π. σ. 450-451α. Βλ. ἀκόμη Ἄννας Ἀβραμέα, Ἱστορικές μαρτυρίες καί ἀρχαιολογικά τεκμήρια ἀπό τό Οἶτυλο τῆς Μάνης (Ἀπό τήν ἀρχαιότητα μέχρι τό ΙΕ' αἰ.), Λακωνικά Σπουδαί 7 (1983) σ. 3-22.

ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καθιστᾶ πιθανότατη τὴν ὑπαρξὴ ἐκεῖ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ 6ου αἰ.⁴ Ἄλλη βασιλικὴ ἀνασκάφηκε στὸ Τηγάνι.⁵ Ἡ μορφή της ποῦ ἤλθε στὸ φῶς ἀνάγεται στὸν 7ο αἰ. Τὰ εὐρήματα ὅμως ἀπὸ τοὺς τάφους, ποῦ πολυάριθμοι ἀνασκάφηκαν μέσα στὸ χῶρο της, χρονολογοῦνται καὶ ἀπὸ τὸ 5ο καὶ τὸν 6ο αἰ. Μαρτυροῦν λοιπὸν καὶ αὐτὰ γιὰ παλιότερη φάση της. Κι ἄς σημειωθεῖ πῶς μερικοὶ τοποθετοῦν στὸ Τηγάνι τὴν ὀμηρικὴ Μέσση⁶, τὴν «πολυτρήρωνα» (Ἰλ. Β 582=πολυπερίστερη). Κατὰ τὸν Πausanias (III, 25, 9) ἡ Μέσση ἦταν πόλη καὶ λιμένας, «ὀλίγον δὲ ἀπωτέρω (τῆς Ἰππόλας) Μέσσα πόλις καὶ λιμὴν». Στὸ Γύθειο (Κάτω Μάνη), ἀρχαία πόλη καὶ τῶν Ἐλευθερολακῶνων⁷, ἔχει ἐν μέρει ἀνασκαφῆ πάνω στὴν ἀρχαία ἀκρόπολη μεγάλη βασιλικὴ (6ου αἰῶνα;) δεσποζούσα τῆς πόλεως μὲ θαυμάσια θεὰ πρὸς τὴ θάλασσα, κι ἄλλη, μεταγενέστερη, στὴν ἴδια πολιτεία⁸. Ἀπέναντι στὸ ἀκρωτήριο Τηγάνι, στὴν ἐνδοχώρα, στὸ χωριὸ Παλιόχωρα, ἀνασκάφηκε ἄλλη τρίκλιτη βασιλική⁹. Ὁ χρόνος τῆς οἰκοδομῆς της εἶναι ἀβέβαιος. Διασώζει ὅμως τοιχογραφίες καὶ τοῦ 10ου αἰ. κι ἀκόμη παλιότερες, μισοσβησμένες, στὴν ἀψίδα αὐτῆς τοῦ ἱεροῦ.

4. Ἡ ἴδια ὁ.π., σ. 11-16.

5. ΠΑΕ 1964, σ. 121-135, 1977 σ. 200-207, 1978 σ. 183-191, 1979 σ. 215-222, 1980 σ. 247-258, 1981 σ. 241-253, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1983, σ. 71-72, Νίκου Γκιολέ, Γυάλινα ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ Τηγάνι τῆς Μάνης, Τρίτο Συμπόσιο βεζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Ἀθῆνα 1983, σ. 17-18, Κατάλογος τῆς Ἐκθέσεως γιὰ τὰ ἑκατὸ χρόνια τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, 6 Ὀκτωβρίου 1984-30 Ἰουνίου 1985 σ. 52-61 (Ν. Β. Δρανδάκης).

6. Helen Waterhouse - R. Hope Simpson, Prehistoric Laconia: Part II BSA 56, 1961, σ. 122-123. Γιὰ τὴ θέση τῆς Μέσσης βλ. Δήμου Ν. Μέξη, Ἡ Μάνη καὶ οἱ Μανιάτες, Ἀθῆναι (1977) σ. 103 καὶ ὑποσ. 1 (=κοντὰ στὸν ὄρμο τοῦ Μεζάπου). Δημ. Β. Δημητράκος - Μεσσίικλης, Οἱ Νυκλιάνοι, Ἀθῆναι (1949), τ. 109 (ὁ λιμένας στὸ σημερινὸ Μέζαπο), τὸ ἴδιο καὶ ὁ Δ. Β. Βαγιακάκος, Ἀρχαῖα καὶ Μεσαιωνικὰ τοπωνύμια ἐκ Μάνης, Ἑλληνικά XV (1957), σ. 205. Γιὰ τὸ Τηγάνι παρατηρεῖ ὁ Νικ. Παπαχατζῆς, ὁ.π., σ. 448 α, β, ὅτι ταυτίζεται ἀπὸ πολλοὺς μὲ τὸ γαλλικὸ κάστρο «τῆς μεγάλης Μαΐνης, ποῦ τὸ εἶχε χτίσει ὁ Γουλιέλμος de Villehaudouin». Επειδὴ ὑπάρχει στὸ Τηγάνι «καὶ ἀρχαῖο οἰκοδομικὸ ὕλικό καὶ ἐπειδὴ ἓνα κομμάτι τειχοῦς μοιάζει μὲ κυκλώπειο, ὑπόθεσαν πῶς στὴν ἴδια θέση βρισκόνταν ἡ ὀμηρικὴ Μέσση, ἐνῶ ἡ ὁμώνυμη πόλη τῶν ἱστορικῶν χρόνων βρισκόνταν στὴν παραλία νοτιοανατολικά τοῦ κάστρου καὶ νοτιοδυτικά τοῦ χωριοῦ Μέζαπος».

7. Βλ. Π.Ε. Γιαννακοπούλου, Τὸ Γύθειο, Ἀθῆναι 1966.

8. Τὴν πρώτη ἐπισκέφθηκα μετὰ τὴ σωστικὴ ἀνασκαφῆ. Τὴν ἄλλη, κατὰ τὴ διάρκειά της. Δέν ξέρω ποῦ στηριζόμενος ὁ Π. Ε. Γιαννακόπουλος, ὁ.π., σ. 189, μιλάει γιὰ πολλοὺς παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς ποῦ βρέθηκαν στὸ Γύθειο, προερχόμενους ἐκ μετατροπῆς εἰδωλολατρικῶν κτηρίων. Ὁ Ἄγγελος Δεληβοριάς ΑΔ 24(1969) Μέρος Β' 1 - Χρονικά σ. 141, μιλάει γιὰ ἐρείπια μνημειώδους βασιλικῆς στὴ Δίχοβα Γυθίου (βλ. καὶ πίν. 139α-β). Ὁ ἴδιος προσθέτει πῶς «εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ ἐκτεταμένη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα πρὸς διαπίστωση τοῦ πιθανώτατα κοσμικοῦ χαρακτήρος τοῦ κτίσματος». Τὸ χῶρο δὲν ἔτυχε ὡς τώρα νὰ ἐπισκεφθῶ.

9. ΠΑΕ 1975, σ. 184-189.

Ἔτσι ἡ πληροφορία τοῦ βασιλικοῦ συγγραφέα Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου γιὰ τὸ βραδύτατο ἐκχριστιανισμό τούλάχιστο τῆς Μέσα καὶ Κάτω Μάνης στὰ χρόνια τοῦ Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνα (867-886)¹⁰ σήμερα δὲν ἀντέχει στὸν ἔλεγχο. Ὑστερα κατάλοιπα ὄψιμης εἰδωλολατρείας δὲν διέκρινα πουθενά, τούλάχιστο στὴν Ἐποσκιαδερῆ (Μέσα Μάνη). Γιὰ τὴν Προσηλιακῆ, τὴν Ἐξω καὶ τὴν Κάτω Μάνη δὲν μπορῶ νὰ τὸ ἰσχυρισθῶ, ἐπειδὴ δὲν τίς ἔχω ὁ ἴδιος τόσο περπατήσει, ὅπως τὴν Ἐποσκιαδερῆ. Βασιλικές λοιπὸν βρέθηκαν στὴ Μέσα καὶ Κάτω Μάνη σὲ ἀρχαῖες πόλεις, βασιλικές μεγάλες στὴν Καινήπολη καὶ στὸ Γύθειο, ἄλλη στὴν περιοχὴ τῆς Μέσσης, ἐνῶ ὑπάρχουν ἰσχυρές ἐνδείξεις γιὰ τὴν παρουσία βασιλικῆς καὶ στὸ Οἶτυλο. Οἱ πόλεις εἶναι παραθαλάσσιες. Καὶ ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ, ὁ παλαιοχριστιανικός «πολιτισμός ἤκμασεν ἐξόχως ἐν περιοχαῖς παραθαλασσίαις καὶ ἐν νήσοις προϋποθέτων ἀσφάλειαν θαλασσῶν»¹¹. Σύμφωνα μὲ ὅσα εἰπώθηκαν πρὸ πάνω ἢ ζωῆ ἀρχαίων πόλεων τῆς Μάνης συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ. Καὶ ἂν εἶναι κριτήριον τὸ μέγεθος τῶν ἐκκλησιῶν, περισσότερο πληθυσμὸ εἶχαν τότε, κατὰ τὰ σημερινὰ δεδομένα, τὸ Γύθειο καὶ ἡ Καινήπολη.

Κοντὰ στὸ Τηγάνι, στὸ μονοκάμαρο, ἐρειπωμένο ναῖσκο τοῦ Ἁγίου Προκοπίου ἐπισημάνθηκαν στὴν ἀψίδα τοιχογραφίες τοῦ ἀρχικοῦ στρώματος, πού θεωρήθηκαν ἔργο τῶν χρόνων τῆς Εἰκονομαχίας καὶ μάλιστα τοῦ α' μισοῦ τοῦ 9ου αἰῶνα¹².

Ἄς σημειωθεῖ πὼς ξέρομεν ἀπὸ φιλολογικὲς πηγές ὅτι τὸ 821/22 ὁ Νικήτας ὁ ἐξ Ἀμνίας ἔγραψε τὸ βίον τοῦ Ἁγίου Φιλαρέτου στὴν Καρυούπολη «συνεγραψάμην», ὅπως σημειώνει, «τόν βίον αὐτοῦ ἔτους, ζτλ ἐν ἐξορίᾳ, ὧν ἐν Πελοποννήσῳ, ἐν Καριουπόλει»¹³. Ὡστε τὸ 821/22 ἡ Καρυούπολη τῆς Μέσα Μάνης πρέπει νὰ ἦταν κατοικημένη περιοχὴ, ἀλλὰ καὶ τόπος ἐξορίας, καὶ μάλιστα τόπος στὸν ὅποιον ἴσως εἶχεν ἐπικρατήσῃ ἡ εἰκονομαχία.

Στὴ συνέχεια ἀκολουθεῖ κατάλογος τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Μάνης ἀρχιτεκτονικῶν, ζωγραφικῆς (τοιχογραφιῶν)¹⁴ καὶ γλυπτικῆς κατὰ περιοχές καὶ αἰῶνες. Γιὰ τὸν καταρτισμὸ τους χρησιμοποιήθηκεν ἡ ἐπόμενη βιβλιογραφία:

10. De administrando imperio, ἐκδ. Moravcsik-Jenkins, Budapest 1949, 50/4, 71-76.

11. Διον. Α. Ζακωθηνός, Ἡ βυζαντινὴ Ἑλλάς 392-1204, ἐν Ἀθήναις 1965, σ. 33.

12. Ν. Β. Δρανδάκης, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, ἐν Ἀθήναις, 1964, σ. 1-4.

13. Marie Henriette Fourny-Maurice Leroy, La vie de S. Philarète, Byzantion, 9, 1934, σ. 165, στίχ. 27-29.

14. Ἄξιόπροσεκτο πὼς δὲν διαπιστώσαμε στὴ Μάνη τὴν παρουσία φορητῶν εἰκόνων βυζαντινῆς ἐποχῆς.

- R. Traquair*, *Laconia, The churches of Western Mani*, BSA XV, 1908-1909, σ. 177-213.
- H. Megaw*, *Byzantine architecture in Mani*, δ.π., τόμ. XXXIII, 1932-1933, σ. 137-162.
- Antoine Bon*, *Le Péloponnèse byzantin*, Paris 1951, σ. 138-140.
- N.B. Δρανδάκης*, Βυζαντινὰι τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, Ἐν Ἀθήναις 1964.
- » , Χριστιανικὰί ἐπιγραφὰί Λακωνικῆς, ΑΕ, 1967, σ. 138-139.
- Ἐ. Κουνουπιώτου, ΑΔ 23 (1968), Μέρος Β' 1 - Χρονικά, σ. 204-205.
- N.B. Δρανδάκης*, "Ἅγιος Παντελεῖμων Μπουλαριῶν, ΕΕΒΣ ΛΖ', 1969-1970, σ. 437-458.
- ΑΔ. 24(1969), Μέρος Β' 1 - Χρονικά, σ. 15 (Ἄ. Ὀρλάνδος), σ. 172 (Ν. Ζίας).
- ΑΔ. 25 (1970) Μέρος Β' 1 - Χρονικά σ. 19 (Μύρων Μιχαηλίδης).
- N.B. Δρανδάκης*, Δεόμενοι Ἅγιοι ἐπὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου ἀψίδος εἰς ἐκκλησίας τῆς Μέσα Μάνης, ΑΑΑ 1971, σ. 232-240.
- » , Ὁ Ταξιάρχης τῆς Χαροῦδας καὶ ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ του, Λακωνικὰί Σπουδαί, Α' 1972, σ. 275-291.
- » , Νικήτας Μαρμαρᾶς, Δωδώνη, Α', 1972, σ. 21-44.
- » , Ὁ ναός τοῦ Ἁϊ-Λέου εἰς τὸ Μπρίκι τῆς Μάνης, ΔΧΑΕ περ. Δ', τόμος ζ' 1972 σ. 146-168.
- » , Ἀνάγλυπτος παράστασις βυζαντινοῦ μύθου, ΕΕΒΣ, ΛΘ'-Μ', 1972-1973, σ. 659-674.
- Ροδονίκη Ἐτζέογλου* ΑΔ 27(1972), Μέρος Β' 1 - Χρονικά, σ. 305-306.
- » , ΑΔ 28(1973) Μέρος Β' 1 - Χρονικά, σ. 242-246.
- » , ΑΔ 29(1973-1974) Μέρος Β' 2 - Χρονικά, σ. 418-420, 421-423.
- Ἄννα Ἀβραμέα, Ὁ «Τζάσις τῶν Μεληγγῶν», νέα ἀνάγνωσις ἐπιγραφῶν ἐξ Οἰτύλου, Παρνασσός, Ις' ἀριθ. 2, 1974 σ. 288-300.
- Ντούλα Μουρίκη*, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης, Ἀθῆναι 1975.
- N.B. Δρανδάκης*, Ἄγνωστα γλυπτά τῆς Μάνης ἀποδιδόμενα στό Μαρμαρᾶ Νικήτα ἢ στό ἐργαστήρι του, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τόμος Η', 1975-1976, σ. 19-28.
- N. Γκιολές*, Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Γαρδενίτσας Μέσα Μάνης, Λακωνικὰί Σπουδαί Γ', 1977, σ. 36-83.
- Ἄγγελικὴ Σταυροπούλου - Μακρῆ, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Νικολάου Γλέζου στὴ Μέσα Μάνη, Δωδώνη Η', 1979, σ. 299-329.
- Lascarina Bouras*, Architectural sculptures of the twelfth and the early thirteenth centuries in Greece, ΔΧΑΕ περ. Δ' τόμ. Θ', 1977-1979 σ. 63-64.
- N.B. Δρανδάκης*, Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου στὴ Φανερωμένη τῆς Μέσα Μάνης (1079), ΑΕ 1979, σ. 218-225.

- » , Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων Κηπούλας (1265), ΑΕ 1980, σ. 97-118.
- » , Δυό βυζαντινές ἐνεπίγραφες πλάκες ἀγίας Τράπεζας σέ ναοῦς τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης, τόμος «Μνήμη» Γεωργίου Ἰ. Κουρούλη, Ἀθήναι 1980 (ἀνάτυπο), σ. 1-5.
- Νίκη Ἐτζέογλου*, Νεώτερες ἐρευνες γιά τήν ἱστορία καί τά μνημεῖα τῆς Παλαιᾶς Καρυουπόλεως, Πρῶτο Συμπόσιο βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης, Ἀθήνα 1981, σ. 23-24.
- Μαίρη Παναγιωτίδη*, Παρατηρήσεις στήν εἰκονογραφία τῶν ἀψίδων σέ ἐκκλησίες τῆς Μάνης: δεόμενοι Ἅγιοι - Δέηση - Ἐνθρονη Παναγία μέ δωρητές - Ἱεράρχες ὁ.π., σ. 66-67.
- Σ. Καλοπίση - Βέρτη*, Παρατηρήσεις στήν εἰκονογραφία τῶν ἀψίδων σέ ἐκκλησίες τῆς Μάνης: Μεταμόρφωση - Πλατυτέρα - Θεοπάτορες - δωρητές, ὁ.π., σ. 34-35.
- Μαίρη Παναγιωτίδη*, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου στή Μεγάλη Καστάνια Μεσσηνιακῆς Μάνης, Δεύτερο Συμπόσιο βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης, Ἀθήνα 1982, σ. 80-81.
- Χαρίκλεια Κωνσταντινίδη*, Συμβολή στή μελέτη τῶν βυζαντινῶν «τοξωτῶν κωδωνοστασιῶν», Λακωνικάί Σπουδαί, ΣΤ', (1982), σ. 62-79.
- » , Ὁ ναός τῆς Ἀγίας Σοφίας στή Λαγκαδά τῆς ἔξω Μάνης, ὁ.π., σ. 80-124.
- Νικ. Γκιολές*, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Πέτρου Πύργου Διροῦ στή Μάνη καί ἡ ἰδιόμορφη εἰς Ἄδου Κάθοδος, ὁ.π., σ. 134-161.
- Ν.Β. Δρανδάκης*, Δυό ἐπιγραφές ναῶν τῆς Λακωνίας: τοῦ Μιχαήλ Ἀρχαγγέλου (1278) στόν Πολεμίτα τῆς Μάνης καί τῆς Χρυσαιτίσσης (1290), ὁ.π., σ. 44-61.
- » , Δίκλιτος σταυρεπίστεγος ναός βυζαντινῶν χρόνων, ΑΑΑ, XIV, 1982, σ. 37-46.
- Φανή Α. Δροσογιάννη*, Σχόλια στίς τοιχογραφίες τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στή Μεγάλη Καστάνια Μάνης, Ἀθήνα, 1982.
- Ἐλένη Δεληγιάννη - Δωρῆ*, Τοιχογραφίες 15ου αἰῶνα στό Κάστρο τῆς Ζαρνάτας, Τρίτο Συμπόσιο βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης, Ἀθήνα 1983, σ. 19-20.
- Νικ. Γκιολές*, Ὁ ναός τοῦ Ἀγίου Νικήτα στόν Καραβᾶ Μέσα Μάνης, Λακωνικάί Σπουδαί, 7 (1983), σ. 154-202.
- Ν.Β. Drandakis*, Les peintures murales des Saints - Théodores à Kaphiona, (Magne du Péloponnèse), Cah. Archéol. 32, 1984, σ. 163-175.
- Σοφία Καλοπίση - Βέρτη*, Ἡ «σπηλιά τῆς Ἀγίας Μαρίας» στή Λαγκαδά τῆς ἔξω Μάνης, Ἀμητός στή μνήμη Φώτη Ἀποστολόπουλου, Ἀ-

θήνα 1984, σ. 162-190.

N.B. Δρανδάκης, Οί τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Πέτρου Γαρδενίτσας, ὑπό δημοσίευσιν στὸν τιμητικὸ τόμο Γεωργίου Μυλωνᾶ.

» , Ἡ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως στὴ Νομιτζή καὶ τὰ ἀνάγλυπτα ἐπιθήματα τῶν κίωνων του, ὑπό δημοσίευσιν στὸν τιμητικὸ τόμο τοῦ Ἰωάν. Καραγιαννοπούλου.

» , Ἡ ναὸς τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου στὸν Τσόπακα, ὑπό δημοσίευσιν στὸν τιμητικὸ τόμο Τάσου Γριτσοπούλου.

ΠΑΕ 1974 σ. 110-130 καὶ 137-138, 1975, σ. 189-196, 1976, σ. 213-223, 226-229, 230-234, 249-250, 1977, σ. 204, 208-228, 1978, σ. 135-159, 169-170, 175-182, 188-191, 1979 σ. 156-207, 219-225, 1980, σ. 188-216, σ. 251, 1981, σ. 254-268¹⁵.

Ἐὰς προστεθοῦν τὸ χειρόγραφο ἡμερολόγιο τῆς ἔρευνας τοῦ 1983, πού ἔχει κατατεθεῖ στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, καὶ δικές μου σημειώσεις ἀπὸ ἐπισκέψεις στὰ μνημεῖα τῆς Μάνης.

Svetlana Tomeković, Le décor peint de l'église de Blachérna à Mezapos (le Magne) (Zbornik za Likovne Umetnosti 19, 1983 ἀνατ. σ. 1-16.

Γ. Δημητροκάλλης, Ἡ δίκωχος σταυροεπίστεγος ναὸς τοῦ Προδρόμου στὴ Βάθεια τῆς Μάνης, *Λακωνικά Σπουδαί*, 7(1983) σ. 139-153.

Sophia kalopissi-Verti, Osservazioni iconografiche sulla pittura monumentale della Grecia durante il XIII secolo, XXXI Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina 1984, σ. 203-205, 216.

ἡ ἴδια, Tendenze stilistiche della pittura monumentale in Grecia durante il XIII secolo, ὁ.π., σ. 239-241.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ¹⁶

I. Κάτω Μάνη (περιοχὴ Γυθείου καὶ ἔκταση ἀπὸ τὸ Γύθειο ὡς τὴν Ἀρεόπολη).

α') ἀ ρ χ ι τ ε κ τ ο ν ι κ ῆ: Α' σταυροειδεῖς μέ τροῦλλο ναοί: *Λίμπερδο* Ἁγιος Δημήτριος (11ος αἰ), *Γέρμα* Ἁγιος Νικόλαος (11ος αἰ.), *Σκουτάρι* Ἁγία Βαρβάρα (12ος αἰ;) - *σύνολο 3*.

Β' σταυροειδεῖς μέ τροῦλλο συνεπτυγμένοι: *Κάστρο Καρουνόλεως* Ἁγιος Νικόλαος (τέλος 13ου αἰ.), Ἁγιος Γεώργιος (ἀρχές 15ου αἰ;) - *σύνολο 2*.

15. Οἱ ἐκθέσεις πού δημοσιεύονται στὰ ΠΑΕ ἔχουν, ὅπως εἶναι γνωστό, προσωρινὸ χαρακτήρα. Δέν ἀποτελοῦν ὀριστικὴ δημοσίευση. Γι' αὐτὸ εἶναι ἐνδεχόμενον ν' ἀλλάξουν ἐν μέρει τὰ χρονολογικὰ συμπεράσματα καὶ ὅ,τι ἐπομένως στηρίζεται σ' αὐτά.

16. Τὰ τοπωνύμια μέ γράμματα κυρτά.

Γ' σταυρεπίστεγοι: *Πολυάραβος* Κοίμηση (14ος αἰ;)

Δ' μονοκάμαροι: πλάι στό δρόμο (ἀριστερά) ἀπό τό Γύθειο πρὸς τήν Ἄρεόπολη Ἅγιος Γεώργιος (14ος αἰ.).

β') ζ ω γ ρ α φ ι κ ῆ (τοιχογραφίες): *Λίμπερδο* Ἅγιος Δημήτριος (13ος αἰ;), πλάι στό δρόμο ἀπό Γύθειο στήν Ἄρεόπολη (ἀριστερά), Ἅγιος Γεώργιος (14ος αἰ;), *Πολυάραβος* Κοίμηση (14ος αἰ;) - *σύνολο 3.*

γ') γ λ υ π τ ι κ ῆ: *Λίμπερδο* Ἅγιος Δημήτριος, τέμπλο (καί ἀρχαῖα κομμάτια), *Γέρμα* Ἅγιος Νικόλαος, σπόλια (11ος αἰ;).

II. Μέσα Μάνη. 1. Προσηλιακή¹⁷(ἀπό τήν Ἄρεόπολη ἀνατολικά ὡς τό Ταίναρο).

α') α ρ χ ι τ ε κ τ ο ν ι κ ῆ: Ἀ' ναοί μονοκάμαροι 1) μεγαλιθικοί¹⁸: *Κορογωνιάνικα* Ἅγιος Φίλιππος (10ος αἰ.), *Πιόντες* Ἅγιος Γεώργιος (10ος αἰ.) καί *Μεγαλόχαρη* (13ος αἰ.), *Λάγια* Ἅγιος Ζαχαρίας (13ος αἰ., τελευταῖο τέταρτο), *Σκαλτσσιάνικα* (*Κακομάχι*) Ἅγιος Νικόλαος (τέλος 13ου αἰ.), *Δρυμός ἢ Δρυαλί* (*Παλιοχώρι*) Ἅγιος Γεώργιος - *σύνολο 6.*

2) μονοκάμαροι ἐγχώρηγοι: *Φλομοχώρι* Ἅγιοι Ἄσώματοι (τέλος 13ου αἰ.), *Δρυμός ἢ Δρυαλί* Παναγία (13ος αἰ.). *Λάγια* (*Πανόρος*) Ἀϊ-Στράτηκος (μέσα 14ου αἰ.) καί ἴσως ἄλλοι πέντε ναοί - *σύνολο 9(;).*

3) μονοκάμαρος δίκωγχος: *Δημαρίστικα* Ἁγία Παρασκευή (12ος - 13ος αἰ;).

4) ναός σπηλαιώδης: *Κοκκάλα* Ἀϊ-Γιάννης Ποταμίτης (τελευταῖο τέταρτο 13ου αἰ.)

β') ζ ω γ ρ α φ ι κ ῆ (τοιχογραφίες): *Κορογωνιάνικα* Ἅγιος Φίλιππος καί *Πιόντες* Ἅγιος Γεώργιος (10ος αἰ.), *Πιόντες* Μεγαλόχαρη (13ος αἰ.), *Δημαρίστικα* Ἁγία Παρασκευή (12ος - 13ος αἰ;), *Λάγια* Ἅγιος Ζαχαρίας (13ος αἰ., τελευταῖο τέταρτο), *Σκαλτσσιάνικα* (*Κακομάχι*) Ἅγιος Νικόλαος (τέλος 13ου αἰ.), *Δρυμός ἢ Δρυαλί* Παναγία (τέλος 13ου αἰ.), *Κοκκάλα* Ἀϊ-Γιάννης Ποταμίτης (τελευταῖο τέταρτο 13ου αἰ.), *Φλομοχώρι* Ἅγιοι Ἄσώματοι (τέλος 13ου αἰ.), *Λάγια* (*Πανόρος*) Ἀϊ-Στράτηκος (μέσα 14ου αἰ.) - *σύνολο 10.*

γ') γ λ υ π τ ι κ ῆ: *Λάγια* Ἅγιος Νικόλαος, σπόλια τέμπλου του 1121, καί ἀκόμη σπόλια στήν *Κοκκάλα*, στόν Ἀϊ-Γιάννη Ποταμίτη (12ου αἰ;).

17. Γιά τήν Προσηλιακή Μάνη βλ. *Λήδα Μόσχου-Τάκης Μόσχου*, Κιόνια Α', Πελοποννησιακά ΙΓ' 1978-1979 σ. 72-89.

18. Οἱ κατακόρυφοί τους τοῖχοι μεγάλου πάχους ἀπό ὀγκολίθους πού δέν συνδέονται μέ ἄσβεστοκονίαμα.

2. Ἐποσκιαδερή (Δυτική Μάνη, ἀπό τήν Ἀρεόπολη ὡς τό Ταίναρο).
 α') ἀ ρ χ ι τ ε κ τ ο ν ι κ ῆ: Α' σταυροειδεῖς μέ τροῦλλο: *Κίττα-Μπουλαργιοί* (στήν κορφή τοῦ βουνοῦ *Χελιδόνι*) "Ἄγιοι Ἀσώματοι (10ος-11ος αἰ.),¹⁹ *Μπουλαργιοί* "Αἰ-Στράτηγος (ἀρχές 11ου αἰ.), *Γαρδενίτσα* Σωτήρας (α' μισό 11ου αἰ.), *Μπάμπακα* "Ἄγιος Θεόδωρος (1075) *Γλέζου* Ταξιάρχης (β' μισό 11ου αἰ.), *Χαρούδα* Ταξιάρχης (β' μισό 11ου αἰ.), *Ὀχιά* "Ἄγιος Νικόλαος (γύρω στό 1100), *Ἐρημος* Ἁγία Βαρβάρα (β' μισό 12ου αἰ.), *Κίττα* "Ἄγιος Σέργιος καί Βάκχος (β' μισό 12ου αἰ.), *Μέζαπος* Βλαχέρνα (β' μισό 12ου αἰ.) *Σταυρί* ("Αἰ-Γιώργης) Ἐπισκοπή (τέλος 12ου αἰ.), *Κουλούμι* ναός Ἀσωμάτων (13ος αἰ.), *Ἁγία Κυριακή* Ἀγῆτρια (13ος αἰ.), *Κέρια* "Ἄγιος Ἰωάννης (13ος αἰ.), *Ὀϊτυλο* Σωτήρας (13ος αἰ.;), *Κοτράφι* Σωτήρας (15ος αἰ;) - *σύνολο* 16.
 Β' συνεπτυγμένοι σταυροειδῆς μέ τροῦλλο: *Μπρίκι* "Ἄγιος Νικόλαος (14ος αἰ.).
 Γ' ἐλευθέρου σταυροῦ μέ τροῦλλο: *Ἄλυκα* (*Σκεντρίνες*) "Αἰ- Στράτηγος (μεγαλιθικός 10ου αἰ;), *Πύργος* *Διροῦ* (*Γλέζου*) "Ἄγιος Πέτρος (α' μισό 11ου αἰ.)- *σύνολο* 2.
 Δ' ἐλευθέρου σταυροῦ μέ τρουλλοκαμάρα: *Μπρίκι* "Αἰ-Λέος (μεσοβυζαντινοί χρόνοι).
 Ε' σταυρεπίστεγος: *Ἁγία Κυριακή* Προφήτης Ἡλίας (13ου αἰ.).
 Στ' σταυρεπίστεγος δικογχος: *Βάθεια* ναός Προδρόμου (14ος- 15ος αἰ;).
 Ζ' μονοκάμαροι 1) μεγαλιθικοί: *Μπουλαργιοί* "Ἄγιος Παντελεήμων (991/992), *Μίνα* "Ἄγιοι Ἀνάργυροι (παλαιότερος 13ου αἰ;), ναῖσκος (13ου αἰ: ΠΑΕ 1974, σ. 129), *Καφιόνα* "Ἄγιος Ἰωάννης (κοντά στό 1300), *Πολεμίτας* "Ἄγιος Νικόλαος (14ος αἰ.) - *σύνολο* 5²⁰.
 2) μονοκάμαροι ἐγγῶρηγοι: *Παλιόχωρα* "Ἄγιος Πέτρος (παλιότερος τοῦ 10ου αἰ.), *Κηπούλα* "Ἄγιος Νικήτας (10ος αἰ.)²¹, *Κέρια* "Ἄγιος Γεώργιος (10ος αἰ.), *Τριανταφυλλιά* Παναγία (10ος αἰ;), *Κοῦνος* Ἁγία Κυριακή (;) (11ος αἰ.), *Χαριά* "Ἄγιος Νικόλαος (11ος αἰ.), *Καφιόνα* "Ἄγιος Βασίλειος, *Ἄνω Πούλα*²² "Ἄγιος Φίλιππος

19. Ὁ Ἄ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Θ' 1961 σ. 19, εἶχε χρονολογήσει τό ναό ἀπό τό β' τέταρτο τοῦ 11ου αἰ.

20. Ὑπάρχουν καί ἄλλοι ναοί μεγαλιθικοί, οἱ ἐνδείξεις ὁμοῦς γιά τή χρονολόγησή τους ἀπό τά βυζαντινά χρόνια δέν εἶναι ἐπαρκεῖς.

21. Ἡ χρονολόγηση πολλῶν, ὄσων σώζουν τοιχογραφίες, γίνεται μέ βάση τό ὕψος τῶν τοιχογραφιῶν τους ἢ καί ὀλίγων μέ βάση τά μαρμάρινα τέμπλα τους.

22. Κατά τό *Νικ. Παπαχατζή*, ὁ.π., σ. 447β, τό τοπωνύμιο, ὅπως καί τό τοπωνύμιο *Κηπούλα*, διατηροῦν παρεμφαρμένο τό ὄνομα τῆς ἀρχαίας Ἰππόλας.

(11ος αἰ.), Ἐκ Πούλα Ἐκιοι Θεόδωροι (11ος αἰ.), Μπρίκι Ἐκιοις Γεώργιος (11ος αἰ.); Γαρδενίτσα Ἐκιοις Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (11ος αἰ.); Γαρδενίτσα Ἐκιοις Πέτρος (12ος αἰ.), Μονή Φανερωμένης, Καφιόνα Ἐκιοις Θεόδωροι (1144/1145), Καλοῦ Ἐκιοις Θεόδωροι (12ος αἰ.), Πύργος Διροῦ Ἐκιοις Ἰωάννης (πρῶτο μισό 12ου αἰ.), Φραγκούλια Ἐκιοις Σολομωνή (ἐρειπωμένη), Γλέζου Ἐκιοις Βαρβάρα (δεύτερο μισό 12ου αἰ.), Καραβᾶς Ἐκιοις Μάμας, Κέρια Ἐκιοις Ἀσώματος (μέσα 12ου αἰ.); Κηπούλα Ἐκιοις Ἀνάργυροι (1265), Πολεμίτας Μιχαήλ Ἀρχάγγελος (1278), Καρύνια Ἐκιοις Γεώργιος (1281), Γλέζου Ἐκιοις Νικόλαος (β' μισό τοῦ 13ου αἰ.), Κίττα Ἐκιοις Γεώργιος (13ος αἰ.), Κοῦνος Κοίμηση, Διρός Ἐκιοις Παρασκευή (1265-1275), Καραβᾶς Ἐκιοις Νικήτας (13ος αἰ.), Καλόπυργος Δροῦ Ἐκιοις Ἀγία-Σωτήρα (13ος αἰ.), Πέπο Κοίμηση (13ος αἰ.), Κεχριάνικα Ἐκιοις Ἀνδρέας (13ος αἰ.), Κάτω Μπουλαργιοί Ἐκιοις Γεώργιος (13ος αἰ.), Καραβᾶς Ἐκιοις Ἀϊ-Γιώργης, Διρόλιος Ἐκιοις Γεώργιος (β' μισό 13ου αἰ.), Μάραθος Ἐκιοις Κυριακή (μετά τά μέσα τοῦ 13ου αἰ.), Κέρια Ἐκιοις Δημήτριος (γύρω στά 1300), Καλοῦ Ταξιάρχης ἢ Ἐκιοις Ἀϊ-Λουκάς (πρῶτες δεκαετίες τοῦ 14ου αἰ.), Κίττα Ἐκιοις Θεράπων, Κηπούλα Παναγία, Μίνα Ἐκιοις Ἰωάννης, Οἶτυλο Ἐκιοις Γεώργιος Στεφανοπουλιάνων (α' μισό 14ου αἰ.), Ἐκιοις Σουλανή (14ος αἰ.), Ἐκιοις Πούλα (πίσω ἀπό τοῦς Ἐκιοις Θεοδώρους πρὸς τή θάλασσα) Σωτήρας, Καλοῦ Ἐκιοις Πέτρος, Νικάνδρι Ἐκιοις Γεώργιος, Διρός Ἐκιοις Θεόδωροι ἢ Ἐκιοις Νίκων (α' τριακονταετία 14ου αἰ.), κοντά στη Φανερωμένη Ἐκιοις Ἀϊ-Πετράκης, Πύργος Διροῦ Ἐκιοις Ἀϊ-Σίδερος (1423), Κοτράφι (Λαγιάτικο) Ἐκιοις Ἰωάννης, Τσικαλιά Ἐκιοις Ἀσώματοι — σύνολο 50.

3) μονοκάμαροι δικογχοι: Μπουλαργιοί, Ἐκιοις Παντελεήμων (991/992), Τσικαλιά Ἐκιοις Κωνσταντίνος, ἐρειπωμένος (11ος αἰ.); Γαρδενίτσα Ἐκιοις Πέτρος (12ος αἰ.), Μπουλαργιοί Ἐκιοις Νικόλαος, ἐρειπωμένος (13ος αἰ.); Κάτω Μπουλαργιοί Ἐκιοις Γεώργιος (13ος αἰ.); Κοτράφι Ἐκιοις Παντελεήμων (τελευταίο τέταρτο 13ου αἰ.)— σύνολο 6²³.

β') ζ ω γ ρ α φ ι κ ἦ (τοιχογραφίες): Παλιόχωρα Ἐκιοις Πέτρος (παλιότερες 10ου αἰ., 10ου αἰ. καί 13ου αἰ.) Μπουλαργιοί Ἐκιοις Παντελεήμων (991/992), Κηπούλα Ἐκιοις Νικήτας (10ου αἰ. καί τρίτου τέταρτου τῆς 13ης ἑκατ.) Κέρια Ἐκιοις Γεώργιος (10ου

23. Ἐκιοις τά μνημεῖα αὐτά 3 (ὁ Ἐκιοις Παντελεήμων Μπουλαργιῶν, ὁ Ἐκιοις Πέτρος Γαρδενίτσας καί ὁ Ἐκιοις Γεώργιος στοῦς Κάτω Μπουλαργιούς) ἔχουν μνημονευθεῖ καί πῶ πάνω σέ ἄλλες κατηγορίες ναῶν.

καί 13ου αϊ.), *Άλκα (Σκεντρίνες)* "Αϊ-Στράτηγος (10ος αϊ;), *Τριανταφυλλιά* Παναγία (10ος αϊ;) *Κοῦνος* Ἁγία Κυριακή (;)(11ος αϊ.) *Άνω Πούλα* Ἁγιος Φίλιππος (11ος καί 13ος αϊ.), *Άγιοι Θεόδωροι* (11ος; καί 13ος αϊ.), *Τσικαλιά* Ἁγιος Κωνσταντίνος (11ος αϊ;), *Γλέζου* Ἁγία Βαρβάρα (12ος αϊ.), *Μπουλαργιοί* "Αϊ-Στράτηγος (β' μισό 12ου αϊ.), *Γαρδενίτσα* Ἁγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (12ος αϊ.), *Μονή Φανερωμένης* (παλιότερο στρώμα), *Σταυρί ("Αϊ-Γιώραρης)* Ἐπισκοπή (γύρω στά 1200), *Γαρδενίτσα* Ἁγιος Πέτρος (ἀρχές 13ου αϊ.), *Γλέζου* Ταξιάρχης, *Καραβᾶς* Ἁγιος Μάμας, *Κέρια* Ἀσώματος (παλιότερες καί μέσων 13ου αϊ.), *Κηπούλα*, Ἁγιοι Ἀνάργυροι (1265), *Μπουλαργιοί* "Αϊ-Στράτηγος (β' στρώμα 1275), *Μίνα* Ἁγιοι Ἀνάργυροι (β' στρώμα, β' μισό 13ου αϊ.) καί ἄλλος ναῖσκος (13ος αϊ.), *Γλέζου* Ἁγιος Νικόλαος (13ος αϊ.), *Διρός* Ἁγία Παρασκευή (1265-1975), *Κίττα*, Ἁγιος Σέργιος καί Βάκχος (1262-1275), *Καφιόνα* Ἁγιοι Θεόδωροι (1263-1270), *Γλέζου* Ἁγιος Πέτρος (β' μισό 13ου αϊ.), *Κουλούμι* Ἀσώματος (13ος αϊ.), Ἁγία Κυριακή Ἀγῆτρια (β' μισό 13ου αϊ.) καί Προφήτης Ἡλίας (13ου αϊ.), *Πολεμίτας* Μιχαήλ Ἀρχάγγελος (1278), *Καρύνια* Ἁγιος Γεώργιος (1281), *Καραβᾶς* Ἁγιος Νικήτας (1270-1280), *Καλοῦ* Ἁγιος Βασίλειος (περίπου 1270 1290), *Κίττα* Ἁγιος Γεώργιος (13ος αϊ.), *Καλόπυργος* Ἀρῦ Ἁγία Σωτήρα (13ος αϊ. καί γύρω στό 1300), *Πέπο* Κοίμηση (13ος αϊ.), *Μπρίκι* Ἁγιος Γεώργιος (13ος αϊ.), *Καραβᾶς* Ἁγιος Γεώργιος (13ος αϊ.), *Κοτράφι* Ἁγιος Παντελεήμων (γύρω στό 1300), *Μέζαπος* Βλαχέρνα (13ος αϊ.), *Κίττα* Ἁγιος Νικόλαος (τέλος 13ου αϊ.), *Μάραθος* Ἁγία Κυριακή (γύρω στό 1300), *Κέρια* Ἁγιος Δημήτριος (γύρω στό 1300), *Καφιόνα* Ἁγιος Ἰωάννης (κοντά στό 1300), *Καλοῦ* Ταξιάρχης ἢ Ἁϊ-Λουκάς (1300-1320), *Καραβᾶς* νάρθηκας Ἁγίου Νικήτα (α' τέταρτο 14ου αϊ.), *Μονή Φανερωμένης* (1323), *Διρός* Ἁγιοι Θεόδωροι ἢ Ἁγιος Νίκων (α' τριακονταετία 14ου αϊ.), *Ερημος* Σουλανή, *Μίνα* Ἁγιος Ἰωάννης, *Πολεμίτας* Ἁγιος Νικόλαος (β' μισό 14ου αϊ.), *Νικάντρι* Ἁγιος Γεώργιος, *Μπρίκι* Ἁϊ-Λέος (γύρω στό 1400), *Γαρδενίτσα* Σωτήρας (14ος- 15ος αϊ.) - *σύνολο*: γύρω στους 61.

γ') γ λ υ π τ ι κ ῆ: Μαρμάρινους ανάγλυπτους ἔλκυστῆρες σώζουν ἀρκετοί σταυροειδεῖς ναοί τῆς Ἀποσκιαδερῆς Μάνης καί μαρμάρινα ανάγλυπτα τέμπλα, ἀκέραια ἢ διαλυμένα, πολύ περισσότεροι, γύρω στους 21, γιατί τέμπλα εἶχαν καί οἱ μονοκάμαρες ἐκκλησίες. Οἱ ἔλκυστῆρες καί τά τέμπλα ἔχουν φωτογραφηθεῖ περιγραφεῖ καί σχεδιαστεῖ. Ἐλπίζω να προχω-

ρήσω σύντομα σέ συνολική των δημοσίευση. Στή Μέσα Μάνη, γύρω στά 1075, πρέπει νά εἶχε τήν ἔδρα του ὁ μαρμαράς Νικήτας, γιατί σ' αὐτή σώζονται τά περισσότερα, πέντε, ἐνυπόγραφα ἢ χρονολογημένα ἔργα του. Ὁ ἴδιος ἀλλοῦ ὑπογράφη: *Νηκῆτα ς> μαρμαράς ἀπό χώρα Μαήνης*. Χρονολογία ἐγχάρακτη ἔχουν οἱ ἐλκυστήρες τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τῆς Μπάμπακα (1075), τό τέμπλο τοῦ Ἁγίου Φιλίππου στήν Ἄνω Πούλα (1073/74), τῆς Φανερωμένης (1079), ἔργο Γεωργίου τοῦ Μάστορος, καί σπόλια (1103) στό κωδωνοστάσιο ναοῦ τοῦ Δρυάλου καί τοῦ 1122 στό ναό τῆς Ἁγίας Τριάδος, κοντά στό Μπρίκι.

III. Ἐξω Μάνη (Μεσσηνιακή, ἀπό τήν Ἀρεόπολη καί τό Οἶτυλο ὡς τόν Ἄλμυρό).

α') ἄ ρ χ ι τ ε κ τ ο ν ι κ ῆ. Α' βασιλική μέ τροῦλλο: *Πλάτσα (Καμπινάρι)* τρίκλιτη ἀνατολίζουσα βασιλική μέ τροῦλλο διασκευασμένη τό 14ο αἰ.

Β' σταυροειδεῖς μέ τροῦλλο ναοί: *Νομιτζή* Μεταμόρφωση (11ος αἰ.), *Πλάτσα* Ἅγιος Δημήτριος, κοντά στά Δυό Πηγάδια (11ος αἰ.), διασκευασμένος, *Μεγάλη Καστάνια* Ἅγιος Πέτρος (12ος αἰ.) - *σύνολο 3*.

Γ' συνεπτυγμένοι σταυροειδεῖς μέ τροῦλλο: *Πραστεῖον* (ἔξω ἀπό τό χωριό) Ἅγιοι Θεόδωροι (12ος αἰ.); *Κούμανι* Ἅγιοι Ἀνάργυροι (δεύτερο μισό 13ου αἰ.), *Θαλάμες* Ἅγιος Βασίλειος (13ος αἰ.) - *σύνολο 3*.

Δ' σταυρεπίστεγοι: *Σαϊδόνα* Ταξιάρχης (13ος αἰ.), *Μεγάλη Καστάνια* Ἅγιος Νικόλαος στῆς Μαρούλαινας (ἔχει πολύ πρὶν τά μέσα τοῦ 13ου αἰ.), *Πλάτσα* Ἁγία Παρασκευή (1412) - *σύνολο 3*.

Ε' σταυρεπίστεγοι μέ τροῦλλο: *Μεγάλη Καστάνια* Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος (13ος αἰ.), *Ἀμπύσολα (Κουτήφαρι)* Προφήτης Ἡλίας, *Μεγάλη Καστάνια* Ἅγιος Νικόλαος Τρικάμπανος (β' τέταρτο 15ου αἰ.) - *σύνολο 3*.

Στ' σταυρεπίστεγος δίδυμος: *Σταυροπήγι*, Ἅγιοι Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος καί Νικόλαος (β' τριακονταετία 13ου αἰ.).

Ζ' μονοκάμαροι: *Σταυροπήγι* Ἀντρομπεβίτζα (13ος αἰ.), *Κάμπος Ἀβίας Ἀϊ-Γιαννάκης* (13ος αἰ.), *Μεγάλη Καστάνια* Ἅγιος Προκόπιος (τελευταῖο τέταρτο 13ου αἰ.) καί Ἅγιος Γεώργιος (τέλος 13ου αἰ.) καί ἄλλος Ἅγιος Γεώργιος ἔξω ἀπό τό χωριό, *Κάστρο Ζαρνάτας* Ἅγιος Νικόλαος (15ος αἰ.) - *σύνολο 6*.

Η' μονόχωρος διώροφος: *Μεγάλη Καστάνια*: Ἀϊ- Νικολάκης (δεύτερη - τρίτη δεκαετία 14ου αἰ.).

Θ' μονόχωροι μέ φουρνικά: *Σαϊδόνα* παρεκκλήσι Ταξιάρχη (13ος αἰ.),

Λαγκάδα Ἁγία Σοφία (β' μισό 13ου αἰ.) - *σύνολο* 2.

Γ' σπηλαιώδης ναός: *Λαγκάδα* Ἁγία Μαρίνα (προχωρημένος 13ος αἰ.).
 β') ζ ω γ ρ α φ ι κ ῆ (τοιχογραφίες): *Σταυροπήγι* Ἅγιοι Ἰωάννης Πρόδρομος καὶ Νικόλαος (β' τριακονταετία 13ου αἰ.) καὶ Ἄντρουμπεβίτζα (13ος αἰ.), *Πραστεῖο* Ἅγιος Θεόδωρος (β' μισό 13ου αἰώνα), *Ἀμπύσολα* Προφήτης Ἡλίας (3ο τέταρτο 13ου αἰ.), *Μηλέα* (Φαγριάνικα) Μεταμόρφωση (13ος αἰ.), *Μεγάλη Καστάνια* Πρόδρομος (13ος αἰ.), *Σαϊδόνα* Ταξιάρχης (13ος αἰ.), *Μεγάλη Καστάνια* Ἅγιος Προκόπιος (τελευταῖο τρίτο 13ου αἰ.), *Κάμπος Ἀβίας* Ἀι-Γιαννάκης (13ος αἰ.), *Μεγάλη Καστάνια* Ἅγιος Γεώργιος (τελευταῖο τέταρτο 13ου αἰ.), Ἅγιος Νικόλαος Μαρούλαινας (πρὸς τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰ.), Ἅγιος Πέτρος (κοντά στό 1300), *Λαγκάδα* Ἁγία Μαρίνα (α' στρώμα, προχωρημένος 13ος αἰ.) *Πλάτσα* (Καμπινάρι) Ἅγιος Νικόλαος (β' τέταρτο 14ου αἰ.), Ἁγία Σοφία (α' τριακονταετία 14ου αἰ.) *Μεγάλη Καστάνια* Ἅγιος Γεώργιος (β' στρώμα α' μισό 14ου αἰ.), Ἀϊ-Νικολάκης (μέσα 14ου αἰ.), *Λαγκάδα* Ἁγία Μαρίνα (β' στρώμα 1347/48), *Μεγάλη Καστάνια* Ἅγιος Νικόλαος Τρικάμπανος (β' τέταρτο 15ου αἰ.), *Πλάτσα* Ἁγία Παρασκευή (15ος αἰ.), *Κάστρο Ζαρνάτας* Ἅγιος Νικόλαος (15ος αἰ.) - *σύνολο* 21.

γ') γ λ υ π τ ι κ ῆ: Ἐπιθήματα κιονοκράνων μέ ἰδιόμορφη ἀνάγλυπτη διακόσμηση (11ου αἰ.) ἔχουν ἐπισημανθεῖ στοὺς ναοὺς τῆς Μεταμορφώσεως Νομιτζή καὶ Ἁγίου Δημητρίου κοντά στά Δυό Πηγάδια Πλάτσας. Ἐπίσης ἀνάγλυπτες πλάκες (11ου αἰ.) ἁγίας Τράπεζας — ἢ μία εἶναι ἔργο τοῦ Νικήτα — σέ δύο μεταβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Μηλέας. Μαρμάρινα τέμπλα ἀνάγλυπτα διασώζουσι οἱ ναοὶ τῆς Μεταμορφώσεως στή Νομιτζή, τοῦ Ἁγίου Πέτρου Μεγάλης Καστάνιας καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Καμπινάρι Πλάτσας — *σύνολο* τρία. Σπόλια τέμπλων καταγράφηκαν στό ναό τῆς Πλάτσας Ἅγιος Δημήτριος, κοντά στά Δυό Πηγάδια, στό ναό τῶν Ταξιαρχῶν Νικόβου — τά γλυπτά εἶναι ἔργα τοῦ 11ου-12ου αἰ. — στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους Κάμπου Ἀβίας, στόν Ἅγιο Ἰωάννη Πλάτσας, στό μεταβυζαντινὸ Ἅγιο Νικόλαο Μεγάλης Καστάνιας, στό ναό τῆς Ἁγίας Τριάδος, μεταξύ Κουτήφαρη καὶ Λαγκάδας κ.ἄ.

Σύμφωνα λοιπόν μέ ὅσα ἐκτέθηκαν πιό ἐπάνω, εἶναι κατάδηλη ἡ ὑπεροχὴ τῆς Ἀποσκιαδερῆς Μέσα Μάνης, συγκρινόμενης μέ τὴν Κάτω, τὴν Προσηλιακὴ καὶ τὴν Ἐξω Μάνη, σε ἀριθμὸ μνημείων ἀρχιτεκτονικῆς, ζωγραφικῆς καὶ γλυπτικῆς. Ἄν θεωρηθεῖ ὁ μεγάλος αὐτὸς ἀριθμὸς ὡς κριτήριον, καὶ ὁ πληθυσμὸς τῆς αὐτῆς ἐποχῆς πρέπει νὰ ἦταν πολὺ περισσότερος ἀπὸ τίς

τρεις ἄλλες ὁμορες περιοχές. Οἱ περισσότεροι ναοὶ ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους, οἱ πῶς περίπλοκου τύπου καὶ περισσότερο φροντισμένης τοιχοδομίας ἀνάγονται στὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ. Τὰ ἴδια χρόνια, ἀκμάζει καὶ ἡ γλυπτικὴ. Εἶχα ἄλλοτε διατυπώσει τὴν ὑπόθεση πὺς ἡ ἀνέγερση τῶν ναῶν ὀφείλεται σὲ μεγάλες οἰκογένειες τῆς Λακωνίας, στίς ὁποῖες ἀνήκαν τμήματα τοῦ τόπου. Τὸ 13ο αἰ. αὐξάνεται πολὺ ὁ ἀριθμὸς τῶν ναῶν²⁴. Ἐπομένως καὶ ὁ πληθυσμὸς. Ἡ συντριπτικὴ πλειονότης τῶν ἐκκλησιῶν τῆς ἐποχῆς εἶναι μικρές, μονοκάμαρες, τοῦ ἀπλουστεροῦ τύπου. Ὁ ζωγραφικὸς τῶν διάκοσμος εἶναι ἐπαρχιακὸς χωρὶς νὰ λείπουν ἔργα ποιότητος (Ἐπισκοπὴ, Ἀσώματος Κέριας, Ἁγιος Γεώργιος Καρύνιας, Ἁγία Παρασκευὴ Διροῦ) ἢ καὶ πρωτοποριακά, προφανῶς πρωτευουσιάνικα (Ἁγιοὶ Θεόδωροι Καφιόνας). Τὰ περισσότερα βυζαντινὰ μνημεῖα (7) διασώζει ἡ Μεγάλῃ Καστάνια τῆς Ἐξω Μάνης. Φαίνεται πὺς εἶχε πολὺ πληθυσμὸν, ὅπως φανερώνει καὶ τὸ ἀκόμη καὶ σήμερα σὲ χρῆση χαρακτηριστικὸ τῆς ἐπίθετο Μεγάλῃ. Στὴ Μέσα Μάνη πέντε χωριά ἢ σημερινές τοποθεσίες (Γλέζου, Γαρδενίτσα, Κίττα, Μπουλαργιοί, Κέρια) διασώζονται ἀπὸ 4 ναοὺς. Βρίσκω πολὺ πιθανὸ πὺς ἡ ἀνέγερση στὴ Μέσα Μάνη τοῦ πλήθους τῶν μονόχωρων ἐκκλησιῶν (κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 13ου αἰ.) ὀφείλεται σὲ πρόσφυγες, πού ἀποφεύγοντας τοὺς Φράγκους κατακτητὲς τοῦ Μορηᾶ εἶχαν συγκεντρωθεῖ στὴν ἀκραία, ἄγονη καὶ δυσπρόσιτη περιοχὴ καὶ πύκνωσαν τὸν πληθυσμὸν τῆς. Ἡ ὑπόθεση δὲν ἀντιβαίνει στὰ ἱστορικὰ δεδομένα. Ὅπως εἶναι γνωστὸ τὸ 1262 ὁ Γουλιέλμος ὁ Βελλεαρδουίνος παρέδωσε τὸ φρούριον καὶ τῆς Μεγάλῃς Μαΐνης στοὺς Βυζαντινοὺς καὶ 10 χρόνια ἀργότερα εἶχε περιέλθει στὰ χέρια τῶν ὀλόκληρη ἢ Λακωνία. Εἶναι ἐπίσης πολὺ πιθανὸ ὅτι μετὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου κατὰ τὸ 1263-64 ἡ φράγκικη βαρωνία τοῦ Πασαβᾶ εἶχε διαλυθεῖ²⁵. Πάντως ἡ Προσηλιακὴ Μάνη, σὲ σχέση μετὰ τὴν Ἀποσκιαδερὴ εἶναι ἀρκετὰ φτωχότερη σὲ ποιότητα καὶ ἀριθμὸν ναῶν καὶ παρουσιάζεται περισσότερο συντηρητικὴ.

24. Στὸ 13ο αἰ. ἀνήκουν ἢ τοποθετήθηκαν ἀπὸ τὴν Κάτω Μάνη 2 μνημεῖα, ἀπὸ τὴν Προσηλιακὴν 6, ἀπὸ τὴν Ἀποσκιαδερὴν περίπου 24 καὶ ἀπὸ τὴν Ἐξω Μάνη 15.

25. *Antoine Bon*, *La Morée franque*, Paris 1969, σ. 498, 135.

Resumé*A propos de Magne paléochrétien et byzantin.**(Sujets archéologiques, topographiques et démographiques)*

Les considérations suivantes sont appuyées surtout sur des résultats archéologiques. Quelques basiliques paléochrétiennes ont été fouillées dans les régions des villes anciennes du Magne: Kainipolis (d'aujourd'hui Kyparissos), Messa (Mézapos) et Gythion. La vie donc est continuée dans ces villes pendant l'époque paléochrétienne.

D'ailleurs sont récemment enregistrées beaucoup d'églises du Magne de l'époque byzantine, qui datent du treizième siècle. La plupart de ces églises sont petites à nef unique voûtée. Or la population du Magne semble être augmentée pendant ce siècle et la plupart des églises du treizième siècle sont peut-être construites par des réfugiés, qui voulaient échapper aux conquérants francs de la Morée.

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΠΙΕΡΙΑΣ

Ο σημερινός νομός Πιερίας κατέχει ουσιαστικά τὰ ὄρια τῆς ἐπισκοπῆς Κίτρους, ὅπως αὐτὰ διαμορφώθηκαν μέχρι τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ 1912¹. Εἶναι ἄγνωστο κάτω ἀπὸ ποιῆς συνθηκῆς ἢ ἐπισκοπῆς αὐτῆς, πρώτη στὴν τάξη τῶν ὑποκείμενων ἐπισκοπῶν τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, αὐξήσε τὰ ὄριά της, κυρίως τὰ τελευταῖα χρόνια πρὶν τὴν ἀπελευθέρωση, ἐνσωματώνοντας τὶς ἄλλοτε γειτονικῆς ἐπισκοπῆς Πέτρας καὶ Πλαταμῶνος.

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ στρατηγικῆς σημασίας περιοχή, κύριο σημεῖο διοδεῖας πρὸς τὴ νότια Ἑλλάδα, εἶχε ἰδιαίτερη σημασία στὸν ἀμυντικὸ σχεδιασμὸ τῆς ἐνδοχώρας τοῦ δυτικοῦ τομέα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Τώρα γνωρίζουμε καλύτερα αὐτὸν τὸ σχεδιασμὸ. Στὴ βόρεια πλευρά, ὅπως ὀρίζεται ἀπὸ τὸν ποταμὸ Ἀλιάκμονα, ὑπῆρχαν δύο κάστρα, τὸ κάστρο τοῦ Κολυδροῦ καὶ τοῦ Κίτρους. Στὴ νότια καὶ πρὶν σημαντικὴ ὑπῆρχαν ἄλλα δύο, τὸ κάστρο τοῦ Πλαταμῶνος καὶ τῆς Πέτρας, στὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ πέρασμα τοῦ Ὀλύμπου πρὸς τὴ Θεσσαλία.

Οἱ ἀρχαιότερες μαρτυρίες γιὰ τὸ χωρὸ ἔχουν σχέση μέ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς περιοχῆς. Ἡ θεματικὴ διαίρεση, ἀμάρτυρη γιὰ τὴν περιοχή τουλάχιστο μέχρι τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰ., βρῖσκει τὸ κατεπανίκιον Κίτρους νὰ ἀνήκει στὸ θέμα Βεροίας, ἂν καὶ τὸ Κίτρος ἀνῆκε ἐκκλησιαστικὰ στὴ Θεσσαλονίκη. Τὴν ἴδια ἐποχὴ (τέλη 12ου αἰ.) δὲν ὑφίσταται ἢ παλιά ἐπισκοπικὴ ἔδρα τοῦ Κολυδροῦ πού ἐνσωματώθηκε πιθανότατα στὴν ἐπισκοπὴ Κίτρους. Ἐτσι ἡ βόρεια πλευρὰ τῆς σημερινῆς Πιερίας ἐλεγχόταν ἐκκλησιαστικὰ ἀπὸ τὴν ἐπισκοπὴ Κίτρους καὶ ἡ νότια ἀπὸ τὴν ἐπισκοπὴ Πέτρας. Σήμερα εἶναι πράγματι δύσκολο νὰ ἀνιχνεύσει κανεὶς τὰ ὄρια τῶν δύο ἐπισκοπῶν, ἂν καὶ προτείνεται ὡς πιθανὸ ὄριο ὁ ποταμὸς Μίτυς², σήμερα Μαυρονέρι, πού χωρίζει τὴν περιοχή σὲ δύο ἴσα, πάνω-κάτω, τμήματα. Τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα βοηθοῦν νὰ ποῦμε ὅτι τουλάχιστον τὰ βόρεια σύνορα τῆς ἐπισκοπῆς Πέτρας ἔφταναν ὡς τὸ σημερινὸ χωριὸ

1. Ποικίλες μαρτυρίες γιὰ τὰ χωριά τῆς ἐπισκοπῆς Κίτρους στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας βρῖσκει κανεὶς στὸ πολῦτιμο βιβλίον τοῦ ἐπισκόπου Κίτρους Παρθενίου, Περιγραφή κυρίως ἐννέα ἐτῶν Τουρκοκρατίας τῆς περιφέρειας ἐπισκοπῆς Κίτρους, Ἐν Ἀθήναις 1918, σσ. 122. -

2. Ὁ ποταμὸς στοὺς σημερινούς χάρτες σημειώνεται ὡς Αἴσων, πράγμα λανθασμένον. Σύμφωνα μέ τὶς παρατηρήσεις τοῦ N.G.L. Hammond, A history of Macedonia, Vol I, Oxford 1972, σ. 129, ὁ Αἴσων βρισκόταν πολὺ κοντὰ στὴν Πύδνα.

Ρητίνη, όπως δείχνει μεταβυζαντινή επιγραφή στη μονή του αγίου Γεωργίου Ρητίνης, όπου αναφέρεται επίσκοπος Πέτρας Ἀκάκιος στις αρχές του 17ου αι. Μετά την τουρκική κατάκτηση φαίνεται ότι από την περιοχή έλέγχου της επισκοπής Πέτρας αποσπάται το νότιο τμήμα που αποτέλεσε χωριστή επισκοπή με τον τίτλο «Πλαταμῶνος καὶ Λυκοστομίου». Ὡς βόρειο ὄριο αὐτῆς τῆς νέας επισκοπῆς θεωρεῖται τουλάχιστον ἡ περιοχή τοῦ ἀρχαίου Δίου, ὅπου σὲ νὰὸ τοῦ ἀγίου Δημητρίου ὑπάρχει ἐπιγραφή πού ἀναφέρει τὸν ἐπίσκοπο Πλαταμῶνος Νεόφυτο, γνωστὸ στὰ 1740.

Οἱ μεσαιωνικὲς πηγὲς ὑπῆρξαν δυστυχῶς γιὰ τὴν Πιερία ἐξαιρετικὰ φειδωλές. Ἄν γιὰ τὰ ἀστικά κέντρα οἱ μαρτυρίες εἶναι λιγοστὲς, γιὰ τίς περιοχὲς ἐλέγχου τους λείπουν σχεδόν ὁλότελα. Ὑποπευόμαστε ὅτι ἡ πλούσια γῆ μοιράστηκε ὡς μετόχια στίς μεγάλες μονές τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ καταστροφή τῶν ἀρχείων τους μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1430 εἶναι ἴσως ὁ κύριος λόγος αὐτῆς τῆς ἔλλειψης.

Στὸ πόνημα αὐτὸ γίνεται μιὰ προσπάθεια προσέγγισης τοῦ προβλήματος τῆς ἱστορικῆς τοπογραφίας τῆς περιοχῆς κατὰ τὸ μεσαίωνα μὲ βάση ὅσες πηγὲς ἦταν δυνατό νὰ γνωρίζουμε καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, πού στίς πιὸ πολλές περιπτώσεις εἶναι καὶ τὰ περισσότερα. Ἡ ταξινόμηση τῶν τοπωνυμίων γίνεται κατὰ ἀλφαβητικὴ σειρά, ἐνῶ ἰδιαίτερα βοηθητικοὶ εἶναι οἱ χάρτες πού συνοδεύουν τὸ κείμενο. Κάθε λῆμμα παρουσιάζεται μὲ μιὰ ἐνότητα ἱστορικῆ, ἐφόσον ὑπάρχουν ἱστορικὲς μαρτυρίες, καὶ μιὰ ἐνότητα ἀρχαιολογικῆ (συντομογραφικὰ Ιστ. - Αρχ.). Στὸ τέλος συνοδεύεται ἀπὸ τίς σχετικὲς βιβλιογραφικὲς παραπομπές.

ΑΔΡΙΑΝΟΥ (τοπωνύμιο)

Αρχ. Πρόκειται γιὰ ἐκτεταμένο ἀρχαιολογικὸ χῶρο μὲ ὀχύρωση πού ἔχει ἐντοπιστεῖ πρόσφατα στὰ ὄρια τῆς κοινότητος Λόφος, πολὺ κοντὰ στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ Μίτυος ποταμοῦ (σημ. Μαυρονέρι).

ΒΟΛΛΑΣ

Ιστ. Τὸ τοπωνύμιο εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἔριδα μεταξὺ τῆς μονῆς Ἀκαπνίου καὶ Νέας Μονῆς τῆς Θεσσαλονίκης¹. Ἡ Βολλάς, κτῆμα τῆς Ἀκαπνίου, προσαρτήθηκε παράνομα στὴ Νέα Μονή. Ὁ πατριάρχης Ἀντώνιος Δ΄ στὰ 1394 ἀπευθύνει γράμματα πρὸς τὸν ἡγούμενο τῆς Νέας Μονῆς Γαβριῆλ (πρῶην μητροπολίτη Χαλκηδόνος) καὶ τὸν μητροπολίτη Ἰσιδωρο Γλαβᾶ ζητώντας τὴν ἀπόδοση τοῦ κτήματος ἐκεῖ πού ἀνήκε². Ὡστόσο μέχρι τὸ 1401 ἡ Βολλάς δὲν εἶχε ἀποδοθεῖ στὴ μονὴ Ἀκαπνίου, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ γράμμα τοῦ πατριάρχη Ματθαίου Α΄ καὶ τῆς Συνόδου³.

Αρχ. Ἡ θέση τῆς Βολλάδος ἔχει ἐντοπιστεῖ δυτικὰ τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Ρυάκια τῶν Πιερίων. Οἱ ἐγκαταστάσεις τοῦ μετοχίου, ἕνας

έρειπωμένος ναός και κελλιά γύρω από αυτόν, έχουν καλυφθεί από άγρια βλάστηση.

1. Για τη μονή 'Ακαπνίου και Νέα Μονή βλ. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, σ. 347-49 και 398-99.-2. F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata medii aevi sacra et profana*, τ. II, Vindobonae 1862, σ. 200-03. - 3. 'Ο.π., σ. 518-20.

ΒΡΟΝΤΙΣΜΕΝΗ (περιοχή κοινότητας Κάτω Μηλιάς)

ΑΡΧ. Στο μεσοδιάστημα περίπου των κοινοτήτων Κάτω Μηλιάς και Μοσχοχωριού έχουν έντοπιστεί τά έρειπια ενός έκτεταμένου οικισμού, άτειχιστου και μάλλον άγροτικού¹. 'Από τό 1983 άνασκάπτεται εκεί μιá παλαιοχριστιανική βασιλική, έσωτερικων διαστάσεων 15,25 X 13,75 μ., χωρίς τήν κόγχη του ιερού. Μέχρι σήμερα έχει άνασκαφεί ό χωρος που άνήκει στον κυρίως ναό. 'Η χρονολόγηση του μνημείου στό τέλος του 4ου - άρχές του 5ου αί. είναι ή πιθανότερη, κατά τίς πρώτες εκτιμήσεις. 'Η άνεύρεση μιáς τέτοιας βασιλικής σε άγροτικό μάλλον οικισμό δείχνει τή γρήγορη έξάπλωση του χριστιανισμού στην περιοχή του Δίου.

1. Σύμφωνα μέ τούς ύπολογισμούς του N.G.L. Hammond, ό.π., σ. 126 σημ. 2, ή πόλη ή πόλισμα Πουδαία, που άναφέρεται στό *Itinerarium Antonini Augusti*, βλ. O. Cuntz, *Itineraria romana I. Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, Leipzig 1929, 328 1-5, βρίσκεται κοντά στό χωριό Κάτω Μηλιά. 'Η ταύτιση τής θέσης «Βροντισμένη» μέ τό πόλισμα Πουδαία θά ήταν άναμφισβήτητη, άν δέν ύπήρχε ένας άλλος άρχαιολογικός χωρος, άνερεύνητος άκόμη, σε όμαλή πεδινή έκταση των ύπωρειων των Πιερίων, ανατολικά του χωριού Ρητίνη και σε άπόσταση 4-5 χιλιομέτρων από τή «Βροντισμένη».

ΔΙΟΝ

ΙΣΤ. Τό Διον είναι έδρα έπισκοπής ήδη στό πρώτο μισό του 4ου αί., όπως δηλώνει ή συμμετοχή του έπισκόπου της Παλλαδίου στη Σύνοδο τής Σαρδικής τό 343. 'Επειτα στη Σύνοδο τής 'Εφέσου (431) άναφέρεται ό έπίσκοπος Δίου Στέφανος¹. Μέ επιφύλαξη προτείνεται και τό όνομα ενός 'Επιφανίου, πιθανότατα έπισκόπου, στον 5ο αί.². 'Η πόλη παραδίδεται στους Γότθους κατά τό 473³. Στο Συνέκδημο του 'Ιεροκλέους τό Διον άναφέρεται ως πόλη τής επαρχίας 'Ιλλυρικού⁴. 'Αργότερα κατέχει τήν πρώτη θέση των έπισκοπων τής μητροπόλεως Λαρίσης⁵ και έκτοτε παύει νά άναφέρεται. Φαίνεται ότι ή άρχαία έπισκοπή Δίου άντικαταστάθηκε από τήν άνερχόμενη έπισκοπή Πέτρας, ήδη στις άρχές του 10ου αί. 'Η έλλιπής γνώση μας για τό χριστιανικό Διον διαφωτίζεται σε μερικά σημεία από άρχαιολογικά δεδομένα. 'Ηδη στον 4ο αί. περιορίζεται ή έγκατάσταση προς τή ΝΔ γωνία τής περιμέτρου του άρχαίου οικισμού μέ τή δημιουργία ενός τείχους, χαραγμένου στό έσωτερικό τής πόλης, που και αυτό φαίνεται ότι έγκαταλείπεται στον 5ο αί.⁶. Σήμερα είναι δύσκολο νά άνιχνεύσει κανείς σε

ποιό σημείο μεταφέρθηκε ή επισκοπική έδρα του Δίου, αν και στην περιοχή βόρεια του Δίου έντοπίστηκαν σημαντικά μεσοβυζαντινά μνημεία. 'Η ύπαρξη αυτών των μνημείων δηλώνει την εγκατάλειψη των πεδινών σημείων από τους χριστιανικούς πληθυσμούς μετά τις άλλεπάλληλες βαρβαρικές επιδρομές. Οί πληθυσμοί αυτοί άρχισαν να εγκαθίστανται στα ασφαλέστερα λοφώδη και όρεινά τής γύρω περιοχής. 'Αποτέλεσμα αυτής τής σύμπτυξης προς τά όρεινά ύπήρξε μάλλον ή δημιουργία τής επισκοπής Πέτρας.

Αρχ. 'Εκτός από τό τείχος στο έσωτερικό του άρχαίου οικισμού, όπως προαναφέραμε, έχει άποκαλυφθεί και μία τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική μέ αίθριο, στο κέντρο περίπου του χριστιανικού οικισμού. 'Ανασκάπεται άκόμη μία τρίκλιτη κοιμητηριακή βασιλική⁸. Πολύ άργότερα, μάλλον στον 15ο αί., χτίζεται ό ναός του άγίου Δημητρίου Μαλαθριάς⁹ (Μαλαθριά όνομαζόταν ή περιοχή του Δίου). 'Η άχρονολόγητη κτητορική έπιγραφή άναφέρει τόν έπίσκοπο Πλαταμώνος Νεόφυτο, γνωστό στα 1740.

1. Για την ιστορία και την επισκοπή του Δίου, βλ. Α. Κωνσταντακοπούλου, 'Ιστορική γεωγραφία τής Μακεδονίας (4ος-6ος αιώνας), Γιάννενα 1984, σ. 114, 156 και 182-83. -2. Στο ναό τής Παναγίας Κουντουριώτισσας του όμώνυμου χωριού, λίγα χιλιόμετρα βόρεια από τό Δίο, υπάρχει παλαιοχριστιανικό ύλικό, μεταφερμένο πιθανότατα από την άρχαία πόλη, μετά την καταστροφή τής. Μερικές πλίνθοι πού χρησιμοποιήθηκαν στην πλακόστρωση του δαπέδου φέρουν έκτυπα τά γράμματα ΔΙΟΝ ΕΚΚΛ(ΗΣΙΑ). *Άλλες φέρουν έκτυπο συμπλήμα μέ σταυρό, στο όποιο άναγνωρίζουμε τό όνομα ΕΠΙΦΑΝΙΟΝ. Πιθανότερο φαίνεται ότι τό όνομα είναι κάποιου έπισκόπου και λιγότερο ενός άρχοντα: βλ. Θ. Παπαζώτου, Τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία τής Πιερίας, «Παρουσία», Περιοδική έκδοση λαϊκής έπιμόρφωσης νομού Πιερίας, 1(1984) 38. -3. Α. Κωνσταντακοπούλου, ό.π., σ. 114. -4. G. Parthey, Hieroclis Synecdemum et notitiae graecae Episcopatum, Amsterdam 1967 (φωτοτυπική άνάτυπωση τής έκδοσης του 1866), σ. 7.-5. J. Darrouzès, Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, Paris 1981, Not. 3⁶⁶⁹ «Δίος». -6. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, 'Η όχύρωση του Δίου, στο τεύχος, Οί άρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 25.-7. Για τή βασιλική βλ. D.Pallas, Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973, Roma 1977, σ. 77-80, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. -8. Μία πρώτη παρουσίαση του μνημείου έκανε ό Α. Μέντζος, 'Η κοιμητηριακή βασιλική του Δίου, στο τεύχος, Οί άρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία, ό.π., σ. 31-4. -9. Βλ. Θ. Παπαζώτου, ό.π., σ. 38.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ (μονή του άγίου)

Ιστ. 'Ο άγιος Διονύσιος συγκρότησε κοινόβιο, πού είναι γνωστό μέ τό όνομά του, δυτικά από τό Λιτόχωρο, και σέ ικανό ύψόμετρο, σέ θέση πού σύμφωνα μέ τίς πηγές προϋπήρχε ναός τής 'Αγίας Τριάδος. 'Η άνασύσταση έγινε πριν τό 1542/3¹.

Αρχ.'Η παλαιά μονή του άγίου Διονυσίου του έν 'Ολύμπω καταστράφηκε όλοσχερώς από τους Γερμανούς τό 1943. Οί λίγοι μοναχοί ζοϋν σήμερα σέ μετόχι τής μονής, τό λεγόμενο «Σκάλα», βόρεια από τό Λιτόχωρο. Τό έρειπωμένο καθολικό φαίνεται κτίσμα του 18ου αί. 'Από τίς

πτέρυγες τῶν κελλιῶν σώζεται καλύτερα ἢ βόρεια μέ τήν τράπεζα καί τόν πύργο τῆς μονῆς. Τίποτε δέν προδίδει σήμερα τήν ἀρχαιότητα τοῦ χώρου.

1. Γιά τή μονή βλ. Α. Γλαβίνα, Ὁ ἅγιος Διονύσιος ὁ ἐν τῷ Ὀλύμπῳ, Θεσσαλονίκη 1981 καί τοῦ ἴδιου, Ἡ ἐν Ὀλύμπῳ Ἱερά Πατριαρχική καί Σταυροπηγιακή Μονή τοῦ ἁγίου Διονυσίου κατά τό δεύτερον ἡμισυ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ΕΕΘΣ 26(1981) 175-201, ὅπου καί παλαιότερη βιβλιογραφία.

ΚΑΣΤΡΑΚΙ (περιοχή Ὀλύμπου)

Αρχ. Ὀχυρό σέ πλαγιά τοῦ Ὀλύμπου, νότια ἀπό τό ἀρχαῖο Δῖον. Τίποτε δέν βοηθᾷ στήν ταύτισή του μέ τό Ιουστινιάνειο ὄχυρό Μουσείου (βλ. σχετικό λῆμμα).

ΚΙΤΡΟΣ (ἀρχαία Πύδνα)

Ιστ. Ἡ μεταλλαγή τοῦ ὀνόματος τῆς ἀρχαίας μακεδονικῆς πόλης Πύδνας σέ Κίτρος ἀναφέρεται ἤδη ἀπό τό Στράβωνα· «*Ἔστιν ἐν Πιερία πόλις Πύδνα, ἣ νῦν Κίτρος καλεῖται*»¹. Στίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. μαρτύρησε ἐδῶ ὁ ἅγιος Ἀλέξανδρος πού ταυτίζεται μέ τόν ὁμώνυμο ἅγιο τῆς Θεσσαλονίκης². Πολύ ἄργότερα, στόν 9 αἰ., ἐμφανίζεται ὡς ἐπισκοπή μέ τό ὄνομα Κίτρος, τελευταία στίς ὑποκείμενες ἐπισκοπές τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης³. Στίς ἀρχές τοῦ 10ου αἰ. προβιβάζεται σέ πρωτόθρονη ἐπισκοπή τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, τίτλο πού κράτησε σέ ὅλη τήν ἐπόμενη περίοδο⁴. Τό 964 ὁ αὐτοκράτορας Νικηφόρος Β΄ Φωκᾶς χαρίζει τήν κᾶρα τοῦ ἁγίου Ἀλεξάνδρου τοῦ «*στερρῶς μαρτυρήσαντος ἐν Πύδνῃ τῆς Θεσσαλίας...*» στή Μεγίστη Λαύρα τοῦ Ἀγίου Ὁρους⁵. Στό τέλος τοῦ 12ου αἰ. τό Κίτρος εἶναι ἔδρα κατεπανικίου πού ἀνήκε διοικητικά στό θέμα Βεροίας, ὅπως δείχνει χρυσόβουλλο τοῦ Ἀλεξίου Γ΄ Ἀγγέλου περί χορηγήσεως προνομίων στούς Βενετούς (1198)⁶. Τήν ἴδια περίοδο εἶναι γνωστό τό ὄνομα τοῦ χαρτοφύλακος τῆς ἐπισκοπῆς Κίτρος Μιχαήλ Σταθμιστοῦ⁷. Εἶναι ἄγνωστο ἀκόμη πότε ἐξῆσε ὁ ἐπίσκοπος Κίτρος Ἰωάννης, συγγραφέας νομοκανονικῶν ἔργων⁸. Τό 1204 ὁ φράγκος βασιλιάς τῆς Θεσσαλονίκης παραχωρεῖ τό Κίτρος ὡς φέουδο στόν Λομβαρδό Wierich von Daun⁹. Ἄλλο πρόσωπο τοῦ λατινοκρατούμενου Κίτρος εἶναι ὁ Ulrich von Thorn¹⁰. Ἡ ἀνακατάληψη τοῦ γειτονικοῦ Πλαταμῶνος στό διάστημα 1218-24 ἀπό τόν ἡγεμόνα τῆς Ἠπείρου Θεόδωρο Α΄ Κομνηνό Δούκα¹¹ ἐπιτρέπει νά υποθέσουμε καί τήν ἀνακατάληψη τοῦ Κίτρος ἀπό τόν ἴδιο ἡγεμόνα. Αὐτό ἐξηγεῖ τήν παρουσία στό Κίτρος τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννου Ἀποκαύκου κατά τό διάστημα 1227-30¹². Σέ ἔγγραφο τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1295 ἀναφέρεται ὁ «*πανιερώτατος ἐπίσκοπος Κίτρος κύρ Ἰωάννης ὁ*

Σηκοντηνός»¹³. "Αγνωστο πότε, αλλά στο 14ο αι., ο «εὐτελής ἐπίσκοπος Κίτρος Γεώργιος» ἐπικυρώνει ἀντίγραφο χρυσοβούλλου τοῦ Ἀνδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου τοῦ ἔτους 1329¹⁴. Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός ἐξιστορώντας τὰ γεγονότα τοῦ 1342 γράφει ὅτι ὁ Ἀπόκαυκος καὶ οἱ σύμμαχοί του Τοῦρκοι «...τόν ἐν Πύδῃ πύργον εἶλον ἐξ ἐφόδου φρουράν ἐκ βασιλέως Καντακουζηνοῦ ἔχοντα. ἐν οἷς καὶ ἐκ τῶν βασιλέως οἰκετῶν ὁ Πεπαγωμένος ἦν Θεόδωρος, ὃν γυμνόν καὶ τετραυματισμένον ὑπαιθρον δῆσαντες ἐν μέσῳ θέρει, τοῦ μεγάλου δουκὸς οὕτω προστεταχότος...». Τό ἐπόμενο ἔτος, ἀφοῦ ὁ Ἀπόκαυκος ἔφυγε γιά τό Βυζάντιο, οἱ Τοῦρκοι λεηλατοῦν τήν περιοχή τῆς Θεσσαλονίκης: «Ἀμούρ δέ εἰς τήν ὑστεραίαν πενήτηντο ναῦς ἀπολεξάμενος, ἐπεμψε εἰς Πύδαν, ὡς ἐκεῖθεν τοὺς μὲν ἡμίσεις ἤξοντας εἰς Βέρροϊαν... βασιλεύς δέ, ἐπεὶ πύθοιτο τοὺς βαρβάρους Πύδνα προσχόντας, διά σπουδῆς...»¹⁵. Στά 1342 ἔχουμε ἀναφορά τοῦ Κίτρος σέ ἔγγραφο τῆς μονῆς Καρακάλου τοῦ Ἁγίου Ὁρους¹⁶. Γνωρίζουμε ὅτι πρὶν τό 1380 ἐπίσκοπος Κίτρος ἦταν ὁ Γρηγόριος. Τῆ χρονιά ἐκείνη ἐκλέγεται μητροπολίτης Λακεδαιμονίας¹⁷. Μία ἐπιστολή σέ κακή σύνταξη ἑνός Θεοδώρου ἀπό τό Κίτρος πρὸς τόν κριτή Ἀδριανουπόλεως Νικόλαο Ἰσιδωρο τοῦ ἔτους 1453 ἀποτελεῖ τήν τελευταία βυζαντινὴ πηγή γιά τό Κίτρος¹⁸.

Ἀρχ. Τό κάστρο τοῦ Κίτρος, τμήματα τοῦ ὁποίου σώζονται, εἶναι κατὰ μία ἄποψη ἰουστινιάνειο μέ μεσοβυζαντινὲς ἐπισκευές. Ἔχει χτιστεῖ στήν ἐκτεταμένη περιοχή τῆς ἀρχαίας πόλης Πύδνας περιορίζοντας τόν οἰκιστικό χῶρο σέ ἕναν τομέα τῆς ἄλλοτε πόλης, πρὸς τὴ θάλασσα. Ἐντὸς τοῦ κάστρου ἀνασκάπτεται ἀπό τό 1983 ἕνας μεσοβυζαντινὸς ναὸς τοῦ λεγόμενου μεταβατικοῦ τύπου (εἶχε ὡς πρότυπο τὴν Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης), ὁ ὁποῖος κάλυψε τὴ θέση μιᾶς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς¹⁹. Στό χῶρο τοῦ ἱεροῦ, ὅταν ὁ ναὸς καταστράφηκε, ὑψώθηκε τετράγωνος πύργος, πού εἶναι μᾶλλον αὐτὸς πού ἀναφέρει ὁ Καντακουζηνός. Ὁ πύργος δέν πρέπει νά θεωρεῖται ἀπαραίτητα φράγκικος, μιά καὶ ἡ τοιχοδομία του ἐμφανίζει τυπικὰ παλαιολόγεια χαρακτηριστικά. Παραμένει δυσεξήγητο τό γεγονός ὅτι ἕνας πύργος χτίστηκε σέ καθοσιωμένο χῶρο, δείγμα ἀσέβειας.

1. Στράβωνος, Γεωγραφικῶν κεφ. Α7, Fr. 22. -2. F. Halkin, La prétendue passion inedit de S. Alexandre de Thessalonique, Recherches et documents d'hagiographie byzantine, Bruxelles 1971 (Subsidia Hagiographica 51), σ. 92-4 καὶ E. Μαρκῆ-Ἀγγέλου, Τό σταυρικό μαρτύριο καὶ οἱ χριστιανικοὶ τάφοι τῆς ὁδοῦ Γ΄ Σεπτεμβρίου στή Θεσσαλονίκη, ΑΕ (1981) 62-4. —3. J. Darrouzès, ὁ.π., Not. 3²⁷⁶. -4. J. Darrouzès, ὁ.π., Not. 7²⁹⁷, 9¹⁸³, 10²¹⁶, 13²²⁵⁻⁸²², 21⁹⁶. -5. P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - D. Papachryssanthou, Actes de Lavra I, Paris 1970, ἀρ. 5. -6. Fr. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches, 2 Teil, München 1925, ἀρ. 1647. -7. Ἔργο τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης ἐπιγραφοτάν «Πρὸς τόν σακελλάριον τῆς ἀγιωτάτης ἐπισκοπῆς Κίτρος Μιχαὴλ τόν Σταθμιστὴν περὶ τοῦ χρῆναι συχνὰ μελωδικῶς μεμνησθαι καὶ τοὺς Κιτριώτας τοῦ ἀγιωτάτου μυροβλήτου Δημητρίου» J. Darrouzès, Notes d'histoire des textes, REB 21(1963) 232. -8. H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich, München 1959, σ. 710 καὶ J. Darrouzès, Les réponses canoniques de Jean de Kitros, REB 31(1973) 319-34. -9. A. Vacalopoulos, Nouveaux renseignements sur l'histoire de la forteresse de

Platamon, Πεπραγμένα. Η 'Επιστημονική Σύνοδος του Διεθνούς 'Ινστιτούτου Φρουριών, 'Αθήνα 1968, σ. 27. -10. A. Vacalopoulos, δ.π., σ. 28. -11. A. Vacalopoulos, δ.π., σ. 28.-12. 'Επιστολή του 'Αποκαύκου «*τῷ κραταιῷ βασιλεῖ*», ὅπου περιγράφει τὴν ταλαιπωρία του· A. Papadopoulos - Kérameus, Noctes Petropolitanae, S. Peterburg 1913, σ. 284. -13. Fr. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, ἀρ. 59/60₃₁. -14. P.Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos- D. Papachryssanthou, Actes de Lavra III, Paris 1979, ἀρ. 118. - 15. 'Ιστοριῶν Γ, 62 καὶ 64 τῆς ἔκδοσης Βόννης, τ. II(1831). -16. P. Lemerle, Un praktikon inédit des archives de Karakala, Χαρτιστήριον εἰς Α. 'Ορλάνδον, τ. Α', 'Αθήνα 1965, σ. 285. -17. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἐκλογῆς του βλ. V. Laurent, Les droits de l'empereur en matière ecclésiastique. L'accord de 1380-82, REB 13(1955) 13 καὶ 19, ὅπου δημοσιεύεται καὶ πρόσταγμα τοῦ 'Ιωάννου Ε' Παλαιολόγου ἀπὸ τῆς 25 'Ιουλίου 1382, σχετικὸ μὲ τὸ Γρηγόριο. 'Επίσης γιὰ δύο σχετικὰ πατριαρχικά ἔγγραφα βλ. J. Darrouzès, Les registes des actes du patriarchat de Constantinople, Fasc. VI, Paris 1979, ἀρ. 2699 (ἀρχές τοῦ 1380) καὶ ἀρ. 2739 (24-26 'Ιουλίου τοῦ 1382). -18. J. Darrouzès, Lettres de 1453, REB 22 (1964) 78.-19. Περιγραφή τῶν πρόσφατων εὐρημάτων στὸ ἄρθρο τῆς Ε. Μαρκῆ, 'Η βυζαντινὴ Πύδνα, στὸ τεύχος: Οἱ ἀρχαιολόγοι μιλοῦν γιὰ τὴν Πιερία, δ.π., σ. 58-62.

ΚΟΛΥΔΡΟΣ (σημ. Κολινδρός)

Ιστ. Στὶς ἀρχές τοῦ 10ου αἰ. εἶναι ἔδρα ἐπισκοπῆς, ἑνατης στήν τάξη τῶν ὑποκείμενων ἐπισκοπῶν τῆς μητροπόλεως Λαρίσης¹. 'Υποβιβάζεται στὴ δέκατη θέση τῆς ἴδιας μητροπόλεως κατὰ τὸν 11ο-12ο αἰ². 'Εκτοτε δὲν ἀναφέρεται ὡς ἐπισκοπή καὶ τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἡ περιοχὴ ἐλέγχου τῆς προσαρτήθηκε στὴ γειτονικὴ ἐπισκοπή Κίτρους. Στὰ 1003 ὁ Κολυδρὸς παραδίδεται στὸ Βασίλειο Β' Βουλγαροκτόνο ἀπὸ τὸ βούλγαρο Δημήτριο Τειχωνᾶ³. Πολύ ἀργότερα, στὰ 1384, ὁ καῖσαρ τῆς Θεσσαλίας 'Αλέξιος "Αγγελος Φιλανθρωπηνὸς ἀφιερώνει τὸ ιδιόκτητο κάστρο τοῦ Κολυδρῶν στὴ Νέα Μονὴ τῆς Θεσσαλονίκης⁴. Τὸ 1394 ἀναφέρεται καὶ πάλι ὁ Κολυδρὸς μὲ ἀφορμὴ τὴν ἔριδα πού προέκυψε μεταξὺ τῆς Νέας Μονῆς καὶ μονῆς 'Ακαπνίου τῆς Θεσσαλονίκης⁵.

Αρχ. Στὸ κέντρο τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ εἶναι ὄρατὰ τμήματα τῆς βόρειας καὶ δυτικῆς πλευρᾶς ἐνὸς κάστρου, πιθανότατα μεσοβυζαντινοῦ⁶. Μερικὲς βυζαντινὲς εἰκόνες φυλάγονται στὴ συλλογὴ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Γεωργίου Κολινδρῶν. Μία εἰκόνα τοῦ ἁγίου Δημητρίου φέρει τὴν ἐπιγραφή, Ο ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ο ΝΕΑΜΟΝΙΤΗΣ πού βεβαιώνει καὶ ἀπὸ ἄλλο δρόμο τὴ σχέση τῆς Νέας Μονῆς τῆς Θεσσαλονίκης μὲ τὸν Κολυδρό-Κολινδρό. Δυστυχῶς ὅλοι οἱ ναοὶ τοῦ οἰκισμοῦ, πού πιθανότατα ἦταν βυζαντινοί, καταστράφηκαν. Εἶναι περίεργο ὅτι ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι ἀφιερωμένος στὴν ἁγία Θεοδώρα τὴν ἐν 'Αλεξανδρείᾳ. Νομίζουμε ὅτι πρόκειται γιὰ λατρεία τῆς ἁγίας Θεοδώρας τῆς Θεσσαλονίκης μὲ τὴν ὁποία ὁ Κολινδρὸς εἶχε συγκεκριμένη σχέση. Τὸ γεγονός ἐξηγεῖ ὁ συχνὸς συμφυρμὸς λατρειῶν ὁμώνυμων ἁγίων.

1. J. Darrouzès, Notitiae, δ.π., Not 7₅₇₃, 9₄₄₄, 10_{523/789}. «'Ο Κολυδρῶν». -2. J. Darrouzès, Notitiae, δ.π., Not 13₅₇₁. -3. Joannis Skylitzae, Synopsis Historiarum, ἔκδ. J. Thurn, σ. 344, 95. -4.

P.Lemerle - A. Guillou -N. Svoronos - D. Papachryssanthou, Actes de Lavra III, δ.π., άρ. 150. -5. F.Miklosich -J. Müller, δ.π., σ. 201· βλ. και J. Darrouzès, Les regestes, δ.π., άρ. 2943. -6. 'Η Α. 'Αβραμέα, 'Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204, 'Εν 'Αθήναις 1974, σ. 177-78 και οι J. Koder - Fr. Hild, Hellas und Thessalia (Tabula Imperii Byzantini 1) Wien 1976, σ. 190, δέν προχώρησαν σε μία ταύτιση του Κολυδρού των πηγών με τον σημερινό Κολινδρό, επειδή δέν γνώριζαν την ύπαρξη αυτού του κάστρου.

ΚΟΝΤΟΥΡΙΩΤΙΣΣΑ (Σήμερα Κονταριώτισσα)

Αρχ. Σε λόφο ΒΔ του χωριού Κονταριώτισσα ύψώνεται ό σημαντικός ναός της Θεοτόκου Κοντουριώτισσας που έχει δώσει τό όνομα στό χωριό. Πρόκειται για ναό του λεγόμενου μεταβατικού τύπου, με τρούλο, περίστωο και δύο παρεκκλήσια στη βόρεια και νότια πλευρά της δυτικής στοάς. 'Ο σπάνιος άρχιτεκτονικός τύπος και ή περιορισμένη έξωτερική διακόσμηση του προσδίδουν μία χρονολόγηση πού δέν μπορεί νά ξεπεράσει τίς πρώτες δεκαετίες του 11ου αι. 'Ενδιαφέρουσα είναι ή παρατήρηση ότι ποικίλο οικοδομικό ύλικό μεταφέρθηκε έδω από τό γειτονικό Δίο¹.

1. Για τό ναό βλ. ΑΔ 28 (1973) Β₂ Χρονικά, 489-92 και Θ. Παπαζώτου, Τά βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία, δ.π., σ. 38.

ΛΙΑΣΚΟΒΟ (Περιοχή του χωριού Λόφος)

Αρχ. Πρόκειται για έκτεταμένο άρχαιολογικό χώρο, νοτιοανατολικά του χωριού Λόφος. "Ως τό φθινόπωρο του 1984 σωζόταν ό ναός των άγίων 'Αναργύρων, κτίσμα του 10ου αι. Διατηρούσε σε ύψος την κόγχη του Ιερού και τμήματα του βόρειου και νότιου τοίχου¹. 'Ανατολικότερα και σε άπόσταση από τό ναό των άγίων 'Αναργύρων ύπάρχουν ίχνη άκόμη δύο ναών.

1. Θ. Παπαζώτου, Τά βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία, δ.π., σ. 37.

ΛΙΜΠΑΝΟΒΟ (Σήμερα Αίγινιο)

Αρχ. Στο χωριό διατηρούνται δύο ναοί. 'Ο ναός της Θεοτόκου (σύμφωνα με την κτητορική έπιγραφή ναός των άποστόλων Πέτρου και Παύλου) είναι κτίσμα του τέλους του 15ου αι. Πρόκειται για μονόχωρη βασιλική χτισμένη με μεγάλους δόμους και πλίνθους. 'Υπάρχουν άκόμη έντοιχισμένα άρχαία άρχιτεκτονικά μέλη. Οί τοιχογραφίες του ναού, έργο του τέλους του 15ου αι., είναι εκείνες πού προσδιορίζουν περίπου τό χρόνο κατασκευής του μνημείου¹. 'Ο άλλος ναός, άφιερωμένος στον άγιο 'Αθανάσιο, είναι μιá ευρύχωρη τρίκλιτη βασιλική με μεταγενέστερες έπεμβάσεις. Οί τοιχογραφίες στο κεντρικό και βόρειο κλίτος είναι έργο των άρχών του 17ου αι.².

1. Θ. Παπαζώτου, Τά βυζαντινά καί μεταβυζαντινά μνημεία, δ.π., σ. 38.- 2. Θ. Παπαζώτου, Ἡ μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ στὴν Πιερία, στό τεῦχος: Οἱ ἀρχαιολόγοι μιλοῦν γιά τὴν Πιερία, δ.π., σ. 67-8.

ΛΟΤΖΙΑΝΟΣ (Σήμερα Παλιάμπελα)

ΙΣΤ. Παλαιό τσιφλίκι τοῦ Κολινδρού. Ὁ ναός ποῦ ὑπῆρχε στό χωριό καί κατεδαφίστηκε πρὶν λίγα χρόνια διατηροῦσε τοιχογραφίες, κατὰ πληροφορία τῶν κατοίκων.

ΜΕΘΩΝΗ

ΙΣΤ. Δέν εἶναι σίγουρο ἂν ἡ ἀρχαία Μεθώνη ταυτίζεται μέ τὴν πόλη *Mediana* τοῦ *Jordanes*¹.

ΑΡΧ. Ἔχουν ἐντοπιστεῖ ἵχνη χριστιανικοῦ κτιρίου, ἴσως παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς.

1. Α. Κωνσταντακοπούλου, δ.π., σ. 251.

ΜΑΚΡΥΡΡΑΧΗΣ (μονὴ τῆς Παναγίας)

ΙΣΤ. Μία ἀπὸ τίς δύο ἀρχαιότερες μονές τῶν Πιερίων. Βρίσκεται ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ Ρυάκια. Καταστράφηκε ἐντελῶς κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ἐμφυλίου πολέμου. Ἡ παλαιότερη μαρτυρία γι' αὐτὴν βρίσκεται σέ σημεῖωμα παλαίτυπου τοῦ Κολινδρού (1728). Ἡ μονὴ εἶχε μετόχι μέσα στὸν Κολινδρό, ἀφιερωμένο στὴ Θεοτόκο. Ἡ μονὴ Μακρυρράχης εἶναι ἄγνωστο πότε προσαρτήθηκε ὡς μετόχι στὴ μονὴ τοῦ ἀγίου Διονυσίου τοῦ ἐν Ὀλύμπῳ.

ΑΡΧ. Σημαντικότερες εἰκόνες τῆς μονῆς, μέ παλαιότερες μερικὲς τοῦ τέλους τοῦ 16ου -ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰ., ἔχουν μεταφερθεῖ στό μετόχι «Σκάλα» τῆς μονῆς τοῦ ἀγίου Διονυσίου.

ΜΟΥΣΕΙΟΝ

ΙΣΤ. Φρούριο ποῦ κατὰ τὸν Προκόπιο ἀνοικοδόμησε ὁ Ἰουστινιανός στὴ Μακεδονία. Τό φρούριο αὐτό μέ βάση τὸν Στέφανο Βυζάντιο τοποθετεῖται στὴν περιοχὴ τοῦ Ὀλύμπου «*Μούσειον, τόπος περὶ τὸν Ὀλυμπον τὸν ἐν Μακεδονίᾳ*»¹. Ἡ θέσις τοῦ κάστρου εἶναι ἄγνωστη.

1. Α. Κωνσταντακοπούλου, δ.π., σ. 252.

ΜΠΟΓΙΑΤΕΣ (Περιοχή Κολινδρού)

ΑΡΧ. Στην παραπάνω θέση έχει ανασκαφεί λαθραία μεγάλος καμαροσκεπής τάφος ρωμαϊκών χρόνων. Ύπάρχουν ακόμη ίχνη παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

ΜΥΛΟΒΟΣ (Σήμερα Μεγάλη Γέφυρα)

ΑΡΧ. Βρέθηκε πρόσφατα άριστα διατηρημένη έπιγραφή του έτους 1015 που αναφέρει τον Κωνσταντίνο Διογένη, κατεπάνω Θεσσαλονίκης¹. Η σημαντικότερη αυτή ιστορική έπιγραφή θά πρέπει να συσχετισθεί με τον Κολινδρό, που ήταν την περίοδο εκείνη έδρα έπισκοπής, ή με την έπισκοπή Καστρίων ή Καμπανίας, που ή έδρα της παραμένει άγνωστη².

1. Π. Θεοδωρίδη, Τοπογραφικά ζητήματα της βόρειας Πιερίας, στο τεύχος, Οι άρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία, δ.π., σ. 71. 'Ο ίδιος πρόκειται να δημοσιεύσει την έπιγραφή. Για τον Κωνσταντίνο Διογένη, πατέρα του αυτοκράτορα Ρωμανού Δ' Διογένη (1068-71), στρατηγό Θεσσαλονίκης (1017), άρχοντα του Σιρμίου (1019), δούκα Βουλγαρίας και τέλος δούκα Θεσσαλονίκης (1029), βλ. V. von Falkenhausen, Eine byzantinische Beamtenurkunden aus Dubrovnik, BZ 63(1970) 10-23. Σέ μολυβδόβουλλο που δημοσιεύει ο G. Schlumberger, La sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1884, σ. 104, αναφέρεται ως «*πρωτοπρόεδρος, άνθύπατος, πατρίκιος και κατεπάνω Θεσσαλονίκης*». Βλ. ακόμη και τον J.-F. Vannier, Familles byzantines: Les Argyroi (IXe-XIIe siècles), Βυζαντινά Sorbonensia 1, Paris 1975, σ. 49-50.— 2. Για την έπισκοπή βλ. J. Darrouzès, Notitiae, δ.π., Not.7₃₀₂, 10₂₂₁, 13₂₇, 21₉₈.

ΝΕΟΧΩΡΙΟΝ (Σημερινό Κίτρος;)

ΙΣΤ. Σέ έγγραφο της μονής Καρακάλου του 1342 έχουμε τη μοναδική αναφορά ενός Νέου Χωριού «*περί τό Κίτρος*»¹. Η μαρτυρία θά μπορούσε ίσως να συνδυαστεί με μία άλλη του 1453 για ένα «*Ένηχόρι*» της ίδιας περιοχής ('Ένη=Γενί που στά τουρκικά σημαίνει Νέο)². Πιθανότατα είναι τό σημερινό χωριό Κίτρος, τέσσερα περίπου χιλιόμετρα από τη θάλασσα. Δέν είναι βέβαια τυχαίο ότι το βυζαντινό Κίτρος δίπλα στη θάλασσα είναι περισσότερο γνωστό στην περιοχή ως «*Παλαιόκιτρος*» σέ άντιδιαστολή προφανώς με τό «*Νέο*» Κίτρος, δηλαδή τό σημερινό χωριό.

ΑΡΧ. Στο νεκροταφείο του χωριού έχει ανασκαφεί τό ιερό μιās παλαιοχριστιανικής βασιλικής του βου ίσως αιώνα³.

1. P. Lemerle, Un praktikon, δ.π., σ. 285.- 2. J. Darrouzès, Lettres de 1453, δ.π., σ. 78 και 111.-3. Ε. Μαρκί, Η βυζαντινή Πύδνα, δ.π., σ. 61-2.

ΠΑΛΑΙΟΚΑΣΤΡΟ (Περιοχή του χωριού Ράχη)

ΑΡΧ. Σέ φυσική όχυρή θέση έχουν έντοπιστεί μερικά παλαιοχριστιανικά γλυπτά.

ΠΕΡΙΣΤΑΣΙΣ

ΑΡΧ. Δύο χιλιόμετρα ανατολικά αυτού του προσφυγικού οικισμού διατηρείται σημαντικός μονόχωρος ναός που σήμερα είναι αφιερωμένος στη Ζωοδόχο Πηγή. Πρόκειται για κτίσμα του 13ου-14ου αι., κατά τις πρώτες εκτιμήσεις¹.

1. Θ. Παπαζώτου, Τά βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία, ό.π., σ. 38.

ΠΕΤΡΑ

ΙΣΤ. Ἡ Πέτρα ὡς ἔδρα ἐπισκοπῆς εἶναι γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 10ου αἰ. μὲ ἔβδομη θέση στὶς ὑποκείμενες ἐπισκοπές τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης. Τῆ θέση αὐτὴ κράτησε ὡς τὸ 12ο αἰ., ὁπότε ἀναφέρεται καὶ ὡς «Σαγουνανείας»¹. Τὸ κάστρο τῆς Πέτρας καταλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγο στὰ 1259· «...Βοδενὰ τε καὶ Βόστρον, ἔλλιμνον νῆσον, Πέτραν, Πρέσπαν...»². Στὰ 1284 εἶναι γνωστός ὁ ἐπίσκοπος Πέτρας Ἰωάννης πού ἀναφέρεται σέ διαθήκη τοῦ Θεοδώρου Κεραμέως, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης³. Εἶναι ἀρκετὰ πιθανή ἡ ταύτιση αὐτοῦ τοῦ προσώπου μὲ τὸν ἐπίσκοπο Πέτρας Ἰωάννη Περαιτικό πού ἀναφέρεται σέ ἔγγραφο τοῦ 1295. Στὸ τέλος μάλιστα τοῦ ἐγγράφου ὁ ἴδιος ὑπογράφει ὡς «ταπεινὸς ἐπίσκοπος τῆς ἀγιωτάτης ἐπισκοπῆς Πέτρας καὶ Λαγουνανείας Ἰωάννης»⁴. Ἡ ἀνάγνωση «Λαγουνανείας» ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ τὸν J. Dagrouzès, ὁ ὁποῖος διορθώνει σέ «Σαγουνανείας»⁵, στηριγμένος βέβαια καὶ στὴ Notitia 13⁶. Μετὰ τὴν εἴσοδο τοῦ Καντακουζηνοῦ στὴ Βέροια (1342) τοῦ παραδόθηκαν «...καὶ φρούρια οὐκ ὀλίγα, τὸ μὲν Πέτρα προσαγορευόμενον...»⁷. Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Καντακουζηνοῦ φαίνεται ὅτι τὸ κάστρο τῆς Πέτρας πέρασε στὴν ἐξουσία τῶν Σέρβων καὶ ὅτι μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Βέροιας ἀπὸ τὸν Καντακουζηνό στὰ 1350 «...προσεχώρουν ἀμαχεὶ τὰ περὶ Ἐδεσσαν καὶ Βέρροϊαν φρούρια καὶ αἱ πολίχαι, τὰ τε Σταρίδολα λεγόμενον καὶ ἡ Πέτρα...»⁸. Στὴ μεταβυζαντινὴ Notitia 21 ἡ ἐπισκοπὴ Πέτρας προβιβάζεται καὶ κατέχει τὴν τέταρτη θέση τῶν ὑποκείμενων στὴ μητρόπολη Θεσσαλονίκης ἐπισκοπῶν⁹.

ΑΡΧ. Τὸ μεσαιωνικὸ κάστρο τῆς Πέτρας ἔχει έντοπιστεῖ πρόσφατα

κοντά στη θέση «Καρακόλι» του δρόμου Κατερίνης - 'Ελασσώνος. Είναι χτισμένο σε φυσικό βράχο, άπορθητο από όλες τις πλευρές. 'Υπάρχουν ίχνη του περιβόλου, του ύδραγωγού και ενός ναού, πιθανότατα παλαιολόγειου.

1. J. Darrouzès, Notitiae, δ.π., Not. 7³⁰³, 10²²², 13⁸²⁸ «*ἤτοι Σαγουδανείας*». -2. Γ. Παχυμέρη, Χρονικόν κεφ. II, 11, σ. 11 τῆς ἐκδόσεως τῶν A. Failler - V. Laurent, Paris 1984. -3. P. Lemerle-A. Guillou - N.Svoronos -D. Papachryssanthou, Actes de Lavra II, Paris 1977, ἀρ. 75. -4. Fr. Dölger, Aus den Schatzkammern, ό.π., ἀρ. 59/60.- 5. REB 38(1980) 299. Καί οἱ δύο ἀναγνώσεις δημιουργοῦν δικαιολογημένα τίς παρακάτω παρατηρήσεις: ὁ ὄρος «*Σαγουδανείας*» θυμίζει ἔντονα τοὺς Σαγουδάτους τοῦ Καμενιάτου (904). 'Ο Fr. Dölger, στηριγμένος στὴν ἀνάγνωση πού προτείνει, συνδέει τὸν τίτλο μέ τὴν πληροφορία πού δημοσιεύει ὁ O.Tafali, Thessalonique au quatorzième siècle, Paris 1913, σ. 91, γιά ἐπίσκοπο «*Langardensem*», ἐπιστολῆς τοῦ πάπα 'Ιννοκεντίου Γ', ἀπόσπασμα τῆς ὁποίας βρίσκουμε στὸν T. Tafel, De Thessaloniqua ejusque agro dissertatio geographica, London 1972 (ἀνατύπωση τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1839), σ. 85. Νά προσθέσουμε ὅτι ὁ τίτλος «*Langardensis*» θυμίζει τὴ «*Λαγουβαρδία*» τῆς γνωστῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῶν Χαλκῆων στὴ Θεσσαλονίκη (1028), βλ. J.-M. Spieser, Les inscriptions de Thessalonique, Travaux et Memoires, 5(1973) 163-4. -6. J. Darrouzès, Notitiae, δ.π., Not. 13⁸²⁸. -7. I. Καντακουζηνοῦ, 'Ιστοριῶν Γ, 58, σ. 355 τῆς ἐκδ. Βόννης, τ. II (1831). -8. I. Καντακουζηνοῦ, 'Ιστοριῶν Δ, 19, σ. 130 τῆς ἐκδ. Βόννης, τ. III (1832).- 9. J. Darrouzès, Notitiae, δ.π.,Not. 21⁹⁹.

ΠΕΤΡΑΣ (Μονὴ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου)

ΑΡΧ. 'Ο σημερινός ναός τῆς μονῆς χτίστηκε στά 1754 καί ἐπισκευάσθηκε στά 1815. Στούς τοίχους ἔχουν ἐντοιχιστεῖ παλαιοχριστιανικά καί βυζαντινά γλυπτά, ἀνάμεσα στά ὁποῖα μαρμάρινη εἰκόνα τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἴσως τοῦ 14ου αἰ. Τά στοιχεῖα αὐτά δηλώνουν ὅτι στὴ θέση τῆς μονῆς πρέπει νά ὑπῆρχε παλαιότερη βυζαντινὴ μονή.

ΠΛΑΤΑΜΩΝ

ΙΣΤ. Θεωρεῖται ὅτι κατέχει τὴ θέση τοῦ ἀρχαίου 'Ηρακλείου¹. Πρῶτη ἀναφορά τοῦ ὀνόματος «Πλαταμών» γίνεται σέ χρυσόβουλλο τοῦ 'Αλεξίου Γ', μέ τό ὁποῖο παραχωροῦνται ἐμπορικά προνόμια στοὺς Βενετούς (1198)². Εἶναι ἔδρα ἐπισκέψεως. 'Ο φράγκος βασιλιάς τῆς Θεσσαλονίκης Βονιφάτιος Μομφερρατικός παραχωρεῖ τὸν Πλαταμώνα στόν Rolando Piscia³. 'Ο ἡγεμόνας τῆς 'Ηπείρου Θεόδωρος Α' Δούκας Κομνηνός (1215-30) ἀνακαταλαμβάνει τὸν Πλαταμώνα γύρω στά 1218-24, ὅπως δείχνει ἐπιστολή τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ναυπάκτου 'Ιωάννου 'Αποκαύκου: «...ὁ ὑπερνεφῆς δηλαδὴ Πλαταμών καί τό κατά κύκλον τοῦτο περιγεγραμμένον πολίχιον, ὅπως καί κυκλωθέν καί πολεμηθέν ἔάλω καί τοῦτο καί γέγονεν ὑποχείριον»⁴. Μετά τὴν ἴδρυση τοῦ βασιλείου τῆς Θεσσαλονίκης ἀπό τό Θεόδωρο, τὴν ἡττα του στὴν Κλοκόνιτσα τό 1230 καί τὴν ἄνοδο στό θρόνο τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ μικροῦ ἀδελφοῦ του Μανουήλ (1230-37), οἱ ἐσωτερικές διαμάχες τῶν δεσποτῶν τῆς 'Ηπείρου ἐπαναφέρουν τὸν Πλαταμώνα στό ἱστορικό

προσκήνιο. Ὁ Μανουήλ, μετά τή σύλληψή του ἀπό το Θεόδωρο (1237) καί τήν ἐξορία του στήν Πέργαμο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀποβιβάζεται τό 1241 στή Δημητριάδα τοῦ Βόλου καί καταλαμβάνει τά Φάρσαλα, Λάρισα καί Πλαταμώνα· «...ἤρξέ τε Φαρσάλων καί Λαρίσσης καί Πλαταμῶνος καί τῶν περι αὐτά...»⁵. Ἡ περιοχή μένει στήν κατοχή του. Λίγο αργότερα, μετά τήν κατάλυση τοῦ βασιλείου τῆς Θεσσαλονίκης (1246) ἀπό τόν Ἰωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη, ὁ Πλαταμών ἀναφέρεται ὡς ἕνα ἀπό τά ὄρια μεταξύ τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας καί τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου· «*Τά ἐκεῖθεν αὐτῶν καί πρὸς δυσμᾶς ἀπό τοῦ Πλαταμῶνος ἀρχόμενα ὑπό τόν δεσπότην Μιχαήλ (τῆς Ἡπείρου) ἐτέλουν...*»⁶. Μετά τή μάχη τῆς Πελαγονίας (1259), ὅπου νικηθήκε ὁ δεσπότης τῆς Ἡπείρου Μιχαήλ Β΄ (1231-71) καί οἱ Φράγκοι σύμμαχοί του ἀπό τόν σεβαστοκράτορα Ἰωάννη Παλαιολόγο, «...οἱ κρείττους τῶν ταγμάτων αὐτοῦ (τοῦ πρίγκηπα τῆς Ἀχαΐας Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου) καί προσγενεῖς, ὅ τε Ἀσέλ δέ Τουσί, ὁ τῆς Καριτάνας Ἰοφρέ καί ἄλλοι τῶν ὀνομαστῶν πλείους, οἱ μὲν κατὰ τόν Πλαταμῶνα, οἱ δέ κατὰ τό ἄλλο μέρος ἐάλωσαν...»⁷. Ἀργότερα στόν ἐμφύλιο πόλεμο μεταξύ τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ καί Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου «...ὁ Πλαταμών, πόλις παραθαλασσία...» προσχωρεῖ στόν Καντακουζηνό (1342). Ὑστερα ἀπό λίγο οἱ κάτοικοι τοῦ κάστρου ἀποστάτησαν, ἐπειδή φοβήθηκαν μήπως ὁ μέγας δούκας Ἀπόκαυκος ἔλθει μέ στόλο καί καταλάβει τόν Πλαταμώνα μέ βία⁸. Τό κάστρο εἶναι πιθανό ὅτι ἀκολούθησε τήν τύχη τῆς Μακεδονίας καί ὅτι ἔπεσε στά χέρια τῶν Τούρκων μετά τό 1386⁹. Στά 1425 ὁ βενετός ἀμιράλης Michiel τό κυριεῦει καί τό πυρπολεῖ¹⁰. Ἄν καί στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. ὁ Πλαταμών ἀναφέρεται ὡς ἐπισκοπή, σέ ἐπιστολή τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ΄¹¹, γιά τήν ἀνατολική ἐκκλησία τόν τίτλο αὐτό κατέχει ὁ Πλαταμών μόλις στή μεταβυζαντινὴ Notitia 21. Ἐκεῖ ἀναφέρεται ὡς «*Πλαταμῶνος καί Λυκοστομίου*», ἕνατη στήν τάξη τῶν ὑποκείμενων ἐπισκοπῶν τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης¹².

Αρχ. Ὁ Πλαταμών εἶναι ἕνα ἀπό τά πιό καλά διατηρημένα κάστρα τῆς Βόρειας Ἑλλάδας. Συνήθως θεωρεῖται ἔργο τῶν Φράγκων μέ βυζαντινές καί τουρκικές ἐπισκευές¹³. Μέχρι σήμερα δέν ἔχουν γίνει ἀρχαιολογικές ἐργασίες στό ἐσωτερικό τοῦ κάστρου πού θά ἔφερναν στό φῶς χρήσιμα στοιχεῖα γιά τήν ὀργάνωση ἑνός ὄψιμου μεσαιωνικοῦ οἰκισμοῦ. Ἐπίσης κάτω ἀπό τό κάστρο πρὸς τό νότο ὑπῆρχε ἕνα τετράπλευρο κτίριο, ἴσως ἐπισκοπεῖο¹⁴. Τό κτίριο αὐτό ἔχει καταστραφεῖ μέ τή δημιουργία τοῦ οἰκισμοῦ Νέος Παντελεήμων. Σήμερα διακρίνει κανεῖς μόνο ἕναν τοῖχο καί πεταγμένους μερικούς κίονες. Σέ ἕναν ἀπό αὐτούς ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή· Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς / + Μωσῆς χειρας πρίν σ(ταυ)ρικῶς / πετανύων Ἀμαληκιτῶν κατέβα/λε τό θράσος καί πάντας ἄρδην ἐξαπώλω/λ' ἐκεῖ/νος. Ἐγῶ δ' ἄν/υψῶ<ν> σ(ταυ)ρικόν θῆον τύπον, / Ἀθανάσιος Ναζιραῖος τόν

τρόπ(ον), / δι' οὐ λῆσιν εὐροιμι τῶν ἐπτεσ/μένων. "Ε(τει) ςψηη' = 1280¹⁵.

1. Α. Βακαλόπουλου, Τό κάστρο τοῦ Πλαταμώνα, Μακεδονικά 1(1940)60-1. -2. Fr. Dölger, Regesten, δ.π., ἀρ. 1647. -3. T. Tafel, De Thessalonica, δ.π., σ. 87-8. -4. Ἐπιστολή «Πρὸς τὸν κραταῖον Κομνηνόν, ὅτε τὸν Πλαταμώνα παρέλαβεν καὶ ὑπέστρεψεν» Α. Papadopoulos - Kerameus, Noctes, δ.π., σ. 269. -5. Γ. Ἐκροπολίτου, Χρονικὴ συγγραφή, Stuttgart 1978 (ἐπιμέλεια τοῦ P. Wirth τῆς ἔκδοσης τοῦ Α. Heisenberg τοῦ 1903), σ. 62. -6. Γ. Ἐκροπολίτου, δ.π., σ. 84. -7. Γ. Ἐκροπολίτου, δ.π., σ. 170. -8. I. Καντακουζηνοῦ, Ἱστοριῶν Γ, 58, δ.π., σ. 355 καὶ Γ, 62, σ. 383. «...ἀπέστησαν γὰρ καὶ οἱ ἐν Πλαταμῶνι βασιλέως, δέξαντες μὴ ὑπὸ μεγάλου δουκὸς ἀλώσι στόλῳ ἐπελθόντος...». -9. Α. Vacalopoulos, Nouvaux renseignements, δ.π., σ. 29 κ.έ., ὅπου περιγράφεται καὶ ἡ νεώτερη ἱστορία τοῦ κάστρου. -10. Κ.Δ. Μέρτζιος, Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 62. -11. Ο. Tafrahi, Thessalonique, δ.π., σ. 91. -12. J. Darrouzès, Notitiae, δ.π., Not. 21₁₀₄. -13. Α. Βακαλόπουλου, Τό κάστρο, δ.π., σ. 63. -14. Ὁ.π., σ. 60. -15. Α. Plassart, Inscriptions de Piérie d' Emathie et de Bottiée, BCH 47(1923)173.

ΡΗΤΙΝΙΑ (Σήμερα Ρητίνη)

Αρχ. Βόρεια τοῦ χωριοῦ ὑπάρχει ἡ διαλυμένη σήμερα μονὴ τοῦ ἁγίου Γεωργίου. Πρόκειται γιὰ κτίσμα τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰ. μέ ἐπισκευές τοῦ 19ου αἰ. Διατηρεῖ τοιχογραφίες τοῦ 1494 καὶ τοῦ 1619¹. Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τῆς δεύτερης τοιχογράφησης ἀναφέρει τὸν ἐπίσκοπο Πέτρας Ἀκάκιο, ἄγνωστο μέχρι στιγμῆς ἀπὸ ἄλλες πηγές.

1. Γιὰ τίς τοιχογραφίες βλ. Θ. Παπαζώτου, Ἡ μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ, δ.π., σ. 64, 66.

ΤΟΠΟΛΙΑΝΗ (Περιοχὴ Λεπτοκαρυᾶς-Λιτοχώρου)

Αρχ. Ἔχουν ἐντοπιστεῖ τὰ ἴχνη δύο παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν.

ΤΡΙΑΝΤΑΣΙΟ

Ἰστ. Γνωστὸ ἀπὸ ἔγγραφο τῆς μονῆς Καρακάλου, «περὶ τὸ Κίτρος»¹. Δέν ἔχει διασωθεῖ τὸ τοπωνύμιον.

1. P. Lemerle, Un Praktikon, δ.π., σ. 285.

ΑΧΕΛΩΟΣ ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΟΛΗΣ

Τό πρόβλημα για τήν ύπαρξη καί τή θέση τῆς μεσαιωνικῆς πόλης Ἀχελῶος εἶναι ἓνα πρόβλημα μέ μακρά ἱστορία· εἶχε τεθεῖ τόν περασμένο αἰώνα ἀπό τόν Ἄνδρ. Μουστοξύδη¹ καί ἀπασχόλησε εὐκαιριακά ὀρισμένους ἐρευνητές, ὅπως τούς Ἰ. Ρωμανό², Π. Ἀραβαντινό³, Σπ. Λάμπρο⁴, Μ. Δένδια⁵, Κ. Στασινόπουλο⁶, Διον. Ζακυθινό⁷, Ἀθ. Παλιούρα⁸, πού ἀναφέρθηκαν στό ζήτημα, χωρίς ὥστόσο νά καταλήγουν σέ συγκεκριμένα συμπεράσματα.

Στήν ἱστορία τοῦ ζητήματος ὅμως ὑπάρχει καί μιᾶ δεύτερη φάση μέ ἀφετηρία, κατά τή γνώμη μου, τή δημοσίευση πληροφοριῶν ἀπό τόν Κ. Σ. Κώνστα γιά τήν ἐκκλησία τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στό λόφο Ἐπισκοπή, κοντά στό χωριό Μάστρο τῆς αἰτωλικῆς παραχελωίτιδας

1. Βλ. *Α. Μουστοξύδου*, Ἱστορικόν Κομνηνοῦ Μοναχοῦ καί Πρόκλου Μοναχοῦ, Ἑλληνομνήμων ἢ Σύμμικτα Ἑλληνικά, [φυλλάδια 1-12, 1843-1853 (φωτοτ. ἀνατ. Ἀθήνα 1965)], ἀριθ. 8 (1845), σ. 504, σημ. 24. Πρβλ. καί *Γαβριήλ Δεστούνη*, Ἱστορικόν Κομνηνοῦ Μοναχοῦ καί Πρόκλου Μοναχοῦ, St. Peterburg 1858, σ. 7, σημ. 20. Γιά τήν παρανόηση τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἔργου «Ἱστορικόν ... καί Πρόκλου μοναχοῦ» βλ. *L. Vranoussis, Deux historiens byzantins qui n'ont jamais existé: Comnénos et Proclos*, Ἐπετηρίς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 12 (1962) 23-29.

2. *Ἰ. Ρωμανοῦ*, Ἱστορικά ἔργα (ἀνατ. μέ ἐπιμ. Κ. Δαφνῆ), Κέρκυρα 1959, σ. 77.

3. *Π. Ἀραβαντινοῦ*, Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου..., Ἀθήναι 1856 (φωτοτ. ἀνατ. 1969), σ. 26. λ. Ἀχελῶος².

4. *Σπ. Λάμπρου*, Νέος Ἑλληνομνήμων 6 (1909) 56.

5. *Μ.Α. Δένδια*, Λευκάς ἢ Ἄρτα; Ἑρμηνεία ἐνός χωρίου τοῦ Ὀδοιοποικοῦ τοῦ Βενιαμίν τοῦ ἐκ Τουδέλης, Ἡπειρωτικά Χρονικά 6 (1931) 25 σημ. 3, 26-27.

6. *Κ.Α. Στασινοπούλου*, Ἀχελῶος, Ἐγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ἐλευθερουδάκη, τόμ. 2, Ἀθήναι 1929, σ. 758-759.

7. *Διον. Ζακυθινό*, Μελέται περί τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καί τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει, Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 21(1951) 195.

8. *Ἀθ.Α. Παλιούρα*, Αἰτωλοακαρνανία. Συμβολή στή μελέτη τῶν βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν μνημείων, Ἰωάννινα 1981 (δακτυλογραφημένη διατριβή), σ. 23-25 καί 148.

περιοχής⁹. Ὁ Κώνστας ὑπέθεσε, ὅπως εἶχε κάνει νωρίτερα ὁ E. Kirsten¹⁰, ὅτι ὁ ναός ἔπρεπε νά ταυτιστεῖ μέ τόν ἐπισκοπικό ναό τῆς ἐπισκοπῆς Ἰαχελώου. Τήν ταύτιση εἶχε προτείνει, στηριγμένος στήν προφορική παράδοση, ἤδη ἀπό τόν περασμένο αἰώνα ὁ λόγιος ἰατρός Διονύσιος Πύρρος ὁ Θετταλός¹¹. Ἀκολούθησε ἡ δημοσίευση ἐνός ἀρθροῦ τοῦ Γερ. Παπατρέχα, ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε ὅτι δέν θά ἦταν ἀπίθανο ἡ θέση τῆς «πόλης» Ἰαχελῶος νά ἀναζητηθεῖ ψηλότερα, στήν περιοχὴ τῶν «Δύο Ἰαχελῶων» τῆς Σταμνᾶς¹². Ἔτσι διατυπώθηκαν δύο ἀπόψεις σχετικά μέ τὴν θέση — ἡ ὑπαρξὴ τῆς πόλης θεωρήθηκε δεδομένη— τοῦ Ἰαχελώου ἢ μίᾳ τοποθετοῦσε τὴν πόλη κάπου στίς ἐκβολές τοῦ ὁμώνυμου ποταμοῦ καί ἡ ἄλλη στήν ἐνδοχώρα, πλάι στίς ὄχθες τοῦ Ἰαχελώου.

Οἱ προηγουμένες ἀπόψεις φαίνεται νά κυριαρχοῦν ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ ἔ60 καί ἐξῆς¹³ σέ βάρος μερικῶν ἄλλων πού τοποθετοῦσαν τὴν Ἰαχελῶον στήν Κατοχή¹⁴, στό Αἰτωλικό¹⁵ ἢ στό Ἰαχελῶοναστρο¹⁶.

Ἐξετάζοντας κανεῖς τὰ γραφόμενα τῶν προηγουμένων ἐρευνητῶν μένει μέ τὴν ἐντύπωση ὅτι τό συμπέρασμα γιά τὴν ὑπαρξὴ τῆς «πόλης» βασιζόταν ἀποκλειστικά σέ μιά πληροφορία τοῦ Ἰαχελῶου περιηγητῆ Βενιαμίν ἀπὸ τὴν

9. Κ.Σ.Κώνστα, Ἀπαρτήρητα μοναστήρια Παραχελωϊτίδος, *Νέα Ἔστια* 52(1952) 1477-τοῦ ἴδιου, Χριστιανικά μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, περιοδ. *Στερεά Ἑλλάς* 16 (1970) 9/137-τοῦ ἴδιου, Ἰαχελῶος, ἡ βυζαντινὴ πολιτεία τῆς Αἰτωλίας, ἐφημ. *Καθημερινή* (25-12-54).

10. E. Kirsten, Bericht über eine Reise in Aetolien und Akarnanien, *Archäologischer Anzeiger* 1941, στ. 100 σημ. 5· πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, τόμ. XVIII. 2, στ. 2368, 2374. Πρβλ. καί σημ. 21 ἐδῶ.

11. Διον. Πύρρου, Ἑλλάδος Περιήγησις, χφ Γ.Α.Κ., τόμ. Α', φ. 570 (=Διονυσίου Πύρρου τοῦ Θετταλοῦ, Ἑλλάδος Περιήγησις, Αἰτωλικά (Ἀπὸ χειρόγραφον τῆς συλλογῆς Γιάννη Βλαχογιάννη ἀποκειμένης εἰς τὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Εἰσαγωγή-Ἐπιμέλεια-Ἀντιγραφή ὑπὸ Κων.Δ.Μπίτα, Ἀθῆναι 1975, σ. 29).

12. Γερ. Ἰρ. Παπατρέχα, Ἰαχελῶον καί ἡ ὁμώνυμη βυζαντινὴ πόλις, *Ἀρχεῖα Ἐταιρείας Αἰτωλοακαρνανικῶν Σπουδῶν*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1958, σ. 173-177.

13. Βλ. Τ.Φ.Χ(ριστοπούλου), *Θρησκευτικὴ καί Ἱστορικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 3, Ἀθῆναι 1963, σ. 534. Πρβλ. Π. Βασιλείου, Ἐγκυκλοπαιδεία Χ. Πάτση, τόμ. 7, σ. 538.

14. L. Heuzey, *Le mont Olympe et l'Akarnanie*, Paris 1860, σ. 458.

15. D.M.Nicol, *The Despotate of Epirus*, Oxford 1958, σ. 222.

16. F.-C.-H.-L. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τόμ. II, Paris 1825, σ. 277. Τὴν πληροφορία ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Ἰαχελώου διέμεινε κατὰ τὸ β' μισό τοῦ 17ου αἰ. στό Ἰαχελῶοναστρο παραδίδουν οἱ Jac. Spon-G. Wheeler, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant...*, τόμ. 1, Lyon 1678, σ. 141. Πρβλ. Κ.Σ. Κώνστα, *Αἰτωλοακαρνανικὴ καί Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 2, σ. 575-576.

Ἰσπανικὴ *Tudela*¹⁷, τὴν ἀρχαιότερη, κατὰ τὴ γνώμη τους, γραπτὴ ἀναφορὰ τοῦ Ἀχελῶου ὡς «πόλης». Τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ ραββίνου Βενιαμίν ἦταν εὐρύτερα γνωστὸ ἀπὸ τὴ δημοσίευση καὶ τὴ λατινικὴ μετάφρασή του ἀπὸ τὸν T.L.F. Tafel¹⁸. Τέλος ὁ Διον. Μιτάκης σέ μερικὰ νεότερα δημοσιεύματά του σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα ἀσχολήθηκε μὲ τὸ ζήτημα καὶ χρησιμοποίησε τὶς ἀγγλικὲς μεταφράσεις τοῦ κειμένου, πού παρουσίαζαν ὀρισμένες μικροδιαφορές, προκειμένου νά ἐντοπίσει τὴ θέση τῆς βυζαντινῆς «πόλης» στὶς ἐκβολές τοῦ Ἀχελῶου¹⁹. Τὴν ἔμμονη προσπάθεια τοῦ Μιτάκη σέ προβληματισμούς χωρὶς ἀντικειμενικὰ δεδομένα φάνηκε νά ἐξουδετερώνει ἢ κατεύθυνση ἐκείνη τῆς ἔρευνας πού ταυτίζει τὴ θέση τῆς ἐπισκοπῆς Ἀχελῶου μὲ τὴν Ἐπισκοπὴ, τὸ λόφο πού βρίσκεται νότια ἀπὸ τὸ χωριὸ Μάστρο, ὅπου καὶ ὁ ναὸς πρὸς τιμὴν τοῦ Γενεσίου τοῦ Προδρόμου. Ὁ Μιτάκης ἀναγκάστηκε νά στραφεῖ πρὸς τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, γιὰ τὰ ὁποῖα ὅμως ἔλειπαν οἱ ἱστορικὲς μαρτυρίες.

Ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς Μάστρου δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Π.Δ.Βοκοτόπουλο²⁰, ὁ ὁποῖος ἐξέφρασε τὴν ἄποψη ὅτι τὸ μνημεῖο «διετέλεσεν ἔδρα ἐπισκόπου τινός, πιθανώτατα τοῦ ἐπισκόπου Ἀχελῶου, ὡς ἤδη ὑπέθεσαν οἱ E. Kirsten καὶ K. Κώνστας»²¹. Ἐνα χωριὸ ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ μητροπολίτου

17. Γιὰ τὸν Ἑβραῖο περιηγητὴ βλ. *Joh. Karayannopoulos-G. Weiss*, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453)*, τόμ. 2, Wiesbaden 1982, σ. 445, Nr. 410. Βλ. ἀκόμη, *Geschichte des jüdischen Volkes*, τόμ. II, ἐπιμ. H.H. Ben-Sasson, München 1979, σ. 100. *Κ. Σμόπουλου, Ξένοι Ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1981, σ. 217 ἔ. Πρβλ. Τὸ Ὀδοιπορικὸ ἑνὸς Ἑβραίου, τοῦ Ραββίνου Βενιαμίν ἐκ Τουδέλας (1159), περιοδ. *Χρονικά*, Ὁργανο τοῦ Κεντρικοῦ Ἰσραηλιτικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑλλάδος, ἔτος Ζ', τευχ. 63, Νοέμβριος 1983, σ. 13-20.

18. Βλ. *T.L.F. Tafel*, *De Thessalonico eiusque agro dissertatio geographica*, Berlin 1839 (φωτοτ. ἀνατ. London 1972), σ. 471. Βλ. καὶ σχόλια τοῦ ἴδιου στὶς σελ. 484-485. Γιὰ τὴ σκέψη τοῦ Tafel νά συσχετίσει τὸν Ἀχελῶο μὲ τὴν Ἀγγιᾶλο (ὁ.π. σ. 485) βλ. τώρα *Μάρθας Γρηγορίου-Ἰωαννίδου*, Ἡ βυζαντινοβουλγαρικὴ σύγκρουση στοὺς Κατασύρτες (917), Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τόμ. ΚΑ', 1983, σ. 129, σημ. 26. Πρβλ. *Κ. Ἀμάντου*, Γεωγραφικὰ ὄνματα, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 28(1958) 8 καὶ Δ.Β.Οἰκονομίδου, *ΕΕΒΣ* 28(1958) σ. 502.

19. *Διον. Μιτάκη*, Ἡ πόλις Ἀχελῶος, περιοδ. *Νιοχώρι*, περίοδ. Β', ἔτος Ε', τευχ. 41, Σεπτ. - Ὀκτ. 1974, σ. 110-114. Τοῦ ἴδιου, Πάλι ἡ Πόλις Ἀχελῶος, περιοδ. *Νιοχώρι*, περίοδ. Γ', ἔτος Σ', τευχ. 44, Μάιος-Ἰούν. 1975, σ. 222-224. Βλ. καὶ κριτικὸ σημείωμα (Κ.Σ.Κώνστα), Ἐπιλεγόμενα τοῦ «Νιοχωριοῦ», ὁ.π., τευχ. 41, σ. 114. Βλ. τώρα, *Διον. Μιτάκη*, Ἀχελῶος. Γλωσσολογία-Μυθολογία-Ἱστορία-Τέχνη, Πάτρα 1983, σ. 69-89.

20. Βλ. *Π.Α.Βοκοτοπούλου*, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἠπειρον, ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰώνα, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 11 κ.ἔ. Γιὰ τὸ μνημεῖο βλ. ἐπίσης τὶς παρατηρήσεις μου στὸ ἄρθρο «Παρατηρήσεις σέ ὀρισμένους παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς μὲ φάσεις βυζαντινῆς περιόδου στὴ Δυτικὴ Στερεά», *Κληρονομία* 13 (1981) 443-449.

21. Βλ. *Π.Α.Βοκοτοπούλου*, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 11.

Ναυπάκτου Ἰωάννου Ἀποκαύκου «πρὸς τὸν Γοριανίτην κυρὸν Νικόλαον» ἐπιβεβαιώνει τὴν ἄποψη ὅτι ὁ ἐπισκοπικός ναὸς τῆς ἐπισκοπῆς Ἀχελώου ἦταν ἀφιερωμένος στὸν Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο· ἐνισχύεται ἔτσι τὸ συμπέρασμα μέχρι βεβαιότητος ὅτι ἡ Ἐπισκοπή Μάστρου ἦταν ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς Ἀχελώου²².

Μέ ἀφετηρία τὴν τελευταία διαπίστωση οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὕπαρξη «πόλης» κοντὰ στὴν Ἐπισκοπή εἶναι κυρίως οἱ ἐξῆς:

- α) Ἡ θέση τῆς ἐπισκοπῆς πλάι σὲ ἀρχαιότερες αἰτωλικές πόλεις²³ στὶς ὁποῖες θά συνεχίστηκε ἡ ζωὴ κατὰ τοὺς πρώτους μεταχριστιανικούς αἰῶνες, ὅπως συμβαίνει κατὰ κανόνα σὲ πολλά παρόμοια κέντρα²⁴.
- β) Ἡ ἐπιταγὴ τοῦ κανόνα τῆς Πενθέκτης Συνόδου ὁ ὁποῖος καθόριζε ὅτι οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς ἔπρεπε νὰ ἔχουν τὴν ἔδρα τους ἐκεῖ ὅπου ἔδρευαν οἱ πολιτικὲς ἀρχές²⁵. Ἡ ἐπισκοπή Ἀχελώου μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν 10ο αἰ.,²⁶ ἀλλὰ ὁ Ἀχελῶος ἐμφανίζεται καὶ στὴ διοικητικὴ ἐπαρχιακὴ ὀργάνωση κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα²⁷. Στὸν ἀμέσως ἐπόμενο αἰῶνα ἀναφέρεται ὡς ἔδρα τοῦ «δούκα Ἀχελώου» καὶ εἶναι ἀναμφίβολα κέντρο στὴ διοικητικὴ ὀργάνωση τοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου²⁸.
- γ) Καμία ἐπισκοπή στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, δὲν πῆρε τὸ ὄνομά της ἀποκλειστικά καὶ μόνο ἀπὸ τὴ γειτονικὴ σχέση της μέ ποταμό, ἀλλὰ κατὰ κανόνα οἱ μητροπόλεις καὶ οἱ ἐπισκοπὲς

22. Βλ. *Βασίλη Κατσαροῦ*, Ζητήματα ἱστορίας ἑνὸς βυζαντινοῦ ναοῦ κοντὰ στό Εὐάλιο Δωρίδος, *Βυζαντινά* 10(1980)28 σημ. 47. Πρβλ. καὶ *Σ.Κ.Κίσσα*, Σχόλια σ' ἕνα σιγίλλιο τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, μητροπολίτη Ναυπάκτου, *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 174-175.

23. Ἡ Ἐπισκοπή βρίσκεται σὲ τοποθεσία κοντινὴ πρὸς το ἀρχαῖο Παιάνιον. Γιὰ τὴ θέση τοῦ Παιανίου βλ. E. Kirsten, *Realencyclopädie*, τόμ. XVIII. 2, στ. 2368. Ὁ Κ. Στεριόπουλος (Ἡ Ἀρχαία Αἰτωλία, Ἀθῆναι 1939, σ. 104 σημ. 2) τοποθετεῖ τὸ Παιάνιον χαμηλότερα στὴ θέση «Μαγούλαν ἐγγὺς τοῦ Νεοχωρίου». Ὁ Διον. Μιτάκης, Ἀχελῶος, σ. 87, θεωρεῖ «τὴ μεσαιωνικὴ πόλη Ἀχελῶος σὰ συνέχεια τῆς πόλης τῶν Οἰνιαδῶν». Μέ τὴν παρακμὴ τῶν ἀρχαίων πολισμάτων τῆς περιοχῆς τοῦ κάτω ροῦ τοῦ Ἀχελώου καὶ τὴν ἀνάδειξη τοῦ μεγάλου μεσαιωνικοῦ κέντρου ἡ παραπάνω ὑπόθεση μπορεῖ νὰ γενικευτεῖ καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῶν γύρω ἀρχαίων πολισμάτων.

24. Βλ. *Βασίλη Κατσαροῦ*, Παρατηρήσεις, σ. 467.

25. Βλ. *J.D.Mansi*, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, τόμ. XI, 960-961. Πρβλ. *Π.Α.Βοκοτοπούλου*, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 4 καὶ σημ. 3.

26. Βλ. J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae* σ. 78 καὶ σ. 284, 7⁵⁷⁸. Βλ. ἀκόμη, σ. 304, 9⁴⁹, σ. 327, 10³³⁴, σ. 363, 13⁵⁸⁴, σ. 421, 21¹⁵³.

27. Βλ. *G. Prinzing*, *Studien zur Provinz and Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I und Theodoros Dukas, II*, *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 25 (1983) 52.

28. Ὁ.π., σ. 50-52. Πρβλ. *Σ.Κ.Κίσσα*, Σχόλια σὲ ἕνα σιγίλλιο, σ. 174-175 καὶ σ. 101-194.

ονοματίζονταν ἀπὸ τὶς πόλεις στὶς ὁποῖες εἶχαν τὴν ἔδρα τους²⁹. Εἶναι ὅμως δυνατό ἢ ἐπισκοπὴ νὰ καλύπτει μιὰ ὁλόκληρη γεωγραφικὴ περιοχὴ ἢ νὰ σχετίζεται μὲ συγκεκριμένα γεωγραφικὰ ὀνόματα³⁰.

Τὰ τοπογραφικὰ δεδομένα τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὶς ἐκβολές τοῦ Ἀχελῶου ὡς τὴν περιοχὴ τῆς Μεγάλης Χώρας³¹ παρουσιάζουν τὴν εἰκόνα πυκνῶν διαπιστωμένων θέσεων, παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν, στὴν ἀνατολική καὶ δυτικὴ ὄχθη τοῦ ποταμοῦ μέσα στὸ πλάισιο ἑνὸς νοητοῦ παραλληλογράμμου³² ποῦ ὀρίζεται ἀπὸ τὰ σημεῖα τῶν περιοχῶν Γουριά³³ καὶ Σκαμινιά³⁴ στὴν ἀνατολικὴ ὄχθη καὶ Λεσινιού³⁵-Κατοχῆς³⁶ στὴ δυτικὴ ὄχθη τοῦ Ἀχελῶου. Κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς ὄχθης τοῦ ποταμοῦ ὑπάρχουν ἐρείπια ναῶν, ὅπως τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Γουριάς³⁷ ἢ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων τῆς περιοχῆς Ἑλληνικά³⁸, ποῦ χρησιμεύουν ὡς ἐνδιάμεσοι κρῖκοι μιᾶς

29. Ἡ μητρόπολις Καβάλας καὶ Νέστου, ποῦ ἀποτελεῖ τὸ μόνο παράδειγμα συσχετισμοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κέντρου καὶ ποταμοῦ, παραδίδεται σέ μεταγενέστερα χρόνια· εἶναι ἡ πρῶνι μητρόπολις Φιλίππων, Νεαπόλεως καὶ Καβάλας. Ἡ ἔρευνα γιὰ τὴ σχέση ὀνομασίας ἐκκλησιαστικῶν κέντρων (μητροπόλεων ἢ ἐπισκοπῶν) ἀπὸ παρακείμενους ποταμούς βασίστηκε στὰ βιβλία: Ἱ.Ε. Ἀναστασίου, Βιβλιογραφία τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Θεσσαλονίκη 1971 καὶ *J. Darrouzès, Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, σ. 204-421.

30. Π.χ. οἱ ἐπισκοπές [Λιτζῆς καί] Ἀγράφων, Βοσπόρου, Εὐρίπου, Καυκάσου, Λάτμου, Ὀλύμπου, Πηλίου κτλ. Ὁ Ἱ.Ε. Ἀναστασίου (βιβλιογραφία, σ. 69) γράφει γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Ἀχελῶου: «Ἀρχαία πόλις τῆς Αἰτωλίας ἐπὶ τοῦ ὁμώνυμου ποταμοῦ».

31. Βλ. *P. Soustal, Nikopolis und Kephallenia*, Wien 1981, σ. 280, λ. Zapanti (Ζαπάντι). Βλ. καὶ *Βασίλη Κατσαροῦ*, Παρατηρήσεις, σ. 450-453.

32. Βλ. *Διον. Μιτάκη*, Ἀχελῶος, σ. 84 (σκαρίφημα).

33. Γιὰ τὸ τοπωνύμιον βλ. *Κ.Σ. Κώνστα*, Τοπωνυμικά Αἰτωλίας: Γκόρα-Γόρα-Γουριά, *Αἰτωλοακαρνανικά Χρονικά*, τεῦχ. 3, Ἰούλιος 1956, σ. 15-23. Βλ. καὶ *Βασίλη Κατσαροῦ*, Παρατηρήσεις, σ. 450-453.

34. Βλ. *Π.Α. Βοκοτοπούλου*, Μεσαιωνικά μνημεῖα Αἰτωλοακαρνανίας, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 22(1967), Ἀθῆναι 1969, Χρονικά, σ. 330· στὴν περιοχὴ ἀνακαλύφθηκε βυζαντινὸ νεκροταφεῖο.

35. Γιὰ τὸ τοπωνύμιον βλ. *Διον. Μιτάκη*, Λεσίνι, ἢ Κυνία τῶν ἀρχαίων, Πλάτων 13 (1971) 116 καὶ 123-124. Βλ. ἀκόμη *P. Soustal, Nikopolis und Kephallēnia*, σ. 220, λ. Palaiokatuna (Παλαιοκατούνα). Βλ. καὶ *Βασίλη Κατσαροῦ*, Ἀκόμη μιὰ μαρτυρία γιὰ τὴ βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Κρεμαστοῦ, *Κληρονομία* 12(1980) 369 σημ. 15.

36. Βλ. *P. Soustal, Nikopolis und Kephallēnia*, σ. 174, λ. Katochē (Κατοχῆ).

37. Βλ. *Βασίλη Κατσαροῦ*, Παρατηρήσεις, σ. 449-450.

38. Τοῦ ἴδιου, Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τῆς αἰτωλικῆς Σταμνάς καὶ ὁ «ἀνεικονικός» του διάκοςμος, *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 155 σημ. 3.

άλυσίδας πού ένώνει τήν περιοχή από τήν 'Επισκοπή Μάστρου ως τήν Σταμνά, όπου παρατηρείται επίσης πυκνή παρουσία βυζαντινών μνημείων³⁹.

Τό πλήθος αυτό τών σιωπηρῶν μαρτυριῶν τῆς βυζαντινῆς ζωῆς στήν περιοχή φανερώνει ὅτι ἡ ἔρευνα πρέπει νά στραφεῖ πρὸς τό ζήτημα πού συνίσταται στή διερεύνηση τοῦ θέματος τῆς ὀργάνωσης τῆς εὐρύτερης περιοχῆς γύρω ἀπό τό ἐκκλησιαστικοπολιτικό κέντρο τοῦ 'Αχελώου, μιᾶς εὐρύτερης δηλ. περιοχῆς πού ὀργανώνεται, μέ τά ἐπιμέρους πολισματά της, γύρω ἀπό ἕνα κέντρο ἢ κοντά σ' αὐτό τό κέντρο. 'Ο πληθυσμός συσπειρώνεται στίς περιοχές γύρω ἀπό μεγαλύτερους οἰκισμούς, πού διατηροῦν ὡστόσο τήν αὐτοδύναμη συγκρότησή τους, ἢ μικρότερα ἀγροτικά κέντρα. Αὐτή ἡ ὀργάνωση φαίνεται ὅτι ἀκολούθησε πορεία πού τήν ἐπέβαλε ἡ ἱστορική ἐξέλιξη τῆς ζωῆς στήν περιοχή καί ἡ οἰκονομική ὀργάνωση τοῦ χώρου⁴⁰ καί πρέπει νά θεωρηθεῖ κάτω ἀπό τό πρίσμα τῆς διαχρονικῆς παρουσίας τῶν οἰκισμῶν, ἀφοῦ δέν ἀποκλείονται οἱ κατά καιρούς πρόσκαιρες ἢ μονιμότερες ἐγκαταστάσεις μέ μετατοπίσεις γιά τήν πλαισίωση τοῦ κέντρου ἢ καί τήν ἀπομάκρυνση ἀπό αὐτό. Τό κέντρο βέβαια συνδεόταν ἀμεσότερα μέ τίς ἱστορικές περιπέτειες τοῦ χώρου, τίς ἐπιδρομές ἢ τίς ἐρημώσεις⁴¹. Θά μπορούσαμε νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ὀργάνωση τοῦ χώρου κατά τήν πρώτη βυζαντινή περίοδο δέν θά διέφερε ἀπό τό σύστημα ὀργάνωσης πού ἐπικρατοῦσε κατά τήν ἴδια ἐποχή σέ ὅλη τή βυζαντινή αὐτοκρατορία⁴². 'Αργότερα, ὕστερα ἀπό τήν ἡρεμία πού ἀκολούθησε τήν περίοδο τῶν Μακεδόνων αὐτοκρατόρων⁴³, ἡ ζωῆ στήν περιοχή ἀναπτύχθηκε μᾶλλον μέ τό ἴδιο σύστημα χωροοργάνωσης κέντρου καί χωρίων. Τό σύστημα αὐτό ἐπιτρέπει νά ὑπολογίζεται ἡ περιοχή τοῦ 'Αχελώου στήν καταγραφή τῶν ἔδαφῶν ἀπό τήν *Partitio Romaniae*⁴⁴ καί νά καθίσταται στή

39. 'Ο.π., σ. 110 καί σημ. 2 καί 4.

40. Βλ. *Δ.Ι.Πάλλα*, 'Η Παναγία τῆς Σκριποῦς ὡς μετάπλαση τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σέ μεσαιωνική βυζαντινή, *'Επετηρίς 'Εταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, τόμ. S', 1976, σ. 4-6.

41. Γιά τίς βαρβαρικές ἐπιδρομές κατά τήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή βλ. *Εὐάγγελου Χρυσοῦ*, Συμβολή στήν 'Ιστορία τῆς 'Ηπείρου κατά τήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή, *'Ηπειρωτικά Χρονικά* 23(1981) 37-80.

42. Βλ. *'Ι.Ε.Καραγιαννοπούλου*, 'Ιστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1978 (ἀνατύπωση 1980), σ. 702, 734.

43. Βλ. *Βασίλη Κατσαροῦ*, Παρατηρήσεις, σ. 462.

44. Βλ. *W. Miller-Σπ. Λάμπρου*, 'Ιστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν 'Ελλάδι (1204-1566), τόμ. Α', 'Αθήναι 1909-1910, σ. 47. *Διον. Ζακυθηνοῦ*, Μελέται περί τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως, σ. 195-196. Πρβλ. *Milt. Efsthimiou*, *Greeks and Latins on thirteenth-century Cyprus: Study of churchmen and Crusaders*, Miami University, Diss. 1974, σ. 280 καί σ. 302 σημ. 56.

συνέχεια βασικὴ ἐκκλησιαστικὴ καὶ διοικητικὴ μονάδα στὴν ὄλη ὀργάνωση τοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου⁴⁵.

Ἄλλα τὰ παραπάνω δεδομένα συνηγοροῦν στὸ νὰ ἐκφραστεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ὑποτιθέμενη «πόλη» Ἀχελῶος ταύτισε τὴν ὑπαρξή της, ἀπὸ τὰ τέλη τουλάχιστο τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς καὶ σὲ ὄλη τὴ μέση βυζαντινὴ ἐποχὴ, μὲ τὴ θέση τῆς συγκεκριμένης στὸ χῶρο ἐπισκοπῆς Ἀχελῶου⁴⁶.

Ἄν ὅμως ἀνατρέξει κανεὶς στὶς πηγές πού σχετίζονται μὲ τὸν Ἀχελῶο—συγκεντρωμένες τώρα ἀπὸ τὸν P. Soustal⁴⁷—διαπιστώνει ὅτι σὲ καμιά δὲν μνημονεύεται ρητὰ ὁ Ἀχελῶος ὡς πόλη (θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ προσθέτει κατὰ τὴν ἀνάγνωση πάντα στὸ πλάι «δηλ. τὴν περιοχὴ τοῦ ποταμοῦ γενικότερα»), παρ' ὅλο πού οἱ ἐρευνητές υἱοθετοῦν τὴν ἄποψη γιὰ τὴν ὑπαρξή της⁴⁸.

Μία τέτοια Θεώρηση τῶν πηγῶν δὲν ἐξαιρεῖ βέβαια καὶ τὴ μαρτυρία τοῦ Βενιαμίν, ἡ ὁποία κράτησε τὴ «μοναδικότητα» ὡς πρὸς τὴν πιστοποίηση τῆς ὑπαρξῆς τῆς βυζαντινῆς πόλης. Ἀναφέρεται ὅμως τὸ κείμενο τοῦ Βενιαμίν στὴν «πόλη», στὸ ποτάμι ἢ στὴν περιοχὴ Ἀχελῶος;

Ἀπὸ τὸ πρωτότυπο ἑβραϊκὸ κείμενο τοῦ Βενιαμίν τὰ πράγματα παρουσιάζονται ἀσαφῆ καὶ ἡ ἀναφορά τοῦ Ἑβραίου περιηγητῆ στὸν Ἀχελῶο παρεφθαρμένη: Παραθέτω σὲ μετάφραση τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα: «...Δύο ἡμερῶν ταξίδι μᾶς φέρνει εἰς γῆν Λάπτα· αὐτὸ εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ βασιλείου τοῦ Μανουήλ βασιλέως τῶν Ἰώνων καὶ αὐτὸ εἶναι χωριὸ κι ἐκεῖ κατοικοῦν ὡς 100 Ἰουδαῖοι καὶ ἡγέται αὐτῶν εἶναι ὁ Ραμπὶ Σαλαχὶ καὶ ὁ Ραμπὶ. Ἀπὸ ἐκεῖ δύο ἡμέρες γιὰ τὸ Ἀχιλλεῶν· κι ἐκεῖ ὡς 10 Ἰουδαῖοι καὶ ὁ Ραββίνος Σαββάνι. Ἀπὸ ἐκεῖ μισὴ μέρα πρὸς τὸ Νατολικόν, τὸ ὁποῖον Νατολικόν τὸ ὁποῖον (sic) ἀναπαύεται ἐπὶ τοῦ βραχίονος τῆς θαλάσσης»⁴⁹.

45. Βλ. G. Prinzing, Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung, σ. 50-52.

46. Βλ. Διον. Μιτάκη, Ἀχελῶος, σ. 83-86.

47. P. Soustal, Nikopolis und Kephallēnia, σ. 101-102. Πρβλ. J. Koder - Fr. Hild, Hellas und Thessalia, Wien 1976, σ. 117. Ὁ ἐπίσκοπος Κρεμώνης Liutprandus (10ος αἰ.) δὲν μνημονεύει τὴν πόλη, ἀλλὰ περιγράφει τὸν ὄρητικὸ Ἀχελῶο, στὰν ταξιδεύει μὲ πλοῖο ἀπὸ τὴν Πάτρα πρὸς τὴν Λευκάδα (βλ. Σ. Ζαμπελίου, Βυζαντινὰ Μελέται, Ἀθήναι 1857, σ. 567).

48. Βλ. D.M. Nicol, The Despotate of Epiros 1267-1479. A Contribution to the history of Greece in the middle ages, Cambridge 1983, σ. 281, λ. Acheloos, town, ὅπου οἱ σχετικὲς παραπομπές.

49. Αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ ἐκφράσω τίς θερμὲς εὐχαριστίες μου πρὸς τὸν καθηγητὴ κ. Παναγ. Σιμωνᾶ, ὁ ὁποῖος μοῦ μετέφρασε τὸ ἑβραϊκὸ πρωτότυπο κείμενο τοῦ Βενιαμίν (ἀπὸ τὴν ἐκδοση τοῦ M.N. Adler, The Itinerary of Benjamin of Tudela. Critical Text, Translation and Commentary, London 1907, σ. 15). Πρβλ. Δ. Μιτάκης, Ἀχελῶος, σ. 75 καὶ Τὸ Ὀδοιπορικὸ ἐνός Ἑβραίου περιηγητοῦ, σ. 15. Θὰ ἦταν παράλειψή μου νὰ μὴν ἐκφράσω καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ

Ἡ ἔκδοση τοῦ «Χρονικοῦ τῶν Τόκκων» μοῦ ἔδωσε παλιότερα τήν ἀφορμή νά ἀσχοληθῶ μέ τό ζήτημα τῆς ὀχύρωσης τοῦ βυζαντινοῦ καστελλιοῦ στό χωριό Κατοχή καί νά διαπιστώσω ὅτι καί σύμφωνα μέ τίς πληροφορίες τοῦ Χρονικοῦ τό ποτάμι τοῦ Ἀχελῶου ἦταν καί κατά τήν βυζαντινή ἐποχή πλωτό⁵⁰. Ἐπομένως οἱ πληροφορίες τοῦ Βενιαμίν γιά τήν ἐπίσκεψη μέ τό καράβι του στήν περιοχή τοῦ κάτω ροῦ τοῦ Ἀχελῶου ἐλέγχεται ὡς ἀκριβής. Στίς ὄχθες ὅμως τοῦ ποταμοῦ ὑπῆρχαν καί ἄλλα πολίσματα, ὅπως π.χ. ἡ Κατοχή. Δέν εἶναι λοιπόν βέβαιο ἂν ἀποκλειστικά ὁ Ἀχελῶος ὡς πόλισμα θά μπορούσε νά ἀποτελέσει σημεῖο τοπογραφικῆς ἀναφορᾶς τοῦ κειμένου· ἡ λ. Ἀχιλλεῶν στό κείμενο τοῦ Βενιαμίν εἶναι πιθανό νά ἀναφέρεται σέ κάποιον ἀπό τούς οἰκισμούς τῆς περιοχῆς ἢ καί στή γενικότερη ὀνομασία τῆς περιοχῆς κάτω ἀπό τό ὄνομα τοῦ ποταμοῦ.

Ἡ τελευταία ἐρμηνεία ὅμως τῆς πηγῆς φαίνεται νά ἀποδυναμώνει τή «μοναδικότητα» τῆς γραπτῆς μαρτυρίας πού θεωρήθηκε ἀπό τήν ἔρευνα ὡς ἐπιβεβαίωση γιά τήν ὑπαρξη τῆς βυζαντινῆς «πόλης»⁵¹. Σέ μιὰ τέτοια περίπτωση εἶναι ἀνάγκη νά ἀναζητηθοῦν ἄλλες πληροφορίες πού θά μπορούσαν νά διασταυρωθοῦν μέ τή «μοναδική» μαρτυρία τοῦ Βενιαμίν, ὥστε νά ἐνισχυθεῖ ἡ ἀντικειμενική παράδοση γιά τήν ὑπαρξη τῆς πόλης μέχρι τήν ἐποχή τῆς παρακμῆς της ὡς διοικητικοῦ (καί κατόπιν καί ὡς ἐκκλησιαστικοῦ) κέντρου τῆς περιοχῆς. Ἡ ἔρευνα πρέπει νά στραφεῖ γιά τήν ἐπιβεβαίωση τῆς ὑπαρξης τῆς βυζαντινῆς πόλης Ἀχελῶος σέ μιὰ «καθαρότερη» καί ρητή μαρτυρία.

Σ' ἓνα κείμενο τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἰωάννου Ἀποκαύκου, στό «σιγίλλιον πρὸς τινά εὐνοῦχον» μέ τό ὁποῖο ἀνατίθεται ἡ ἐφορεία τῆς μονῆς τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης στόν Γεώργιο Τσιμισκή⁵², διαβάζουμε: «...αἱ μέντοι ἐκεῖθεν ἐτήσιοι καί καθ' ἑορτάς προσαγόμενοι φιλοφρονήσεις τῷ ἐπισκόπῳ τῆς πόλεως ἔσσονται»⁵³. Ἡ μονή τῆς Ἀγίας Ἐλεούσας, ὑπαγόταν στήν ἐπισκοπή Ἀχελῶου καί ταυτίζεται μέ τήν Ἀγία Ἐλεούσα τῆς

θέση τίς θερμές εὐχαριστίες μου στή συνάδελφο Διονυσία Μισίου, πού μοῦ προμήθευσε σέ φωτοτυπία τό κείμενο τοῦ Βενιαμίν ἀπό τήν ἔκδοση Adler.

50. Βλ. Βασίλη Κατσαροῦ, Συμβολή στήν ἱστορία καί μνημειακή τοπογραφία τοῦ χωριοῦ Κατοχή Ἀκαρνανίας. Νέα στοιχεῖα ἀπό τό «Χρονικό τῶν Τόκκων», Ἑλληνικά 30(1977/78) 309-πρβλ. Διον. Μιτάκη, Ἀχελῶος, σ. 88.

51. Βλ. Διον. Μιτάκη, Ἀχελῶος, σ. 74.

52. Βλ. S. Pétridès, Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits, Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopole, 2-3, 14 (Sofija 1909), σ. 6-7 (74-75), ἀριθ. κειμένου V. Γιά τήν ὀνομασία τῆς Ἐλεούσης βλ. L. Petit, Le monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine, IRAIK 6(1900) 48-49.

53. Ὁ.π., σ. 7 (75), στίχ. 24-25.

Κλεισούρας τοῦ Μεσολογγίου, ὅπως ὑπέδειξα σέ ἄλλη μου ἐργασία⁵⁴. Ἄν ἡ ταύτιση, ὅπως πιστεύω, εἶναι ὀρθή, τότε ὁ Ἀχελῶος στὸν ὁποῖο ἐδρεύει ὁ ἐν λόγῳ ἐπίσκοπος ἀναφέρεται *ρητὰ* ὡς «πόλις». Συνεπῶς μόνο τὸ κείμενο τοῦ Ἀποκαύκου πιστοποιεῖ τὴν ὑπαρξὴ τῆς πόλης.

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἔρχεται τῶρα νὰ ἐνισχύσει τὴν ἀβέβαιη μαρτυρία τοῦ Βενιαμίν καὶ τίς μεταγενέστερες ἐνδεικτικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴ βυζαντινὴ «πόλις» Ἀχελῶος⁵⁵ στὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ λόφο Ἐπισκοπῆ. Γιὰ τὴν εὐρύτερη οἰκιστικὴ καὶ οἰκονομικὴ ὀργάνωση τῆς «πόλης» ὡς ἐκκλησιαστικοῦ καὶ διοικητικοῦ κέντρου ἓνα χωρίο — πάλι τοῦ Ἀποκαύκου — εἶναι περισσότερο ἀποκαλυπτικό:

«...ἠγγέλη δέ μοι, ὡς ὁ Δούκας κὺρ Κωνσταντῖνος τὸν Ἀχελῶον καταλαμβάνει, σείων ὄρη, βουνούς ἐξιστῶν, λαδὸν δειματῶν, σαλεύων τὰ παρακείμενα, καὶ τῇ παρουσίᾳ καὶ μόνῃ τὰ πάντα στενοχωρῶν»⁵⁶.

Τὸν Ἀχελῶο δηλ. καὶ τὰ παρακείμενα μέρη· τοὺς μικρότερους γύρω συνοικισμούς τῆς Μαγούλας⁵⁷, τῆς Κατοχῆς, τοῦ Λεσινιοῦ, τοῦ Μάστ<ο>ρου, τοῦ Σταμᾶ⁵⁸. Τοὺς συνοικισμούς πού δυνάμωναν κατὰ καιρούς ἢ ἀποδυνάμωναν — ἀργότερα ἐντελῶς⁵⁹ — τὸ μεγαλύτερο ἐκκλησιαστικὸ καὶ διοικη-

54. Βλ. *Βασίλη Κατσαροῦ*. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν προβλημάτων βυζαντινῆς τοπογραφίας στὴ Δυτικὴ Στερεά. Πηγές καὶ δεδομένα, *Βυζαντινά* 13 (τυπώνεται).

55. Στὸ *Χρονικὸ τῶν Τόκκων* π.χ. ὁ Ἀχελῶος συνοπολογίζεται μεταξύ τῶν κάστρων τῆς Ναυπάκτου, τῆς Ἄρτας καὶ τοῦ Ἀγγελοκάστρου, βλ. σχετικὰ *Διον. Μιτάκη*, Ἀχελῶος, σ. 18-19.

56. Βλ. *N.A.Béh*, Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos in Aetolien, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 21 (1971-1976), σ. 91, στίχ. 19-21.

57. Στὸ λόφο Μαγούλα, ὅπως εἶδαμε (σημ. 23 ἐδῶ), ὁ Κ. Στεριόπουλος τοποθετεῖ τὸ ἀρχαῖο Παλιάνιον. Ἄν καὶ ἡ ταύτιση εἶναι μᾶλλον ἀπίθανη, μολαυτὰ ὁ συνοικισμὸς φαίνεται νὰ διατηρεῖ μιά μακρὰ παράδοση ζωῆς, βλ. σχετικὰ, *M. Bazin*, Mémoire sur l'Étolie, *Archives des Missions Scientifiques et Littéraires*, I, 2η σειρά, Paris 1864, σ. 341-342.

58. Βλ. *Βασίλη Κατσαροῦ*, Ὁ ναὸς τῶν Ἀγ. Θεοδώρων, σ. 110, σημ. 3.

59. Τὸ 1359 ὁ δεσπότης τῆς Ἠπείρου Νικηφόρος Β' συγκρούστηκε μὲ τοὺς Ἀλβανούς, ἠττήθηκε καὶ φονεύθηκε κοντὰ στὸν Ἀχελῶο. Γιὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ βλ. *R. Mihaljević*, Bitka kod Ahelolja, *Zbornik Filozofskog Fakulteta* 11 (1970) 271-275 (=μτφρ. Σ. Κίσσα, Ἡ μάχη τοῦ Ἀχελῶου, *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν* 3(1971-1972) 365-371). Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός (ἔκδ. Βόννης, σ. 319, στ. 12' καὶ γενομένης συμβολῆς περὶ τι χωρίον Ἀχελῶον προσαγορευόμενον...) ὑποβαθμίζει αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τῆ σημασία τῆς πόλης· ἡ παρακμὴ φαίνεται ἐπίσης καὶ στὸ *Χρονικὸ τῶν Τόκκων*, ὅπου τὸ Ἀγγελόκαστρο παρουσιάζεται ὡς τὸ πιο ἀξιόλογο κάστρο τῆς περιοχῆς. Οἱ *W. Miller* καὶ *Σπ. Λάμπρος* (Ἱστορία Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, τόμ. Α', Ἀθῆνα 1909/10, σ. 418) ὑπολογίζουν ὡς «πόλις» τὸν Ἀχελῶο στὴ μάχη πού ἔκρινε καὶ τὴν τύχη τοῦ «Δεσποτάτου» τῆς Ἠπείρου. Δέν ἀποκλείεται τὸ ἔτος τῆς κατάλυσης τοῦ «Δεσποτάτου» τῆς Ἠπείρου νὰ σημενε καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς παρακμῆς τοῦ «κάστρου» Ἀχελῶος.

τικό κέντρο τῆς περιοχῆς, πού λειτούργησε, ὡς «μητροκωμία» θά λέγαμε, σ' ἓνα σύστημα ὀργάνωσης ἀγροτικῶν συνοικισμῶν (κωμῶν) στήν περιοχή τοῦ κάτω ροῦ τοῦ ποταμοῦ Ἰαχελώου⁶⁰. Χάρη στήν οἰκονομική λειτουργία τῆς πόλης στόν ἐκτεταμένο χῶρο τῶν εὐφορων περιοχῶν τῆς πεδιάδας τοῦ Ἰαχελώου, σώθηκαν μερικές ἀναφορές τῶν πηγῶν πού ἐπισκιάστηκαν ἀπό τήν εὐρύτητα τοῦ γεωγραφικοῦ ὀνόματος τοῦ ποταμοῦ.

60. Ἡ ὀργάνωση αὐτή μᾶς εἶναι γνωστή ἀργότερα ὡς «θέμα Ἰαχελώου» (*G. Prinzing, Studien*, σ. 50-52) καί ὡς «ἐπίσκεψις Ἰαχελώου» (βλ. *Σ.Κ.Κίτσα, Σχόλιο σ' ἓνα Σιγίλλιο*, σ. 174-175 καί σ. 191-194).

Η ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΦΡΑΓΚΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ νότια Ἑλλάδα (ἀνατολική Στερεά καί Πελοπόννησος) ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄλωση τοῦ 1204 ἀπέτελεσε ἕναν ξεχωριστό χῶρο. Μὲ ἐξαίρεση ἕνα μικρὸ ἑδαφικὸ τμῆμα τῆς ΝΑ Πελοποννήσου, ἦταν ἡ περιοχὴ ἐκείνη πού παρέμεινε γιὰ πολὺ μεγάλο χρονικὸ διάστημα σὲ φραγκικὰ χέρια. Ἐνῶ δηλ. ἡ Θεσσαλία καὶ ἡ Θεσσαλονίκη ἐπανήλθαν κάτω ἀπὸ ἑλληνικὸ ἔλεγχο (τοῦ ἀνεξάρτητου κράτους τῆς Ἡπείρου) μέσα σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα καὶ τὸ ἔτος 1261 διαλύθηκε τὸ λατινικὸ κράτος τῆς Κωνσταντινούπολης, σὲ ἐκτεταμένες περιοχὲς τῆς νότιας Ἑλλάδας οἱ Φράγκοι παρέμειναν κυρίαρχοι γιὰ αἰῶνες. Ἐτσι ἡ περιοχὴ Κορίνθου ἐνσωματώθηκε στὸ ἑλληνικὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως τὸ 1395 καὶ ἡ Πάτρα τὸ 1430, ἐνῶ ἡ Στερεὰ Ἑλλάδα, μετὰ τὴν ἄλωση τοῦ 1204, δὲν ἀπέτελεσε ποτέ τμῆμα τοῦ βυζαντινοῦ κράτους.

Τὸ ἔτος 1262, κατὰ τὸ ὁποῖο οἱ Βυζαντινοὶ ἔγιναν κύριοι ἐνὸς τμήματος τῆς νότιας Πελοποννήσου, ἀποτελεῖ τὸν πρῶτο ἱστορικὸ σταθμὸ τῆς μακρόχρονης φραγκικῆς κυριαρχίας. Ἀπὸ τὸ τμῆμα αὐτὸ θὰ ἀρχίσει ἡ βαθμιαία κατάκτηση τῆς ὑπόλοιπης χερσονήσου, πού θὰ διαρκέσει πολλὲς δεκαετίες — σχεδὸν δυὸ αἰῶνες — καὶ θὰ ἐξαντλήσει τοὺς ἀντιπάλους, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταστεῖ εὐκολότερη ἡ τουρκικὴ κατάκτηση. Ἀρχικὴ μας πρόθεση ἦταν νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸν φραγκοκρατούμενο ἑλληνισμό τῆς νότιας Ἑλλάδας ὡς τὴ χρονολογία αὐτὴ (1262). Ἡ πρώτη ὁμως περίοδος τῆς Φραγκοκρατίας στὴ νότια Ἑλλάδα συμπίπτει, στὸ μεγαλύτερο μέρος, μὲ τὴν κατάκτηση τῆς χώρας ἀπὸ τοὺς Φράγκους. Ἐτσι, ἐπειδὴ τὸ θέμα τῆς κατάκτησης παρουσιάζει πολλὰ ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ προβλήματα, πού δὲν ἔχουν ἀκόμη λυθεῖ, θεωρήσαμε σκόπιμο νὰ ἀσχοληθοῦμε πρῶτα μὲ αὐτὸ καὶ τὸ ἀρχικὸ θέμα νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο μελλοντικῆς ἐργασίας. Εἶναι εὐνόητο ὅτι, γιὰ νὰ κατανοηθεῖ καλύτερα ἡ θέση τῶν Ἑλλήνων τὴν ἐποχὴ πού βρισκόνταν κάτω ἀπὸ τὴ φραγκικὴ κυριαρχία, πρέπει νὰ προηγηθεῖ ἡ λύση ὀρισμένων, τουλάχιστον, προβλημάτων πού παρουσιάζει ἡ κατάκτηση.

Οι πηγές που μας παρέχουν στοιχεία για την κατάληψη της νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους είναι λιγοστές και άισης αξίας. Για την ανατολική Στερεά δέν υπάρχουν προβλήματα, δεδομένου, ότι οι μόνες σχεδόν ειδήσεις που διαθέτουμε προέρχονται από τό Νικήτα Χωνιάτη. Για την Πελοπόννησο, όμως, τά πράγματα, γίνονται αρκετά δύσκολα, γιατί οι τρεις κυριότερες πηγές (Νικήτας Χωνιάτης, Γοδεφρίδος Βιλλεαρδουίνος, Χρονικό του Μορέως) μās δίνουν διαφορετικές και πολλές φορές αντιφατικές πληροφορίες. Ειδικά τό Χρονικό του Μορέως, που μās παρέχει τίς περισσότερες λεπτομέρειες, δέν είναι τόσο αξιόπιστη πηγή, ένώ υπάρχουν διαφορές και ανάμεσα στις τρεις κυριότερες παραλλαγές του. Ο Χωνιάτης και ό Βιλλεαρδουίνος είναι σύγχρονοι μέ τά γεγονότα, πίο έγκυρες, όμως, θεωρούμε τίς πληροφορίες του πρώτου.

Συμπληρωματικές πληροφορίες για τή φραγκική κατάκτηση της νότιας Ελλάδας άντλούμε και από άλλους, όχι τόσο αξιόπιστους, Λατίνους χρονικογράφους, σύγχρονους ή μεταγενέστερους (Henri de Valenciennes, Marino Sanudo κλπ.), καθώς και από επιστολές των παπών της εποχής (ιδιαίτερα του Ίννοκεντίου του Γ'). Οι πληροφορίες των τελευταίων είναι βέβαια ιδιαίτερα αξιόπιστες. Σημαντικές είναι και οι ειδήσεις που άντλούμε από τους Έλληνες λόγιους ισράρχες, του έλλαδικού χώρου Μιχαήλ Χωνιάτη, Ίωάννη Απόκαυκο και Δημήτριο Χωματιανό. Ο πρώτος μās παρέχει ειδήσεις για τή προσωπικότητα του Λέοντος Σγουρού, ό δεύτερος δια φωτίζει μερικά σημεία των μεθοριακών συγκρούσεων ανάμεσα στους Έλληνες της Ηπείρου και στους Φράγκους της νότιας Ελλάδας και ό τρίτος, σέ μιά και μόνο επιστολή του, μās δίνει σημαντικές πληροφορίες για τίς επιχειρήσεις στη Λακωνία, κατά τή δεύτερη δεκαετία της φραγκικής παρουσίας στην Πελοπόννησο. Κατά τό χρονικό αυτό διάστημα δέν διαθέτουμε από άλλη πηγή ειδήσεις για πολεμικές συγκρούσεις στη Λακωνία, τή μόνη περιοχή που δέν είχαν καταλάβει ακόμη οι Φράγκοι.

Αν αφαιρέσουμε τόν Χωνιάτη, οι Βυζαντινοί ιστορικοί, σύγχρονοι ή μεταγενέστεροι (Ακροπολίτης, Παχυμέρης, Γρηγοράς) μās παρέχουν ελάχιστες πληροφορίες για τή φραγκική κατάκτηση της νότιας Ελλάδας, αφού τό ένδιαφέρον τους συγκεντρώνεται μόνο γύρω από τή Νίκαια και τίς κινήσεις του στρατού της. Έτσι, όπως είναι φυσικό, μās προσφέρουν σημαντικές λεπτομέρειες μόνο άφóτου οι Φράγκοι της νότιας Ελλάδας ήρθαν σέ άμση επαφή μέ τό στρατό της Νίκαιας, κατά τή μάχη δηλ. της Πελαγονίας και άργότερα.

Από τίς παραπάνω πηγές, οι σημερινοί έρευνητές (Buchon, Μίλλερ, Rodd, Λάμπρου, Γρηγορόβιος, Longnon κ.λπ.) ακολουθούν περισσότερο τόν Βιλλεαρδουίνο και λιγότερο τόν Χωνιάτη, ένώ, παράλληλα, συμπληρώνουν τά κενά άντλώντας από τό Χρονικό του Μορέως και από μερικές άλλες πηγές που θά τίς αναφέρουμε πίο κάτω. Τελευταία ό Α. Βον, στό έργο

του La Morée franque, παραθέτει τὰ γεγονότα, κάνοντας κριτική στὶς πηγές, θέτοντας ἐρωτήματα καὶ ἀμφισβητώντας μερικές εἰδήσεις ὄχι μόνο τοῦ Χρονικοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ Βιλλεαρδουίνου. Αὐστηρότερη εἶναι ἡ κριτική τοῦ Loenertz, πού, στή μελέτη του γιὰ τίς ρίζες τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου καὶ τοῦ φραγκικοῦ πριγκιπάτου τῆς Πελοποννήσου, ἀπορρίπτει τελείως ἀπόψεις πού ὡς τώρα θεωροῦνταν γενικά παραδεκτές. Οἱ ἀμφισβητήσεις αὐτές δέν εἶναι ἀδικαιολόγητες, δεδομένου ὅτι ὑπάρχουν πολλά σκοτεινά ἢ διφορούμενα, λόγω τῆς ἀσυμφωνίας τῶν πηγῶν, σημεῖα, πού χρειάζονται διευκρίνηση. Τὴν κατάσταση χειροτερεύουν τὰ πολλά τοπογραφικά προβλήματα, μέ τὰ ὁποῖα συνδέονται στενά καὶ ἀρκετὰ ἱστορικά προβλήματα.

Παρά τὴ συμβολὴ τῶν δύο παραπάνω ἐρευνητῶν, καθὼς καὶ ἄλλων πού ἐπίσης ἀσχολήθηκαν μέ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ προβλήματα αὐτά (Longnon, Hendrickx) παραμένουν ἀκόμη ἀρκετὰ σκοτεινά σημεῖα (προσωπικότητα καὶ προθέσεις τοῦ Σγουροῦ, ἀλληλουχία τῶν γεγονότων κατὰ τὴν πορεία τῶν Φράγκων στὴ βορειοανατολικὴ καὶ ἰδιαίτερα στὴ δυτικὴ Πελοπόννησο, σχέσεις τοῦ Μιχαὴλ Δούκα μέ τὴν Κόρινθο καὶ γενικότερα μέ τοὺς Πελοποννήσιους ἄρχοντες, ἱστορικά καὶ τοπογραφικά προβλήματα γύρω ἀπὸ τὴν πολιορκία καὶ παράδοση τοῦ Ἀκροκορίνθου, τοῦ Ἀρακλόβου, τῆς Βελιγοστῆς κλπ., καθὼς καὶ γύρω ἀπὸ τίς ἐπιχειρήσεις τοῦ Ἰωάννη Χαμαρέτου στὴ Λακωνία ἢ τὴ μάχη στὸν Κούντουρα ἐλαιῶνα, αἰτιολόγηση τῆς στάσης τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὴν προέλαση τῶν Φράγκων κλπ.) ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, γενικότερα προβλήματα, ὅπως ἡ στάση τῶν ἡγεμόνων τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Νίκαιας κατὰ τὴ μακρόχρονη αὐτὴ περίοδο δέν ἔχει ξεκαθαριστεῖ καὶ τονιστεῖ ὅσο πρέπει. Ἡ παραμέληση ἢ ἀνεπαρκὴς ἐκμετάλλευση ὀρισμένων σημαντικώτατων πηγῶν (Χωνιάτης, Χωματιανός) συντέειναν στὴ μὴ ἐπίλυση ὀρισμένων ἀπὸ τὰ προβλήματα αὐτά.

Στὴν παρούσα μελέτη, προτιμήσαμε νὰ παραθέσουμε τὰ γεγονότα ὅπως ἔχουν σέ κάθε πηγὴ ξεχωριστά καὶ κατόπιν, συγκρίνοντάς τα, νὰ ἀναζητήσουμε τὴν ἀλήθεια, ρίχνοντας τὸ μεγαλύτερο βάρος στὸ Νικῆτα Χωνιάτη, πού εἶναι ἡ πιὸ ἀντικειμενικὴ πηγὴ, ἀπ' ὅλους τοὺς ἱστορικούς πού μνημονεύουμε. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὰ γεγονότα δέν παρουσιάζονται μεμονωμένα, ἀλλὰ μέσα στὰ γενικότερα πλαίσια τῆς ἱστορίας τῆς εὐρύτερης περιοχῆς, γιατί εἶναι φυσικό κατὰ τὸ μεγάλο χρονικὸ διάστημα τῆς φραγκικῆς κατάκτησης νὰ μὴν ἔμειναν ἀμέτοχα τὰ δύο ἑλληνικά κράτη τῆς Νίκαιας καί, ἰδιαίτερα, τῆς Ἡπείρου πού εἶχε κοινὰ σύνορα μέ τοὺς Φράγκους τῆς νότιας Ἑλλάδας. Πράγματι καὶ τὰ δύο κράτη προσπάθησαν ἢ νὰ ἀποτρέψουν τὴν κατάκτηση βοηθώντας τοὺς ἄρχοντες ἐκείνους πού ἀντιστέκονταν ἢ, ἀργότερα, νὰ ἀνακτήσουν τὰ χαμένα ἐδάφη. Ἡ συμμετοχὴ τῶν δύο ἑλληνικῶν κρατῶν στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, ἄμεση ἢ ἔμμεση, ἦταν ἀποφασιστικῆς σημασίας, ὕστερα ὅμως ἀπὸ τὸ ἔτος 1262, τὸ βᾶ-

ρος γιά τήν ἀνακατάληψη τῶν φραγκοκρατούμενων ἐδαφῶν τῆς νότιας Ἑλλάδας θά πέσει ἐξολοκλήρου στή Νίκαια, πού τώρα πιά εἶναι ἡ παλινορθωμένη Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Ἀντίθετα, τὸ δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου θά εἶναι ἀντίπαλος τοῦ Βυζαντίου καὶ πιστό στή συμμαχία πού εἶχε συνάψει λίγα χρόνια νωρίτερα μέ τούς Φράγκους.

Στὴν κατάκτηση τῆς νότιας Ἑλλάδας (ἰδιαίτερα τῆς Πελοποννήσου) ἀπὸ τούς Φράγκους, ὅσο ρόλο ἔπαιξε ἡ ὑπαρξη ἢ ἡ ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ, ἄλλο τόσο ρόλο ἔπαιξε καὶ ἡ φύση τοῦ ἐδάφους. Ἐτσι, δώσαμε μεγάλη σημασία ὄχι μόνο στὰ ἱστορικά γεγονότα, ἀλλὰ καὶ στήν τοπογραφία τῆς περιοχῆς, εἴτε μέ τὴν ταύτιση ὀρισμένων θέσεων, εἴτε μέ τὴ χάραξη τῆς πορείας μιᾶς ἐκστρατείας, εἴτε, γενικότερα, μέ τὴ γεωγραφικὴ παρακολούθηση τῆς ἐξέλιξης τῶν γεγονότων. Ἡ λύση τοπογραφικῶν συμβάλλει στή λύση ἱστορικῶν προβλημάτων.

Ἡ ἐργασία χωρίζεται σέ δέκα κεφάλαια. Μέ τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα ἀσχολούμαστε μόνο στό πρῶτο, στό ἔβδομο καὶ στό ἔνατο κεφάλαιο, ἐπειδὴ οἱ εἰδήσεις πού ἀντλοῦμε ἀπὸ τίς πηγές γιά τὴν κατάληψή της ἀπὸ τούς Φράγκους εἶναι ἐλάχιστες. Τὸ τελευταῖο (δέκατο) κεφάλαιο, μολονότι οὐσιαστικά εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ θέμα μας, θεωρήσαμε σκόπιμο νὰ τὸ παραθέσουμε, γιὰ τὴν πιστεῦσε πὼς ἡ παραχώρηση τῆς νοτιοανατολικῆς Πελοποννήσου στή Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, ὕστερα ἀπὸ τὴ σύγκρουση στήν Πελαγονία, ἦταν συνέπεια τῶν προσπαθειῶν τῆς Νίκαιας νὰ εἰσβάλλει στήν Πελοπόννησο. Ἐξάλλου, μέ τὸ κεφάλαιο αὐτὸ, φθάνουμε στή χρονολογία 1262, πού, ὅπως εἶπαμε, ἀποτελεῖ ὀρόσημο γιά τὴ φραγκοκρατούμενη νότια Ἑλλάδα.

Ἡ μελέτη αὐτὴ ἄρχισε στὰ Ἰωάννινα, προχώρησε ὅμως καὶ τελείωσε στό Λονδίνο, κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1982-83, ὅπου βρισκόμουν μέ ἐκπαιδευτικὴ ἄδεια. Πολλές εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν καθηγητὴ τοῦ King's College τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου κ. Donald Nicol, γιά τὴ βοήθειά του κατὰ τὴν πορεία τῆς ἐργασίας καὶ γενικά γιά τὴν πολύπλευρη συμπαράστασή του. Ἐπίσης εὐχαριστῶ τούς καθηγητές κ. Νικόλαο Παναγιωτάκη καὶ κ. Εὐάγγελο Χρυσό, πού διάβασαν τὴν ἐργασία καὶ ἔκαναν χρήσιμες διορθώσεις καὶ ὑποδείξεις. Πρὶν τυπωθεῖ ὀριστικά ἡ ἐργασία, κυκλοφόρησε σέ περιορισμένο ἀριθμὸ φωτοτυπημένων ἀντιτύπων μέ τὸν τίτλο «Ἱστορικά καὶ τοπογραφικά προβλήματα κατὰ τίς πολεμικὲς συγκρούσεις τῆς πρώτης περιόδου τῆς Φραγκοκρατίας στή νότια Ἑλλάδα (1204-1262)». Στὸ χρονικὸ διάστημα πού μεσολάβησε, μᾶς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ κάνουμε ὀρισμένους διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις, καθὼς καὶ μικρὲς ἀλλαγές στή δομὴ τῆς ἐργασίας*. Εὐχαριστίες ὀφείλω καὶ στοὺς καθηγητές κ. Μαρία Πελεκίδου καὶ κ. Χαρ. Μπούρα, πού βοήθησαν στό τελευταῖο στάδιο, μέ τίς διορθώσεις ἢ τίς ὑποδείξεις πού ἔκαναν.

* Ἡ ἀλλαγὴ στὸν τίτλο ἔγινε μέ τὴν ὑπόδειξη τῶν καθηγ. κ. Ε. Χρυσοῦ καὶ κ. Μ. Πελεκίδου.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- 'Ακομινᾶτος Μιχαήλ 'Ακομινάτου τοῦ Χωνιάτου, τὰ σωζόμενα, ἔκδ. Σ. Λάμπρου, τ. Α', Β', 'Αθήναι 1879-80 (φωτοαν. ἔκδ. 1968).
- 'Ακροπολίτης Georgii Acropolitae, Opera, ἔκδ. A.Heisenberg-P.Wirth, τ. Α', Stutgardiae 1978.
- Andrews, Castles K.Andrews, Castles of the Morea, Princeton, New Jersey 1953.
- Bees, Johannes Apokaukos N.Bees, Unedierte Schriftstücke aus der Kauzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (ἔκδ. H.Bees-Seferlis) BNJ 21(1971-76), παράρτημα.
- BNJ Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher.
- Bon, Péloponnèse A.Bon, Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951.
- Bon, Morée A.Bon, La Morée franque, Paris 1969.
- Buchon, Histoire J.A.C. Buchon, Histoire des conquêtes et de l'établissement des Français dans les états de l'ancienne Grèce sous les Villehardouins, τ. Α', Paris 1846.
- Χωματιανός Δημητρίου Χωματιανοῦ... Πονήματα: J.B. Pitra, Analecta, sacra et classica spicilegio solesmensi parata, τ. Ζ', Romae 1891 (καί πολυγραφημένη ἔκδοσις G.Prinzing, Die πονήματα διάφορα des Demetrios Chomatenos, Münster 1980, τ. Β').
- Χωνιάτης N.Choniatae, Historia, ἔκδ. A. van Dieten, μέρ. Α', Berolini 1975.
- ΔΧΑΕ Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας
- DOP Dumbarton Oaks Papers
- Δραγούμη, Χρονικῶν Σ. Δραγούμη, Χρονικῶν Μορέως τοπωνυμικά-τοπογραφικά-ἱστορικά, ἐν 'Αθήναις 1921 (καί «'Αθηνᾶ» τ. 23 (1911) 396-431, τ. 25 (1913) 3-52, τ. 27 (1915-6) 3-33).
- Μορέως
- ΕΕΒΣ 'Επετηρίς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
- Γρηγοράς Nicephori Gregorae, Byzantina Historia, CSHB, ἔκδ. L. Schopeni, τ. Α', Bonnae 1829.
- Γρηγοροβίου, 'Ιστορία Φ. Γρηγοροβίου, 'Ιστορία τῆς πόλεως τῶν 'Αθηνῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας. μετάφρ. Σ. Λάμπρου, τ. Α'-Γ', ἐν 'Αθήναις 1904-6 (φωτοαν. ἔκδ. 1977).
- Herrin, Realities J. Herrin, Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos (1180-1205): DOP 29 (1975) 253-284.

- Χέρτσβεργ, 'Ιστορία Γ. Φρ. Χέρτσβεργ, 'Ιστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς λήξεως τοῦ ἀρχαίου βίου μέχρι σήμερα, μετ. Π. Καρολίδου, τ. Α', Β'. ἐν Ἀθήναις 1906.
- Hoffmann, Rudimente J. Hoffmann, Rudimente von Territorialstaaten im byzantinischen Reich (1071- 1210), München 1974.
- Honorii, Regesta Honorii papae III, Regesta, ἔκδ. P. Pressutti, Romae, τ. Α' 1888, τ. Β' 1895. Ἐπίσης ἔκδ. A. Tautu, Acta Honorii III et Gregorii IX, Vaticano 1950.
- Hopf, Geschichte K. Hopf, Geschichte Griechenlands von Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit, τ. Β', Leipzig 1867-68 (φωτοαν. ἔκδ. New York).
- Innocentii III, Opera Innocentii III, Opera omnia, Migne, PL, τ. 215, 216. Ἐπίσης ἔκδ. T. Halušcynskij, Acta Innocentii pp. III, Vaticanum 1944.
- Καλονάρου, Χρονικόν Π. Καλονάρου, Τό Χρονικόν τοῦ Μορέως, Ἀθήναι 1940.
- Koder-Hild, Hellas J. Koder - F. Hild, Hellas und Thessalia (Tabula Imp. Byzant. I) Wien 1976.
- Κορδώση, 'Ιστορία Μ. Κορδώση, Συμβολή στήν Ἱστορία καί Τοπογραφία τῆς περιοχῆς Κορίνθου στοὺς μέσους χρόνους, Ἀθήναι 1981.
- Λαμπρινίδου, Ναυπλία Μ. Λαμπρινίδου, Ἡ Ναυπλία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, ἔκδ. Β', Ἀθήναι 1950.
- Λάμπρου, 'Ιστορία Σ. Λάμπρου, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τ. ΣΤ', ἐν Ἀθήναις 1908.
- Loenertz, Origines R.-J. Loenertz, Aux origines du despotat d'Épire et de la principauté d'Achaïe: Byzantion 43 (1973) 360-394.
- Longnon, Chronique J. Longnon, Livre de la conquête de la princée de l'Amorée. Chronique de Morée, à Paris 1911.
- Longnon, Empire J. Longnon, L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée. Paris 1949.
- Markl, Ortsnamen O. Markl, Ortsnamen Griechenlands in «fränkischer» Zeit, Grätz-Köln 1966.
- Μίλλερ, 'Ιστορία Ο.Μίλλερ, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (1204-1566), μετάφρ. Σ. Λάμπρου, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1909-10.
- Morel - Fatio, Libro A. Morel-Fatio, Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea, Genève 1895.
- NE Νέος Ἑλληνομνημῶν
- Νερούτσου, Ἀθήναι Τ. Νερούτσου, Χριστιανικαί Ἀθήναι, βιβλ. Β' (1). Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν ἐπὶ Φραγκοκρατίας: ΔΙΕΕ 4 (1892) 51-204.
- Nicol, Despotate D. Nicol, The Despotate of Epiros, Oxford 1957. (Μετάφρ. στά Ἑλληνικά Π. Λεύκα, Τό Δεσποτᾶτον τῆς Ἡπείρου, ἀνάτ. «Ἡπειρ. Ἐστίας», Ἰωάννινα 1974).

- Παχυμέρης Georgii Pachymeris, De Michaele et Andronico Palaeologis, τ. Α΄, Bonnae 1835.
- Πελ. Πρ. Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά
PG J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Graeca, Paris 1857 κ.έ.
- PL J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Latina, Paris 1844 κ. έ.
- REB Revue des Études Byzantines
- Rodd, Princes R. Rodd, The Princes of Achaia and the Chronicle of Morea, τ. Α΄, London 1907.
- Sanudo, Istoria Marino Sanudo, Istoria del Regno di Romania; C. Hopf, Chroniques Gréco- Romanes inédites ou peu connues, Berlin 1873, σ. 100 κ.έ.
- Setton, Papacy K.M. Setton, The Papacy and the Levant (1204-1571), τ. Α΄, the Thirteenth and Fourteenth Centuries, Philadelphia 1976.
- Σφηκοπούλου, Κάστρα I. Σφηκοπούλου, Τά μεσαιωνικά κάστρα τοῦ Μορηᾶ, Ἀθήναι 1968.
- Tafel-Thomas, Urkunden C.L.F. Tafel - G. M. Thomas, Urkunden zur älteren Handels und Staats Geschichte der Republik Venedig, τ. Α΄, Β΄, Wien 1856 (φωτοαν. έκδ., Amsterdam 1964).
- Valenciennes, Histoire Henri de Valenciennes, Histoire de l' empereur Henri de Constantinople, έκδ. J. Longnon, Paris, 1948.
- Vasilievsky, Epirotica V.G.Vasilievsky, Epirotica saeculi XIII: VV 3 (1896) 241-99.
- Villehardouin, Conquête Villehardouin, La conquête de Constantinople, έκδ. E. Faral, Paris 1961.
- VV Vizantijskij Vremennik.
- ZRBI Zbornik Radova Byzantol. Instituta.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τά γεγονότα τῶν ἐτῶν 1203-1204 εἶναι γνωστά. Τὴν ἄνοιξη τοῦ 1203 βενετικά πλοῖα μετέφεραν τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τοὺς Φράγκους ἰππότες πού λάβαιναν μέρος στὴ Δ' Σταυροφορία στὴν Κωνσταντινούπολη, μολονότι ὁ ἀρχικός τους προορισμός ἦταν ἡ Αἴγυπτος.

Στὴν ἐκτροπὴ αὐτῆ τῆς Σταυροφορίας συνέβαλε καὶ ὁ Ἀλέξιος Ἄγγελος, γιὸς τοῦ ἔκπτωτου Ἰσαακίου, πού διεκδικοῦσε τὸ Βυζαντινὸ θρόνο ἀπὸ τὸ θεῖο του Ἀλέξιο Γ'. Ὁ Ἀλέξιος, γιὰ νὰ πραγματοποιήσει τὰ σχέδιά του, εἶχε ζητήσει τὴ βοήθεια τῶν Σταυροφόρων καὶ οἱ Βενετοί, πού κατάλαβαν ἀμέσως πόσο θὰ ὠφελοῦνταν ἀπὸ τὴ διάλυση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, σέ συνεννόηση μὲ τὸν Βονιφάτιο τὸ Μομφερρατικό καὶ τὸν Βαλδουίνο τῆς Φλάνδρας, κατευθύνθηκαν πρὸς τὴν πρωτεύουσα τοῦ Βυζαντίου. Ὁ Ἀλέξιος Γ' ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὸ θρόνο, ἐνῶ ὁ ἀδελφός του Ἰσαάκιος ἀποφυλακίστηκε καὶ μαζί μὲ τὸ γιό του ἄρχισαν τὸ μάταιο ἔργο τῆς καταβολῆς τῶν χρηματικῶν ὑποχρεώσεων, πού ὁ νεαρός Ἀλέξιος ἀπερίσκεπτα εἶχε ἀναλάβει ἐναντι τῶν Σταυροφόρων.

Κατὰ τίς κρίσιμες αὐτὲς στιγμές, οἱ κάτοικοι τῆς πρωτεύουσας, θεωρώντας καὶ τοὺς δύο αὐτοκράτορες προδότες, ἐπαναστάτησαν καὶ ἐκθρονίζοντας γιὰ ἄλλη μιά φορά τὸν Ἰσαάκιο, ἀνακήρυξαν αὐτοκράτορα τὸν Ἀλέξιο Μούρτζουφλο. Ἡ πτώση πατέρα καὶ γιοῦ πρόσφερε στοὺς Σταυροφόρους τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴν κατάληψη τῆς πόλης. Ὁ νέος αὐτοκράτορας ἀρνήθηκε νὰ ἐκπληρώσει τοὺς ὄρους πού ἔθεσαν οἱ ἀρχηγοὶ τους καὶ στίς 12 Ἀπριλίου τοῦ 1204 ἡ Κωνσταντινούπολη ἔπεσε στὰ χέρια τους καὶ λεηλατήθηκε ἄγρια. Ἡ κατάληψη λοιπὸν τῶν ἐδαφῶν τῆς αὐτοκρατορίας ἦταν ζήτημα χρόνου. Κατὰ τὴ συνθήκη τῆς διανομῆς τῶν βυζαντινῶν ἐδαφῶν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Πελοποννήσου εἶχε παραχωρηθεῖ στοὺς Βενετούς, ἡ κατάληψη ὅμως τῆς χερσονήσου, ὅπως καὶ τῆς ἀνατολικῆς Στερεᾶς, ἐγινε ἀπὸ τὸν Βονιφάτιο καὶ τοὺς Σταυροφόρους του, στοὺς ὁποίους εἶχε παραχωρηθεῖ ἡ περιοχὴ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη ὡς τὴν Κόρινθο καὶ τὸ Ἄργος¹.

1. *Tafel-Thomas, Urkunden*, τ. Α' σ. 485 κ.έ., *Longnon, Empire*, σ. 61. *F. Thiriet, La Romanie vénitienne au moyen âge*, Β' ἔκδοσις, Paris 1975, σ. 77. *A. Carile, Partitio terrarum imperii Romaniae: Studi Veneziani 7* (1965) 161, 219. *Τοῦ Ἰδίου, Per una storia dell' impero latino di*

Διοικητικά ἢ ἀνατολική Στερεά Ἑλλάδα καὶ ἡ Πελοπόννησος ἀποτελοῦσαν, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα, ἐνιαῖο θέμα μέ ἔδρα τῆ Θήβα, ἕναν αἰώνα ὁμως περίπου ἀργότερα, — ἴσως μετὰ τὴν καταστροφή τῆς Θήβας καὶ τῆς Κορίνθου ἀπὸ τοὺς Νορμανδούς— φαίνεται πὼς οἱ δύο περιοχές ἀποτέλεσαν ξεχωριστὲς διοικητικὲς ἐνότητες². Καὶ στὰ δύο γεωγραφικὰ τμήματα συναντοῦμε τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μικρότερες διοικητικὲς περιφέρειες, τὰ «ὄρια», πού πιθανῶς ἦταν ὑποδιαίρεση ναυτικῆς διοίκησης, ἀντίστοιχη μὲ τὰ «κατεπανίκια»³. Στὴν Πελοπόννησο μνημονεύεται τὸ ὄριο Πατρῶν-Μεθώνης καὶ τὸ ὄριο Κορίνθου - Ἄργους - Ναυπλίου. Στὴν ἀνατολική Στερεά μνημονεύεται τὸ ὄριο Ἀθηνῶν καὶ τὸ ὄριο Θηβῶν - Εὐρίπου. Ἀκόμη μικρότερες διοικητικὲς περιφέρειες ἦταν οἱ «ἐπισκέψεις» πού συνήθως ὑπάγονταν στὰ ὄρια. Στὴν Πελοπόννησο μνημονεύονται οἱ δύο ἐπισκέψεις τοῦ Βρανᾶ καὶ τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ ἡ ἐπίσκεψις τῶν Καλαβρύτων. Στὴν ἀνατολική Στερεά μνημονεύονται οἱ ἐπισκέψεις Μεγάρων καὶ Νέας Πάτρας⁴.

Ἡ κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στὴ νότια Ἑλλάδα, ὅπως καὶ στὴν ὑπόλοιπη αὐτοκρατορία, τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα ἦταν κάθε ἄλλο παρά εὐχάριστη. Ἡ ἐπαρχία εἶχε παραμεληθεῖ καὶ οἱ ἐκπρόσωποι τῆς κρατικῆς ἀρχῆς φρόντιζαν μόνο πὼς νὰ ἐπωφεληθοῦν περισσότερο καὶ νὰ γεμίζουν τὰ βαλάντια τους. Ὁ μητροπολίτης τῆς Ἀθήνας, Μιχαὴλ Χωνιάτης, μνημονεύει, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, ὅτι δύο κακὰ πλῆττον τὶς ρωμαϊκὲς πόλεις, «ἡ φορολογικὴ ἀπληστία» καὶ «ἡ τῶν πλουτούντων

Konstantinopoli (1204-1261), Β΄ ἔκδ., Bologna 1978, σ. 200 κ.ἑ. *Bon*, Morée, σ. 52-53. *J. Longnon*, Problèmes de l'histoire de la principauté de Morée: Journal des Savants, ἔτος 1946, σ. 79.

2. *Bon*, Péloponnèse, σ. 93.

3. *H. Ahrweiler*, Byzance et la mer, Paris 1966, σ. 277. *Herrin*, Realities, σ. 278.

4. *Tafel-Thomas*, Urkunden, τ. Α΄ σ. 264 κ.ἑ., 468 κ.ἑ. Ἀκομινᾶτος, τ. Α΄, σ. 308, 310. *M. Dendias*, Συμβολὴ εἰς τὰ τῆς ὀργανώσεως καὶ λειτουργίας τῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει περὶ τὴν ἐποχὴν τῆς ὑπὸ τῶν Φράγκων καταλύσεως αὐτοῦ, «Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Byzantini», Palermo 3-10 Aprile 1951, Roma 1953, τ. Β΄, σ. 314 κ.ἑ. *Δ. Ζακυθνοῦ*, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει: ΕΕΒΣ 17 (1941) 248 κ.ἑ. Βλ. καὶ *Bees*, Johannes Apokaukos, σ. 63, ὅπου ἀναφέρεται ὡς ἐπικεφαλῆς τῆς ἐπίσκεψεως Ἀγγελῶου ὁ «δοῦξ» Νικόλαος Γοριανίτης. Τὴν ἴδια ἐπίσκεψη ἀργότερα τὴ συναντοῦμε ὡς θέμα. (*G. Prinzing*, Studien zur Provinz- und zentral Verwaltung im Machtbereich der Epirotischen Herrscher Michael I, und Theodoros Ducas: Ἡπειρωτ. Χρονικά 25 (1983) 51-52. Μὲ τὸ ὄνομα «ἐπίσκεψις» ἐννοοῦσαν ἐπίσης καὶ μιά φορολογικὴ ἐνότητα. (*F. Dölger*, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzerwaltung besonders des 10 und 11 Jahrhunderts, Darmstadt 1960, σ. 151-2. *Δ. Ζακυθνοῦ*, Μελέται, σ. 242. Πρβλ. *Ν. Σβορώνου*, Ἱστορία Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. Θ΄, σ. 72, ὅπου ἀναφέρεται, ὅτι οἱ ἐπίσκεψις ἀποτελοῦν ἀνεξάρτητες προνομιοῦχες φορολογικὲς καὶ ἴσως διοικητικὲς περιφέρειες».

ὀλιγαρχία»⁵. Ἡ παράνομη ἐκμετάλλευση τῶν κατοίκων ὑπερέβαινε κάθε ὄριο. Ὁ Μιχαήλ Χωνιάτης δέ σταματᾷ οὔτε στιγμή νά καταγγέλλει τίς πιέσεις τῶν πραιτόρων καί τήν ἀρπακτικότητα τῶν εἰσπρακτόρων. Ἡ «πραιτωρία» ἀρχή τυραννοῦσε μέ τίς ἀδικίες της ὅλη τήν Ἑλλάδα, ἀπό τά Τέμπη ὡς τή Σπάρτη. Ἀποτέλεσμα τῆς ἀπληστίας αὐτῆς ἦταν ἡ καταδυνάστευση καί ἡ οἰκονομική καταστροφή τῶν κατοίκων, ἰδιαίτερα τῶν πτωχῶν τάξεων⁶. Γνωρίζουμε ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Ἀττικῆς ἀναγκάζονται νά μεταναστεύουν γιά νά ἀνακουφισθοῦν ἀπό τά χρέη. Ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ ὑπαιθρος νά ἐρημώνεται⁷. Τόσο δυσβάστακτη ἦταν ἡ φορολογία, ὥστε ἐκεῖνοι πού φρόντιζαν γιά τή μείωσή της ὀνομάζονταν σωτήρες⁸. Μιά ἄλλη ἄσχημη συνέπεια τῆς κακῆς διοίκησης ἦταν ἡ δημιουργία ἐχθρότητας ἀνάμεσα στήν ἑπαρχία καί τήν Κωνσταντινούπολη⁹, τήν ὁποία ὁ Μιχαήλ Χωνιάτης περιγράφει ζωνηρότατα¹⁰.

Οἱ φορολογικές ἀτασθαλίες δέν ἦταν ὁ μόνος λόγος τῆς κακῆς κατάστασης πού ἐπικρατοῦσε στή νότια Ἑλλάδα. Προβλήματα δημιουργοῦσαν καί οἱ πειρατικές ἐπιδρομές, πού ἦταν πραγματική πληγή, μέ ὀλέθρια ἀποτελέσματα γιά τούς κατοίκους τῶν παραλιακῶν περιοχῶν¹¹, ὁ

5. *Ἀκομινᾶτος*, τ. Α΄, σ. 174.

6. *Ἀκομινᾶτος*, τ. Α΄, σ. 177, 308-9, τ. Β΄ σ. 48. Ἡ εἰσοδος τοῦ πραιτῶρα καί τῆς ἀκολουθίας του στήν Ἀθήνα ἦταν πραγματική συμφορά γιά τήν πόλη. Βλ. καί *Γρηγοροβίου*, Ἱστορία, τ. Α΄, σ. 332 κ.ε. Σ. *Λάμπρου*, Αἱ Ἀθῆναι περί τά τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος, Ἀθήνησι 1878, σ. 60. *Bon. Péloponnèse*, σ. 168. *K. Setton*, Athens in the Later Twelfth Century: *Speculum* 19 (1944) 193 (καί ἔκδ. Var. Reprints). *Herrin*, Realities, σ. 268.

7. *Ἀκομινᾶτος*, τ. Α΄, σ. 158, 159, 307, 319, τ. Β΄, σ. 12, 26, 44, 54, 65, 99. *Γρηγοροβίου*, Ἱστορία, τ. Α΄, σ. 292, 338. Σ. *Λάμπρου*, Αἱ Ἀθῆναι, ὅ.π., σ. 52-53.

8. *A. Παπαδοπούλου-Κεραμέως*, *Noctes Petropolitanae*, Πετρούπολη 1913 (φωτοαν. ἔκδ. Leirzig 1976), σ. 150, 151, 160. *A. Παπαδοπούλου-Κεραμέως*, Ἀθηναϊκά ἐκ τοῦ ΙΒ΄ καί ΙΓ΄ αἰῶνος: Ἀρμονία 3 (1902) 222 «...πόσον μὲν αὐτούς καί ποσάκις φόρον ἐλάφρυνας, πόσον ρεῦμα πρακτορικῆς ἀπληστίας αὐτοῖς ἀνέστειλας...». *Ἀκομινᾶτος*, τ. Α΄, σ. 142.

9. *H. Ahrweiler*, *L'ideologie politique de l'empire byzantin*, Paris 1975, σ. 87-102. *Τῆς Ἰδίας*, *L'expérience Nicéenne*: *DOP* 29 (1975) 26-28, ὅπου ἀναφέρεται ἐν ὀλίγοις στό ἴδιο θέμα. *Herrin*, Realities, σ. 282.

10. *Ἀκομινᾶτος*, τ. Β΄, σ. 83 «ὡ τρυφεροί τῆς Κωνσταντινίου πολῖται, οὐδέ τοῦ τείχους καί τῶν πυλῶν προκύπτειν ἐθέλετε, οὐδέ τὰς ἀστυγείτονας καί ἀγχιπύλους ἐπισκέπτεσθαι πόλεις ποτέ, ἵνα τῆς παρ' ὑμῶν εὐνομίας ὄναιτο, μόνους δέ φορολόγους καί θηρίων ὀδόντας κατά τήν μωσαϊκὴν ἀπειλήν, στέλλετε ἄλλους ἐπ' ἄλλοις, καλαμωμένους τά τῶν πόλεων ἐγκαταλείμματα...», σ. 84 «Ἡ οἴεσθε ὡς τῶν ὑπὸ τήν βασιλίδα φθειρομένων πόλεων ἔξωθεν μὲν θαλασσίους ληστὰς, ἔσω δέ πολυτρόποις ἀδικίαις, ὑμεῖς ἀπαθεῖς καί διὰ τέλους εὐδαίμονες ἔσεσθε; Ἄλλ' οὐχ οἶόν τε δεξαμενήν ὑποπίμπλασθαι καί ἀεὶ πλημμυρεῖν, ἐπισηθεντῶν τῶν ἐς αὐτὴν εἰσβαλλόντων κρουῶν». *H. Ahrweiler*, *L'ideologie*, ὅ.π., σ. 92.

11. Οἱ πειρατές καραδοκοῦσαν στίς ἀκτές καί ἄρπαζαν ἀνθρώπους, γιά νά τούς πουλήσουν στή συνέχεια ὡς δούλους. Ὀλόκληρα νησιά, ὅπως ἡ Αἴγινα, εἶχαν μεταβληθεῖ σέ ἄντρα τους

φθόνος τῶν «ἐγχωρίων» καί ἡ «κακοήθεια» τῶν «γειτονούντων»¹². Μὲ τὴν τελευταία φράση ὁ μητροπολίτης τῆς Ἀθήνας ἔννοεῖ τοὺς τοπικοὺς ἄρχοντες καὶ ἰδιαίτερα τὸν Λέοντα Σγουρό¹³. Τὸ τέλος τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνα εἶναι πράγματι ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία τοπικοὶ ἄρχοντες, ὅπως καὶ οἱ ἡγέτες τῶν σλαβικῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς, ἰδρύνουν ἀνεξάρτητες ἡγεμονίες. Σχεδὸν σὲ ὁλόκληρη τὴν αὐτοκρατορία παρατηρήθηκε αὕτῃ ἡ κεντρόφυγη τάση¹⁴, πού ὀφειλόταν κυρίως στὴν κακοδιοίκηση καὶ τὴν ἀδυναμία τῆς αὐτοκρατορίας. Στὴν Πελοπόννησο γνωρίζουμε μερικά ὀνόματα ἀρχόντων μὲ μεγάλες ἰδιοκτησίες (Βρανάδες, Καντακουζηνοί, Μελισσηνοί)¹⁵, δύο ὅμως ἀπ' αὐτοὺς κατόρθωσαν στίς παραμονές τῆς Δ΄ Σταυροφορίας νά γίνουν πραγματικά ἀνεξάρτητοι. Πρόκειται γιὰ τὸν Λέοντα Χαμάρετο, δυνάστη τῆς Λακεδαιμόνος καὶ γιὰ τὸν Λέοντα Σγουρό, ἄρχοντα τοῦ Ναυπλίου, τοῦ Ἄργους καὶ τῆς Κορίνθου¹⁶. Στῆ Στερεά Ἑλλάδα δὲ γνωρίζουμε ὀνόματα ἀρχοντικῶν οἰκογενειῶν μὲ τάσεις ἀνεξαρτητοποίησης ἀπὸ τὸ κέντρο, στῆ

καὶ ὀρητήριά τους. Εἰσχωροῦσαν βαθειά στό ἡπειρωτικό ἔδαφος, χωρὶς νά φοβοῦνται, ἔκαιγαν σπίτια καὶ ἀγρούς, ἄρπαζαν ζῶα, σοδειές καὶ ἀνθρώπους, χωρὶς κανεὶς νά τολμᾷ νά τοὺς ἀντισταθεῖ, καὶ τὰ μετέφεραν στὰ πλοῖα τους. Τὴν πλειοψηφία ἀποτελοῦσαν πειρατές ἀπὸ τῆ Δύση, ἐνῶ γνωστότεροι ἀπὸ ὄλους ἦταν οἱ Γενουάτες, Vetrano καὶ Gafforio (Καφούρης). (Βλ. Ἄκομινᾶτος, τ. Β΄, σ. 42, 43, 75, 129, 238. Α. Μουστοξόδου, Ἵπόμνημα Λέοντος ἐπισκόπου Ἄργους καὶ Ναυπλίου, «Ἑλληνομνημῶν», σ. 280. Μίλλερ, Ἱστορία, σ. 18. Σ. Λάμπρου, Αἱ Ἀθήναι, ὁ.π., σ. 56 κ.ἔ. Bon, Péloponnèse, σ. 170-171. H. Ahrweiler, Byzance, ὁ.π., σ. 288-289. K. Setton, Athens ὁ.π., σ. 192. Herrin, Realities, σ. 279.

12. Ἄκομινᾶτος, τ. Β΄, σ. 99. Πρβλ. καὶ τ. Α΄, σ. 183.

13. Ὁ Νικητάς Χωνιάτης, σ. 637, χαρακτηρίζει τοὺς ἄρχοντες αὐτοὺς μὲ τὰ χειρότερα λόγια «...εἰσὶ δ' οἱ καὶ εἰς ὀλοσχερῆ φιλοτιμίαν κατὰ τῆς ἑαυτῶν πατρίδος ὑπεκκαέντες, ἀνδραποδῶδεις ἀνθρώποι, τρυφῆ καὶ ταῖς ἄλλαις ἀπονείας διεφθαρμένοι, ὄχυρωμάτων καὶ φρουρίων ἀποτόμων λαβόμενοι, οἱ δὲ καὶ πόλεων εὐτειχίστων ἐπιβάντες, κακοδαίμονας τυραννίδας περιεβάλλοντο, καὶ δέον φιλεχθρεῖν Λατίνοις, οἱ δ' ἀντωφθάλμου ἀλλήλοις καὶ Λατίνοις, τὸ καινόν, ἐσπένδοντο».

14. Χωνιάτης, σ. 399 κ.ἔ., 533 κ.ἔ. Ἀκροπολίτης, σ. 12. Πρβλ. G. Cankova - Petkova, Les forces centrifuges et centripètes à Byzance du debut du règne d'Isaak Ange. (L'insurrection des Asénides et la révolte d'Alexis Branas), «Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines», Athènes, Septembre 1976, τ. IV (Histoire), Athènes 1980, σ. 55 κ.ἔ.

15. Tafel-Thomas, Urkunden, τ. Α΄, σ. 470. D. Jacoby, Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque: Travaux et Mémoires 2 (1967) σ. 423 (καὶ ἐκδ. Var. Reprints). Γρηγοροβίου, Ἱστορία, τ. Α΄, σ. 366.

16. Χωνιάτης, σ. 638. Γρηγοράς, σ. 13. Γρηγοροβίου, τ. Α΄, σ. 367. Μίλλερ, Ἱστορία, σ. 20 κ.ἔ. Longnon, Empire, σ. 11. J. Finley, Corinth in the Middle Ages: Speculum 7 (1932) 484. Herrin, Realities, σ. 283. D. Jacoby, The Encounter of two Societies: Western Conquerors and Byzantines in the Peloponnesus after the Fourth Crusade: The American Historical Review 78 B(1973), σ. 889. H. Ahrweiler, Byzance, ὁ.π. σ. 291. Hoffmann, Rudimente, σ. 130-131, 139. W. Miller, Essays on the Latin Orient, Cambridge 1921, σ. 61, 62. Hopf, Geschichte, σ. 117-118.

γειτονική όμως Θεσσαλία ο πρωτοστράτορας Μανουήλ Καμύτζης, που έπαναστάτησε τό 1201, νικήθηκε από τον βυζαντινό στρατό και τράπηκε σε φυγή¹⁷.

Ο Λέων Σγουρός είναι ο γνωστότερος από τους άρχοντες της νότιας Ελλάδας και συνάμα η πιό άμφιλεγόμενη προσωπικότητα της εποχής. Κληρονόμησε την «άρχοντία» του Ναυπλίου από τον πατέρα του και σε μικρό χρονικό διάστημα έγινε κύριος των γειτονικών πόλεων του Άργους και της Κορίνθου. Δέν είναι γνωστό πότε ακριβώς κυριεύθηκαν οι δύο πόλεις, αφού η πηγή που μνημονεύει τά γεγονότα, ο Νικήτας Χωνιάτης, περιορίζεται σε μιá άπλή και όχι τόσο σαφή μνεία¹⁸. Ο άδελφός του Νικήτα, ο Μιχαήλ Χωνιάτης, μητροπολίτης της Άθήνας, συγκαταλέγει ανάμεσα στα θύματα του Σγουρού όχι μόνο τους κατοίκους του Άργους και της Κορίνθου αλλά και τους κατοίκους της Έρμιόνης και της Αίγινας¹⁹. Δέ γνωρίζουμε αν οι δύο τελευταίες περιοχές υπάγονταν στην επικράτεια του Σγουρού ή αν είχαν άπλως υποφέρει από ληστρικές επιχειρήσεις του στρατού και του στόλου του Πελοποννήσιου άρχοντα²⁰.

Σώζεται σφραγίδα του Σγουρού από την όποία φαίνεται ότι ο Ναυπλιώτης δυνάστης κατείχε τον τίτλο του «σεβαστουπέρτατου»²¹, αλλά δέν είναι γνωστό αν η τιμητική αυτή διάκριση του είχε άπονεμηθεί πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης²². Ο τίτλος αυτός και η ανάθεση από τον αυτοκράτορα Άλέξιο Άγγελο στον άρχοντα του Ναυπλίου της καταδίωξης των πειρατών, μέ στόλο που προερχόταν από εισφορές «υπέρ πλωϊμων» που επιβάλλονταν στις παραλιακές πόλεις²³, δείχνουν ότι ο Σγουρός δέν ενεργούσε τελείως μόνος του αλλά ότι του είχε παραχωρηθεί

17. Χωνιάτης, σ. 535.

18. Χωνιάτης, σ. 605 «τό γάρ ιπόβοτον Άργος ύπονοθεύσας και επί τῷδε τήν Κόρινθον ληϊσάμενος...».

19. Άκομινάτος, τ. Β΄, σ. 170. «Που γάρ οι τοσοίδε Άργους, Έρμιόνης, Αίγινης οϊκήτορες; που δέ οι της Κορίνθου πολίται οι δλβιοι; ουκ οϊχονται άϊστοι πάντες άπυστοι;».

20. Γρηγοροβίου, Ίστορία, τ. Α΄, σ. 420, σημ. 2, όπου σημειώνεται: «Ή νήσος Αίγινα φαίνεται κατά ταύτα τασσομένη υπό την άρχήν του Σγουρού».

21. G. Schlumberger, Sigillographie de L'empire byzantin, Paris 1886, σ. 698-9. Για τον τίτλο βλ. L. Stiernon, Notes de prosopographie et de titulature byzantines. Constantin Ange (Pan)sébastoyperate: REB 19(1961) 273 κ.έ. V. Laurent, Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine: Έλληνικά 5 (1932) 173-174. Bon, Péloronnése, σ. 204.

Σεβαστουπέρτατον Μάρτυς, μέ σκέπεις
Λέοντα Σγούρ(ω)ν εκ γένους κατηγμένον.

22. Ο V. Laurent, δ.π. σ. 174, πιστεύει ότι ο τίτλος παραχωρήθηκε από τον Άλέξιο Γ΄, μετά τη συνάντησή του μέ τον Σγουρό.

23. Άκομινάτος, τ. Α΄, σ. 308. K. Setton, Athens, δ.π. σ. 192. Λαμπρινίδου, Ναυπλία, σ. 28.

κάποια μορφή ἐξουσίας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη²⁴, τουλάχιστο ὡς ἓνα χρονικό σημεῖο. Στὸ μεταγενέστερο Χρονικό τοῦ Μορέως, ὁ Σγουρός παρουσιάζεται, πράγματι, ὡς διοικητὴς τῆς Κορίνθου καὶ τῆς Ἀργοναυπλίας, μὲ ἐξουσιοδότηση τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα²⁵. Ἀργότερα, ἴσως μετὰ τὴν πτώση τοῦ Ἀλεξίου Γ΄, φαίνεται πὼς τὰ πράγματα ἄλλαξαν, ἀφοῦ τὸ Ναύπλιο «στρατιάν Ρωμαίων ἐπιδραμοῦσαν ἐώρακε καὶ νῆας ἐς αὐτὸ καταπλευσάσας πολεμικάς»²⁶. Ὁ ἴδιος ὁ Χωνιάτης μνημονεῦει ὡς αἰτία τῆς πολιορκίας τοῦ Σγουροῦ στὸ Ναύπλιο τὶς ραδιουργίες τοῦ μητροπολίτη Κορίνθου Νικολάου («...τάς τοῦ ἀρχιποίμενος Κορίνθου κατ' αὐτοῦ πολλάκις ἐπιβουλάς»). Ἀργότερα, ὁ Λέων ἐκδικήθηκε τὸ μητροπολίτη Νικόλαο, κατὰ τὸν σκληρότερο τρόπο· τὸν τύφλωσε καὶ τὸν γκρέμισε στὴ θάλασσα ἀπὸ τοὺς βράχους τῆς Ἀκροναυπλίας²⁷. Γενικά ἡ σχέση του μὲ τοὺς ἀρχιερεῖς τῆς περιοχῆς ἦταν κάθε ἄλλο παρά ἀγαθές. Σύμφωνα μὲ τὸν Μιχαῆλ Χωνιάτη, ὁ μητροπολίτης Ἄργους κακοποιήθηκε ἐπίσης ἀπὸ τὸν Σγουρό, ἄγνωστο μὲ ποιὸν τρόπο, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ μητροπολίτης τῆς Ἀθῆνας γνώριζε ὅτι ἂν ἔπεφτε στὰ χέρια του τὸν περίμενε ἡ ἴδια τύχη²⁸.

Γιὰ νὰ συμπληρώσουμε τὴν εἰκόνα πού ἐπικρατοῦσε στὴ νότια Ἑλλάδα, τὶς παραμονές τῆς φραγκικῆς κατάληψης, πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε καὶ στὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ της. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ δὲν ὑπῆρχαν στήν

24. Σ. Λάμπρου, Αἱ Ἀθῆναι, ὀ.π., σ. 99 κ.ε.

25. Καλονάρου, Χρονικόν, σ. 62, στ. 1466-67.

«ὡς κεφαλὴ καὶ φυσικός ἀφέντης τὰ ὑποκράτει
ἐκ μέρους γάρ τοῦ βασιλέως ἐκεῖνου τῶν Ρωμαίων».

26. Χωνιάτης, σ. 606. Βον. Péloronnèse, σ. 173, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἐπικεφαλῆς τῶν ἐπιχειρήσεων ἦταν ὁ μέγας δούκας Μιχαῆλ Στρυφνός.

27. Χωνιάτης, σ. 611, 638. Ἀκομινάτος, τ. Β΄, σ. 170, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ τρόπος τοῦ θανάτου του ἔμεινε ἀγνωστος γιὰ τοὺς πολλούς: «οἱ μὲν φασιν ἐκ τῶν παρακρήμων Ναυπλίου σκοπέλων ὡσθέντα εἰς βυθὸν ῥιφῆναι θαλάσσιον, οἱ δὲ νευραῖς τόξων ἀπαγχονισθῆναι ἰσχυρίζονται».

28. Ἀκομινάτος, τ. Β΄, σ. 122 «...καὶ ἡμᾶς τὰ παραπλήσια τῷ πολυτλήμονι Ἄργους δρασειόντες». Ἡ ἄσχημη αὐτὴ συμπεριφορὰ τοῦ Σγουροῦ πρὸς τοὺς μητροπολίτες, καθὼς καὶ ἡ ὀνομασία του «στρατιώτης» (Καλονάρου, Χρονικόν σ. 62, στ. 1464) δόξησε στὴ σκέψη ὅτι ὁ Σγουρός ἦταν μακρινὸς πρόγονος τῶν μεταγενέστερων στρατιωτῶν (stradioti), πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους κατὰγονταν ἀπὸ τὴν περιοχὴ Ναυπλίου (C. Sathas, Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge, τ. Ζ΄, Paris 1888, σ. LIV. Λαμπρινίδου, Ναυπλία, σ. 28). Στὶς παραμονές ὅμως τῆς Δ΄ Σταυροφορίας «στρατιώτης» λεγόταν ὁ προνοϊάριος πού ἀνῆκε στὴν ἀριστοκρατία. Στὴν ἐποχὴ δηλ. τῶν Κομνηνῶν ὁ θεσμὸς τῆς πρόνοιας εἶχε στρατιωτικὸ χαρακτήρα καὶ ὁ «στρατιώτης» εἶχε τὴν ὑποχρέωση νὰ ἐκτελεῖ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία, ἔχοντας μαζί του καὶ ἓναν ὀρισμένον ἀριθμὸ πολεμιστῶν πού ἀνῆκαν σ' αὐτόν. Ἀργότερα ἡ λέξη «στρατιώτης» ἀπέκτησε τὴ σημασία τοῦ «ἱππότη» (G. Ostrogorsky, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, μεταφρ. στὰ Γαλλικά Η. Grégoire, Bruxelles 1950, σ. 36, 57) καὶ μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἀναφέρεται στὸ χρονικό. Βλ. καὶ D. Jacoby, Les archontes, ὀ.π., σ. 428.

ἀνατολική Στερεά καί στήν Πελοπόννησο ξένα φύλα πού νά δημιουργοῦν προβλήματα στόν ντόπιο ἑλληνικό πληθυσμό. Οἱ Σλάβοι τοῦ ἐσωτερικοῦ, μέ ἐξαίρεση τούς Μηλιγγούς τοῦ Ταυγέτου, εἶχαν ἀφομοιωθεῖ ἀπό πολύ νωρίς καί οἱ Ἄλβανοί δέν εἶχαν ἀκόμη διεισδύσει στή νότια Ἑλλάδα. Ἐν τούτοις, μολονότι δέν ὑπῆρχαν συμπαγεῖς ξένοι πληθυσμοί, σέ μερικά σημεῖα, ἰδιαίτερα στίς πόλεις, συναντοῦμε ἀκμάζουσες κοινότητες Ἑβραίων καί ἰδιαίτερα Λατίνων. Μὲ τό πέρασμα τοῦ ἐμπορίου τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας στά χέρια Ἱταλῶν ἐμπόρων, ἐγκαταστάθηκαν στή νότια καί ἀνατολική Ἑλλάδα πολλοί Λατίνοι, πράγμα, ἐξάλλου, πού ἔγινε, σέ μεγαλύτερη ἀκόμη κλίμακα, καί στήν ἴδια τήν Κωνσταντινούπολη. Σέ ὅλα σχεδόν τά κέντρα καί τά σημαντικά λιμάνια συναντοῦμε Λατίνους ἐμπόρους²⁹. Ἀπό βενετικά ἔγγραφα διαπιστώνουμε ὅτι ὑπῆρχαν ἀκμάζουσες παροικίες Βενετῶν στή Λακεδαίμονα, στήν Κόρινθο, στή Θήβα καί στόν Θεσσαλικό Ἄλμυρό³⁰. Ἰδιαίτερα ὁ Ἄλμυρός, ὅπου ὑπῆρχε ἐπίσης παροικία Πισατῶν, καί ἡ Θήβα, ὅπου ζοῦσαν πολλοί Ἑβραῖοι, ἔμοιαζαν μέ κοσμοπολίτικα κέντρα. Βενετοί καί Πισάτες δέν εἶχαν πάντα ἀγαθές σχέσεις. Γνωρίζουμε ὅτι λίγο πρὶν ἀπό τό 1180 ἦρθαν σέ ἀνοιχτή ρήξη, πού ἐπεκτάθηκε καί στίς ὀχυρωμένες συνοικίες τους στόν Ἄλμυρό³¹, μέ ἀποτέλεσμα νά ταράσσεται ἡ ζωὴ τῆς πόλης. Μεγάλος ἀριθμός Ἑβραίων ὑπῆρχε ἐπίσης στή Σπάρτη³², στήν Κρίσσα, στήν Κόρινθο, στόν Εὐριπο καί, ὅπως εἶπαμε, στή Θήβα, ὅπου ἡ παροικία τους ἀριθμοῦσε δύο χιλιάδες μέλη³³. Λατίνοι καί Ἑβραῖοι ἔμποροι κρατοῦσαν στά χέρια τους τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐμπορίου τῆς περιοχῆς.

Ἡ κάθοδος λοιπόν τῶν Σταυροφόρων στή νότια Ἑλλάδα, ἀμέσως μετά τήν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης, εὗρισκε τήν περιοχὴ παραμελημένη ἀπό τήν κυβέρνηση, μέ ἀποτέλεσμα οἱ κάτοικοι νά βρίσκονται στό ἔλεος ἀσυνειδήτων φορολόγων, καταστρεπτικῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν, φιλόδοξων ἀρχόντων, πού ἀμφισβητοῦσαν τήν ἐξουσία τῆς πρωτεύουσας, καί ξένων ἐμπόρων, πού κρατοῦσαν στά χέρια τους τήν οἰκονομία τῆς περιοχῆς.

29. *Tafel - Thomas, Urkunden*, τ. Α', σ. 264, 265.

30. *R. Morozzo della Rocca-A.Lombardo*, Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII, τ. Α', Torino 1940, ἀρ. 20, 35, 65, 67, 68, 72, 107, 133, 135, 151, 152, 172, 202, 205, 206, 214, 215, 216, 217, 219, 221, 223, 232, 233, 238, 239, 273-275, 353. *Ἐν ἰδίῳ*, Nuovi documenti del commercio Veneto dei sec. XI-XIII, Venezia 1953, ἀρ. 10, 21, 29. *S. Borsari*, Il commercio veneziano nell' impero Bizantino nel XII secolo: Rivista Storica Italiana 76 (1964) 982 κ.ἑ.

31. *A. Ἀβραμῆα*, Ἡ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204, ἐν Ἀθήναις 1974, σ. 170, 171.

32. *Σ. Λάμπρου*, Ὁ βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε: NE 3(1906) 163.

33. *Benjamin of Tudela*, Itinerary, ἑκδ. καί μετάφρ. M. Adler, London 1907, σ. 10 κ.ἑ. G. L. F. *Tafel*, De Thesalonica eiusque agro dissertatio geographica (Appendix, σ. 321 κ.ἑ.) Berolini 1839 (φωτοαν. ἑκδ. Var. Reprints 1972) σ. 471 κ.ἑ.

1. ΤΟ ΕΦΗΜΕΡΟ ΚΡΑΤΟΣ ΤΟΥ ΣΓΟΥΡΟΥ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΣΤΕΡΕΑΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΦΡΑΓΚΟΥΣ

α') 'Η εξόρμηση τοῦ Σγουροῦ βόρεια τοῦ 'Ισθμοῦ καί ἡ συνάντησή του μέ τόν 'Αλέξιο Γ'

Μετά τήν κατάληψη τοῦ Ἄργους καί τῆς Κορίνθου, ἡ ἀτυχής ἐξέλιξη τῶν γεγονότων τῆς Δ' Σταυροφορίας ἐπέτρεψε στόν Λέοντα Σγουρό νά ἐπεκτείνει τίς κτήσεις του καί πέρα ἀπό τόν 'Ισθμό. Ὁ Νικήτας Χωνιάτης περιγράφει τά γεγονότα μέ λεπτομέρεια, ἰδιαίτερα στό σημεῖο ἐκεῖνο πού ἀφορᾶ τήν πολιορκία τῆς Ἀθήνας, δεδομένου ὅτι ἐπικεφαλῆς τῶν ὑπερασπιστῶν τῆς πόλης ἦταν ὁ ἀδελφός του, Μιχαήλ Χωνιάτης. Στρατός τοῦ Σγουροῦ πολιορκήσε τήν ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας, ἐνῶ τά πλοῖα πού εἶχε στή διάθεσή του προσορμίστηκαν στόν Πειραιά. Ὁ Χωνιάτης προσπάθησε νά τόν μεταπείσει λέγοντάς του ὅτι δέν εἶναι σαστό Ρωμαῖοι νά πολεμοῦν ἐναντίον Ρωμαίων, ἐκεῖνος ὅμως ὄχι μόνο δέν ἀποχώρησε ἀλλά ἀπαιτήσε τήν παράδοση κάποιου νεαροῦ Ἀθηναίου, μέ τόν ὁποῖο φαίνεται πώς εἶχε παλιές διαφορές. Ὁ Χωνιάτης, μολοντί θά μπορούσε κάλλιστα νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τό νερό αὐτόν, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπιβουλευτεῖ κάποτε καί τήν ἴδια τή ζωή του, ἀρνήθηκε νά παραδώσει Ἀθηναῖο πολίτη στό χέριο τοῦ Σγουροῦ. Τελικά ὁ μητροπολίτης, ἀφοῦ πείστηκε ὅτι δέν ὑπῆρχε ἄλλη λύση, ἀποφάσισε νά ὑπερασπίσει τήν ἀκρόπολη μέ ὅσα λίγα ὄπλα ἦταν στή διάθεσή του, πράγμα πού ἀνάγκασε τόν φιλόδοξο Ναυπλιώτη ἄρχοντα νά ὑποχωρήσει. Φεύγοντας ὁ Σγουρός ἀπό τήν Ἀθήνα πυρπόλησε τά σπίτια τῆς περιοχῆς καί ἄρπαξε ὅσα ζῶα μπορούσε νά μεταφέρει¹.

Ὁ ἴδιος ὁ Μιχαήλ Χωνιάτης περιορίζεται σέ ἀπλή μνεία τῶν παραπάνω γεγονότων, σέ δύο ἀπό τίς ἐπιστολές του, ἀναφέροντας ὅτι ἀνάμεσα στούς πολέμιούς του εἶναι καί ὁ «πανυπέρτιμος» πού μάχεται «ἀπό ὕψους» (ἐννοεῖ τόν Ἀκροκόρινθο) καί πού εἰσέβαλε στήν Ἀττική «ἐπεγείρων τῆ πόλει ναύαγια» καί προξενώντας περισσότερες καταστροφές ἀπ' ὅ,τι ὁ βασιλιάς Ἀρχίδαμος². Συνδυάζοντας τίς δύο ἐπιστολές συμπεραίνουμε ὅτι ὁ Σγουρός

1. Χωνιάτης, σ. 605 κ.ἐ. *Μίλλερ*, Ἱστορία σ. 51. *Γρηγοροβίου*, Ἱστορία, τ. Α', σ. 367-8. *Βον*, Péloronnes, σ. 174.

2. *Ἀκομινάτος*, τ. Β', σ. 122, 124. Στή δεύτερη ἐπιστολή ἀναφέρεται: τῆ Ἀττικῆ σφοδρότερον προσβάλλει νῦν ἢ πρότερον.

είχε κάνει εισβολή στην Ἀττική καί παλαιότερα, ἐπικεφαλῆς μεγάλης δυνάμεως.

Ἡ πολιορκία τῆς Ἀθήνας ἀπό τόν Σγουρό πρέπει νά χρονολογηθεῖ ἀμέσως μετά τήν πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης καί ὄχι, ὅπως γράφηκε, πρὶν ἀπό αὐτή³. Βέβαια ὁ χρόνος πού ἀκολουθεῖ ὡς τόν ἐρχομό τῶν Φράγκων στή νότια Ἑλλάδα (τέλος τοῦ 1204) εἶναι πολύ περιορισμένος, γιά νά γίνουν ὅλα ὅσα θά ἀναφέρουμε παρακάτω, ἢ ἀπάντηση ὁμως τοῦ Σγουροῦ στήν ἐκκλήση τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτη νά ἀποσυρθεῖ δέν ἀφήνει περιθώρια ἀμφιβολίας, ἀφοῦ γίνεται μνεία γιά τή συμφορά πού ἐπληξε τήν πρωτεύουσα⁴. Καί ὁ Ἀκροπολίτης παρουσιάζει τόν Σγουρό νά «νεωτερίζει» μετά τήν κατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης⁵. Φαίνεται λοιπόν πῶς ἡ ἄλωση τῆς πρωτεύουσας ἀπό τούς Φράγκους ἦταν τό ἔναυσμα γιά τήν ἐξόρμηση πέρα ἀπό τόν Ἴσθμό καί τή δημιουργία μιᾶς ἀνεξάρτητης ἑλληνικῆς ἡγεμονίας πάνω στά ἐρείπια τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἀνάλογη μέ ἐκεῖνες πού δημιουργήθηκαν στή Μικρά Ἀσία καί στήν Ἡπειρο⁶.

Μετά τήν ἀποτυχία του μπροστά στήν ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας, ὁ Σγουρός προχώρησε πρὸς τή Θήβα, τήν ὁποία κυρίευσε ὕστερα ἀπό ἔφοδο, καί στή συνέχεια, περνώντας τό στενό τῶν Θερμοπυλῶν, ἔφτασε στή Λάρισα. Ἐκεῖ συνάντησε τόν ἐκπρωτο αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Γ΄, ὁ ὁποῖος μετά τή φυγή του ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη καί τίς περιπλανήσεις του στή Θράκη, κατέφυγε πρῶτα στή Μοσυνόπολη καί κατόπιν στή Θεσσαλονίκη. Ὁ Ἀκροπολίτης⁷ ἀναφέρει ὅτι, ὅταν ὁ Ἀλέξιος ἔφθασε στή Θεσσαλονίκη, ἔγινε δεκτός ἀπό τή νύφη του, Μαρία τῆς Οὐγγαρίας, γυναίκα τοῦ ἀδελφοῦ του Ἰσαακίου καί ἔπειτα σύζυγο τοῦ Βονιφατίου τοῦ Μομφερρατικοῦ. Ὑστερα ὁμως ἀπό λίγο, «φωραθεῖς τοῖς ἐκεῖσε νεωτερίζεσθαι», διώχθηκε ἀπό τή Θεσσαλονίκη καί μαζί μέ τή γυναίκα του κατέφυγε στή Κόρινθο, κοντά στόν Λέοντα Σγουρό, στόν ὁποῖο ἔδωσε τήν κόρη του Εὐδοκία ὡς σύζυγο. Στήν Κόρινθο ὁ ἐκπρωτος Βυζαντινός αὐτοκράτορας δέν ἔμεινε πολύ, γιατί ἔλαβε μήνυμα ὅτι ἐπρόκειτο νά συλληφθεῖ. Ὁ Ἀκροπολίτης δέν ἀναφέρει ποιοί ἐπιζητοῦσαν τή σύλληψή του, ἀλλά ἡ διατύπωση τοῦ κειμένου του μᾶς ἐπιτρέπει νά συμπεράνουμε ὅτι πρέπει νά ἀνήκαν στό περιβάλλον τοῦ Σγουροῦ.

3. Ὁ E.Faral (*Villehardouin*, *Conquête*, σ. 109, σημ. 1) ἀναφέρει ὡς χρονολογία τῆς πολιορκίας τῆς Ἀθήνας ἀπό τόν Σγουρό τό ἔτος 1203.

4. *Χωνιάτης*, σ. 606 «...ὡς οἶα τῆς τῶν πόλεων πασῶν κορωνίδος τά τῶν ὄλων πασχούσης χεῖριστα». Εἶναι φανερό ὅτι πρόκειται γιά τήν ἄλωση καί τή λεηλασία τῆς Πόλης.

5. *Ἀκροπολίτης*, σ.13.

6. Πρβλ. *Buchon*, *Histoire*, σ. 31. *Rodd*, *Princes*, σ. 75. *Λαμπρινίδου*, *Ναυπλία*, σ. 30. *Hoffmann*, *Rudimente*, σ. 57.

7. *Ἀκροπολίτης*, σ. 13, 14.

Ἀπὸ τὴν Κόρινθο ὁ Ἀλέξιος κατευθύνθηκε δυτικά, μέ σκοπὸ νά συναντήσει τὸν Μιχαήλ Ἄγγελος⁸ Δούκα, θεμελιωτὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου, στό δρόμο ὅμως αἰχμαλωτίσθηκε ἀπὸ τοὺς Φράγκους, οἱ ὁποῖοι βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νά κερδίσουν χρήματα, πουλώντας τὸν στόν Μιχαήλ, ἀντὶ σημαντικῆς ποσότητας χρυσοῦ. Ὑστερα ἀπὸ μικρὸ χρονικὸ διάστημα παραμονῆς στὴν Ἠπειρο, ὁ ἄτυχος αὐτοκράτορας ἀναχώρησε καί πάλι καταφεύγοντας στόν σουλτάνο τοῦ Ἰκονίου⁹. Ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς¹⁰ ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀλέξιος αἰχμαλωτίσθηκε ἀπὸ τὸν Βονιφάτιο ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ τοῦ ἀφαίρεσε ὅ,τιδήποτε τὸ πολύτιμο εἶχε πάνω του, τὸν ἄφησε νά πορεύεται «γυμνός...περὶ τὴν Ἀχαΐαν καὶ Πελοπόννησον».

Διαφορετικὴ εἶναι ἡ ἀφήγηση τοῦ Νικήτα Χωνιάτη¹¹, ὁ ὁποῖος τοποθετεῖ τὴ συνάντηση τοῦ Σγουροῦ μέ τὸν Ἀλέξιο καί τὸν γάμο μέ τὴν κόρη του, Εὐδοκία, στὴ Λάρισα. Στὴ Θεσσαλία, ἐπίσης, τοποθετεῖ καί τὴ σύλληψή του ἀπὸ τὸν Βονιφάτιο, ἀναφέροντας ὅτι, ἀμέσως ἔπειτα, ὁ ἔκπτωτος αὐτοκράτορας, ἀφοῦ ἀντάλλαξε τὰ σύμβολα τῆς βασιλείας του ἀντὶ «ἄρτου μετρητοῦ καί κοτύλης κεράσματος», μεταφέρθηκε, μαζί μέ τὴ γυναίκα του, Εὐφροσύνη, πρῶτα στόν Ἀλμυρὸ καί ἀργότερα ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, στόν ἄρχοντα τῶν Ἀλαμανῶν. Ὁ ἱστορικὸς Βιλλεαρδουίνος καί ἄλλες δυτικές πηγές μνημονεύουν ὅτι ὁ Βονιφάτιος, πού βρισκόταν στὴ Θεσσαλονίκη, συνέλαβε τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιο μέ τὴ γυναίκα του καί ἀφοῦ τοῦ ἀφαίρεσε τὰ αὐτοκρατορικὰ σύμβολα τὸν ἔστειλε αἰχμάλωτο στό Μονφερράτο¹². Τέλος, στόν Βίο τῆς ὁσίας Θεοδώρας¹³ μνημονεύεται ὅτι οἱ Λατίνοι ἔφεραν ὡς «ἀνδράποδο» τὸν βασιλεῖα Ἀλέξιο στό λιμάνι τῆς Ἄρτας, ὅπου καί τὸν ἐξαγόρασε ὁ Μιχαήλ τῆς Ἠπείρου. Ἐκεῖ, σύμφωνα πάντα μέ τὸν Βίο, παραχωρήθηκε ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα στόν Μιχαήλ ὡς κληρὸς «ἡ λαχοῦσα τότε τῆς ἡγεμονίας ἀρχή».

8. Τὸ πῆρες ὄνομά του εἶναι Μιχαήλ Ἄγγελος Κομνηνὸς Δούκας, ἀλλὰ τὸ ὄνομα Ἄγγελος δὲν τὸ χρησιμοποιοῦσαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη (*D. Nicol, The Despotate of Epiros 1267-1479, Cambridge 1984, σ. 3*).

9. Ὁ Ἀλέξιος ἔφθασε στό Ἰκόνιο μέ τὴ συνοδεία τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Μιχαήλ, Κωνσταντίνου. Ὁ Τοῦρκος σουλτάνος τὸν ὑποδέχθηκε μέ χαρὰ, γιὰτὶ ὑπολόγιζε στὴ βοήθειά του ἐναντίον τοῦ Θεοδώρου Λάσκαρι. Ἡ μοῖρα τοῦ Ἀλεξίου ὅμως δὲν ἄλλαξε πρὸς τὸ καλύτερο. Στὴ μάχη τοῦ 1210 πιάστηκε αἰχμάλωτος ἀπὸ τὸν Θεόδωρο καί κλείστηκε σὲ μοναστήρι, ὅπου καί πέθανε (Ἀκροπολίτης, σ. 15, 17. Nicol, Despotate, σ. 15).

10. *Γρηγοράς*, σ. 16.

11. *Χωνιάτης*, σ. 608, 612, 620.

12. *Villehardouin, Conquête*, παρ.309 (καί σημ. 5, 117-119).

13. Ἰωβ Ἱερομονάχου, Βίος τῆς ὁσίας Θεοδώρας, ἔκδ. Α. Μουστοξύδου: Ἑλληνομνήμων, σ. 43. Βλ. ἐπίσης *J. A. C. Buchon, Nouvelles recherches sur la principauté de Morée*, τ. Β', Paris 1845, σ. 401 κ.ἑ. Migne, P G τ. 127, στ. 904 κ.ἑ. Σχόλια γιὰ τὴς ἐκδόσεις τοῦ Βίου, Λ. Βρανούση, Χρονικά τῆς μεσαιωνικῆς καί τουρκοκρατούμενης Ἠπείρου, Ἰωάννινα 1962, σ. 49 κ.ἑ.

Ἡ συνάντηση τοῦ Ἀλεξίου μέ τόν Σγουρό καί ὁ γάμος τοῦ τελευταίου μέ τήν Εὐδοκία πρέπει νά ἔγιναν στή Λάρισα καί ὄχι στήν Κόρινθο. Ὁ Χωνιάτης εἶναι σύγχρονος μέ τά γεγονότα καί ἡ ἀφήγησή του εἶναι ἀντικειμενικότερη ἀπό ἐκείνη τοῦ Ἀκροπολίτη. Ἡ ἄλλη σύγχρονη πηγὴ, ὁ Βιλλεαρδουίνος, τοποθετεῖ τὴ σύλληψη τοῦ Ἀλεξίου Γ΄ στὰ μέρη τῆς Θεσσαλονίκης, δηλ. σέ ᾠρο πού βρίσκεται σέ σχετικά μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ Λάρισα¹⁴.

Ὁ Ἀλέξιος δὲ βρισκόταν ὁ μόνος του στή Λάρισα· τὸν εἶχαν ἀκολουθήσει ἀπὸ τὴ Θράκη ἀρκετοὶ «Ρωμαῖοι», οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἦταν εὐγενεῖς¹⁵. Φαίνεται ἀκόμη πῶς ἡ ἐπιλογή τῆς Λάρισας ὡς καταφυγίου του δὲν ἦταν τυχαία. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὁ αὐτοκράτορας νά συμμετεῖχε μέ τοὺς ἀνθρώπους του στή φύλαξη τῆς διάβασης τῶν Τεμπῶν, ἀφοῦ γνωρίζουμε ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶχαν τοποθετηθεῖ ἐκεῖ φρουρά, μέ σκοπὸ τὴν ἀναχαίτιση τῶν Φράγκων¹⁶. Ἐξάλλου, ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως παρακάτω, μετὰ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης, ὁ Ἀλέξιος Γ΄ ἦταν ὁ μόνος φυσικὸς ἀρχηγὸς στὸν ὁποῖο μπορούσαν νά προσβλέπουν ὄσες βυζαντινὲς ἐπαρχίες δὲν εἶχαν πέσει ἀκόμη σέ φραγκικὰ χέρια. Πράγματι, ὁ Ἀλέξιος μπορεῖ νά μὴν ἦταν ἀγαπητὸς αὐτοκράτορας δὲν εἶχε ὅμως προδώσει τὴν πατρίδα του, ὅπως ὁ ἀνεπιὸς του καί ὁ ἀδελφὸς του, πού οὐσιαστικὰ ἦταν οἱ κύριοι ὑπαίτιοι τῆς παράδοσής της στοὺς Φράγκους. Γι' αὐτό, ἄλλωστε, στίς δύσκολες στιγμὲς τῆς πολιορκίας, οἱ κάτοικοι τῆς Κωνσταντινούπολης στράφηκαν πρὸς τὸν ἐχθρὸ τῶν Σταυροφόρων, Ἀλέξιο Μούρτζουφλο, πού τὸν ἀνακήρυξαν αὐτοκράτορα. Ὁ ἴδιος ὁ Χωνιάτης περιγράφει μέ τὰ πῖο ζωντανὰ καί συγκινητικὰ λόγια τίς ταπεινώσεις πού ὑπέστη ὁ Βυζαντινὸς αὐτοκράτορας καί ἡ γυναίκα του, ἐκφράζοντας ἔτσι τὸν πληγωμένο πατριωτισμὸ τῶν Βυζαντινῶν¹⁷. Μετὰ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης ὁ Μούρτζουφλος κατέφυγε στὸν πεθερὸ του, Ἀλέξιο Γ΄, στή Μοσυνόπολη, ὑποσχόμενος νά ὑποταγεῖ στή θέλησή του, ἐκεῖνος ὅμως, ἐνῶ στήν ἀρχὴ προσποιήθηκε ὅτι τὸν δέχεται μέ εὐχαρίστηση, ἀργότερα τὸν παρέσυρε σέ παγίδα καί τὸν τύφλωσε¹⁸, προφανῶς γιὰ νά μὴν τοῦ γίνεῖ ἐμπόδιο στὰ σχέδιά του. Ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Μούρτζουφλου ἄλλοι ἔφυγαν καί ἄλλοι δήλωσαν

14. Γιὰ τίς περιπλανήσεις τοῦ Ἀλεξίου Γ΄, βλ. *Loenertz, Origines*, σ. 370 κ.έ.

15. *Χωνιάτης*, σ. 612 «Οἱ τῷ βασιλεῖ τοίνυν συναποδράντες Ρωμαῖοι (ἦσαν δὲ τούτων οἱ πλείους ἐπίσημοι τὸ γένος καί οὐκ ἀδοξοὶ τὰ πρὸς πόλεμον καί πατρίδας τὰς ἐν Θράκῃ πόλεις ἀχούοντες)...»

16. *Χωνιάτης*, σ. 604. *Πρβλ. καί σ. 608.*

17. *Χωνιάτης*, σ. 620 «...φεῦ φεῦ τοῦ καινοῦ τοῦδε καί ἀνηκούστου παρά Ρωμαίους ἀκούσματος...» Ὀνομάζει τὸν Ἀλέξιο «δυσπραγῆ ἐν βασιλευσιν».

18. *Ἀκροπολίτης*, σ. 9. *Villehardouin, Conquête*, παρ. 270, 271.

ὑποταγὴ στὸν Ἀλέξιο καὶ ἔμειναν μαζί του. Ἡ θέση τοῦ Ἀλεξίου Γ' ἐνισχύθηκε, ἀλλὰ μετὰ τὴν προσέγγιση τοῦ Λατίνου αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τὴν ὑποταγὴ τῶν πόλεων τῆς Θράκης, ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὴ Μοσυνόπολη καὶ νὰ κατευθυνθεῖ πρὸς τὴν Θεσσαλονίκη¹⁹.

Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀκροπολίτη, ὁ δεύτερος γαμπρὸς τοῦ Ἀλεξίου Γ', ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις, κατέφυγε πρῶτα στὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἀργότερα στὴ Μικρὰ Ἀσία, ὅπου «κατὰ Νίκαιαν διήρχετο τὰ πέριξ, Προῦσάν τε καὶ τὰ περί αὐτήν, ὅπως τε ὑπὸ χεῖρα ταῦτα ποιήσαιτο καὶ ὡς βασιλεὺς ἀντὶ τοῦ πενθεροῦ Ἀλεξίου τούτων κατάρξειεν οὐ δὴ καὶ τετύχηκε»²⁰. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικὸς θεωρεῖ τὸν Ἀλέξιο Γ' αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου, ἢ τουλάχιστο τῶν περιοχῶν ἐκείνων πού δὲν εἶχαν ἀκόμη πέσει στὰ χεῖρια τῶν Φράγκων, ἐνῶ τὸν Θεόδωρο τὸν βλέπει ἀπλῶς ὡς ἀντικαταστάτη του ἢ ὡς σφετεριστὴ. Ἐξἄλλου ὡς τὴν τελευταία στιγμή πού αἰχμαλωτίστηκε ἀπὸ τοὺς Φράγκους, ὁ Ἀλέξιος Γ' φοροῦσε τὰ αὐτοκρατορικά διάσημα²¹. Ἀλλὰ ὁ ἔκπτωτος Βυζαντινὸς αὐτοκράτορας δὲν εἶχε οὔτε δύναμη, οὔτε πού νὰ στηριχθεῖ, ὥστε νὰ προβάλλει ἀποτελεσματικὴ ἀντίσταση στοὺς Φράγκους. Σὲ μιὰ στιγμή εὐκαιρίας, φαίνεται πὼς εἶχε κάνει προσπάθειες νὰ ἐπικρατήσῃ στὴ Θεσσαλονίκη, ἀφοῦ ὁ Ἀκροπολίτης ἀναφέρει, ὅπως ἤδη μνημονεύσαμε, ὅτι ἀποκαλύφθηκε «τοῖς ἐκεῖσε νεωτερίζεσθαι».

Ἔτσι εἶχαν τὰ πράγματα, ὅταν ὁ Λέων Σγουρὸς συνάντησε τὸν ἔκπτωτο αὐτοκράτορα στὴ Λάρισα καὶ παντρεύτηκε τὴν κόρη του Εὐδοκία²². Ὁ γάμος τοῦ Σγουροῦ μὲ τὴν Εὐδοκία ἐξυπηρετοῦσε πεθερὸ καὶ γαμπρό. Ὁ πρῶτος ἀναζητοῦσε στηρίγματα²³ καὶ ὁ δεύτερος τίτλους καὶ ἀναγνώριση τοῦ ἐφήμερου κράτους του. Πράγματι, κατὰ τὸν Θεόδωρο Σκουταριώτη²⁴, ὁ Ἀλέξιος ἀπένειμε στὸν Σγουρό τὸν τιμητικὸ τίτλο τοῦ δεσπότη, πού ἦταν ὁ ἀνώτερος στὴν ἱεραρχία, μετὰ τὸν αὐτοκράτορα. Στὶς ἀρχές τοῦ ΙΓ' αἰ. ὁ τίτλος τοῦ δεσπότη ἀπονεμόταν στὸν διάδοχο τοῦ θρόνου, καὶ ἦταν κάτι

19. *Villehardouin*, *Conquête*, παρ. 274.

20. *Ἀκροπολίτης*, σ. 10.

21. *Villehardouin*, *Conquête*, παρ. 309. Χωνιάτης, σ. 612.

22. Ὁ γάμος τῆς Εὐδοκίας μὲ τὸν Σγουρό ἦταν ὁ τρίτος κατὰ σειρά. Ὁ πρῶτος σύζυγός της ἦταν ὁ κρᾶλης τῆς Σερβίας Στέφανος καὶ ὁ δεύτερος ὁ ἄτυχος Ἀλέξιος Μούρτουφλος, πού γιὰ χάρη της εἶχε ἐγκαταλείψει τὴν πρώτη του σύζυγο. (*Χωνιάτης*, σ. 608. *Ἀκροπολίτης*, σ. 9).

23. Πρβλ. *Hoffmann*, *Rudimente*, σ. 58.

24. *Κ. Σάβα*, Σύνοψις χρονική: Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τ. Ζ', σ. 453. J.-L. *Van Dieten*, *Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte*, τ. Α', Stuttgart 1973, σ. 227, σημ. 78. *R. Guiland*, *Recherches sur les institutions byzantines*, τ. Β', Amsterdam 1967, σ. 3. R.-J. *Makrides*, *Translation*, ὁ.π. σ. 217.

τό αντίστοιχο μέ τόν τίτλο τοῦ καίσαρα στόν Θ΄ αἰώνα. Γιά ἕνα χρονικό διάστημα ὁ τίτλος δινόταν μόνο σέ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας — ὁ Σγουρός τώρα ἦταν ἕνα ἀπό αὐτά — ἢ σέ πολύ ὑψηλά πρόσωπα. Ὁ Ἀλέξιος Γ΄ εἶχε ἀπονείμει τόν ἴδιο τίτλο καί στους ἄλλους δύο γαμπρούς του, τόν Ἀλέξιο Παλαιολόγο καί τόν Θεόδωρο Λάσκαρι²⁵. Ὁ πρῶτος προοριζόταν γιά διάδοχος τοῦ θρόνου, ἐνῶ εἶναι πιθανό ὅτι ὁ Λάσκαρις ἀπέκτησε τόν τίτλο αὐτόν μετά τό θάνατο τοῦ Ἀλεξίου Παλαιολόγου²⁶. Τή στιγμή πού ὁ Σγουρός ἀποκοῦσε τόν τίτλο τοῦ δεσπότη, ὁ Ἀλέξιος Γ΄ εἶχε διωχτεῖ ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, ἡ τιμή ὅμως γιά τόν Ναυπλιώτη ἄρχοντα ἦταν μεγάλη καί τά σχέδιά του γιά ἀνεξάρτητο κράτος ἐξυπηρετοῦνταν θαυμάσια.

Ἄν ἡ πληροφορία τοῦ Σκουταριώτη γιά παραχώρηση τοῦ τίτλου τοῦ «δεσπότη» στό Σγουρό εἶναι σωστή, τότε ὁ τίτλος τοῦ σεβαστοῦπέρτατου πρέπει νά εἶχε ἀπονεμηθεῖ σ΄ αὐτόν νωρίτερα²⁷, πιθανότατα πρῖν ἀπό τήν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης. Ἡ διαπίστωση αὐτή ἐνισχύει τήν ἄποψη ὅτι ἡ κεντρική κυβέρνηση εἶχε παραχωρήσει στόν Σγουρό κάποια μορφή ἐξουσίας καί πρῖν ἀπό τήν ἄλωση.

Δέ γνωρίζουμε πόσο κράτησε ἡ συνεργασία Ἀλεξίου Γ΄ καί Σγουροῦ. Ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, ὁ Ἀκροπολίτης μνημονεύει ὅτι ὁ Ἀλέξιος «ἀπέδρασε» ἀπό τήν αὐλή τοῦ Σγουροῦ, γιατί εἶχε πληροφορίες ὅτι θά συλλαμβάνοταν. Τό πιθανότερο ὅμως εἶναι ὅτι ὁ Ἀλέξιος δέν ἔφτασε ὡς τήν Κόρινθο, ἀλλά ἐγκαταλείφθηκε στή Θεσσαλία, ὅπου καί αἰχμαλωτίσθηκε ἀπό τοῦς Φράγκους.

β΄) Ἡ πορεία τοῦ φραγκικοῦ στρατοῦ ἀπό τά Τέμπη ὡς τήν Ἀθήνα. Ἡ ὑποχώρηση τοῦ Σγουροῦ καί ἡ κατάληψη τῆς ἀνατολικῆς Στερεᾶς.

Ἀφοῦ στερέωσε τήν ἀρχή του στή Θεσσαλονίκη, ὁ Βονιφάτιος ἀποφάσισε νά προχωρήσει πρὸς τή νότια Ἑλλάδα καί νά καταλάβει τά ἐδάφη ἐκεῖνα πού εἶχαν παραχωρηθεῖ σ΄ αὐτόν καί τοῦς ἀκολουθούς του²⁸.

25. Ἀκροπολίτης, σ. 9, 10.

26. R.-J. Macrides, ὁ.π., σ. 202, 205. Βλ. ἐπίσης σελ. 218, ὅπου ὑποθέτει ὅτι ἡ παραχώρηση τοῦ τίτλου στόν Σγουρό εἶναι ἐνδειξη ὅτι ὁ Ἀλέξιος Γ΄ εἶχε ἀπαρνηθεῖ τόν Θεόδωρο Λάσκαρι.

27. Πρβλ. R. Guiland, Recherches, ὁ.π., σ. 3.

28. Γιά τήν κατάληψη τῆς ἀνατολικῆς Στερεᾶς, βλ. Χωνιάτης, σ. 604 κ.ἐ. *Ephraemi Chronographi*, Caesares, PG, τ. 143, σ. 272. Γρηγοῦρας, σ. 14. Hopf, Geschichte, σ. 158. W. Miller, Essays, ὁ.π., σ. 62 κ.ἐ. Γρηγοροβίου, Ἱστορία, τ. Α΄, σ. 370 κ.ἐ. Χέρτσβεργ, Ἱστορία, τ. Β΄, σ. 32 κ.ἐ. D. Nicol, The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires (1204-61), «The Cambridge Medieval History», τ. Δ΄, μέρ. Α΄: Byzantium and its Neighbours, Cambridge 1966, σ. 291-292. Loenert, Origines, σ. 371. Longnon, Empire, σ. 69 κ.ἐ. Setton, Papacy, σ. 21 κ.ἐ. Bon, Morée, σ. 54 κ.ἐ. N. Cheetham, Medieval Greece, New Haven and London, 1981, σ. 61 κ.ἐ.

Ἡ φρουρά πού οἱ Ἕλληνες εἶχαν τοποθετήσει στή Τέμπη ἀποδείχθηκε ἀνώφελη, γιατί ὁ Βονιφάτιος, ὀδηγημένος ἀπὸ ντόπιους πού γνώριζαν τὸν τόπο, ἀπέφυγε τὰ στενά περάσματα πού φυλάγονταν ἀπὸ Ἕλληνες κι ἔτσι κατέλαβε χωρὶς μάχη τὴν πεδιάδα τῆς Λάρισας²⁹, ὅπου καὶ συνέλαβε τὸν Ἀλέξιο Γ΄. Προφανῶς ὁ Βονιφάτιος ἀκολούθησε τὸν παραλιακὸ δρόμο, ὁ ὁποῖος μέσω Στομίου, Καρίτσας καὶ Ἀγιάς κατέληγε στή Λάρισα. Ὁ δρόμος αὐτός ἦταν δευτερεύουσας στρατιωτικῆς σημασίας καὶ τὸν ἀκολουθοῦσαν ὅταν οἱ ὄρεινές διαβάσεις φυλάγονταν ἀπὸ τὸν ἐχθρό³⁰. Οἱ εὐγενεῖς Θρακιῶτες ἀκόλουθοι τοῦ ἔκπτωτου Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα ζήτησαν νά μπουδ στήν ὑπηρεσία τοῦ Βονιφατίου ἀλλά ὁ Ἰταλὸς μαρκήσιος ἀρνήθηκε νά τοὺς δεχτεῖ, λέγοντάς τους περιφρονητικά, ὅτι δέν εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ Ρωμαίους στρατιῶτες³¹. Ἀπὸ τὴ Λάρισα ὁ Φράγκος ἀρχηγὸς προχώρησε νότια, χωρὶς κανεὶς νά τολμήσει νά τοῦ προβάλλει ἀντίσταση, μολονότι ὁ στρατὸς του ἦταν σχετικὰ ὀλιγάριθμος καὶ ἑτερογενής, περιλαμβάνοντας, ἐκτός ἀπὸ τοὺς Φράγκους, καὶ Ἕλληνες πού προέρχονταν ἀπὸ τίς πόλεις ἐκεῖνες πού εἶχε καταλάβει. Ἡ ὑπαρξὴ Ἑλλήνων στό στρατὸ τοῦ Φράγκου ἠγεμόνα κάνει φανερό ὅτι ἡ ἀπάντηση πού ὁ Βονιφάτιος ἔδωσε στοὺς εὐγενεῖς ἀκόλουθους τοῦ Ἀλεξίου ἴσχυε μόνο γι' αὐτούς.

Ὁ Σγουρός, ὕστερα ἀπὸ τὴν προώθηση τῶν Φράγκων στή Θεσσαλία, ἐγκατέλειψε τὴ Λάρισα καὶ ἀποσύρθηκε νοτιότερα, μέ σκοπὸ νά τοὺς ἀναχαιτίσει στό στενὸ τῶν Θερμοπυλῶν. Ἡ στρατηγικὴ σημασία τοῦ στενοῦ ἦταν μειωμένη, βέβαια, ἐξαιτίας τῶν προσχώσεων πού τὸ εἶχαν διαπλατύνει, τὰ τεῖχη ὅμως πού εἶχαν χτιστεῖ ἐκεῖ καθιστοῦσαν δύσκολη τὴν πορεία ἐχθροῦ. Παρ' ὅλα αὐτά, σύμφωνα μέ τὸ Νικητὰ Χωνιάτη, πού εἶναι ἡ μοναδικὴ μας πηγή, ὁ στρατὸς τοῦ Σγουροῦ ὑποχώρησε ἄτακτα καὶ μόνο μπροστά στή θεὰ τῶν Λατίνων ἰπέων³². Ὁ δρόμος γιὰ τὴ Βοιωτία καὶ τὴν Ἀττικὴ ἦταν ἐλεύθερος. Ἡ Θήβα ἀνοίξε πρώτη τίς πύλες τῆς στό Βονιφάτιο καὶ ἀκολούθησε ἡ Ἀθήνα, στήν ἀκρόπολη τῆς ὁποίας ὁ Φράγκος ἠγεμόνας ἐγκατέστησε φρουρά. Ὁ Χωνιάτης ἀναφέρει ὅτι ὁ ἀδελφός του Μιχαήλ, μητροπολίτης τῆς Ἀθήνας, στήν ἀρχὴ σκέφτηκε νά ἀντισταθεῖ στοὺς Φράγκους, ὅπως εἶχε ἀντισταθεῖ λίγο πρωτότερα στό

29. Χωνιάτης, σ. 604. *C. du Fresne du Cange*, Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs Français, ἔκδ. *J. A. C. Buchon*, τ. Α΄, Paris 1826 (φωτοαν. ἔκδ., New York 1971) σ. 48.

30. *A. Ἀβραμῆα*, ὁ.π., σ. 80 κ.ἔ.

31. Χωνιάτης, σ. 612.

32. Χωνιάτης, σ. 605.

33. Γιὰ τὸ κάστρο βλ. *A. Bon*, Fortereses médiévales de la Grèce centrale: *Bul. de Corresp. Hellen.* 61 (1937) 148 κ.ἔ. *I. Σφηκοπούλου*, Μεσαιωνικά κάστρα καὶ πύργοι στή Ροῦμελη, Ἀθήναι 1981 σ. 99 κ.ἔ.

Σγουρό αλλά βλέποντας ότι τοῦτο θά ἦταν μάταιο — δεδομένου μάλιστα ὅτι ἡ πρωτεύουσα καί τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς αὐτοκρατορίας εἶχαν ὑποκύψει — παρέδωσε τὴν πόλη στό Βονιφάτιο ἀμαχητί³⁴. Τὴν ἴδια τύχη εἶχε καί ἡ Εὐβοία. Ἡ Χαλκίδα, γιά τὴν ὁποία ὁ Μιχαήλ Χωνιάτης μιλά μέ τὰ πῶς κολακευτικά λόγια³⁵, ἦταν μιὰ πλούσια πόλη, πού προστατευόταν μέ ἰσχυρά τείχη. Χτισμένη δίπλα στόν στενό πορθμό τοῦ Εὐρίπου, πολύ κοντά στήν ἡπειρωτική Ἑλλάδα, μέ τὴν ὁποία ἐπικοινωνοῦσε μέ γέφυρα³⁶, θά περίμενε κανεῖς νά ἀντιστεκόταν στήν ἐχθρική προσβολή. Ὅπως φαίνεται, ὅμως, καί ἡ πόλη αὐτή εἶχε τὴν ἴδια τύχη μέ τὴ Θήβα καί τὴν Ἀθήνα. Τό νησί κυριεύθηκε εὐκολά ἀπό τοὺς Φράγκους, οἱ ὁποῖοι, γιά νά ἐλέγχουν καλύτερα τόν πορθμό τοῦ Εὐρίπου, ἔχτισαν στό στενότερο σημεῖο φρούριο. Ὁ Βονιφάτιος διαίρεσε τὴν Εὐβοία σέ τρία μεγάλα τιμάρια καί τὰ παραχώρησε σέ Ἱταλοὺς βαρῶνους πού ὀνομάσθηκαν τριτημόριοι (*terzieri*). Λίγο ἀργότερα, ἕνας ἀπὸ αὐτούς, ὁ Ραβάνος Δαλλεκάρτσερη, ἔμεινε μόνος κύριος τῆς Εὐβοίας καί τὸ ἔτος 1209 ἀναγκάστηκε νά συνάψει συνθήκη μέ τὴ Βενετία καί νά δηλώσει ὑποτέλεια³⁷. Κύριος τῆς Ἀττικῆς ἔγινε ὁ Ὄθων Δελαρός, τῆς Βοδονίτσας ὁ Γκύ Παλαβιτινίνο καί τῶν Σαλώνων ὁ Θωμάς Στρομογκούρ.

Σύμφωνα μέ τὸ χρονικό τοῦ Γαλαξειδίου³⁸, τὰ Σάλωνα κυριεύθηκαν ἐπίσης ἀπὸ τὸν Φράγκο βασιλιά τῆς Θεσσαλονίκης. Ἄν εἶναι σωστὴ ἡ πληροφορία τοῦ Χρονικοῦ, τότε πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ὁ Βονιφάτιος, κατὰ τὴν πορεία του ἀπὸ τίς Θερμοπύλες καί τὴ Βοδονίτσα πρὸς τὴ Θήβα, πέρασε πρῶτα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Σαλώνων τὴν ὁποία κατέλαβε³⁹. Πιθανότερη ὅμως φαίνεται ἡ ἐκδοχὴ ὁ κύριος ὄγκος τῶν Σταυροφόρων νά βάδισε πρὸς τὴ

34. Χωνιάτης, σ. 609. Μεταγενέστεροι Βενετοὶ συγγραφεῖς ἀναφέρουν, ἴσως ἀπὸ λόγους πατριωτισμοῦ, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἔστειλαν πρεσβεία νά παραδώσουν τὴν πόλη τους στὴ Βενετία, ἀλλὰ ὁ Ὄθωνας Δελαρός ματαίωσε τὰ σχέδιά τους «οὐχὶ ἄνευ χύσεως αἵματος» (Σ. Λάμπρου, Οἱ δοῦκες τῶν Ἀθηνῶν: ΝΕ 19 (1925)337).

35. Ἀκομινᾶτος, τ. Α', σ. 180-181.

36. Ἀκομινᾶτος, τ. Α', σ. 315-316.

37. Andreae Danduli, *Chronica*, ἐπιμ. Ε. Pastorello. (L.A. Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, ἔκδ. G. Carducci-V. Fiorini, - P. Fedele), Bologna 1939-48, σ. 282, 284. *Μίλλερ*, Ἱστορία σ. 70, 71. *Γρηγοροβίου*, Ἱστορία, τ. Α', σ. 467. *J. Bury*, *The Lombards and Venetians in Euboeia* (ἀνατ. ἀπὸ τῆ «*Journal of Hellenic Studies*» 1886) σ. 4 κ.ἔ. *F. Thiriet*, *Romanie*, δ.π., σ. 87. *J. Koder*, *Negreponte, Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euboeia während der Zeit der Venezianerherrschaft*, Wien 1973, σ. 44 κ.ἔ. *Χ. Μαλιτζίου*, *Λατινοκρατούμενη Ἑλλάδα*, «Ἱστορία Ἑλλήν. Ἔθνος», τ. Θ, σ. 263.

38. *Κ. Σάθα*, *Χρονικὸν ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου*, Ἀθήνησιν 1865, σ. 201.

39. Γιά τὸ κάστρο, *A. Bon*, *Forteresses*, δ.π. σ. 164 κ.ἔ. *I. Σφηκοπούλου*, *Κάστρα στὴ Ροῦμελη*, δ.π., σ. 73 κ.ἔ.

Θήβα, πού ἦταν τό κέντρο τῆς ἀνατολικῆς Στερεᾶς, καί ἕνα μικρότερο τμήμα τους νά κατευθύνθηκε πρὸς τὰ Σάλωνα.

Ἡ ὑποταγή τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδας ἀποδείχθηκε εὐκολότατη. Δέν ὑπῆρχε οὔτε κεντρικὴ ἐξουσία, οὔτε ἰκανὸς στρατὸς νά ἀναχαιτίσει τούς εἰσβολεῖς. Ἐνας ἀπὸ τούς κύριους λόγους τῆς ἄνετης κατάληψης τῆς ἀπὸ τούς Φράγκους, ἦταν ἐπίσης ἡ θέση τῶν φρουρίων τῆς, πού ἀποδείχθηκαν ἀκατάλληλα γιὰ μιὰ ἀποτελεσματικὴ ἀμυνα ἐναντίον τῶν εἰσβολῶν. Οἱ σπουδαιότερες πόλεις ἦταν χτισμένες σὲ ὀμαλὸ χῶρο, χωρὶς νά διαθέτουν ἐξαιρετικὰ ἀπόκρημνες ἀκροπόλεις. Τὰ στενά τῶν Τεμπῶν καί τῶν Θερμοπυλῶν εἶναι τὰ μοναδικὰ σημεῖα, ὅπου θά ἦταν δυνατό νά ἀναχαιτισθοῦν οἱ Φράγκοι. Τό πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο στενά ὑπεράσπιζε ἑλληνικὴ φρουρά, ἡ ὁποία, ὅπως ἀναφέραμε, ἀποδείχθηκε ἀνώφελη, γιὰτί ὁ Βονιφάτιος ἀκολούθησε ἄλλον δρόμο, μὲ ἀποτέλεσμα νά ἀφαιρέσει ἀπὸ τούς Ἕλληνες τὴ μοναδικὴ εὐκαιρία νά τὸν ἀντιμετωπίσουν σ' ἕναν περιορισμένο χῶρο, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ ὅτι σὲ ἀνοιχτὸ ἔδαφος οἱ Στραυροφόροι ἦταν ἀνίκητοι. Μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Θεσσαλίας οἱ Φράγκοι χρησιμοποίησαν τὸ δρόμο πού περνοῦσε ἀπὸ τὸ στενὸ τῶν Θερμοπυλῶν, ἐκεῖ ὅμως ὁ Σγουρός δέν μπόρεσε νά τούς ἀναχαιτίσει ἐπειδὴ, ἴσως, δέν εἶχε τὸν ἀπαραίτητο χρόνο νά ὀχυρώσει τὴ δίοδο, ὅσο ἔπρεπε. Ἦταν καλύτερα γι' αὐτόν νά ἀποσυρθεῖ στὸν πυρήνα τῆς ἐπικρατείας του, ὅπου διέθετε τρία ἀπὸ τὰ καλύτερα ὀχυρωμένα φρούρια. (Ὁ ἴδιος ὁ Βιλλεαρδουίνος χαρακτηρίζει τὴν Κόρινθο καί τὸ Ναύπλιο ὡς δύο ἀπὸ τίς πιὸ ὀχυρὲς πόλεις τοῦ κόσμου⁴⁰).

2. ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ ΚΑΤΑ ΤΟ ΧΕΙΜΩΝΑ ΤΟΥ 1204—1205

α') Ἡ πολιορκία τῆς Κορίνθου τοῦ Ἄργους καί τοῦ Ναυπλίου ἀπό τοὺς Φράγκους, σύμφωνα με τίς πηγές

Μετά τὴν κατάληψη τῆς ἀνατολικῆς Στερεᾶς, οἱ Φράγκοι κατευθύνθηκαν πρὸς τὴν Πελοπόννησο, διέλυσαν τὸν ἑλληνικὸ στρατό, πού προφανῶς ὁ Σγουρός εἶχε τοποθετήσει μπροστά στὸν Ἴσθμό, καί προχώρησαν πρὸς τὴν Κόρινθο¹. Ἄρχισε ἔτσι ἡ κατάληψη τῆς Πελοποννήσου, γιὰ τὴν ὁποία διαθέτουμε πληροφορίες ἀπὸ τρεῖς κυρίως πηγές· τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως, τὸν Βιλλεαρδουίνο καί τὸν Νικήτα Χωνιάτη. Ἀπὸ τίς τρεῖς αὐτές πηγές ὁ Νικήτας Χωνιάτης ἀναφέρει ἐλάχιστα, ἐνῶ τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως, πού δίνει πολλές λεπτομέρειες, εἶναι μεταγενέστερο ἔργο καί περιέχει πολλές ἀνακρίβειες.

Καί οἱ τρεῖς παραλλαγές τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως (Ἑλληνική, Γαλλική, Ἀραγωνική)² ἀναφέρουν ὅτι ἡ κατάληψη τῆς Πελοποννήσου ἄρχισε μὲ τὸν Γουλιέλμο Σαμπλίτη καί ἀπὸ τὸ μέρος τῆς Ἀχαΐας³. Τὴν 1η Μαΐου τοῦ 1205 βενετικά πλοῖα μετέφεραν τοὺς Φράγκους τοῦ Σαμπλίτη δυτικά τῆς Πάτρας, κοντὰ στὴ σημερινή Ἀχαΐα. Ἀπὸ ἐκεῖ οἱ Φράγκοι, ἀφοῦ ἔχτισαν ἓνα πλῆθινο κάστρο γιὰ νὰ τὸ ἔχουν ὡς βάση καί ἀναπαύτηκαν δυὸ μέρες, προχώρησαν, μὲ κατεύθυνση τὴν Πάτρα⁴. Ἡ πόλη τῆς Πάτρας παραδόθηκε ὕστερα ἀπὸ πολιορκία, κατὰ τὴν ὁποία χρησιμοποιήθηκαν καί πολιορκητικὲς μηχανές, καί τὸ «κάστρο» (ἡ ἀκρόπολη) ὕστερα ἀπὸ συνεννοήσεις. Μετά τὴν ἄλωση τῆς Πάτρας, οἱ Φράγκοι ξαναγύρισαν στὴ

1. Χωνιάτης, σ. 610.

2. Ἐκτός ἀπὸ τίς τρεῖς αὐτές παραλλαγές τοῦ Χρονικοῦ, ὑπάρχει καί μία τέταρτη, ἡ Ἰταλικὴ παραλλαγή (ἐκδ. C. Hopf, *Chroniques Gréco-Romanes*, σ. 414 κ.ἑ.), ἡ ὁποία ὁμως δὲν εἶναι παρά ἀπλή παράφραση τῆς Ἑλληνικῆς, πού γράφτηκε τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα.

3. Καλονάρου, Χρονικόν, σ. 59 κ.ἑ. στ. 1398 κ.ἑ. *Longnon*, *Chronique*, παρ. 90 κ.ἑ. *Morel-Fatio*, *Libro*, παρ. 90 κ.ἑ.

4. Ἡ Ἀραγωνικὴ παραλλαγή τοῦ χρονικοῦ ἀναφέρει ὅτι ἡ Ἀχαΐα ἦταν παλιά κατεστραμμένη πόλη καί ὅτι οἱ Φράγκοι ἔχτισαν τὸ φρούριο πάνω στὰ εἰσείπια τῆς (*Morel-Fatio*, *Libro*, παρ. 91).

βάση τους, στήν Ἀχαϊά, καί ἀκολουθώντας τίς συμβουλές τῶν ντόπιων κατοίκων κατευθύνθηκαν πρὸς τὴν Ἀνδραβίδα, πόλη ἀτείχιστη. Οἱ κάτοικοι τῆς Ἀνδραβίδας, μόλις πληροφορήθηκαν ὅτι ἔρχονται οἱ Φράγκοι, βγήκαν νὰ τοὺς προὔπαντήσουν, κρατώντας σταυροὺς καί εἰκόνες, ἐνέργεια πού εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἀπόσπαση ὑποσχέσεως ἀπὸ τὸν Σαμπλίτη, ὅτι οἱ νέοι κατακτητές θὰ σέβονταν τίς περιουσίες των⁵.

Ὁ ἐπόμενος στόχος τῶν Φράγκων ἦταν ἡ Κόρινθος, τὸ ὀχυρότερο κάστρο τῆς περιοχῆς, πού χαρακτηριζόταν ὡς κλειδί ὀλόκληρης τῆς Πελοποννήσου. Ἡ κατάληψή του θα εἶχε ὡς συνέπεια τὴν παράδοση τῶν υπόλοιπων φρουριῶν τῆς χερσονήσου, χωρὶς μάχη. Ὁ Φράγκος εὐγενής, ἀφοῦ ἄφησε φρουρά στήν Ἀνδραβίδα καί τὴν Πάτρα, διέταξε τὸ στόλο του νὰ πλεύσει κατὰ μῆκος τῶν ἀκτῶν. Ὁ ἴδιος μέ τὸ στρατό του προχώρησε πρὸς τὴν Κόρινθο, μέσω τῆς Βοστίτσας. Ὁ Λέων Σγουρός, μόλις ἔμαθε ὅτι ἔρχονται οἱ Φράγκοι, ἀνέβασε τὸν ἄμαχο πληθυσμὸ στὸν Ἀκροκόρινθο, ἐνῶ ὁ ἴδιος μέ τοὺς ἐνόπλους ἔμειναν στήν κάτω πόλη γιὰ νὰ τὴν προστατεύσουν. Οἱ Φράγκοι πολιορκήσαν τὴν κάτω πόλη, πού κατὰ τὸ Χρονικό ἦταν τειχισμένη⁶, καί στηρίζοντας σκάλες στὸ τεῖχος, κατόρθωσαν νὰ σπᾶσουν τὴν ἀντίσταση τῶν πολιορκουμένων καί νὰ τὴν καταλάβουν. Ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ὑπερασπιστές τῆς πόλης ἄλλοι παραδόθηκαν, ἄλλοι πρόβαλαν ἀντίσταση καί σκοτώθηκαν, καί ἄλλοι, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καί ὁ Σγουρός, μπόρεσαν καί κατέφυγαν στὸν Ἀκροκόρινθο. Μετὰ τὴν κατάληψη τῆς «χώρας» τῆς Κορίνθου, ὁ Γουλιέλμος Σαμπλίτης ἔστειλε ἀγγελιοφόρους στὴ γύρω περιοχή, ζητώντας τὴν ὑποταγή της. Πράγματι, σύμφωνα μέ τὸ Χρονικό, οἱ ἄρχοντες καί ὁ λαὸς ἀνταποκρίθηκαν στήν ἔκκληση αὐτὴ τοῦ Φράγκου ἡγεμόνα καί ἔτσι ὑποτάχθηκε χωρὶς μάχη ὀλόκληρη ἡ βόρεια Ἀργολίδα, ἀπὸ τὸν Δαμαλά (κοντὰ στήν ἄκρη τῆς χερσονήσου) ὡς τὸ Ἅγιον Ὄρος (σημ. Ἀγιονόρι, κοντὰ στήν Κόρινθο)⁷.

Ἐνῶ ὁ Γουλιέλμος Σαμπλίτης κατακτοῦσε τὴν Πελοπόννησο, ὁ Φράγκος βασιλιάς τῆς Θεσσαλονίκης, Βονιφάτιος Μομφερρατικός, καί ὁ ἀκόλουθός του, Γοδεφρίδος Βιλλεαρδουίνος, βρισκόνταν στὴ Θεσσαλία.

5. Ἡ Ἀραγωνικὴ παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ, ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Πάτρας, προωθεῖ τοὺς Φράγκους ὄχι στήν Ἀνδραβίδα, ἀλλὰ στήν Κόρινθο (*Morel-Fatio*, Libro, παρ. 92).

6. Πρβλ. Δ. Πάλλα, Τάσου Γριτισπούλου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία καί χριστιανικὰ μνημεῖα Κορινθίας, τ. Α', Ἱστορία, Ἀθῆναι 1973 (Βιβλιοκρ. στὰ «Ἑλληνικά» τ. 27 (1974) σ. 414). *Bon*, *Morée*, σ. 475, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ κάτω πόλη τῆς Κορίνθου ἦταν ἀτείχιστη.

7. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 63, στ. 1490 κ.έ. Ἡ Γαλλικὴ παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ (*Longnon*, *Chronique*, παρ. 98) στὴ θέση τοῦ Ἁγίου Ὄρους γράφει Ἄργος (*Argue*). Ἡ ἀντικατάσταση τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἀπὸ τὸ Ἄργος ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι τὸ Ἄργος ἦταν γνωστὸ κέντρο, ἐνῶ τὸ Ἀγιονόρι, τὴν ἐποχὴ πού γραφόταν ἡ Γαλλικὴ παραλλαγή, ἦταν ἓνα ἀπλὸ κεφαλοχώρι. Ἐξᾴλλου γνωρίζουμε ὅτι τὸ Ἄργος δέν παραδόθηκε χωρὶς μάχη (βλ. *Κορδώση*, Ἱστορία, σ. 164).

Ἐκεῖ πληροφορήθηκαν τίς στρατιωτικές ἐπιτυχίες τοῦ Γουλιέλμου Σαμπλίτη καί ἀποφάσισαν νά κατέβουν στήν Κόρινθο γιά νά τόν συναντήσουν καί νά ἐνώσουν τά στρατεύματά τους. Μετά τήν ἄφιξή τους, ὁ ἐνωμένος στρατός τῶν Σταυροφόρων βάδισε πρὸς τήν πόλη τοῦ Ἄργους τήν ὁποία καί κατέλαβε μέ ἔφοδο⁸. Ὁ Λέων Σγουρός, πού βρισκόταν κλεισμένος στόν Ἀκροκόρινθο ἀπό ἓνα τμήμα τοῦ φραγκικοῦ στρατοῦ, μόλις εἶδε ὅτι οἱ δυνάμεις τῶν Φράγκων διαιρέθηκαν, ὄρμησε, μέ ὅσους στρατιῶτες μπορούσε νά πάρει μαζί του, ἐναντίον ἐκείνων πού εἶχαν ἀπομείνει στήν Κόρινθο καί τοὺς προξένησε μεγάλη καταστροφή⁹. Τά ἄσχημα νέα ἀνάγκασαν τοὺς Φράγκους νά ξαναγυρίσουν στήν Κόρινθο, ἐκτός ἀπὸ ἓνα τμήμα πού ἔμεινε γιά νά προστατεύσει τήν πόλη τοῦ Ἄργους. Δέν εἶναι βέβαιο ἂν ὁ Σγουρός, μετά τήν ἔφοδό του, κράτησε τήν κάτω πόλη τῆς Κορίνθου ἢ ἂν τήν ἐγκατέλειψε καί ἀνέβηκε πάλι στό φρούριο. Ἡ Ἀραγωνική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ μνημονεύει, ὅτι, μετά τόν ἐρχομό τῶν Φράγκων στήν Κόρινθο, ἔγινε νέα μάχη καί οἱ Φράγκοι κατέλαβαν γιά ἄλλη μιὰ φορά τήν πόλη, σκοτώνοντας πολλοὺς Ἕλληνες¹⁰. Μετά ἀπὸ παραμονή ἕξι ὡς ὀχτώ ἡμερῶν στήν Κόρινθο, ὁ Βονιφάτιος ἀναχώρησε γιά τὴ Θεσσαλονίκη, ἐνῶ ὁ Γοδεφρίδος Βιλλεαρδουίνος παρέμεινε στήν Πελοπόννησο γιά νά συνεχίσει, μαζί μέ τόν Γουλιέλμο Σαμπλίτη, τήν κατάκτηση τῆς χερσονήσου.

Ὁ Γοδεφρίδος Βιλλεαρδουίνος, συγκεντρώνοντας πληροφορίες ἀπὸ τοὺς ντόπιους πού γνώριζαν τὴ χώρα, συμβούλεψε τόν Γουλιέλμο Σαμπλίτη νά ἐγκαταλείψουν τίς ἐπιχειρήσεις γύρω ἀπὸ τὰ ὄχυρά κάστρα τοῦ Σγουροῦ καί νά βαδίσουν πρὸς τὴ δυτικὴ Πελοπόννησο, τῆς ὁποίας ἡ κατάληψη θά ἦταν εὐκολότερη, ἐξαιτίας τῆς φύσης τοῦ ἐδάφους της. Ἡ Ἀραγωνικὴ παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ¹¹ ἀναφέρει ὅτι, ἐκτός ἀπὸ τὴ φρουρά πού θά ἔμεινε στήν Κόρινθο γιά νά προστατεύσει τήν πόλη, ὁ Γοδεφρίδος Βιλλεαρδουίνος

8. Ἡ Ἀραγωνικὴ παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως δρίζει τόν ἐρχομό τοῦ Βονιφάτιου μετά τήν κατάληψη τοῦ Ἄργους. (*Morel-Fatio*, Libro, παρ. 96).

9. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 65, στ. 1528 κ.έ.

«Ὁ Σγουρός γάρ ὁ ἐπαινετός ἐκεῖνος ὁ στρατιώτης, ὅπου εἰς τὸ κάστρο εὐρίσκετον ἐκεῖνον τῆς Κορίνθου, τὸ ἰδεῖ τὸ πῶς ἐμίσησαν τὰ φράγκικα φουσσᾶτα, τὴν νύχταν ἐκατέβηκεν κ' ἐσέβην εἰς τὴν χώραν μ' ὅσον λαόν ἠμπόρεσεν νά ἐπάρη μετ' ἐκεῖνον. Ζημίαν μεγάλην ἐποικεν, φονοκοπέιο στοὺς Φράγκους, ὅπου εἰς τὴν χώραν εὐρέθησαν πολλ' ἀποθαρρεμένοι· ὅσοι γάρ εὐρέθησαν ὑγιεῖς εἰς τὰ κορμιά τους καί ἔφτασαν κι ἀρματώθησαν, πόλεμον τοὺς ἐδῶκαν, οἱ δὲ ὅπου ἦσαν ἀστενεῖς κ' ἐκοίτονταν εἰς ζάλην, ὄλους ἐσφάξασιν εὐτύς, οὐδ' ἓναν ἐλέησαν».

10. *Morel-Fatio*, Libro, παρ. 95.

11. *Morel-Fatio*, Libro, παρ. 101, 106.

συμβούλεψε τὸν Σαμπλίτη νὰ διατάξει τὴν κατασκευή ἑνὸς ἀντιφρουρίου, στὸ βουνό πού βρίσκεται ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Κόρινθο, καί ὁ δούκας τῆς Ἀθήνας νὰ παραμείνει ἐκεῖ ὡς τὴν ἀποπεράτωσή του. Πράγματι, ὁ Ὅθων Δελαρός παρέμεινε στὴν Κόρινθο καί ἔχτισε ἕνα κάστρο, πού τοῦ ἔδωσε τὸ ὄνομα Montescouée. Ἡ Ἑλληνική καί ἡ Γαλλική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ μνημονεύουν τὴν κατασκευή τοῦ κάστρου αὐτοῦ, τὴ χρονολογοῦν ὁμως πολὺ ἀργότερα, στὴν ἐποχὴ τοῦ Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου¹².

Ἡ ἀφήγηση τοῦ Βιλλεαρδουίνου¹³ διαφέρει πολὺ ἀπὸ ἐκείνη τῶν παραλλαγῶν τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως. Κατὰ τὸν Φράγκο ἱστορικό, ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ τῶν Σταυροφόρων ἦταν πάντοτε ὁ Βονιφάτιος Μομφερρατικός, πού ἐξόρμησε ἀπὸ τὰ μέρη τῆς Θεσσαλονίκης καί ὠδήγησε τὸ στρατό του ἐναντίον τοῦ Λέοντος Σγουροῦ, τοῦ μόνου Ἑλληνα ἄρχοντα πού ἀντιστάθηκε. Ὁ φραγκικός στρατός, ἀναφέρει ὁ Βιλλεαρδουίνος, πολιορκήσε, συγχρόνως, τὸ Ναύπλιο καί τὴν Κόρινθο, δυὸ ἀπὸ τὶς πιὸ ὀχρῆς πόλεις τοῦ κόσμου πού κατεῖχε ὁ Σγουρός. Μπροστά στὸν ἰσχυρὸ Ἀκροκόρινθο ἔμεινε ὁ Jacques d' Avesnes, μὲ ἕνα τμήμα τοῦ στρατοῦ, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι, μὲ τὸν Βονιφάτιο ἐπικεφαλῆς, κατευθύνθηκαν πρὸς τὸ Ναύπλιο. Στὸ Ναύπλιο ἐγινε καί ἡ συνάντηση τοῦ Σαμπλίτη μὲ τὸν Βιλλεαρδουίνο, ἀλλὰ ἐκεῖνος πού ἀκολοιθοῦσε τὸν Βονιφάτιο ἦταν ὁ πρῶτος κι ὄχι ὁ δεῦτερος. Ὁ Βιλλεαρδουίνος βρέθηκε τυχαῖα ἐκεῖ, κάτω ἀπὸ περιστάσεις πού θά ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ δοῦμε παρακάτω.

Ὁ Βονιφάτιος, μᾶς πληροφορεῖ ὁ Βιλλεαρδουίνος, ἐξακολουθοῦσε νὰ πολιορκεῖ χωρὶς ἀποτέλεσμα τὸ Ναύπλιο, ἐνῶ ὁ Jacques d' Avesnes βρισκόταν πάντα μπροστά στὴν Κόρινθο, ὅπως τὸν εἶχε διατάξει ὁ ἀρχηγός του. Ὁ Σγουρός, πού βρισκόταν κλεισμένος στὸν Ἀκροκόρινθο, ἀντιλήφθηκε ὅτι οἱ πολιορκητὲς του, μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Βονιφατίου, εἶχαν μείνει μὲ λίγες δυνάμεις, καί ἕνα πρῶτῃ ἐπιχείρησε ξαφνικὴ ἐξοδο μὲ ἀποτέλεσμα νὰ αἰφνιδιάσει τοὺς ἀντιπάλους του καί νὰ τοὺς προξενήσει βαρεῖές ἀπώλειες. Ἀπὸ τοὺς ἐπίσημους Φράγκους σκοτώθηκε ὁ Dreux d' Estruën, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ Jacques d' Avesnes τραυματίστηκε σοβαρά. Ὑστερα ἀπὸ σκληρὴ μάχη οἱ Φράγκοι κατόρθωσαν νὰ ἀναχαιτίσουν τοὺς Ἕλληνας, πού κλείστηκαν καί πάλι στὸ κάστρο. Ὁ Βιλλεαρδουίνος τελειώνει ἐδῶ τὴν ἀφήγησή του, καί μόνο ἀργότερα κάνει μνεία γιὰ τὸν Ἰταλὸ μαρκήσιο, ὅταν τὰ πράγματα στὴ Θεσσαλονίκη τὸν ἀνάγκασαν νὰ ἐπιστρέψει ἐκεῖ, ἐγκαταλείποντας τὴν πολιορκία τοῦ Ναυπλίου¹⁴.

Ὁ Νικίτας Χωνιάτης¹⁵ παρουσιάζει τὴν κατάληψη τῆς Πελοποννήσου

12. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 118, στ. 2801 κ.έ., *Longnon*, Chronique par. 192.

13. *Villehardouin*, Conquête, par. 301, 324 κ.έ.

14. *Villehardouin*, Conquête, par. 389.

15. *Χωνιάτης*, σ. 610, 611.

ώς συνέχεια τῆς ὑποταγῆς τῆς ἀνατολικῆς Στερεᾶς καί ἐκτός ἀπό τόν Βονιφάτιο δέ μνημονεῦει ἄλλον Φράγκο ἀρχηγό. Ἡ κατάληψη τῆς Κορίνθου, τοῦ Ἄργου καί τῶν ἄλλων πόλεων τῆς Πελοποννήσου περιγράφεται ἀπό τόν λόγιο συγγραφέα μέ πατριωτικό οἶστρο πού διανθίζεται ἀπό ρητορικά σχήματα, χωρίς νά μᾶς παρέχονται πολλές πληροφορίες. Εἰδικά ὅμως γιά τόν Σγουρό καί τίς πολεμικές ἐπιχειρήσεις γύρω ἀπό τόν Ἀκροκόρινθο ἀφιερώνει λίγα λόγια παραπάνω, ἀπό τά ὁποῖα μαθαίνουμε ὅτι, μετά τόν ἀποκλεισμό τοῦ Σγουροῦ στό κάστρο, ὁ Βονιφάτιος ἔκανε ἐφοδο γιά τήν κατάληψη τοῦ Ἀκροκορίνθου, ἀλλά ἀποκρούστηκε. Στή συνέχεια, μή βλέποντας εὐκολή τή διάβαση μέσα ἀπό τό στενό πού ὡδηγοῦσε στό Ναύπλιο, λόγω τῆς ὀχυρότητας τῶν φρουριῶν πού τό προστάτευαν (φρούρια Ἁγιονορίου), ἀποφάσισε νά πολιορκήσει ταυτόχρονα τά φρούρια τοῦ στενοῦ καί τόν Ἀκροκόρινθο¹⁶. Γιά νά εἶναι ἀποτελεσματική ἡ πολιορκία τοῦ τελευταίου, ὁ ἴδιος ὁ Βονιφάτιος διέταξε τήν κατασκευή ἑνός ἀντιφρουρίου, πάνω σέ κοντινό ὕψωμα πού τοῦ φάνηκε κατάλληλο. Ἀργότερα, ἐνῶ συνέχιζε τίς ἐπιχειρήσεις του γύρω ἀπό τά κάστρα τοῦ Σγουροῦ, ἀναγκάστηκε νά ἐπιστρέψει στή Θεσσαλονίκη, ἐξαιτίας κάποιας ἐπανάστασης πού ἐκδηλώθηκε στήν πρωτεύουσά του¹⁷.

β') Παρατηρήσεις γιά τήν εξέλιξη τῶν γεγονότων (ἡ πορεία τῶν Σταυροφόρων)

Ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, πῶς ἀξιόπιστες πηγές εἶναι οἱ ἱστορικοί Βιλλεαρδουίνος καί Χωνιάτης, πού εἶναι σύγχρονοι μέ τά γεγονότα. Τό Χρονικό τοῦ Μορέως, πού γράφτηκε περισσότερο ἀπό ἕναν αἰῶνα ὕστερα ἀπό τά γεγονότα, περιέχει πολλά ἀνακριβή στοιχεῖα. Ἐτσι μπορούμε νά θεωρήσουμε ὡς βέβαιο ὅτι ὁ Βονιφάτιος, μετά τήν κατάληψη τῆς ἀνατολικῆς Στερεᾶς, βάδισε πρὸς τήν Πελοπόννησο καί ὅτι ὁ Γουλιέλμος Σαμπλίτης βρισκόταν μαζί του. Ἐπομένως, ἀπορρίπτεται ἡ πληροφορία τοῦ Χρονικοῦ ὅτι ὁ Σαμπλίτης ἔφτασε πρῶτος στήν Πελοπόννησο καί ὅτι ὁ Βονιφάτιος τόν συνάντησε στήν Κόρινθο. Πῶς ἐξελίχθηκαν ὅμως τά γεγονότα ἀπό ἐκεῖ καί πέρα; Ἄς πάρουμε τά πράγματα μέ τή σειρά, σέ συσχετισμό μέ τίς πηγές ἀπό τίς ὁποῖες προέρχονται: α')

Ἡ μοναδική πηγή πού κάνει λόγο γιά κατάληψη τῆς «χώρας»¹⁸ τῆς Κορίνθου κατόπιν

16. Ὁ Χωνιάτης, σ. 611, δέ μνημονεῦει τά φρούρια τοῦ Ἁγιονορίου μέ τό ὄνομά τους ἀλλά μιλάει γιά πολιορκία τῶν φρουριῶν τῆς παρόδου πού ὡδηγοῦσε στό Ναύπλιο. (Βλ. Κορδώση, Ἱστορία, σ. 96-97).

17. Χωνιάτης, σ. 619.

18. Ἐτσι ὀνομαζόταν ἡ κάτω πόλη. Ὁ Χωνιάτης, σ. 75, τήν ὀνομάζει «ἐμπόριον». Καί τίς δύο ὀνομασίες τίς βρίσκουμε σέ πολλούς μεσαιωνικούς οἰκισμούς.

πολιορκίας εἶναι τό Χρονικό τοῦ Μορέως. Καί οἱ τρεῖς ὁμως πηγές μιλοῦν γιά ὑποχώρηση τοῦ Σγουροῦ στό κάστρο καί γιά στενή πολιορκία τοῦ Ἀκροκορίνθου ἀπό τούς Φράγκους. β') Τό Χρονικό τοῦ Μορέως μνημονεύει τήν κατάληψη τῆς κάτω πόλης τοῦ Ἄργους, κάνοντας λόγο καί γιά τό κάστρο¹⁹, ἀλλά δέ διευκρινίζει ἄν τοῦτο πολιορκήθηκε. Ὁ Βιλλεαρδουῖνος δέν ἀναφέρει τίποτε γιά τό Ἄργος, ἐνῶ ὁ Χωνιάτης ἀναφέρει ἀπλῶς τήν κατάληψή του, μετά τήν ἀποχώρηση τῶν Φράγκων ἀπό τήν Κόρινθο (πρόεισιν εἰς ...Κόρινθον, μεθίσταται πρὸς Ἄργος). γ') Τό Χρονικό τοῦ Μορέως σ' αὐτή τή φάση δέν κάνει μνεῖα τοῦ Ναυπλίου, σέ ἀντίθεση μέ τόν Βιλλεαρδουῖνο πού ἀναφέρει τήν πολιορκία τῆς ὀχυρῆς αὐτῆς θέσης ταυτόχρονα μέ τήν πολιορκία τῆς Κορίνθου. Ὁ Χωνιάτης, ἄν καί μνημονεύει τό Ναύπλιο, δέ μᾶς λέει τίποτε γιά τήν πολιορκία του· μιᾶ μόνο γιά πολεμικές ἐπιχειρήσεις γύρω ἀπό τά φρούρια τῆς παρόδου πού ὀδηγοῦσε πρὸς τό Ναύπλιο, δηλ. γιά πολιορκία τῶν φρουρίων τοῦ Ἁγιονορίου²⁰. δ') Τό Χρονικό τοῦ Μορέως κάνει λόγο γιά τήν ἔξοδο τοῦ Σγουροῦ καί γιά τή σφαγή τῶν Φράγκων τῆς Κορίνθου, ὕστερα ἀπό τήν κατάληψη τῆς πόλης τοῦ Ἄργους. Ὁ Βιλλεαρδουῖνος ὀρίζει τήν ἔξοδο τοῦ Σγουροῦ κατά τή διάρκεια τῆς ἀποτυχημένης πολιορκίας τοῦ Ναυπλίου ἀπό τόν Βονιφάτιο. ε') Ἀπό τίς παραλλαγές τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως μόνο ἡ Ἀραγωνική θέτει τήν ἀρχή τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀντιφρουρίου κατά τή στιγμή τῆς ἀναχώρησης τῶν φραγκικῶν στρατευμάτων ἀπό τήν Κόρινθο γιά τή δυτική Πελοπόννησο, ἐνῶ οἱ ἄλλες δύο παραλλαγές μνημονεύουν ὅτι χτίστηκε πολὺ ἀργότερα. Ὁ Χωνιάτης κάνει ἐπίσης λόγο γιά κατασκευή ἀντιφρουρίου κοντά στόν Ἀκροκόρινθο, κατόπιν διαταγῆς τοῦ Βονιφατίου· θέτει δηλ. κι αὐτός τήν κατασκευή του στήν ἀρχή τῆς πολιορκίας τῆς Κορίνθου. στ') Τό Χρονικό ἀναφέρει ὅτι ὁ Βονιφάτιος ἀναχώρησε γιά τή Θεσσαλονίκη πρὶν ἀπό τήν προώθηση τῶν δυνάμεων τοῦ Σαμπλίτη καί τοῦ Βιλλεαρδουῖνου στή δυτική Πελοπόννησο, ἐνῶ στόν Βιλλεαρδουῖνο καί ἰδιαιτέρα στόν Χωνιάτη τοῦτο δέν ἀποσαφηνίζεται. Τέλος, ὡς σημεῖο ἀναχώρησης τοῦ Ἰταλοῦ μαρκησίου, τό Χρονικό ὀρίζει τήν Κόρινθο, ἐνῶ ὁ Βιλλεαρδουῖνος τό Ναύπλιο.

Ἐχοντας ὑπόψη τά παραπάνω καί τή σχετική ἀντικειμενικότητα τῶν

19. Καλονόρου, Χρονικόν σ. 65, στ. 1524 «Τό κάστρον κοίτεται εἰς βουνί, πολλά ἐνι ἀφιρωμένον».

20. Κορδώση, Ἱστορία, σ. 96. Τά φρούρια αὐτά βρισκόνταν δίπλα στήν ἀνατολικότερη δίοδο πού ἐνώνει τήν Κόρινθο μέ τήν ἀργολική πεδιάδα καί πού εἶναι γνωστή ἀπό τά ἀρχαῖα χρόνια με τό ὄνομα «Κοντοπορία». Τό ἓνα ἀπό τά φρούρια αὐτά ἦταν χτισμένο στήν εἴσοδο τῆς Κλεισούρας (πρὸς τό μέρος τῆς Κορίνθου) καί σήμερα εἶναι τελείως κατεστραμμένο, ἐνῶ τό δεύτερο, τό γνωστό κάστρο τοῦ Ἁγιονορίου, (γύρω ἀπό τό ὅποιο ἀναπτύχθηκε ἡ σημαντική μεσαιωνική κῆμη Ἅγιον Ὀρος) εἶχε χτιστεῖ στήν ἔξοδο τῆς Κλεισούρας καί σώζεται ὡς σήμερα. Βλ. Κορδώση, Ἱστορία, σ. 141 κ.ἑ.

πηγών, μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα γεγονότα εξελίχθηκαν ως εξής²¹: Μετά τη διάλυση του στρατού του Σγουρουύ στον Ίσθμό, κυριεύθηκε εύκολα ή κάτω πόλη της Κορίνθου και πολιορκήθηκε ο Ἀκροκόρινθος, όπου είχε καταφύγει και ο ἄμαχος πληθυσμός. Στη συνέχεια ένα τμήμα του φραγκικού στρατού, με ἄρχητό τον Jacques d'Avesnes, ἔμεινε νὰ πολιορκεῖ τὸ φρούριο καὶ οἱ ὑπόλοιποι, με ἐπικεφαλῆς τὸν ἴδιο τὸν Βονιφάτιο, πολιορκήσαν τὰ φρούρια πού προστάτευαν τὴν ἄροδο τοῦ Ἁγιονορίου, ἡ ὁποία ὁδηγοῦσε κατευθεῖαν στὸ Ναύπλιο καὶ ἦταν μεγάλης στρατηγικῆς σημασίας. Ἡ κατάληψη τῶν ὀχυρῶν τῆς παρόδου ἦταν ἀναγκαῖα, γιατί ἀποτελοῦσαν σύνδεσμο ἀνάμεσα στὴν Κόρινθο καὶ στὴν Ἀργοναυλία²². Πρόβλημα εἶναι ἂν ὁ Βονιφάτιος κυριεύσει τὴν πόλη τοῦ Ἄργους πρὶν κατευθυνθεῖ πρὸς τὸ Ναύπλιο, ἢ ἂν χῶρισε καὶ πάλι τὸ στρατό του²³, πολιορκώντας ταυτόχρονα καὶ τὶς δύο θέσεις, ἐκεῖνο ὅμως πού πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο εἶναι ὅτι καὶ τὸ Ἄργος πρέπει νὰ πολιορκήθηκε ἀμέσως καὶ ἡ κατάληψη τῆς «χώρας» πού βρισκόταν στὴν πεδιάδα νὰ ἦταν πολὺ εὐκόλη. Ἐξάλλου ἡ ἐξοδος τοῦ Σγουρουύ σημαίνει ὅτι οἱ Φράγκοι εἶχαν ἀποσύρει ἀπὸ τὴν Κόρινθο τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ στρατοῦ τους καὶ ὅτι, ἐπομένως, διέθεταν δυνάμεις γιὰ τὴν πολιορκία καὶ τῶν δύο φρουριῶν.

Ἡ ἐξοδος τοῦ Σγουρουύ εἶναι πιθανὸ νὰ ἔγινε λίγες μέρες ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Βονιφατίου κι ἐνῶ τὰ φραγκικὰ στρατεύματα ἦταν ἀπασχολημένα στὴν Ἀργοναυλία. Τὸ πῶς πιθανὸ εἶναι ὅτι οἱ Φράγκοι τῆς Κορίνθου κατόρθωσαν τελικὰ νὰ ἀπωθήσουν τοὺς Ἕλληνες μόνι τους καὶ ὕστερα ἀπὸ βαρεῖς ἀπώλειες. Ἀμέσως ἔπειτα ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιο αὐτό, πρέπει

21. Μὲ τὰ γεγονότα γύρω ἀπὸ τὰ κάστρα τοῦ Σγουρουύ ἔχουν ἀσχοληθεῖ πολλοὶ ἐρευνητές. Βλ. *C. Du Fresne Du Cange*, *Histoire*, δ.π., σ. 57. *Rodd*, *Princes*, σ. 77. *Miiller*, Ἱστορία, σ. 57 κ.ἔ. *Λάμπρου*, Ἱστορία σ. 203-204. *Δραγοῦμη*, *Χρονικῶν Μορέως*, σ. 49 κ.ἔ. *J. Finley*, *Corinth*, δ.π., σ. 484 κ.ἔ. *Longnon*, *Empire*, σ. 71-73. *Bon*, *Μορέε*, σ. 58-59. Γιά τὰ κάστρα Κορίνθου, Ναυπλίου καὶ Ἄργους, *Andrews*, *Castles*, σ. 90 κ.ἔ., 106 κ.ἔ., 135 κ.ἔ. *A. Bon*, *The Medieval Fortifications of Acrocorinth and Vicinity*, σειρά «Corinth», τ. Γ', μέρ. Β', σ. 128 κ.ἔ.

22. Καὶ ὁ Χωνιάτης καὶ ὁ Βιλλεαρδουίνος χωρίζουν τὸ φραγκικὸ στρατὸ σὲ δύο μέρη. Ὁ πρῶτος παρουσιάζει τοὺς Φράγκους νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὸν Ἀκροκόρινθο καὶ τὰ φρούρια τοῦ Ἁγιονορίου καὶ ὁ δεύτερος μὲ τὸν Ἀκροκόρινθο καὶ τὸ Ναύπλιο. Τὰ κάστρα τοῦ Ἁγιονορίου πρέπει νὰ κυριεύθηκαν σχεδὸν ἀμέσως, πράγμα πού εἶχε ὡς συνέπεια ἡ πολιορκία τοῦ Ναυπλίου νὰ ἀρχίσει λίγες μέρες ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς πολιορκίας τοῦ Ἀκροκόρινθου. Ἔτσι ἡ φράση τοῦ Βιλλεαρδουίνου ὅτι ἡ Κόρινθος καὶ τὸ Ναύπλιο πολιορκήθηκαν μαζί (*Villehardouin*, *Conquēte*, παρ. 324 «si les asseja andeus ensemble») δὲν πρέπει νὰ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα (Βλ. *Κορδῶση*, Ἱστορία, σ. 96 κ.ἔ., 98, σημ. 174. Γιά τὸ Ἁγιονόρι, σ. 141 κ.ἔ).

23. Ὁ *Bon*, *Μορέε*, σ. 58, υποθέτει ὅτι ἡ πολιορκία καὶ τῶν τριῶν κάστρων ἦταν σύγχρονη. Ὁ *B. Hendrickx*, *Quelques problèmes de la conquēte de la Morēe par les Francs*: *Βυζαντινά* 4(1972)383, πιστεύει ὅτι ἡ πολιορκία τοῦ Ἄργους ἔγινε ἀπὸ τὸν Βιλλεαρδουίνο, ὁ ὁποῖος ὕστερα ἀπὸ τὸν ἐρχομὸ του στὸ Ναύπλιο, κατευθύνθηκε μαζί μὲ τὸν Βονιφάτιο καὶ τὸν Γουλιέλμο Σαμπλίτη στὴν Κόρινθο γιὰ νὰ πάρει μερικοὺς ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες τοῦ Jacques d' Avesnes, ὥστε νὰ τοὺς χρησιμοποιήσῃ στὸ Ἄργος.

νά κατασκευάστηκε καὶ τὸ φραγκικὸ ἀντιφρούριο, τὸ Πεντεσκούφι. Τὸ φρούριο αὐτὸ, πού εἶναι πολὺ μικρό²⁴, δέ χτίστηκε μόνον γιὰ μεγαλύτερη ἀπομόνωση τοῦ Ἀκροκορίνθου. Ἡ ἐμπειρία πού ἀπέκτησαν οἱ Φράγκοι ἀπὸ τὴν ἔξοδο τοῦ Σγουροῦ πρέπει νὰ τοὺς ἔκανε νὰ ἀναζητήσουν κάποιον μέρος, ὅπου θὰ μπορούσαν νὰ καταφεύγουν σὲ παρόμοια περίσταση. Αὐτὴ τὴν προϋπόθεση ἐκπληροῦσε μόνον τὸ μικρὸ καὶ ἀπότομο ὕψωμα πού βρίσκεται δυτικὰ τῆς Κορίνθου²⁵. Ἀπὸ τὸ ὕψωμα αὐτὸ ἓνα μέρος τοῦ φραγκικοῦ στρατοῦ πολιορκοῦσε τὸν Ἀκροκόρινθο, πρὶν χτιστεῖ τὸ κάστρο²⁶. Τέλος, δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε ἂν ὁ Γουλιέλμος Σαμπλίτης καὶ ὁ Γοδεφρίδος Βιλλεαρδουίνος ἐγκατέλειψαν τὰ κάστρα τοῦ Σγουροῦ, γιὰ νὰ κατευθυνθοῦν στὴ δυτικὴ Πελοπόννησο, πρὶν ἢ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή τοῦ Βονιφατίου στὴ Θεσσαλονίκη, κατὰ τὴν ἀναχώρηση ὅμως τῶν τριῶν Φράγκων ἀρχηγῶν, φαίνεται βέβαιο ὅτι ἓνα τμῆμα τοῦ φραγκικοῦ στρατοῦ, μὲ ἀρχηγό τὸν Ὅθωνα Δελαρός, ἔμεινε νὰ πολιορκεῖ τὸν Ἀκροκόρινθο.

Ἡ ἐγκατάλειψη τῶν ἐπιχειρήσεων στὴν Κόρινθο καὶ τὴν Ἀργοναυλία ἀποδεικνύει τὴν ἀδυναμία τῶν Φράγκων μπροστὰ σὲ ὄχρωμα ἀπόκρημνα φρούρια. Ἔτσι, μολονότι γνῶριζαν ὅτι ἡ πτώση τῆς Κορίνθου θὰ διευκόλυε τὴν κατάληψη τῆς ὑπόλοιπης χερσονήσου²⁷, προτίμησαν νὰ ἀναχωρήσουν γιὰ τὴ δυτικὴ Πελοπόννησο καὶ νὰ σταθεροποιηθοῦν στὶς εὐφορες ἐκτάσεις τῆς περιοχῆς, πού θὰ ἀποτελέσουν καὶ τὰ καλύτερα φέουδά τους.

24. *Markl*, *Ortsnamen*, σ. 46, 50. *A. Bon*, *Fortif. of Acrocorinth*, ὁ.π., σ. 265-267. Πρόκειται οὐσιαστικὰ γιὰ ἓνα μεγάλο πύργο καὶ μιὰ μικρὴ ζώνη τείχους, πού εἶναι μεταγενέστερη. Στὶς πηγές τὸ βρίσκουμε ὡς Μουντεσκουβέ, *Malvezmo* καὶ *Malvizino* (=κακὸς γείτονας). Προβληματικὴ εἶναι ἡ προέλευση τῆς ὀνομασίας του· ἄλλοι πιστεύουν ὅτι προηγείται τὸ φραγκικὸ ὄνομα Μοντεσκουβέ καὶ ἀπ' αὐτὸ προῆλθε καὶ τὸ ἑλληνικὸ Πεντεσκούφι καὶ ἄλλοι τὸ ἀντίθετο. (Γενικὰ γιὰ τὸ κάστρο βλ. *Σφηκοπούλου*, *Κάστρα*, σ. 68 κ.ἑ. *Δραγούμη*, *Χρονικῶν Μορέως*, σ. 55 κ.ἑ. *Κ. Ρωμαίου*, *Μεσαιωνικὰ τοπωνύμια: Ἑλληνικὰ II* (1939) 286 κ.ἑ. *Κορδῶση*, *Ἱστορία*, σ. 248 κ.ἑ.). Στὴν Ἱταλικὴ παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως (*Hopf*, *Chroniques Gréco-Romanes*, σ. 436) ταυτίζεται, λανθασμένα, μὲ τὸ φρούριο τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, πού βρίσκεται κοντὰ στὰ Δερβενάκια. (βλ. ἐπίσης *Hopf*, *Geschichte*, σ.48. *Rodd*, *Princes*, σ. 77).

25. Ἡ ἄποψη αὐτή, γιὰ τοὺς λόγους τῆς κατασκευῆς τοῦ Μουντεσκουβέ, συμφωνεῖ μὲ τὴν κάπως περιεργὴ ἐτυμολογία τοῦ *Καλονάρου*, *Χρονικόν*, σ. 118, σημ. στίχου 2805, ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι τὸ ὄνομα ἔχει σχέση μὲ τὴν παλιὰ γαλλικὴ λέξη *eschiverie*=δυσπιστία. Ἔτσι, κατὰ τὸν *Καλονάρο*, *Mont Eschinée* θὰ σήμαινε «βουνὸν τὸ ὁποῖον μὲ ἐπιδεξιότητα ἐπιτυγχάνει νὰ ὑπεκφύγῃ ἀπὸ τὴν ἀπειλὴν τῆς ἐπιθέσεως». Ὁ *Bon*, *Morée*, σ. 59, γράφει ὅτι τὸ ἀντιφρούριο πρέπει νὰ χτίστηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς πολιορκίας, ἢ ὅπωςδήποτε μετὰ τὴν ἔξοδο τοῦ Σγουροῦ.

26. *Morel-Fatio*, *Libro*, παρ. 99, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ μαρκήσιος πολιορκοῦσε τὸν Ἀκροκόρινθο ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, δηλ. ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς πόλης, βρισκόταν ὁ Γουλιέλμος Σαμπλίτης.

27. *Καλονάρο*, *Χρονικόν*, σ. 61, στ. 1448 κ.ἑ. Πρβλ. *G. Sphrantzes*, *Memorii* (1401-1477), ἔκδ. *V. Grecu*, *Bucuresti* 1966, σ. 110 «κεφαλὴ τοῦ σώματος τοῦ Μορέως».

3. Η ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΟΥΣ

α') Τά γεγονότα σύμφωνα μέ τίς μαρτυρίες τῶν πηγῶν

Ἡ οὐσιαστική κατάληψη τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου ἀρχίζει μετά τήν συνάντηση τοῦ Γουλιέλμου Σαμπλίτη καί τοῦ Γοδεφρίδου Βιλλεαρδουίνου στό Ναύπλιο, ὅπου, καθῶς ἀναφέραμε, συμφώνησαν νά ἐγκαταλείψουν τήν πολιορκία τῶν φρουριῶν τοῦ Σγουροῦ καί νά κατευθυνθοῦν δυτικά. Ἡ γνωριμία ὁμως καί ἴσως καί ἡ μερική κατάκτηση τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου ἀπό ἓνα τμήμα τῶν Σταυροφόρων εἶχε γίνει μερικούς μῆνες νωρίτερα. Σύμφωνα μέ τόν Λατίνο ἱστορικό τῆς Δ' Σταυροφορίας, τόν Βιλλεαρδουίνο¹, ὁ ὁμώνυμος ἀνεπιός του, Γοδεφρίδος Βιλλεαρδουίνος, πού εἶχε λάβει μέρος στήν Δ' Σταυροφορία, μετά τήν κατάληψη τῆς πρωτεύουσας τοῦ Βυζαντίου ἀπό τοὺς Φράγκους ἀναχώρησε ἀπό τήν Συρία, ὅπου εἶχε προσεγγίσει μέ τά πλοῖα του, μέ σκοπό νά φθάσει στήν Κωνσταντινούπολη. Ἡ τύχη ὁμως κι ὁ ἄνεμος ἔριξαν τόν Φράγκο εὐγενή στό λιμάνι τῆς Μεθώνης, ὅπου ὑποχρεώθηκε νά περάσει τό χειμῶνα ἀνάμεσα σέ ἐχθρικό πληθυσμό. Τότε, ἓνας ἀπό τοὺς μεγάλους ἄρχοντες τῆς περιοχῆς² τόν πλησίασε καί τοῦ πρότεινε νά συνεργαστοῦν μέ σκοπό νά κερδίσουν ἐδάφη στήν Πελοπόννησο, μιά καί ἡ Κωνσταντινούπολη εἶχε πέσει στά χέρια τῶν Φράγκων καί τό βυζαντινό κράτος εἶχε διαλυθεῖ. Ὁ Βιλλεαρδουίνος δέχτηκε τήν ἀνεπάντεχη αὐτή προσφορά κι ἔτσι οἱ δύο φιλόδοξοι ἑτερόφυλοι εὐγενεῖς κατάρκτησαν μαζί «ἓνα μεγάλο μέρος τῆς χώρας».

Ἀργότερα τά πράγματα γύρισαν ἀντίθετα γιά τόν Βιλλεαρδουίνο. Ὁ Ἕλληνας ἄρχοντας μέ τόν ὁποῖο εἶχε συνεργαστεῖ πέθανε καί ὁ γιός του, πού τόν διαδέχτηκε, «ἐπαναστάτησε» ἐναντίον του καί τόν «πρόδωσε», μέ ἀποτέλεσμα τά κάστρα πού εἶχαν καταλάβει νά ἐξεγερθοῦν ἐναντίον του. Ὁ Βιλλεαρδουίνος βρέθηκε σέ δύσκολη θέση καί μαθαίνοντας ὅτι ὁ Βονι-

1. *Villehardouin*, *Conquête*, παρ. 325 κ.ε.

2. Πιθανολογεῖται ὅτι ὁ ἄρχοντας αὐτός ἀνῆκε στήν οἰκογένεια τῶν Μελισσηνῶν ἢ τῶν Καντακουζηνῶν (*Buchon*, *Histoire*, σ. 26. *Λάμπρου*, Ἱστορία, σ. 204. *Χέρτσβεργ*, Ἱστορία, τ. Α', σ. 544. *Λαμπρινίδου*, *Ναυπλία*, σ. 34. *Longnon*, *Empire*, σ. 72. *D. Jacoby*, *Les archontes*, ὁ.π., σ. 424).

φάτιος πολιορκοῦσε τὸ Ναύπλιο, ἔσπευσε νὰ τὸν συναντήσει, παίρνοντας μαζί του ὅσους ἄντρες μποροῦσε. Οἱ ἔφιπποι Φράγκοι τοῦ Βιλλεαρδουίνου, μέσα σὲ ἕξι μέρες καὶ ὕστερα ἀπὸ μεγάλους κινδύνους, ἔφθασαν στὸ στρατόπεδο τοῦ Βονιφατίου, στὸ Ναύπλιο, ὅπου ἔγιναν δεκτοὶ μὲ μεγάλες τιμές. Ἐκεῖ ὁ Βιλλεαρδουίνος συνάντησε τὸν φίλο του Γουλιέλμο Σαμπλίτη, στὸν ὁποῖο, ἀφοῦ διηγήθηκε τίς περιπέτειες πού εἶχε στὴ δυτικὴ Πελοπόννησο, τοῦ πρότεινε νὰ ἀφήσουν τὸ στρατόπεδο τοῦ Βονιφατίου καὶ νὰ κατευθυνθοῦν μαζί πρὸς τὸν «Μορέα»³, μὲ σκοπὸ νὰ κατακτήσουν νέα ἐδάφη. Ὁ Σαμπλίτης, μαντεύοντας τὰ ὀφέλη πού θὰ ἀποκόμιζε ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία αὐτὴ καὶ βλέποντας τὸν Βιλλεαρδουίνο νὰ τοῦ ὁμολογεῖ ὑποτέλεια, δέχτηκε καὶ πῆρε ἄδεια ἀπὸ τὸν Βονιφάτιο νὰ ξεκινήσει.

Γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς Φράγκους ἀντλοῦμε πληροφορίες ἀπὸ τίς τρεῖς γνωστὲς πηγές (Χρονικὸ τοῦ Μορέως - Βιλλεαρδουίνος - Χωνιάτης). Τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως⁴ ἀναφέρει ὅτι μετὰ τὴν ἀπόφασή τους νὰ ἐγκαταλείψουν τὰ φρούρια τοῦ Σγουροῦ καὶ νὰ βαδίσουν πρὸς τὴ δυτικὴ Πελοπόννησο, ὁ Γουλιέλμος Σαμπλίτης καὶ ὁ Γοδεφρίδος Βιλλεαρδουίνος ὀχύρωσαν τὴν Κόρινθο καὶ ἀναχώρησαν πρῶτα γιὰ τὴν Πάτρα καὶ ἔπειτα γιὰ τὴν Ἀνδραβίδα. Ὅπως μνημονεύσαμε παραπάνω, τὸ Χρονικὸ ἀναφέρει ὅτι οἱ δύο αὐτὲς πόλεις εἶχαν καταληφθεῖ ἀπὸ τοὺς Φράγκους ἀμέσως μετὰ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Σαμπλίτη στὴν Πελοπόννησο⁵. Στὴν Ἀνδραβίδα ὁ Βιλλεαρδουίνος κάλεσε τοὺς ἄρχοντες τῆς πεδινῆς δυτικῆς Πελοποννήσου καὶ τοὺς συμβούλεψε νὰ ὑποταχθοῦν στὸν νέο κύριό τους, γιὰ νὰ σταματήσουν οἱ φόνοι καὶ οἱ αἰχμαλωσίες. Οἱ ἄρχοντες τῶν πεδινῶν περιοχῶν ἀλλὰ καὶ τῆς «Μεσαρέας», τῆς περιοχῆς δηλ. γύρω ἀπὸ τὴν Ἀκοβα⁶, δέν ἄργησαν νὰ δηλώσουν ὑποταγὴ, μὲ ἀντάλλαγμα τῆ διατήρησης τῶν περιουσιῶν τους. Καὶ πάλι ὁ Βιλλεαρδουίνος, πού παρουσιάζεται ἀπὸ τὸ Χρονικὸ ὡς «φρόνιμος» καὶ ἄριστος στὸ

3. Πρόκειται γιὰ τὴ μεγάλη πεδιάδα τῆς Ἡλείας καὶ τῆς Ἀχαΐας. Τὸ ὄνομα Μορέας συναντᾶται γιὰ πρώτη φορὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα, οἱ περισσότερες ὅμως πηγές τὸ ἀγνοοῦν. Ἀπὸ τὸν ΙΓ' αἰῶνα καὶ πέρα χρησιμοποιεῖται συχνά, ἰδιαιτέρως σὲ κείμενα Δυτικῶν, καὶ δήλωνε ἢ τὴ δυτικὴ Πελοπόννησο ἢ ὀλόκληρὴ τὴ χερσόνησο. Στὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως π.χ. συναντᾶται καὶ μὲ τίς δύο σημασίες. Ἀπὸ τὸν ΙΕ' αἰῶνα καὶ πέρα χρησιμοποιεῖται ἀποκλειστικά μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια. (Bon, Morée, σ. 306 κ.ἑ.)

4. Καλονάρου, Χρονικόν, σ. 68 κ.ἑ., στ. 1603 κ.ἑ. Longnon, Chronique, παρ. 105 κ.ἑ. Morel-Fatio, Libro, παρ. 106 κ.ἑ.

5. Ἡ Ἀραγωνικὴ παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, μνημονεύει ὅτι στὴν πρώτη φάση κυριεύθηκε μόνο ἡ Πάτρα. Οἱ κάτοικοι τῆς Ἀνδραβίδας ἤρθαν σὲ πρώτη ἐπαφὴ μὲ τοὺς Φράγκους ὅταν, μετὰ τὴν ἐπιστροφή τῶν τελευταίων ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ἔστειλαν πρέσβεις στὴν Πάτρα, γιὰ νὰ δηλώσουν ὑποταγὴ. Ὅταν στὴ συνέχεια οἱ Φράγκοι προωθήθηκαν ὡς τὴν Ἀνδραβίδα, ἤρθαν νὰ δηλώσουν ὑποταγὴ οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς τοῦ Βλιζιρίου (Glisiere). Βλ. Morel-Fatio, Libros, παρ. 109.

6. Καλονάρου, Χρονικόν, στ. 1642, 1915, 3159 κλπ. Bon, Morée, σ. 364-5.

νά δίνει συμβουλές, υπέδειξε στόν κύριό του, Γουλιέλμο Σαμπλίτη, όσο καιρό είχαν στή διάθεσή τους τό στόλο, νά προχωρήσουν και νά πολιορκήσουν τά παραθαλάσσια φρούρια. Ὁ Σαμπλίτης συμφώνησε καί ὕστερα ἀπό λίγο τό Ποντικόκαστρο⁷, μικρό φρούριο κοντά στό ἀκρωτήριο Κατάκωλο, περιήλθε στά χέρια τους. Ἡ Γαλλική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ δέν ἀναφέρει καθόλου τό Ποντικόκαστρο, ἐνῶ ἡ Ἀραγωνική παραλλαγή μνημονεύει ὅτι τό φρούριο αὐτό ἦταν ἔρημο, κατασκευασμένο ἀπό παλιά, πού οἱ Φράγκοι τό ἐπιδιόρθωσαν καί τό ὀνόμασαν Belveder⁸.

Σ' αὐτό τό σημεῖο ἡ Ἀραγωνική ἐπίσης παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως κάνει λόγο γιά τό κάστρο Ἀράκλοβο, πού ἔγινε ξακουστό ἀπό τόν γενναῖο ὑπερασπιστή του, Δοξαπατρή Βουτσαρά⁹. Μετά τό Ποντικόκαστρο, οἱ Φράγκοι, ἀναφέρει, εἰσχώρησαν στά Σκορτά, στό ὀρεινό δηλ. τμήμα τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου, ὅπου βρῆκαν ἕνα ὀχυρότατο κάστρο, τό Ἀράκλοβο (Bucelet)¹⁰. Ὁ κύριος τοῦ κάστρου ἦταν ἐξαιρετικά δυνατός. «Τό ρόπαλό του ἦταν τόσο βαρῦ, ὥστε ἕνας ἄντρας δέν μπορούσε νά τό σηκώσει μέ τό ἕνα χέρι καί ἡ ἀσπίδα πού ἔφερνε ζύγιζε περισσότερο ἀπό 150 λίβρες». Ὁ γενναῖος ὑπερασπιστής τοῦ κάστρου ἐπιχειροῦσε συχνές ἐξόδους, συγκρουόταν μέ τούς Φράγκους καί τούς προξενοῦσε μεγάλες φθορές. Βλέποντας οἱ Φράγκοι ὅτι ἦταν ἀδύνατο νά καταλάβουν τό Ἀράκλοβο, ἄφησαν ἕνα τμήμα τους νά πολιορκεῖ τό κάστρο καί οἱ ὑπόλοιποι ἀναχώρησαν γιά τήν Ἀρκαδιά (Κυπαρισσία). Τό Ἀράκλοβο εἶναι τό μοναδικό κάστρο τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου γιά τό ὁποῖο ἀναφέρεται σέ πηγή ὅτι πολιορκήθηκε. Φαίνεται ὅτι δέν ἦταν δυνατό νά καταληφθεῖ μέ ἔφοδο, γιατί ἦταν ἀπόκρημνο.

Στήν Ἀρκαδιά δέν ὑπῆρχε λιμάνι ν' ἀράξουν τά καράβια τους κι ἔτσι ἀποφάσισαν νά ἀποχωρήσουν, μερικοί ὅμως στρατιῶτες ἀπό τό πεζικό τους ἔκαναν ἔφοδο καί μπήκαν στό «μποῦρκος», στό μέρος δηλ. τῆς πόλης πού βρισκόταν ἔξω ἀπό τά τείχη¹¹, σκοτώνοντας ὅσους δέν πρόλαβαν νά

7. Γιά τό Ποντικόκαστρο βλ. *Βον, Μορέε*, σ. 329. *Σρηκοπούλου, Κάστρα*, σ. 278 κ.ἔ. *Markl, Ortsnamen*, σ. 52.

8. *Morel-Fatio, Libro*, παρ. 110.

9. *Morel-Fatio, Libro*, παρ. 110, 111.

10. Ἀπό ἕνα ἐπεισόδιο πού ἀναφέρει τό Χρονικό τοῦ Μορέως, ἀντλοῦμε χρήσιμα στοιχεῖα γιά τό μικρό ἀλλά ἰσχυρό αὐτό φρούριο. (Βλ. *Καλονάρου, Χρονικόν*, στ. 8272 κ.ἔ.).

«Τοῦτο τό κάστρο ἐβλέπετε, τήν δύναμιν ὅπου ἔχει ὀλίγοι ἄνθρωποι ἠμποροῦν νά τό ἔχουσι φυλάττει, ἀφῶν ἔχει σωτάρχισιν κ' ἐνὶ ἀφιρωμένον μέσα στόν τόπον τῶν Σκορτῶν κοίτεται κι ἀφεντεύει».

11. *Ι. Βογιατζίδου, Περὶ τοῦ νεοελληνικοῦ γεωγραφικοῦ ὀνόματος Νιμποργειοῦ*: «Ἀθηνᾶ» 20 (1906-7) 15 κ.ἔ.

καταφύγουν στό κάστρο. Ἀπὸ τὴν Κυπαρισσία οἱ Φράγκοι συνέχισαν νὰ βαδίζουν νότια, μὲ κατεύθυνση τὴ Μεθώνη. Ἡ Γαλλικὴ παραλλαγὴ τοῦ Χρονικοῦ μνημονεύει ὅτι πέρασαν καὶ ἀπὸ τὴν Πύλο (port de Junch)¹², πού προφανῶς ἔπесе στὰ χέρια τους. Πρόκειται βέβαια γιὰ τὸ παλιὸ κάστρο τῆς Πύλου, τοῦ ὁποίου τὰ ἐρείπια σώζονται ὡς σήμερα στό λόφο πού ὑψώνεται στό βάθος τοῦ λιμανιοῦ. Τὸ νέο Ναυαρίνο βρίσκεται στὴ βόρεια εἴσοδο τοῦ λιμανιοῦ καὶ χτίστηκε στὰ νεότερα χρόνια. Στὴ Μεθώνη βρῆκαν τὸ φρούριο κατεστραμμένο ἀπὸ τοὺς Βενετούς, γιὰτὶ σύμφωνα μὲ τὸ Χρονικὸ, ἑλληνικὰ πειρατικὰ καράβια χρησιμοποιοῦσαν τὸ λιμάνι του ὡς ὄρμητήριο, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προξενοῦν ζημιές στό βενετικὸ στόλο. Ἡ Κορώνη, ὅπου στὴ συνέχεια ἔφθασαν οἱ Φράγκοι, δὲ βρισκόταν σὲ πολὺ καλύτερη κατάσταση, ἀφοῦ, σύμφωνα καὶ πάλι μὲ τὸ Χρονικὸ «ἤσαν τὸ κάστρον ἀχαμνὸν ἀπὸ τειχέα καὶ πύργους». Τὸ βυζαντινὸ φρούριον τῆς Κορώνης εἶχε χτιστεῖ πάνω σὲ μικρὴ χερσόνησο, πιθανότατα στὰ τέλη τοῦ ΣΤ΄ ἢ στὸν Ζ΄ αἰῶνα. Τὸ λιμάνι τῆς, μολονότι ἀποτελοῦσε σταθμὸ τοῦ βυζαντινοῦ στόλου, ὅπως καὶ τὸ λιμάνι τῆς γειτονικῆς Μεθώνης, δὲν εἶχε τὴ σπουδαιότητα πού ἀπέκτησε ἀργότερα. Τὸ κάστρο ἦταν μικρὸ —ὁ Edrissi κατατάσσει τὴν Κορώνη ἀνάμεσα στὶς μικρὲς πόλεις τῆς Πελοποννήσου— καὶ οἱ ὀχυρώσεις τῆς ὄχι τόσο ἀξιόλογες. Ἀργότερα οἱ Βενετοὶ περιέλαβαν τὶς βυζαντινὲς ὀχυρώσεις μέσα στὶς δικές τους, οἱ ὁποῖες ἦταν εὐρύτερες καὶ πολὺ ἰσχυρότερες. Οἱ Φράγκοι περικύκλωσαν τὸ κάστρο μὲ τὰ καράβια καὶ τὸ στρατό τους καὶ ἀνάγκασαν τοὺς κατοικοὺς του νὰ τὸ παραδώσουν¹³, μὲ τὴ συμφωνία νὰ κρατήσουν τὰ σπίτια τους καὶ τὴν περιουσία τους. Μολονότι τὸ κάστρο ἦταν «ἀχαμνόν», ἡ μάχη ἦταν ἀρκετὰ σκληρὴ, ἐνῶ χρησιμοποιήθηκαν καὶ πολιορκητικὲς μηχανές. Γιὰ τὸ κάστρο τῆς Καλαμάτας ἡ Ἑλληνικὴ παραλλαγὴ τοῦ Χρονικοῦ μνημονεύει ὅτι ἦταν «ἀχαμνόν», καὶ ὅτι τὸ εἶχαν «ὡς μοναστηρίν»¹⁴. Ἡ ταύτιση φρουρίου μὲ μοναστήρι δὲν ἦταν κάτι τὸ ἀσυνήθιστο στὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Ἀγγέλων¹⁵. Ἡ Γαλλικὴ παραλλαγὴ τοῦ

12. *Longnon*, *Chronique*, παρ. 110.

13. *Καλονάρον*, Χρονικόν, σ. 72, στ. 1699 κ.ἑ. *Longnon*, *Chronique*, παρ. 111.

«Οἱ καθαλλάροι καὶ πεζοὶ τὸν πόλεμον ἀρχάσαν
τὰ τριπουτσέτα ἐστήσασιν κ' ἐκεὶ τοὺς ἐσυχνάσαν
ἀπάδειαν οὐκ εἶχασιν ποσῶς εἰς τὰ τειχέα νὰ στήκουν
ἐκεῖνοι γάρ οἱ Κορωνάιοι, ὅπου ἦσαν εἰς τὸ κάστρον»

14. Βυζαντινὴ ἐκκλησία, χτισμένη πρὶν ἀπὸ τὸ 1205, ἐπεσήμανε στό κάστρο ὁ *A. Bon*, *Églises byzantines de Kalamata*, «Actes du VIe Congrès International d'Études Byzantines», Paris 27 Ἰουλίου - 2 Αὐγούστου 1948, τ. Β΄, Paris 1951, σ. 46 κ.ἑ.

15. Κλασικὸ παράδειγμα ὀχυρωμένου μοναστηριοῦ, πού ἦταν συγχρόνως καὶ κάστρο, ἀποτελεῖ ἡ πόλη Βῆρα, κοντὰ στὸν Ἔβρο ποταμὸ. (C. Asdracha, *La region de Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles*, Athen 1976, σ. 126 κ.ἑ.). Τὸ ἴδιο πιθανότατα ἴσχυε καὶ μὲ τὸ βυζαντινὸ κάστρο τοῦ Ἁγιοπορίου (*Κορδῶση*, Ἱστορία, σ. 151, 156, 363 κ.ἑ.).

Χρονικού αναφέρει ότι οι κάτοικοι της Καλαμάτας, μόλις έμαθαν ότι η Κορώνη κυριεύτηκε με τα όπλα, παράδωσαν τό κάστρο με τη θέλησή τους¹⁶, σέ αντίθεση με την 'Ελληνική παραλλαγή στην όποία αναφέρεται ότι τό κάστρο πάρθηκε «άπό σπαθίου».

Οί έπιτυχίες τών Φράγκων ανάγκασαν τούς "Ελληνες τής κεντρικής και τής νότιας Πελοποννήσου νά συγκεντρωθούν, μέ σκοπό νά αντιμετώπισουν τούς εισβολείς σέ άνοιχτή μάχη. Οί "Ελληνες μαχητές προέρχονταν άπό τίς πόλεις Νίκλι και Βελιγοστή τής 'Αρκαδίας, άπό τή Λακεδαίμονα και άπό τά χωριά του Λάκκου Μεσσηνίας. Σ' αυτούς ήρθαν νά προστεθούν και μερικοί Σλάβοι Μηλιγκοί, άπό τήν περιοχή του Ταυγέτου, κι έτσι συγκεντρώθηκαν 4.000 μαχητές, πεζοί και ίππείς. 'Η μάχη έγινε σέ μία άγνωστη θέση, τούς Κηπησκιάνους (Καψικία), «όπου τό κράζουν όνομα στόν Κούντουραν έλαιώνα»¹⁷ και ήταν νικηφόρα για τούς Φράγκους, μολοντί δέν αριθμούσαν πάνω άπό 700 μαχητές, πεζούς και ίππείς. 'Ηταν ή μοναδική μάχη πού έδωσαν οί "Ελληνες έναντίον τών Φράγκων σέ άνοιχτό χώρο και πού έκρινε τήν έκβαση τών πραγμάτων.

"Υστερα άπό τήν άποφασιστική αυτή μάχη, οί ντόπιοι κάτοικοι συμβούλεψαν τόν Γουλ. Σαμπλίτη νά διαλύσει τό στόλο του και νά προχωρήσει πρός τή Βελιγοστή και τό Νίκλι τής κεντρικής Πελοποννήσου, «χώρες προεστές εις όλον τόν Μορέαν», πού βρίσκονταν χτισμένες σέ κάμπο και πού ή κατάληψή τους θά ήταν εύκολη. 'Ο Φράγκος άρχηγός διέλυσε πράγματι τό στόλο του, άφού στό μέλλον θά του ήταν άχρηστος, όσον άφορᾶ όμως τή συνέχιση τών επιχειρήσεων, ό Γοδεφρίδος Βιλλεαρδουίνος είχε τή γνώμη πώς, πριν άνε στό κέντρο τής χερσονήσου, έπρεπε νά ξεκαθαρίσουν μέ τήν 'Αρκαδιά, πού, όπως αναφέραμε, είχαν άποφύγει νά πολιορκήσουν, και μέ τό 'Αράκλοβο. Σχετικά μέ τό τελευταίο φρούριο, είχαμε τήν εύκαιρία νά μνημονεύσουμε ότι ή 'Αραγωνική παραλλαγή του Χρονικού θέτει τήν πολιορκία του στην άρχή τών επιχειρήσεων και μετά τήν κατάληψη του Ποντικόκαστρου, ή 'Ελληνική όμως παραλλαγή του Χρονικού μνημονεύει για πρώτη φορά τό 'Αράκλοβο σ' αυτό τό σημείο, πληροφορώντας μας ότι ήταν πολύ όχυρό φρούριο και ότι ό ύπερασπιστής του, Δοξαπατρής Βουσαράς, ήταν «μέγας στρατιώτης».

'Ο Σαμπλίτης άκολούθησε τή συμβουλή του Βιλλεαρδουίνου κι έτσι οί Φράγκοι κατευθύνθηκαν πρός τήν 'Αρκαδιά και στρατοπέδευαν στόν κάμπο της. 'Ο Σαμπλίτης ζήτησε τήν παράδοση του κάστρου, οί κάτοικοι όμως τής 'Αρκαδίας, έχοντας έμπιστοσύνη στην όχυρότητα του φρουρίου τους, άρνήθηκαν κάθε συνδιαλλαγή. Πράγματι, τό κάστρο, χτισμένο πάνω

16. *Longnon*, *Chronique*, παρ. 113.

17. *Καλονάρου*, *Χρονικόν*, σ. 74, στ. 1723-1724.

στό βράχο, σέ θεμέλια ἀρχαίου ἐλληνικοῦ φρουρίου, ἦταν πολὺ ἰσχυρό¹⁸. Μιά σειρά ἀπὸ μικρότερα βράχια χωρίζει τὶς ὄχυρώσεις τοῦ σέ δύο τμήματα. Τὸ βορινό, μικρότερο ἀλλὰ ψηλότερο, ἀποτελοῦσε τὸ γουλά τοῦ κάστρου. Στὸ τμήμα αὐτὸ δεσπόζει μεγάλος τετράγωνος πύργος, κατασκευασμένος ἀπὸ ἀρχαῖο ὕλικό. Σ' αὐτὸν τὸν πύργο πρέπει νὰ ἀναφέρεται καὶ τὸ Χρονικό, ἀφοῦ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἦταν «δυνατός», φτιαγμένος ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν «Ἑλλήνων»¹⁹. Ὄταν ὁ Σαμπλίτης κατάλαβε ὅτι οἱ κάτοικοι δεν εἶχαν σκοπὸ νὰ παραδώσουν τὸ φρούριο, διέταξε νὰ στήσουν τὶς πολιορκητικὲς μηχανές καὶ νὰ τὸ χτυποῦν ἀπ' ὅλα τὰ μέρη. Ἡ ἐφοδος ἦταν τόσο βίαιη πού οἱ ὑπερασπιστὲς πείστηκαν ὅτι ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀντέξουν καὶ ἀναγκάστηκαν νὰ παραδώσουν τὸ κάστρο, μὲ ἀντάλλαγμα τῆ διατήρηση τῶν περιουσιῶν τους.

Ὁ ἱστορικός Γοδεφρίδος Βιλλεαρδουίνος μνημονεῦει μόνο τὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τῆς Μεσσηνίας, μὲ κορυφαῖο γεγονός τῆ μοναδικῆ μάχη πού ἀναφέρει καὶ τὸ Χρονικό. Μετὰ τὴν ἀναχώρησή τους ἀπὸ τὸ στρατόπεδο τοῦ Βονιφατίου, στό Ναῦπλιο, ἀναφέρει, οἱ δύο Φράγκοι εὐγενεῖς ἔφθασαν στὴ Μεθώνη, ἔχοντας μαζί τους ἑκατὸ περίπου ἰππότες καὶ ἀρκετοὺς ἀκόλουθους. Τῆ στιγμῆ αὐτῆ ὁ Βιλλεαρδουίνος ἐμφανίζει στὴ σκηνή ἕνα ἄλλο πρόσωπο, τὸν Μιχαήλ Δούκα Κομνηνὸ (Μιχάλη, ὅπως τὸν ὀνομάζει), ἡγεμόνα τοῦ νεοσύστατου ἐλληνικοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου²⁰. Ὁ Μιχαήλ, μόλις πληροφορήθηκε ὅτι οἱ εἰσβολεῖς διέθεταν πολὺ λίγο στρατό, συγκέντρωσε ὅσους ἄντρες μποροῦσε καὶ ἀποφάσισε νὰ τοὺς ἐπιτεθεῖ, μὲ τὴν

18. Γιά τὸ φρούριο τῆς Ἀρκαδιᾶς, *Andrews, Castles*, σ. 84 κ.ἔ. *Bon, Morée*, σ. 669-670. *Σφηκοπούλου*, Κάστρα, σ. 311 κ.ἔ.

19. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 76, στ. 1773 κ.ἔ.

«διατὶ τὸ κάστρον κοίτεται ἀπάνω γάρ στό σπήλαιον
κ' εἶχαν καὶ πύργον δυνατὸν ἀπὸ γάρ τῶν Ἑλλήνων»
σωτάρχειον εἶχαν δυνατὴν, ἤλπιζαν νὰ βαστάξουν
τὴν μάχην καὶ τὸν πόλεμον, νὰ μὴ παραδοθοῦσιν».

Ἡ Γαλλικὴ παραλλαγή (*Longnon, Chronique*, παρ. 115) ἀναφέρει ὅτι οἱ Φράγκοι κατέλαβαν τὸν «μυῦργο» τῆς Ἀρκαδιᾶς. Ὡς σήμερα «μυῦρκος» ὀνομάζεται στὴν πόλη ἡ συνοικία κάτω ἀπὸ τὸ κάστρο καὶ γύρω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου (*D. Georgacas - W. McDonald, Place - names of Southwest Peloponnesus*, Athens 1967, ap. 6624).

20. *Villehardouin, Conquête*, παρ. 301. Ὁ Μιχαήλ ἦταν νόθος γιὸς τοῦ σεβαστοκράτορα Ἰωάννη Κομνηνοῦ Δούκα. Πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 1204 γνωρίζουμε πολὺ λίγα γιὰ τὸ πρόσωπό του. Μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλης, ἀκολοῦθησε τὸν Βονιφάτιο Μομφερρατικό, κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ τελευταίου στὴν ἀνατολικὴ Ἑλλάδα, σύντομα ὁμως τὸν ἐγκατέλειψε καὶ κατευθύνθηκε πρὸς τὴν Ἡπειρο. Σύμφωνα μὲ τὸ Βίο τῆς δσίας Θεοδώρας (*Ἰώβ* ἱερομονάχου, Βίος, ὅ.π., σ. 43), ὁ Μιχαήλ πῆγε στὴν Ἡπειρο προσκαλεσμένος ἀπὸ τὸν διοικητὴ τῆς Συναχερεῖμ, πού στό μεταξύ δολοφονήθηκε ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους του. Φθάνοντας ὁ Μιχαήλ στὴν Ἡπειρο, τιμώρησε τοὺς δολοφόνους τοῦ Συναχερεῖμ καὶ πῆρε ὡς σύζυγο τὴ χήρα γυναῖκα του (*Bl. Nicol, Despotate*, σ. 13, μετάφρ. Λεύκα, σ. 15, 16. Πρβλ. *Villehardouin, Conquête*, παρ. 301).

πεποίθηση, ότι θά τούς νικήσει. Οί Φράγκοι αναγκάσθηκαν νά αφήσουν τή Μεθώνη καί νά βαδίσουν πρός τό έσωτερικό, πιθανότατα βορειοανατολικά, όπου καί συνάντησαν τό στρατό τοῦ Μιχαήλ ὕστερα ἀπό μιᾶς μέρας δρόμο. Μολονότι οί Φράγκοι ἀριθμοῦσαν τό ἕνα δέκατο τῶν δυνάμεων τῶν Ἑλλήνων (πεντακόσιοι πρός πέντε χιλιάδες), κέρδισαν τή μάχη καί γύρισαν θριαμβευτικά στή Μεθώνη, φέρνοντας μαζί τους ὅσα λάφυρα καί ἄλογα ἔμειναν στό πεδίο τοῦ ἀγώνα²¹. Μετά τή λαμπρή νίκη τους οί Φράγκοι κατευθύνθηκαν πρός τήν Κορώνη, τήν ὁποία πολιορκήσαν καί κατέλαβαν. Ὁ Γουλιέλμος Σαμπλίτης, ὕστερα ἀπό τήν ὀχύρωση τῆς σημαντικῆς αὐτῆς πόλης, τήν ὁποία παραχώρησε στόν συναγωνιστή του Γοδεφρίδο Βιλλεαρδουίνο, προώθησε τίς δυνάμεις του στήν Καλαμάτα, ἡ ὁποία, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι ἀναφέρει τό Χρονικό τοῦ Μορέως, ἦταν ὠραιότατο καί ἰσχυρότατο κάστρο. Ἐδῶ οί Φράγκοι βρῆκαν μεγάλη ἀντίσταση καί ἀναγκάστηκαν νά πολιορκοῦν τό φρούριο γιά πολλές μέρες, ὡς ὅτου τελικά τό κατέλαβαν. Ἡ πτώση τῆς Καλαμάτας εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ὑποταγή μεγάλου μέρους τῶν Ἑλλήνων τῆς γύρω περιοχῆς.

Ὁ ἱστορικός Νικήτας Χωνιάτης²² περιγράφει συνοπτικότερα τήν πορεία τοῦ φραγκικοῦ στρατοῦ στήν Πελοπόννησο, διανθίζοντας τό λόγο του μέ ρητορικά στοιχεῖα, μέσα ἀπό τά ὁποία μποροῦμε νά διακρίνουμε ὅτι, μετά τήν κατάληψη τῆς Κορίνθου καί τοῦ Ἄργους, οί Φράγκοι ἀπέφυγαν νά προχωρήσουν νότια, πρός τήν Λακωνία, γιατί γνώριζαν ὅτι ἐκεῖ θά βροῦν ἰσχυρή ἀντίσταση. Ἔτσι λοιπόν κατευθύνθηκαν πρός τήν Ἀχαΐα καί στή συνέχεια νότια, πρός τή Μεσσηνία (Μεθώνη καί Πύλο), περιοχές πού ἔπесαν εὐκολότατα στά χέρια τους.

Τά προβλήματα πού δημιουργοῦνται μετά τήν παράθεση τῆς περιγραφῆς τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων ἀπό τίς πηγές εἶναι πολλά, ἀφοῦ οί δύο λεπτομερέστερες ἀπ' αὐτές, τό Χρονικό καί ὁ Βιλλεαρδουίνος, περιγράφουν διαφορετικά τά γεγονότα. Τό πρῶτο πρόβλημα πού παρουσιάζεται εἶναι ἡ δράση τοῦ Βιλλεαρδουίνου στή δυτική Πελοπόννησο, ὡς τό χρονικό ἐκείνο σημεῖο πού τήν ἐγκατέλειψε γιά νά μεταβεῖ στό Ναύπλιο. Μεγαλύτερα προβλήματα παρουσιάζονται ὕστερα ἀπό τή συνάντηση τῶν δύο Φράγκων εὐγενῶν, ἀφοῦ τό Χρονικό μνημονεύει ὅτι ἡ κατάκτηση ἄρχισε ἀπό βόρεια, ἐνῶ ὁ Βιλλεαρδουίνος ἀρχίζει τήν ἀφήγησή του ἀπό τή Μεθώνη. Ἔτσι, εἶναι δύσκολο νά παρακολουθήσουμε τήν πορεία τοῦ φραγκικοῦ στρατοῦ. Ἄρχισε ἀπό τή Μεθώνη, ἢ μήπως ὁ Βιλλεαρδουίνος διάλεξε νά μᾶς περιγράψει μόνο ἕνα μέρος τῶν γεγονότων στή Μεσσηνία, ὅπου ἔγινε καί ἡ μοναδική σέ ἀνοιχτό ἔδαφος μάχη; Ἀκόμη καί ἀνάμεσα στίς παραλλαγές τοῦ Χρονικοῦ ὑπάρχουν διαφορές πού δυσκολεύουν περισ-

21. *Villehardouin, Conquête*, παρ. 328 κ.έ.).

22. *Χωνιάτης, Ἱστορία*, σ. 610.

σότερο τὰ πράγματα. Πολλὰ ἐρωτηματικά παραμένουν γύρω ἀπὸ τὰ γεγονότα πού συνδέονται μὲ τὴ μοναδική μάχη τῆς Μεσσηνίας. Πού ἔγινε ἡ μάχη, πότε ἔγινε, ποιός ἦταν ὁ ἀρχηγός της καὶ ποιοὶ τὴν ὑποστήριξαν εἶναι ἐρωτήματα πού μένουν ἀκόμη ἀναπάντητα. Ἐδῶ θὰ προσπαθήσουμε νὰ δώσουμε μιὰ ἀπάντηση, παίρνοντας τὰ πράγματα μὲ τὴ σειρά.

β') Ἡ ἄφιξη τοῦ Βιλλεαρδουίνου στὴ δυτικὴ Πελοπόννησο, πρὶν ἀπὸ τὴν κάθοδο τοῦ Βονιφάτιου

Ὁ ἱστορικός Βιλλεαρδουίνος εἶναι ὁ μόνος πού μνημονεύει τὴν ἄφιξη τοῦ ἀνεπιού του Γοδεφρίδου στὴ Μεθώνη, μὲ πλοῖο, καὶ τὴν παραμονή του στὴ δυτικὴ Πελοπόννησο, τὸ χειμῶνα τοῦ 1204-5²³. Προτιμοῦμε τὴν εἶδηση αὐτὴ τοῦ Λατίνου χρονογράφου ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, πού ἀναφέρει ὅτι ὁ Βιλλεαρδουίνος ἔφτασε στὴν Πελοπόννησο ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ Ἴσθμου, μαζί μὲ τὸν Βονιφάτιο. Δυστυχῶς ὅμως οἱ πληροφορίες τοῦ Βιλλεαρδουίνου εἶναι γενικὲς καὶ ἀόριστες καὶ δὲ γνωρίζουμε οὔτε τὸ ὄνομα τοῦ Ἑλληνα ἄρχοντα πού συνεργάστηκε μαζί του, οὔτε τὴν περιοχὴ πού κατέλαβαν²⁴, οὔτε, ἂν, μετὰ τὴν «προδοσίαν» τοῦ γιοῦ τοῦ Ἑλληνα ἄρχοντα, ἔμεινε κανένα ἀπὸ τὰ κάστρα πού εἶχαν καταλάβει οἱ δύο σύμμαχοι στὰ χέρια τῶν Φράγκων. Ἡ ἔλλειψη στοιχείων καθιστᾷ ἀδύνατη τὴν ἀπάντηση στὰ δύο τελευταῖα ἐρωτήματα, πού μᾶς ἐνδιαφέρουν περισσότερο, ἂν συγκρίνουμε ὅμως τίς ἀφηγήσεις τῶν παραλλαγῶν τοῦ Χρονικοῦ μὲ ἐκείνη τοῦ Βιλλεαρδουίνου, μποροῦμε νὰ σημειώσουμε γιὰ τὰ γεγονότα τῆς κατάκτησης τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου τὰ ἑξῆς: Ὅπως εἶχαμε τὴν εὐκαιρίαν νὰ δοῦμε, σύμφωνα μὲ τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως, ἡ κατάκτηση τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς Φράγκους ἄρχισε ἀπὸ τὸ δυτικὸ μέρος τῆς χερσονήσου μὲ τὸν Γουλιέλμο Σαμπλίτη, πού ἔφτασε ἐκεῖ μὲ πλοῖα. Κατόπιν ἡ κατάκτηση διακόπηκε, ἐπειδὴ ὁ Σαμπλίτης ἀναχώρησε γιὰ τὴν Κόρινθο, καὶ ξανάρχισε λίγους μῆνες ἀργότερα μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Βιλλεαρδουίνου, πού εἶχε στό μεταξύ φθάσει στὴν Πελοπόννησο μαζί μὲ τὸν Βονιφάτιο. Χωρίζεται δηλ. ἡ κατάληψη τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου σὲ δύο φάσεις: στὴν πρώτη, ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Σαμπλίτη, καὶ στὴ δεύτερη —τὴν εὐρύτερη— ὑπὸ τὴν ἡγεσία καὶ τῶν δύο Φράγκων εὐγενῶν. Σύμφωνα μὲ τὴν

23. Ἀπὸ τοὺς νεότερους ἱστορικούς πού περιγράφουν τὸ γεγονός βλ. *Μίλλερ*, Ἱστορία, σ. 58 κ.ἑ. *Longnon*, Empire, σ. 72. *J. Longnon*, Recherches sur la vie de Geoffroy de Villehardouin, Paris (1939), σ. 30. *Bon*, Morée, σ. 56 κ.ἑ. *Loeneriz*, Origines, σ. 379 κ.ἑ.

24. Ὁ *Longnon*, Empire, σ. 72, ὑποθέτει ὅτι οἱ δύο σύμμαχοι κυρίευσαν ὁλόκληρη τὴν ἄτικτὴν Πελοπόννησο. Ὑποθέτει ἐπίσης ὅτι ὁ Ἑλληνας ἄρχοντας ἦταν ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός. Βλ. καὶ *D. Nicol*, The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) 1100-1460, *Dumbarton Oaks* 1968, σ. 7 σημ. 15.

ἀφήγηση τοῦ Βιλλεαρδουίνου, τὰ πράγματα δὲν ἀλλάζουν καὶ πολύ, ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι ὁ ὁμώνυμος ἀνεπιός του, πού ἄρχισε τὴν κατάληψη τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τὴ Μεθώνη, ἔφτασε ἐπίσης ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ ὅτι ἡ κατάκτηση, μετὰ τὴν ἐσπευσμένη ἀναχώρησή του γιὰ τὸ Ναύπλιο, χωρίζεται ἐπίσης σὲ δύο φάσεις. Ἡ διαφορὰ ἐγκείται στὴν ἀλλαγὴ τοῦ ρόλου τῶν πρωταγωνιστῶν, στό διαφορετικὸ σημεῖο ἀπόβασης καὶ στίς διαφορετικὲς συνθήκες κατάκτησης. Δὲν ἀποκλείεται λοιπόν ἡ ἀπόβαση τοῦ Σαμπλίτη, πού περιγράφεται στό πολύ μεταγενέστερο Χρονικό, νὰ εἶναι ὁ ἀπόηχος τῆς ἀφίξης τοῦ Γοδεφρίδου Βιλλεαρδουίνου στὴ δυτικὴ Πελοπόννησο.

Σύμφωνα μὲ τὸν ἱστορικὸ Βιλλεαρδουίνο, μετὰ τὴν ἐξέγερση τῶν Ἑλλήνων τῆς Δυτ. Πελοποννήσου, ὁ Γοδεφρίδος ἀναγκάστηκε νὰ πάρει μαζί του ὅσους ἰππότες μπορούσε καὶ ὕστερα ἀπὸ ἕξι ἡμερῶν πορεία μέσα σὲ ἐχθρική χώρα νὰ φτάσει στό στρατόπεδο τοῦ Βονιφατίου, στό Ναύπλιο²⁵. Τοῦτο σημαίνει ὅτι στὴ Μεθώνη ἄφησε ἓνα τμήμα τῶν ἀνδρῶν του, ἴσως τὸ μεγαλύτερο, τοὺς ὁποίους καὶ ξαναβρῆκε, ὅταν ἀργότερα ἐπέστρεψε ἐκεῖ, μὲ συνοδεία τὸν Γουλιέλμο Σαμπλίτη; Τὰ τεῖχη τῆς Μεθώνης, σύμφωνα με τὸν Βιλλεαρδουίνο, ἦταν γκρεμισμένα, —τὸ ἴδιο ἀναφέρεται ὅπως εἶδαμε καὶ στό Χρονικό τοῦ Μορέως²⁶— καὶ ἐπισκευάστηκαν ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Φράγκους, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή τους, ὅταν ἔμαθαν ὅτι ἔρχεται ἐναντίον τους ἑλληνικὸς στρατός, μὲ σκοπὸ νὰ ἀφήσουν ἐκεῖ τίς ἀποσκευές τους καὶ τοὺς ἄνδρες πού ἦταν ἐλαφρὰ ὀπλισμένοι²⁷. Ἐὰν δεχτοῦμε ὅμως ὅτι ὡς ἐκείνη τὴ στιγμή ἡ Μεθώνη ἦταν ἀνοχύρωτη, πρέπει ἐπίσης νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἦταν πολύ δύσκολο νὰ μείνει ἐκεῖ ἓνας μικρὸς ἀριθμὸς ἀνδρῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀπουσίας τοῦ Βιλλεαρδουίνου, ὅταν μάλιστα οἱ ντόπιοι εἶχαν ἐξεγερθεῖ ἐναντίον τους.

Ἄγνωστη παραμένει καὶ ἡ πορεία τοῦ Βιλλεαρδουίνου ἀπὸ τὴ Μεθώνη ὡς τὸ Ναύπλιο. Ὁ συντομότερος δρόμος πού ἔβωνε τίς δύο πόλεις ἦταν ἐκεῖνος πού περνοῦσε, ὅπως περίπου καὶ σήμερα, ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Πελοπόννησο καὶ αὐτόν ἔπρεπε νὰ πάρουν ὁ Βιλλεαρδουίνος καὶ οἱ ἰππότες του. Ἡ ἀπόσταση αὐτὴ καλύπτεται ἀπὸ ἓναν ἰπέα σὲ τρεῖς περίπου μέρες²⁸,

25. *Villehardouin*, *Conquête*, παρ. 326 «a tant de gent com il pot avoir, s'en vait contre lui, et chevauche per mult grant peril bien VI journées par mi la terre; et vint à l'ost...».

26. *Καλονάρου*, *Χρονικόν*, σ. 72, στ. 1692 κ.έ.

«τό κάστρον ἠῦραν ἔρημον, ὄλο ἦτον χαλασμένο·
τό εἶχασιν χαλάσασιν ὀμπρός οἱ Βενετικοί...».

27. *Villehardouin*, *Conquête*, παρ. 329 «Et quant cil oient dire que il venoit, si horderent Mouton, qui de lonc tens ere abatue et il laisserent lor hernois et lor menue gent».

28. Ἐὰν ὑπολογίσουμε ὅτι ἓνας ἰπέας διανύει σὲ μιά μέρα 60 ὡς 70 περίπου χιλιόμετρα. Πρβλ. *Villehardouin*, *Conquête*, παρ. 302, ὅπου ἡ ἀπόσταση Κωνσταντινούπολης - Θεσσα-

ὁ Βιλλεαρδουίνος ὅμως χρειάστηκε διπλάσιο χρόνο. Ἐπομένως, ὁ Φράγκος εὐγενής ἢ πρέπει νὰ βρῆκε μεγάλες δυσκολίες καὶ νὰ συγκρούστηκε μέ τίς κατά τόπους φρουρές, ἢ τὸ πιθανότερο, νὰ πῆρε τὸν περιφερειακὸ δρόμο, μέσω Πάτρας καὶ Κορίνθου, πού ἦταν περίπου διπλάσιος σέ μήκος, ἀλλὰ ὀμαλότερος²⁹. Στὴ δεύτερη περίπτωση θὰ ἀπέφευγε νὰ περάσει μέσα ἀπὸ στενά καὶ ἀπὸ περιοχές ὅπου οἱ κάτοικοι ἦταν πολεμικότεροι ἀπὸ ἐκείνους τῶν πεδινῶν ἐκτάσεων. Ἐξάλλου ὁ περιφερειακὸς δρόμος πού περνοῦσε ἀπὸ τὴ δυτικὴ Πελοπόννησο πρέπει νὰ τοῦ ἦταν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος γνωστός. Ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα ὡς τὴν Κόρινθο ἦταν παραλιακός καὶ στὴ συνέχεια, τὸ πῶς ἐπικίνδυνον σημεῖο τοῦ τμήματος Κορίνθου-Ἄργους, τὸ στενὸ τοῦ Ἁγιοιορίου, κατεχόταν ἤδη ἀπὸ τοὺς Φράγκους³⁰.

Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὁ Βιλλεαρδουίνος, μετὰ τὴν κατάληψη ἑνὸς ἀρκετὰ μεγάλου τμήματος τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου, νὰ εἶχε ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴ βάση του, τὴ Μεθώνη, καὶ νὰ κατέφυγε στὸ στρατόπεδο τοῦ Βονιφατίου, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν πλούσια περιοχὴ τῆς ΒΔ Πελοποννήσου. Σύμφωνα μετὰ τὸν ἱστορικὸ Βιλλεαρδουίνο, ὅταν ὁ Φράγκος εὐγενής συνάντησε τὸν Σαμπλίτη, στὸ Ναύπλιο, καὶ τοῦ πρότεινε νὰ κατακτήσουν μαζί τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς χερσονήσου, τὸν πληροφόρησε ὅτι ἐρχόταν ἀπὸ τὸν «Μορέα» καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν Μεθώνη³¹. Ἴσως, λοιπόν, ὁ Βιλλεαρδουίνος εἶχε κατακτήσει τὴν περιοχὴ ἐκείνη γιὰ τὴν ὁποία τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὴν κατέλαβε ὁ Σαμπλίτης πρὶν προχωρήσει γιὰ τὴν Κόρινθο.

γ') Ἡ πορεία τοῦ φραγκικοῦ στρατοῦ ἀπὸ τὴν Πάτρα ὡς τὴν Κορώνη καὶ τὴν Καλαμάτα. Ἡ θέση καὶ ἡ πολιορκία τοῦ Ἀρακλόβου

Μεγαλύτερες δυσκολίες παρουσιάζονται στὴν παρακολούθηση τῆς πορείας πού ἀκολούθησαν οἱ Φράγκοι, κατὰ τὴν κατάληψη τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου. Ἡ Ἑλληνικὴ καὶ ἡ Γαλλικὴ παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ ἀναφέρουν ὅτι ὁ φραγκικὸς στρατός ἀπὸ τὴν Κόρινθο κατευθύνθηκε στὴν Πάτρα καὶ στὴ συνέχεια στὴν Ἀνδραβίδα, στὸ Ποντικὸκαστρο³², στὴν

λονίκης, περίπου τετραπλάσια ἀπὸ τὴν ἀπόσταση Μεθώνης-Ναυπλίου, καλυπτόταν σέ 12 μέρες.

29. Ὁ *Χέρτσβεργ*, Ἱστορία, τ. Β', σ. 38, πιστεύει ὅτι ὁ Βιλλεαρδουίνος ἀκολούθησε τὸν παραλιακὸ δρόμο.

30. Ὁ Βιλλεαρδουίνος ἀναφέρει ὅτι πέρασαν διὰ μέσου τῆς χώρας «μέ μεγάλο κίνδυνον».

31. *Villehardouin*, *Conquête*, παρ. 327 «je viens d'une terre qui mult est riche, que on appelle la Moree». Στὴν περίπτωση αὐτῆ, ἂν ἄφησε στρατιῶτες πίσω, ἴσως νὰ ἔμειναν σέ κάστρα τῆς ΒΔ Πελοποννήσου πού μπόρεσε νὰ κρατήσει, ὕστερα ἀπὸ τὴν «προδοσίαν» τοῦ γιοῦ τοῦ Ἑλληνα ἄρχοντα (παρ. 327).

32. Τὸ Ποντικὸκαστρο μνημονεύεται μόνο στὴν Ἑλληνικὴ παραλλαγή. Στὴ Γαλλικὴ μνημονεύεται τὸ λιμάνι τοῦ Ἁγίου Ζαχαρία (Γλαρέντζα) (παρ. 110).

Ἄρκαδιά (πού δέν καταλείφθηκε) στήν Πύλο (Πόρτο Τζόνκ)³³, στή Μεθώνη, στήν Κορώνη καί στήν Καλαμάτα. Στή συνέχεια μνημονεύονται ἡ μάχη πού ἔγινε στόν «Κούντουραν ἔλαιώνα», ἡ κατάληψη τῆς Ἄρκαδιᾶς καί τό ὄνομα τοῦ Ἄρακλόβου. Στήν Ἀραγωνική παραλλαγή ἡ πορεία εἶναι περίπου ἡ ἴδια, ἡ πολιορκία ὅμως τοῦ Ἄρακλόβου τοποθετεῖται περίπου στήν ἀρχή, μετά τό Ποντικόκαστρο, καί ὄχι στό τέλος τῶν ἐπιχειρήσεων. Ὅπως καί στή Γαλλική παραλλαγή, τό ἐπεισόδιο τῆς μοναδικῆς μάχης στόν Κούντουρα ἔλαιώνα παραλείπεται. Ὁ Βιλλεαρδουίνος, πού, ὅπως ἀναφέραμε, εἶναι πιά ἀξιόπιστη πηγή ἀπό τό Χρονικό, μεταφέρει τούς Φράγκους ἀπευθείας στή Μεθώνη, ἀμέσως ἔπειτα ἀναφέρει τή μάχη μέ τόν ἡγεμόνα τῆς Ἠπείρου Μιχαήλ Δούκα καί στή συνέχεια τήν κατάληψη τῆς Κορώνης καί τῆς Καλαμάτας. Τέλος, ὁ Νικητάς Χωνιάτης, μετά τήν Κόρινθο, ἀναφέρει ἀπλῶς ὅτι οἱ Φράγκοι κατευθύνθηκαν πρὸς τήν Ἀχαΐα καί τή Μεσσηνία.

Τό πρόβλημα εἶναι ἂν ἡ φραγκική κατάκτηση ἄρχισε ἀπό τήν Πάτρα, ὅπως ἀναφέρει τό Χρονικό, ἢ ἀπό τή Μεθώνη, ὅπως φαίνεται ὅτι ἀναφέρει ὁ ἱστορικός Βιλλεαρδουίνος. Οἱ περισσότεροι ἀπό τούς νεότερους μελετητές ἀποδέχονται τήν πορεία πού ὀρίζεται στό Χρονικό³⁴ καί ἐλάχιστοι ἀναφέρουν ὅτι οἱ Φράγκοι, μετά τό Ναύπλιο, κυριεύσαν πρῶτα τή Μεθώνη³⁵. Εἰδικά ὁ Loenertz ὑποστηρίζει τήν δεύτερη ἐκδοχή ὄχι μόνο γιατί ὁ Βιλλεαρδουίνος ἔπρεπε νά συναντήσει τούς στρατιῶτες πού εἶχε ἀφήσει στή Μεθώνη, ἀλλά καί γιατί αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη νά προσδιοριστεῖ ποῖος ἔθεσε στή διάθεση τῶν Φράγκων τά πλοῖα πού χρησιμοποιήσαν κατά τίς ἐπιχειρήσεις τους στή δυτική Πελοπόννησο. Δέχεται λοιπόν ὅτι ὁ στόλος δέν μπορούσε νά εἶναι βενετικός —οἱ Βενετοὶ μόλις τό 1209 ἦρθαν σέ συμφωνία μέ τόν Βιλλεαρδουίνο— ἀλλά γενουατικός, ἀφοῦ γνωρίζουμε ὅτι οἱ Γενουάτες βρῖσκονταν ἤδη στή Μεθώνη. Ἡ συνεργασία τῶν Φράγκων μέ τούς Γενουάτες, συνεχίζει, εἶχε ὡς συνέπεια νά ἐνταθοῦν οἱ σχέσεις Βενετῶν-Σταυροφόρων καί οἱ πρῶτοι νά ἀποσπάσουν λίγο ἀργότερα (1206-7)

33. Μνημονεύεται μόνο στή Γαλλική παραλλαγή.

34. *Buchon*, *Histoire*, σ. 44, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἦταν δύσκολο στους Φράγκους νά περάσουν ἀπό τίς διόδους τῶν βουνῶν τῆς Ἄρκαδιᾶς. (Πρβλ. *J.A.C. Buchon*, *Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française aux XIIIe, XIVe et XVe siècles dans les provinces démembrées de l'empire grec à la suite de la quatrième croisade*, μέρ. Α', Paris 1811, σ. 75, ὅπου ἀναφέρει ὅτι πέρασαν ἀπό τή Λακωνία καί τήν Ἄρκαδιά, παρανοώντας τό ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ Χωνιάτη. *Hopf*, *Geschichte*, σ. 147. *Rodd*, *Princes*, σ. 108 κ.ἑ. *Σ. Λάμπρου*, Ἱστορία, σ. 205 κ.ἑ. *Μίλλερ*, Ἱστορία σ. 59 κ.ἑ. *Setton*, *Papacy*, σ. 25 κ.ἑ. *K. Setton*, *The Latins in Greece and the Aegean from the Fourth Crusade to the End of the Middle Ages*: «*The Cambridge Medieval History*» τόμ. 4', μέρ. Α', Cambridge, 1966 (καί ἔκδ. Var. Reprints) σ. 390. *Longnon*, *Empire*, σ. 73 κ.ἑ. *Bon*, *Morée*, σ. 59 κ.ἑ. *N. Cheetham*, *Med. Greece*, δ.π., σ. 61 κ.ἑ.

35. *C. Du Fresne du Cange*, *Histoire*, δ.π., σ. 58. *J. A.C. Buchon*, *Recherches et matériaux*, δ.π., σ. 75. *Loenertz*, *Origines*, σ. 386-387.

τῆ Μεθώνη καί τήν Κορώνη ἀπό τούς δευτέρους³⁶. Ὑποστηρίζει, λοιπόν ὁ Loenertz ὅτι μετὰ τήν ἀφίξή τους στή Μεθώνη, τῆ μάχη μέ τόν Μιχαήλ Ἄγγελο Δούκα καί τήν κατάληψη τῆς Κορώνης καί τῆς Καλαμάτας, Φράγκοι καί γενονατικά πλοῖα ἔφθασαν βόρεια ὡς τήν Πάτρα, καί ἀπό ἐκεῖ προχώρησαν σιγά-σιγά νότια, κυριεύοντας ὅσα φρούρια συναντοῦσαν στό δρόμο τους. Ἔτσι, στήν περαιτέρω ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων, συμφωνεῖ μέ τό Χρονικό τοῦ Μορέως καί ἐξηγεῖ «τή γέννηση τῆς μυθικῆς παράδοσης, πού θέλει νά ἀρχίζει ἡ κατάκτηση τοῦ Μορέως μέ τήν κατάληψη τῆς Πάτρας, ὅπου ὁ Γουλιέλμος Σαμπλίτης ξεμπάρκαρε τό Μάη (1205;) μέ προέλευση τῆ Βενετία». Ὡστόσο πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι στό ἴδιο τό Χρονικό ἡ κάθοδος αὐτῆ τῶν Φράγκων διακόπτεται στήν Ἄνδραβίδα καί συνεχίζεται ἀργότερα, μετὰ τήν ἐπάνοδο τῶν Σταυροφόρων ἀπό τήν πολιορκία τῶν φρουριῶν τοῦ Σγουροῦ.

Ἡ χρήση γενονατικοῦ στόλου ἀπό τούς Φράγκους εἶναι πολύ πιθανή, ἡ πρώτη ὅμως ἀπορία πού δημιουργεῖται, ὅπως ἐξάλλου καί ὁ ἴδιος ὁ Loenertz παρατηρεῖ³⁷, εἶναι γιατί οἱ Σταυροφόροι δέν ἄρχισαν τήν κατάκτηση ἀπό νότια πρὸς τά βόρεια, ἀλλά χρειάστηκε νά πᾶνε πρῶτα στήν Πάτρα. Ἡ ἀποδοχή τῆς ἄποψης ὅτι ἡ κατάκτηση τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου ἄρχισε ἀπό τῆ Μεσσηνία σημαίνει ἢ ὅτι οἱ Φράγκοι πέρασαν μέσα ἀπό τήν ὀρεινὴ κεντρικὴ Πελοπόννησο, πράγμα, πού ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, δέν ἦταν τόσο εὐκόλο³⁸, ἢ, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τό κείμενο τοῦ Βιλλεαρδουίνου, ὅτι πέρασαν ἀπό τήν Ἀχαΐα, χωρὶς νά κυριεύσουν τήν Πάτρα καί τά ἄλλα κάστρα τῆς δυτ. Πελοποννήσου ὡς τῆ Μεθώνη. Σ' αὐτό τό σημεῖο, ἀποφασιστικῆς σημασίας εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Χωνιάτη. Ὁ Βυζαντινός ἱστορικός δέ λαμβάνεται ὑπόψη ἀπό τούς νεότερους μελετητές, καί ὁ σπουδαιότερος λόγος εἶναι τό ρητορικό του ὕφος, πού ἐπιπλέον σ' αὐτό τό χωρίο εἶναι διανθισμένο μέ στοιχεῖα ἀπό τῆ μυθολογία⁴⁰. Καί ὅμως ἡ ἀφήγηση τοῦ Χωνιάτη ὡς τό σημεῖο ὅπου ἀναφέρει τό μῦθο γιά τόν Ἄλφειο

36. Loenertz, Origines, σ. 385 κ.ἐ. Πρβλ. Bon. Morée, σ. 66. Ὁ J.A.C. Buchon, Recherches et matériaux, ὁ.π., σ. 76, προωθεῖ τούς Φράγκους ἀπό τῆ Μεσσηνία πρὸς τήν περιοχὴ τῆς Πάτρας, ὅπου νομίζει ὅτι ἔγινε καί ἡ μάχη μέ τόν Μιχαήλ. Μετὰ τό τέλος τῆς μάχης, ἀναφέρει, ἄρχισε καί ἡ κατάληψη τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου ἀπό τήν κοντινὴ Πάτρα.

37. Loenertz, Origines, σ. 387 «On peut s'etonner qu'ils n'aient pas commencé par le Sud, pour remonter vers le Nord».

38. Πρβλ. Buchon, Histoire, σ. 44.

39. Παρ. 328, ὅπου, πρὶν φθάσουν στή Μεθώνη, τούς παρουσιάζει νά περνοῦν μέσα ἀπό τήν περιοχὴ τοῦ «Μορέως», τῆς δυτικῆς δηλ. πεδινῆς Πελοποννήσου.

40. Πρβλ. Villehardouin. Conquête, σ. 133, σημ. 3, ὅπου ὁ ἐκδότης Faral σημειώνει γιά τόν Χωνιάτη: «Ce qu'il ajoute de la prise de Corinthe, d'Argos, de Méthone et de Pyle, semble relever de la rhétorique plutôt que de l'histoire».

είναι σαφής: Μετά τή διάλυση του ρωμαϊκού στρατού στον Ίσθμό και τήν άφιξη του στην Κόρινθο και στο ΎΑργος ο φραγκικός στρατός, επειδή έβλεπε μέ φόβο τούς Λάκωνες, προσέβαλε πρώτα τήν Άχαΐα, και από εκεί κατευθύνθηκε προς τή Μεθώνη και τήν Πύλο, πατρίδα του Νέστορα⁴¹. Βλέπουμε λοιπόν ότι ο Χωνιάτης, μετά τήν κατάληψη τής Κορίνθου και του ΎΑργους, δέν παρουσιάζει άπλως τούς Φράγκους νά προωθούνται μόνο, αλλά και νά προσβάλλουν τήν Άχαΐα. Έπίσης ο Βυζαντινός ιστορικός έξηγηί και γιά ποιό λόγο οί Φράγκοι δέν προχώρησαν νότια· τούς σταμάτησε ο φόβος πού τούς προξενούσαν οί Λάκωνες. Και ο φόβος αυτός, όπως θά έχουμε τήν εύκαιρία νά διαπιστώσουμε πιά κάτω, δέν ήταν άδικαιολόγητος.

Πρέπει έπομένως νά δεχτούμε ότι ή αφήγησή του Βιλλεαρδουίνου είναι άνακριβής; Έχουμε τή γνώμη, ότι, όταν μετά τήν αναχώρησή τους από τό Ναύπλιο, ο Βιλλεαρδουίνος παρουσιάζει τόν άνεπιστό του και τόν Γουλιέλμο Σαμπλίτη νά βρίσκονται στή Μεθώνη, τούτο δέ σημαίνει άναγκαστικά ότι οί Φράγκοι άρχισαν τίς επιχειρήσεις τους από τό σημείο αυτό. Είναι πιθανό νά πρόσβαλαν τά φρούρια τής δυτικής Πελοποννήσου και στή συνέχεια νά προχώρησαν προς τή Μεθώνη, και ο Βιλλεαρδουίνος νά μήν τό αναφέρει⁴². Ό Φράγκος ιστορικός μνημονεύει μόνο δύο έπεισόδια από τίς πολεμικές επιχειρήσεις των Λατίνων στην άνατολική Έλλάδα και στην Πελοπόννησο, πού τά θεωρεί άσφαλως τά σπουδαιότερα· τίς επιχειρήσεις στα δύο σημαντικότερα κάστρα του Σγουρου (Κόρινθος, Ναύπλιο), όπου έγινε και ή συνάντηση των δύο μελλοντικών κυριών του Μορέως, και τίς επιχειρήσεις στην Μεσσηνία, όπου έγινε ή μοναδική, εύνοική γιά τούς Φράγκους μάχη, σέ άνοιχτό έδαφος, πού έκρινε, τελικά, και τήν έκβαση. Τήν κάθοδο των Φράγκων μέσω τής Πάτρας και τής Άνδραβίδας δέν τήν αναφέρει, όπως δέν αναφέρει και πολλά άλλα περιστατικά του πολέμου.

Φαίνεται λοιπόν πως οί Φράγκοι άρχισαν τήν κατάκτηση από τήν Πάτρα, δηλ. από τά βόρεια προς τά νότια και όχι από τή Μεθώνη. Πού βρέθηκαν όμως τά πλοία πού σύμφωνα μέ τό Χρονικό είχαν οί Σταυροφόροι,

41. Χωνιάτης, σ. 610. « Άλλά τί; προφθάνει μου τόν λόγον τό βάρβαρον και του πτερου της ιστορίας ταχυπετέτερον φέρεται και ούδέ πη ως αντίξουν επέχεται. ή μέν γάρ έτι προνομεύον αυτό τάς Θήβας και χειρούμενον Άθήνας, της δ' Εύβοίας επιβαίνον διέξεισι· τό δέ, ως μή πεζαίτερον όν, αλλά πτηνόν και άέριον, υπερπτάν τήν ιστορίαν χωρει προς Ίσθμόν τροπούται τό πρό Ίσθμου προσεδρεύον Ρωμαϊκόν, πρόεισιν εις πόλιν προς Ίσθμψ κειμένην και πάλοι άνφειόν τήν Κόρινθον, μεθισταται προς ΎΑργος, περιπαπταίνει τούς Λάκωνας, ές Άχαΐαν ένθεν προσβάλλει, εκ τουδε τήν Μεθώνην μετέρχεται και όρμα προς Πύλον τήν πατρίδα Νέστορος». Είναι φυσικό νά αναφέρει ο άρχαιοφίλος Χωνιάτης τήν Πύλο (πού είχε τότε άλλο όνομα) και νά παραλείπει τίς άλλες τοποθεσίες, όπως έπίσης φυσικό είναι νά αναφέρει τό ΎΑργος και όχι τό Ναύπλιο.

42. Ό *Loeneriz*, Origines, σ. 382, αναφέρει ότι ο έντοπισμός της αφήγησής του Βιλλεαρδουίνου στην Μεσσηνία είναι σκόπιμος, και ότι ο ιστορικός δέ θέλει νά αναβιώσει δυσάρεστες άναμνήσεις.

κατά τίς ἐπιχειρήσεις τους στή δυτική Πελοπόννησο; Δέ γνωρίζουμε ἂν οἱ Φράγκοι εἶχαν ἔρθει σέ ἐπαφή μέ τούς Γενουάτες καί ἐξασφάλισαν πλοῖα — πού μπορεῖ νά μετέφεραν στήν Ἀχαΐα καί τούς Φράγκους ἐκείνους πού ὁ Βιλλεαρδουίνος εἶχε ἀφήσει στή Μεθώνη— ἢ ἂν τά πλοῖα τά προμηθεύτηκαν ἀπό ἄλλη πηγῆ, ἐκείνο ὅμως πού πρέπει νά τονίσουμε εἶναι ὅτι σ' ἐκείνη τή φάση οἱ Φράγκοι δέν εἶχαν μεγάλη ἀνάγκη στόλου. Εἶναι γνωστό ὅτι στόλος χρειάζοταν γιά τά κάστρα ἐκεῖνα πού ἦταν χτισμένα στίς παραλίες, συνήθως πάνω σέ ἀκρωτήρια, γιά νά ἐμποδίζουν τόν ἀνεφοδιασμό τῶν πολιορκουμένων ἀπό τή θάλασσα. Ἔτσι, βενετικά πλοῖα χρησιμοποιήθηκαν ἀργότερα γιά τήν κατάληψη τοῦ Ναυπλίου καί τῆς Μονεμβασίας. Κανένα ὅμως ἀπό τά φρούρια πού ἀναφέρει τό Χρονικό ὅτι κατέλαβαν οἱ Φράγκοι πρὶν ἀπό τή Μεθώνη δέ βρισκόταν κοντά στή θάλασσα, ὥστε ἡ πολιορκία του μέ πλοῖα νά εἶναι ἀπαραίτητη⁴³.

Ἀνάμεσα στόν Βιλλεαρδουίνο καί στίς παραλλαγές τοῦ Χρονικοῦ ὑπάρχει διαφορά καί ὡς πρός τή διάρκεια τῆς πολιορκίας τοῦ κάστρου τῆς Καλαμάτας. Ἐνῶ δηλ. τό Χρονικό μνημονεῦει ὅτι τό φρούριο παραδόθηκε χωρὶς μάχη⁴⁴ ἢ ὕστερα ἀπό μικρὴ ἀντίσταση⁴⁵, ὁ Βιλλεαρδουίνος ἀναφέρει ὅτι ἡ πολιορκία του ἦταν ἐπίμονη καί μακρόχρονη⁴⁶. Ἡ πληροφορία τοῦ Βιλλεαρδουίνου εἶναι λιγότερο πειστική, γιατί τό φρούριο τῆς Καλαμάτας ἦταν χτισμένο σέ θέση εὐπρόσβλητη⁴⁷ καί θά ἦταν δύσκολο νά ἀντέξει σέ μακρόχρονη πολιορκία. Ἐπειδὴ ὁ Βιλλεαρδουίνος παραλείπει τό κάστρο τῆς Ἀρκαδιᾶς, πού εἶναι πολύ πιό ὄχυρό, καί ἐπειδὴ τό Χρονικό ἀναφέρει ὅτι τό κάστρο αὐτό δέν παραδόθηκε τόσο εὐκόλα, ὁ Α. Βον πιστεύει ὅτι ὁ Λατίνος ἱστορικός συγχέει τό φρούριο τῆς Καλαμάτας μέ ἐκεῖνο τῆς Ἀρκαδιᾶς⁴⁸.

Τέλος, ὅπως μνημονεύσαμε παραπάνω, διαφορά ὑπάρχει καί ἀνάμεσα στίς παραλλαγές τοῦ Χρονικοῦ σχετικά μέ τό πότε ἄρχισε ἡ πολιορκία τοῦ

43. Τό φρούριο τῆς Πάτρας βρισκόταν ἀρκετά μακριά ἀπό τή θάλασσα (γιά τό φρούριο βλ. *Andrews, Castles*, σ. 116 κ.έ.). Ἀκόμη καί τό Ποντικόκαστρο, πού βρισκόταν στήν κορυφή τῆς μικρῆς χερσονήσου πού καταλήγει στό ἀκρωτήριο Κατάκωλο, δέν ἦταν παράλιο.

44. *Longnon, Chronique*, παρ. 113.

45. *Καλονάρου, Χρονικόν*, σ. 73, στ. 1712-1713.

46. *Villehardouin, Conquête*, παρ. 330.

47. Γιά τό φρούριο τῆς Καλαμάτας, *Andrews, Castles*, σ. 28 κ.έ. *R. Traquair, Medieval Fortresses of the Northwestern Peloponnesus: The Annual of the British School at Athens*, 13 (1906-7) 271-272. *Bon, Morée*, σ. 666 κ.έ., *Σφηκοπούλου, Κάστρα*, σ. 326 κ.έ.

48. *A. Bon, La prise de Kalamata par les Francs en 1205, «Melanges Charles Picard», A', (Paris 1949) σ. 98 κ.έ. Bon, Morée*, σ. 62-63.

Ἄρακλόβου. Ἡ Ἄραγωνική παραλλαγή⁴⁹ μνημονεύει ὅτι ὁ φραγκικός στρατός κατευθύνθηκε πρὸς τὸ μικρὸ, ἀλλὰ ἰσχυρὸ αὐτὸ κάστρο, μετὰ τὸ Ποντικὸ κάστρο, ἐνῶ στήν Ἑλληνική παραλλαγή γίνεται λόγος γιὰ πολιορκία τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ φρουρίου πού ἔλεγχε τὸ δρόγγο τῶν Σκορτῶν, μετὰ τῆ μάχη πού ἔγινε στὸν Κούντουραν ἐλαιῶνα⁵⁰. Γιὰ νὰ δοθεῖ κάποια ἐξήγηση, πρέπει νὰ ἐντοπισθεῖ πρῶτα ἡ θέση τοῦ Ἄρακλόβου. Οἱ ἀπόψεις πού ἔχουν ἐκφρασθεῖ γιὰ τὸ πρόβλημα αὐτὸ εἶναι πολλές καὶ διαφορετικές καὶ στηρίζονται εἴτε σὲ τοπωνύμια πού θυμίζουν τὸ ὄνομα τοῦ ὑπερασπιστῆ του (Βουτσαρά, Δοξαπατρή) εἴτε στὸ χωριὸ Ξεροχώρι (Salicori) πού μνημονεύεται ἀπὸ τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως ὅτι βρισκόταν κοντὰ του, εἴτε στὸ τοπωνύμιον Ἀράχοβα πού μοιάζει φωνητικὰ μὲ τὸ Ἄράκλοβο⁵¹. Ἐχοντας ὑπόψη τοπογραφικὰ στοιχεῖα πού συναντῶνται στὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως⁵² καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ τοπωνύμιον Ἄράκλοβο, πού καθὼς φαίνεται ἐπιζοῦσε ὡς τελευταῖα στήν περιοχὴ⁵³ καὶ πού πρὶν λίγα χρόνια πιστοποιήθηκε καὶ ἀπὸ ἔγγραφα⁵⁴, καταλήγουμε στὸ κάστρο τῆς Ἄλβενας (Μίνθης), μολονότι μερικοὶ ἐρευνητές, στηριγμένοι ἐπίσης σὲ

49. *Morel-Fatio*, Libro, παρ. 110-112.

50. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 75-76, στ. 1756 κ.έ.

51. Ὁ *W. Leake*, *Peloponnesiaca*, London 1846 (φωτοαν. ἔκδ. Amsterdam, 1967), σ. 153-154, τὸ τοποθετεῖ στὰ ὄχυρωμένα ὑψώματα τῆς Θεισσίας ἢ τῶν Μαράθων. Ὁ *J. A. C. Buchon*, *La Grèce continentale et la Morée*, Paris 1843, σ. 492-493, τὸ ταυτίζει μὲ τὴν ἀρκαδικὴ Ἀράχοβα (Πρβλ. *Buchon*, *Histoire*, σ. 74, πού σημειώνει τὴ θέση του στήν ἀνατολικὴ εἴσοδο τῆς περιοχῆς τῆς Λιοδώρας). Ὁ *Δραγοῦμης*, *Χρονικῶν Μορέως*, σ. 41, τὸ τοποθετεῖ νοτιοδυτικὰ τῆς κώμης Πλατιάνας καὶ ὁ *N. Bees*, *Actes du XVIe Congrès International des Orientalistes*, 1912, σ. 157, στὸ ὕψωμα Χρυσούλι, ἀπότομο βουνὸ βόρεια τῆς Μίνθης, ἀπὸ τὴν ὁποία χωρίζεται μὲ ἓνα στενὸ λαίμω (πρβλ. *Γ. Δημητρακοπούλου*, *Τὸ φραγκοβυζαντινὸ κάστρο Ἄράκλοβο*: Πελ. Πρ. 8 (1964) 314 κ.έ., πού συμφωνεῖ μὲ τὸν Βέη). Ὁ *I. Νουχάκης*, *Ἑλληνικὴ Χωρογραφία*, σ. 583, τὸ συσχετίζει μὲ τὸ «Κάστρο τοῦ Δοξαπατρή» στὸ χωριὸ Σκιαδὰ Ἀχαΐας. Ὁ *I. Σαρρῆς*, *Τὰ κάστρα τῶν Σκορτῶν, Ἀράκλοβον καὶ Ἅγιος Γεώργιος*: Ἀρχαιολογ. Ἐφημ. 1934-5, σ. 57 κ.έ., τὸ ταυτίζει μὲ τὸ ἀρχαῖον Σαμικὸ καὶ ὁ *T. Vagenas*, *Three Castles of the Morea identified*: *Neo Hellenica* 1(1970) 27 κ.έ., μὲ τὸν Καστρόπυργο Λιοδώρας. Τέλος ὁ *A. Bon*, ὕστερα ἀπὸ περιγραφὴ πολλῶν ὑψωμάτων καὶ μεσαιωνικῶν φρουριῶν τῆς περιοχῆς, πιστεύοντας ὅτι τὸ κάστρο δὲν πρέπει νὰ βρισκόταν πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ Ξεροχώρι, χωριὸ πού μνημονεύεται στὸ Χρονικὸ, ἀποκλίνει τελικὰ στήν ἀποψη ὅτι τὸ Ἄράκλοβο βρισκόταν στήν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ Σμέρνα, πού δεσπόζει τῆς γύρω περιοχῆς καὶ ἔχει ἐξαίρετη θέα (*Bon*, *Morée*, σ. 375-376).

52. *Καλονάρου*, Χρονικόν, στ. 1760-1, σελ. 332-341. Τὸ κάστρο ἦταν μικρὸ καὶ ὄχυρότατο. Βρισκόταν ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὸ Ξεροχώρι, ὁμώνυμο σημερινὸ χωριὸ, κοντὰ στῆ λίμνη τοῦ Καίαφα.

53. *Ν. Μουτσοπούλου*, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηριῶν τῆς Γορτυνίας, ἐν Ἀθήναις 1956, σ. 226, σημ. 1.

54. *Κ. Ντόκου*, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδον τῆς Β' ἐνετοκρατίας: *BNJ* 21(1971-1974) 161 «Ἄρακλωβός». *Β. Σταυροπούλου*, Ἀράκλοβο, τὸ θρυλικὸ κάστρο τοῦ Βουτσαρά: ἀνάτ. «Τριφυλιακῆς Ἑστίας», 1982, σ. 6, 23.

τοπωνύμια, τοποθετοῦν ἐδῶ τὸ Ἄρβανόκαστρο. Ἡ θέση τοῦ κάστρου τῆς Ἄλβενας δὲν ἀνταποκρίνεται πλήρως πρὸς τὰ στοιχεῖα πού μᾶς παρέχει τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως (δὲν εἶναι πολὺ κοντὰ στό Ξεροχώρι, οὔτε πρὸς τὸ μέρος τῆς Ἴσοβας, μέσω τῆς ὁποίας θὰ ἔρχονταν οἱ Ἕλληνες νὰ τὸ καταλάβουν), ἂν ληφθοῦν ὁμως ὑπόψη οἱ συνθηκῆς τῆς ἐποχῆς, τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν εἶναι ἱκανά νὰ τὸ ἀποκλείσουν. Ἐξάλλου, τὸ μέγεθος καὶ ἡ μορφή τοῦ κάστρου τῆς Ἄλβενας συμφωνοῦν μέ τις λίγες εἰδήσεις πού μπορεῖ νὰ βρεῖ κανεὶς στό Χρονικὸ τοῦ Μορέως γιὰ τὸ μέγεθος καὶ τὸν τύπο τοῦ κάστρου τοῦ Ἀρακλόβου⁵⁵.

Σύμφωνα μέ τὸν Α.Βον, ἂν τὸ κάστρο βρισκόταν στὴν εἴσοδο τῶν Σκορτῶν εἶναι φυσικὸ οἱ Φράγκοι νὰ θέλησαν νὰ τὸ καταλάβουν γρήγορα, γιὰ νὰ κόψουν τὴν ἐπικοινωνία τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἐσωτερικοῦ μέ τὴν περιφέρειαν⁵⁶. Ἡ ταῦτιση τοῦ Ἀρακλόβου μέ τὸ κάστρο τῆς Ἄλβενας εἶναι ἐναντίον αὐτῆς τῆς ἁποψῆς, ἀφοῦ τὸ κάστρο βρισκόταν ἀρκετὰ μακριὰ ἀπὸ τὴν περιφέρειαν. Εἶναι πιθανότερο οἱ Φράγκοι νὰ τὸ πολιόρκησαν ἀργότερα, ὕστερα ἀπὸ τις πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις στὴ Μεσσηνία καὶ τὴν κατάληψη τῆς Ἀρκαδιᾶς. Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν μποροῦμε νὰ ἀποκλείσουμε καὶ τὴν πρώτη περίπτωση. Τὸ Ἀραγωνικὸ Χρονικὸ φαίνεται ὅτι εἶναι περισσότερο ἐνημερωμένο στό σημεῖο αὐτό, ἀφοῦ εἶναι τὸ μοναδικὸ πού μᾶς δίνει ὀρισμένα στοιχεῖα γιὰ τὸν ὑπερασπιστὴ τοῦ κάστρου. Ἡ κατάληψη τοῦ ἰσχυροῦ Ἀρακλόβου θὰ ἔλεγχε τοὺς ἀνυπότακτους κατοίκους τῶν Σκορτῶν καὶ ἔτσι οἱ Φράγκοι θὰ εἶχαν τὰ νῶτα τους ἐξασφαλισμένα.

Ἴσως ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο παραλλαγῶν τοῦ Χρονικοῦ μᾶς δίνει τὴ λύση τοῦ προβλήματος. Ὅπως ἀναφέραμε, ἡ Ἀραγωνικὴ παραλλαγή μνημονεύει, ὅτι, ἐπειδὴ ἦταν δύσκολο νὰ καταληφθεῖ τὸ φρούριο, ὁ Σαμπλίτης ἄφησε ἓνα τμῆμα στρατοῦ νὰ τὸ πολιορκεῖ καὶ οἱ ὑπόλοιποι κατευθύνθηκαν νότια. Ἡ Ἑλληνικὴ παραλλαγή ἀναφέρει ὅτι μετὰ τὴ μάχη στὸν Κούντουραν ἐλαιῶνα ὁ Γοδεφρίδος Βιλλεαρδουίνος συμβούλεψε τὸν Σαμπλίτη νὰ βαδίσουν κατὰ τῆς Ἀρκαδιᾶς καὶ τοῦ Ἀρακλόβου γιὰ νὰ τὰ καταλάβουν «καὶ νὰ πλατύνῃ ὁ τόπος». Φαίνεται λοιπὸν ὅτι οἱ Φράγκοι ἄφησαν ἓνα τμῆμα τοῦ στρατοῦ τους νὰ πολιορκεῖ τὸ κάστρο καὶ ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Καυκικίας, καὶ ἐνῶ εἶχαν σταθεροποιηθεῖ καὶ ἐξοικονομήσει τις ἀπαραίτητες δυνάμεις, ἔστειλαν καὶ ἄλλους ἄνδρες, γιὰ νὰ

55. Τὸ κάστρο εἶναι μικρὸ καὶ ἀπόκρημνο, πράγμα πού δικαιολογεῖ τὸν μικρὸ ἀριθμὸ τῶν στρατιωτῶν πού ἀποτελοῦσαν τὴ φρουρά του. Εἶναι χτισμένο πάνω σὲ «τραχώνι», σὲ πέτρινο δηλ. λόφο, καὶ περιέχει πολλές στέρνες. Τὸ κάστρο ἔχει γουλά καὶ, στό ψηλότερο σημεῖο, πύργο, ἐνῶ στό δυτικὸ μέρος τοῦ λόφου, ἀπὸ τὴ βάση ὡς τὴν πύλη, ὑπάρχουν θεμέλια σπιτιῶν, πού ἀποτελοῦσαν τὸν μπουρκο. (Μ. Κορδώση, Ἡ θέση τοῦ Ἀρακλόβου ἀπὸ τοπογραφικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα. Διάλεξη στό ΕΜΠ, στίς 28-3-1985. (Σπουδαστήριον Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς -Μαθήματα ἐμβαθύνσεως Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς).

56. Βον, Μορέε, σ. 60.

ένισχύσουν τούς πολιορκητές. Διαφορετικά, πρέπει νά δεχτούμε ὅτι πολιορκήσαν τό κάστρο δύο φορές, ὅπως ἔγινε καί μέ τό φρούριο τῆς Ἄρκαδιᾶς.

Πότε τό Ἄράκλοβο ἔπεσε στά χέρια τῶν Φράγκων δέν εἶναι μέ βεβαιότητα γνωστό. Μόνο πολύ ἀργότερα, μέ τήν εὐκαιρία τῆς πολιορκίας του ἀπό τούς Ἕλληνας καί τῆς κατάληψης του ἀπό τόν Γοδεφρίδο ντέ Μπριέρες, βλέπουμε ὅτι τό φρούριο βρισκόταν σέ φραγκικά χέρια⁵⁷. Ἡ Ἀραγωνική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ εἶναι ἡ μοναδική πού, μαζί μέ τήν πτώση τοῦ Ἀκροκορίνθου, ἀναφέρει καί τήν κατάληψη ἀπό τούς Φράγκους ἑνός κάστρου πού ὀνομάζει «Rusellebo»⁵⁸, καί πού ὁ Σ. Δραγούμης ταύτισε μέ τό φραγκικό ὄνομα τοῦ Ἀρακλόβου, «Boucelet»⁵⁹. Ἄν ὁ Δραγούμης ἔχει δίκαιο, πρέπει νά δεχτούμε ὅτι τό μικρό αὐτό κάστρο κράτησε χωρίς νά παραδοθεῖ πέντε ὀλόκληρα χρόνια, πράγμα πού φαίνεται δύσκολο. Ἴσως οἱ Φράγκοι διέκοψαν τήν πολιορκία του καί ἔτσι τό φρούριο τοῦ Δοξαπατρῆ καί πιθανῶς καί ἡ κοντινὴ του ὄρεινὴ περιοχὴ τῶν Σκορτῶν ἔμειναν ὡς τό 1210 ἀνυπότακτα.

δ') Ἡ μάχη στὸν «Κούντουραν ἐλαιώνα». Ἡ θέση τῆς μάχης καί ὁ ρόλος τοῦ Μιχαήλ Δούκα.

Ἡ μάχη αὐτὴ μνημονεύεται, ὅπως εἶπαμε, ἀπὸ τὸν Βιλλεαρδουῖνο καί τήν Ἑλληνικὴ παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως. Καί οἱ δύο πηγές συμφωνοῦν ὡς πρὸς τό ἀποτέλεσμα τῆς μάχης καί δέν διαφέρουν πολὺ ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν μαχητῶν⁶⁰. Ἐνῶ ὁμως τό Χρονικὸ ὀρίζει τὴ μάχη μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Καλαμάτας, ὁ Βιλλεαρδουῖνος ἀναφέρει ὅτι οἱ Φράγκοι ἀντιμετώπισαν τούς Ἕλληνας ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄφιξή τους στὴ Μεθώνη. Ἐπίσης στὸ Χρονικὸ ὀρίζεται μέ ἀκρίβεια ὁ τόπος ὅπου ἔγινε ἡ μάχη, ἐνῶ στὸν Βιλλεαρδουῖνο ἀναφέρεται ὅτι οἱ δύο ἐχθρικοὶ στρατοὶ συναντήθηκαν σέ ἀπόσταση μιᾶς μέρας δρόμο ἀπὸ τὴ Μεθώνη. Τέλος, ὡς ἀρχηγὸς τῶν Ἑλλήνων μνημονεύεται, ἀπὸ τὸν Βιλλεαρδουῖνο μόνο, ὁ Μιχαήλ Κομνηνός-Δούκας, ὁ θεμελιωτὴς τοῦ ἀνεξάρτητου ἐλληνικοῦ κράτους τῆς

57. Ὁ Φράγκος αὐτὸς εὐγενής, μετὰ τό θάνατο τοῦ θεῖου του, ἀπαίτησε νά τοῦ δοθεῖ τό φέουδὸ του, ἐπειδὴ ὁμως δέν ἱκανοποιήθηκε ἡ ἀπαίτησή του, ἀφαίρεσε τό Ἄράκλοβο ἀπὸ τούς Φράγκους, μέ πρόθεση νά τούς ἐκβιάσει. (*Καλονάρου*, Χρονικόν σ. 329 κ.έ., στ. 8110 κ.έ. *Longnon*, *Chronique*, παρ. 557 κ.έ. *Morel-Fatio*, *Libro*, παρ. 428 κ.έ.).

58. *Morel-Fatio*, *Libro*, παρ. 188.

59. *Δραγούμη*, Χρονικῶν Μορέως, σ. 31, 32. Βλ. καί *Bon*, *Morée*, σ. 67, 370.

60. Τό Χρονικὸ ὑπολογίζει 4.000 τούς Ἕλληνας καί 700 τούς Φράγκους καί ὁ Βιλλεαρδουῖνος 5.000 τούς Ἕλληνας καί 500 τούς Φράγκους.

Ἡπειροῦ⁶¹.

Δέν εἶναι εὐκολο νὰ καθοριστεῖ ἡ ἀκριβὴς ἡμερομηνία τῆς μάχης, οὔτε ἂν εἶχε προηγηθεῖ τῆς κατάληψης τῶν φρουρίων τῆς Κορώνης καὶ τῆς Καλαμάτας. Ἐν ὅμως, λάβουμε ὑπόψη ὅτι ἡ μάχη αὐτὴ ἐγίνετο πρὸς τὸ τέλος τῶν ἐπιχειρήσεων στὴ δυτικὴ Πελοπόννησο, —ἀφοῦ οἱ Φράγκοι ἄρχισαν τὴν κατάκτηση ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια— εἶναι λογικὸ νὰ δεχτοῦμε ὅτι πρέπει νὰ εἶχαν περάσει τουλάχιστον 4-5 μῆνες ἀπὸ τὴ στιγμή πού ὁ Σαμπλίτης μέ τὸν Βιλλεαρδουῖνο ξεκίνησαν ἀπὸ τὴ ΒΑ Πελοπόννησο. Ἡ Γαλλικὴ παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ἀναφέρει ὅτι οἱ Φράγκοι, πρὶν ἀναχωρήσουν γιὰ τὴν Πάτρα, πέρασαν τὸ χειμῶνα στὴν Κόρινθο⁶². Ἐν ἡ πληροφορία αὐτὴ εἶναι σωστὴ, τότε ἡ μάχη στὸν Κούντουρα ἐλαιῶνα πρέπει νὰ ἐγίνετο στό τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ ἢ, τὸ ἀργότερο, στίς ἀρχές τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1205⁶³.

Σχετικὰ μέ τὸ πεδίο τῆς μάχης, τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως τὸ μνημονεῖ μέ τὸ ὄνομα «Κηπησκιάδους» (ἢ «Καψικία») καὶ «Κούντουραν ἐλαιῶνα»⁶⁴. Πρὶν ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ὀνόματα ἀναφέρεται στό Χρονικὸ καὶ τὸ τοπωνύμιον «Χρυσορέας», ὡς τόπος συγκέντρωσης τῶν ἐλληνικῶν στρατευμάτων. Τὰ παραπάνω ὀνόματα, καθὼς καὶ ἡ εἶδηση τοῦ Βιλλεαρδουῖνου, ὅτι ἀρχηγὸς τῶν Ἑλλήνων ἦταν ὁ Μιχαὴλ Δούκας, ὁδήγησαν μερικὸς μελετητὲς νὰ ἀναζητήσουν τὸ θέατρο τῆς μάχης πολὺ μακρύτερα ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς Μεσσηνίας⁶⁵, πρᾶγμα πού θεωροῦμε ἀπίθανο. Τελευταῖα ὁ Η. Μουνδρέας ἀναφέρει τοπωνύμιον «Χρυσορρόι» στίς δυτικὲς ὑπώρειες τῆς ἀκρόπολης τῆς

61. *Villehardouin*, *Conquête*, παρ. 328. Ὁ Χρονογράφος μνημονεῖ τὸν ἐπικεφαλῆς τῆς μάχης μόνο μέ τὸ ὄνομα *Michalis*, χωρὶς ἄλλη διευκρίνηση. Δὲ νομίζουμε ὅμως ὅτι πρέπει νὰ ἀμφιβάλλουμε γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ προσώπου αὐτοῦ μέ τὸν Μιχαὴλ Δούκα, γιὰτὶ στό κείμενον τοῦ Βιλλεαρδουῖνου δὲν ὑπάρχει ἄλλος μέ τὸ ἴδιον ὄνομα, ἐκτός ἀπὸ τὸν *Michalis* πού μνημονεῖ λίγο παραπάνω (παρ. 301) καὶ ὁ ὁποῖος, ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού δίνει, ταυτίζεται εὐκολὰ μέ τὸν Μιχαὴλ Δούκα (...*ere venuz avec le marchis de Costantinople et cuidoit estre mult bien de lui; mes il se departi de lui qu' il n'en sot mot, et s'en ala a une cité que on appelloit l' Arthe, et prist la file a un riche Grieu*).

62. *Longnon*, *Chronique*, παρ. 104.

63. Ὁ *Bon. Morée*, σ. 62, πιστεῖται ὅτι ἡ μάχη ἐγίνετο στό τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1205 καὶ ὁ *Loenertz*, *Origines*, σ. 388, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ ἴδιου χρόνου.

64. *Καλονάου*, *Χρονικόν*, σ. 74, στ. 1723-1724.

Ἐκεῖσε ἐπαρυσύρθησαν, τὸ λέγουν Κηπησκιάδους
ὅπου τὸ κράζον ὄνομα στὸν Κούντουραν ἐλαιῶνα.

65. Ὁ *Δραγοῦμης*, *Χρονικῶν Μορέως*, σ. 17 κ.ἔ., διστάζει νὰ παραδεχθεῖ ὅτι οἱ Ἕλληνες παρυσύρθηκαν στοὺς πεδινούς τόπους τῆς Καλαμάτας καὶ πιστεύοντας ὅτι ἡ συγκέντρωση τοῦ στρατοῦ ἦταν ἀντιπερισπασμὸς τοῦ γενναίου Δοξαπατρῆ, τοποθετεῖ τὸ θέατρο τῆς μάχης στὰ Κάψια τῆς Μαντινείας. Ὁ *Buchon*, *Histoire*, σ. 51 κ.ἔ., πιστεῖται ὅτι ἡ μάχη ἐγίνετο ἀνάμεσα στὴ Γλαρέντζα, ὅπου ἀποβίβασθη ὁ Μιχαὴλ μέ τὸ στρατό του, καὶ στὴν Πάτρα!

ἀρχαίας Θουρίας⁶⁶. Ίσως πρέπει νά καταλήξουμε στήν εὐρύτερη περιοχή τῆς Θουρίας γιά τούς παρακάτω λόγους: α) Σύμφωνα μέ τόν Βιλλεαρδουίνο, τό πεδίο τῆς μάχης ἀπέιχε ἀπό τή Μεθώνη μιᾶς μέρας πορεία μέ ἄλογο (περίπου 60 χιλιομ.). Ἡ ἀπόσταση αὐτή εἶναι ἴση μέ τήν ἀπόσταση Μεθώνης-Θουρίας, μέσω Πύλου καί Μεσσήνης. β) Ὁ «Χρυσορέας», ὅπου συναντήθηκαν τά ἑλληνικά στρατεύματα, πρέπει νά ἦταν ποταμός, στήν κοίτη τοῦ ὁποίου θά ὑπῆρχαν ψήγματα χρυσοῦ ἀπό χρυσοφόρα στρώματα ἢ ἀρχαίους τάφους⁶⁷. γ) Ἀπό τό μέρος αὐτό, σύμφωνα μέ τό Χρονικό, οἱ Ἕλληνες «ἐπαρεσύρθησαν» στούς Κηπησκιάνοους (ἢ Καψικία) «ὅπου τό κράζουον ὄνομα στόν Κούντουραν (Κούνδουρον) ἐλαιώνα». Φαίνεται πώς ἡ περιοχή τοῦ Χρυσορέα ἦταν εὐνοϊκή γιά τούς Ἕλληνες, ἀλλά οἱ Φράγκοι κατόρθωσαν νά τούς παρασύρουν σέ ἀνοιχτό πεδινό ἔδαφος, ὅπου ἦταν εὐκολότερο νά τούς ἀντιμετωπίσουν. δ) Ἀφοῦ οἱ ἑλληνικές δυνάμεις ἀπό τά χωριά τοῦ Λάκκου, τό Νίκλι, τή Βελιγοστή καί τή Λακεδαίμονα, καθώς καί οἱ Σλάβοι τοῦ Ταυγέτου, συναντήθηκαν στόν Χρυσορέα, πιστεύουμε πώς τό ρεῦμα τοῦ ποταμοῦ εἶχε τέτοια κατεύθυνση πού νά διευκόλυνε τή σύγκλιση δυνάμεων ἀπό τέσσερα διαφορετικά μέρη. Ἡ κοίτη τοῦ ποταμοῦ Ξερίλα, πού πηγάζει ἀπό τό Δυρράχιο Ἀρκαδίας, περνᾷ ἀπό τήν Πολιανή καί χύνεται στόν Πάμισο, λίγο νοτιότερα ἀπό τή Θουρία, ὁδηγεῖ πράγματι, στή νοτιοδυτική Ἀρκαδία καί τή βορειοδυτική Λακωνία. Πιθανῶς πρόκειται γιά τό ποτάμι αὐτό, ἀφοῦ στήν κοίτη του ἀναφέρεται ὅτι ὑπῆρχαν ψήγματα χρυσοῦ⁶⁸. Ίσως ἡ συμμετοχή στή μάχη τῶν χωριῶν τοῦ Λάκκου, πού βρίσκονται βόρεια τοῦ Ξερίλα, ὀφειλόταν στήν κοντινή ἀπόστασή τους ἀπό τόν ποταμό. Τό πιθανότερο λοιπόν εἶναι ὁ ἑλληνικός στρατός νά συγκεντρώθηκε πρῶτα στίς παρυφές τῆς πεδιάδας τῆς Καλαμάτας, κοντά στόν ποταμό Ξερίλα, καί ἔπειτα νά παρασύρθηκε μέσα στήν πεδιάδα, ὅπου καί νικήθηκε εὐκόλα.

Ὅπως μνημονεύσαμε ἤδη, ὁ Βιλλεαρδουίνος εἶναι ἡ μοναδική πηγή πού μᾶς διασώζει τό ὄνομα τοῦ ἐπικεφαλῆς τῶν Ἑλλήνων στή μάχη τῶν

66. Η. Μουνδρέα, Τοπωνυμικά τῆς Μεσσηνίας (στήν ἐποχή τῆς Φραγκοκρατίας), «Πρακτικά Α΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν», Σπάρτη 7-14 Σεπτεμβρίου 1975, τόμ. Β΄, ἐν Ἀθήναις 1976-8, σ. 184-185. Ὁ Λάμπρος, Ἱστορία, σ. 206, τοποθετεῖ τόν χῶρο τῆς μάχης ὄχι μακριά ἀπό τήν Καλαμάτα καί «περί τό ἀκρωτήριο τό σήμερον καλούμενον Σκενό». Πρβλ. καί Χέρτσβεργ, Ἱστορία, τ. Β΄, σ. 67. Ἀκολουθεῖ τήν ἰταλική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως πού συσχετίζει τό τοπωνύμιο «Κηπησκιάνοι» μέ τό *Caro Schieno* (Hopf. Chroniques Gréco-Romanes, Berlin 1873, σ. 426). Ἀκρωτήριο μέ τό ὄνομα Σκενό δέ βρήκαμε κοντά στήν Καλαμάτα.

67. Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1911, σ. 117. Η. Μουνδρέα, ὁ.π., σ. 185. «Χρυσορέας» (δωρικός μεσαιωνικός καί νεότερος τύπος) καί «Χρυσορόης» (μεταγενέστερος) σημαίνει χρυσόρειθος, τό ποτάμι δηλ. πού παρασύρει ψήγματα χρυσοῦ. Ἔτσι ὀνομαζόνταν ὁ Νεῖλος καί ὁ Πακτωλός.

68. Η. Μουνδρέα, ὁ.π., σ. 117-8, ὅπου δέν ἀποκλείεται ἡ ἐκδοχή νά ὀνομαζόνταν Χρυσορρόας ὁ Ξερίλας.

Κρησικίων. Πρόκειται γιὰ τὸν Μιχαὴλ Δούκα, τὸν θεμελιωτὴ τοῦ λεγόμενου δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, ὁ ὁποῖος, ὅπως σημειώσαμε, μετὰ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης, προσκολλήθηκε στὸν Βονιφάτιο τὸν Μομφερρατικό, γιὰ νὰ τὸν ἐγκαταλείψει λίγο ἀργότερα καὶ νὰ μεταβεῖ στὴν Ἡπειρο, ὅπου, μέσα στὴν παραγμένη ἐκείνη ἐποχὴ, μπόρεσε νὰ ἰδρύσει ἀνεξάρτητο κράτος πού ἐκτεινόταν ἀπὸ τὸ Δυρράχιο ὡς τὴ Ναύπακτο⁶⁹. Ἡ συγκέντρωση τόσων πολλῶν μαχητῶν (4-5 χιλιάδες) ἐξέπληξε τὸν ἱστορικό Βιλλεαρδουῖνο⁷⁰, ἀλλὰ καὶ τοὺς νεότερους μελετητές. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς τελευταίους, μὴν μπορώντας νὰ ἐξηγήσουν διαφοροτικὰ τὰ γεγονότα, ὑποθέτουν συνεργασία τοῦ Μιχαὴλ μὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς τοπάρχες τῆς Πελοποννήσου. Ἔτσι ὁ C. Hopf⁷¹ καὶ ὁ Σ. Λάμπρος⁷² ὑποθέτουν ὅτι ὁ τοπάρχης αὐτὸς ἦταν ὁ δυνάστης τῆς Λακεδαιμόνος Χαμάρετος, ἐνῶ ὁ Σ. Δραγοῦμης⁷³ πιστεύει ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ὑπερασπιστὴ τοῦ Ἀρακλόβου, Δοξαπατρή Βουτσαρά. Ὁ Α. Βον θεωρεῖ πιθανὴ τὴ συνεννόηση τοῦ Μιχαὴλ μὲ Πελοποννήσιους ἄρχοντες καὶ πιστεύει ὅτι ὁ ἰδρυτὴς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου εἶχε σχέσεις μὲ τὸν Λέοντα Σγουρό, ἀλλὰ ὅπως καταλήγει, «τίποτε δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Σγουρὸς ἀπεύθυνε ἔκκληση στὸν Μιχαήλ»⁷⁴.

Ἀπὸ τοὺς τρεῖς παραπάνω Πελοποννήσιους ἄρχοντες νομίζουμε ὅτι αὐτὸς πού μπορούσε νὰ προσφέρει βοήθεια τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν ὁ δυνάστης τῆς Λακεδαιμόνος Λέων Χαμάρετος. Ἦταν ὁ μόνος πού ἢ φραγκικὴ λαίλαπα δὲν εἶχε ἀκόμη θίξει καὶ ὁ μόνος πού ἦταν λογικὸ νὰ δράσει αὐτὴ τὴ στιγμή, πού οἱ Φράγκοι ἦταν διαιρεμένοι, γιὰτὶ ἦταν φανερό ὅτι μετὰ τὴ Μεσσηνία θὰ ἐρχόταν ἡ δική του σειρά. Ἡ Λακεδαίμονα, ἢ περιοχή δηλ. τοῦ Χαμαρέτου, μνημονεύεται ἀνάμεσα στοὺς τόπους πού προμήθευσαν τὸν Μιχαήλ στρατιῶτες. Ὅπως δὲν ἀποκλείεται, μετὰ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης, νὰ ἐπέκτεινε τὴν ἐπικυριαρχία του καὶ πέρα ἀπὸ τὴ Λακωνία, πρὸς τὴν Ἀρκαδία καὶ τὴν ἀνατολικὴ Μεσσηνία καὶ

69. Nicol, Despotate, σ. 12-13, μετ. Λεύκα, σ. 16.

70. Villehardouin, Conquête, παρ. 328 «si amassa grant gent, et ce fu une mervoille de gent...».

71. Hopf, Geschichte, σ. 147.

72. Λάμπρος, Ἱστορία, σ. 206, 292.

73. Δραγοῦμης, Χρονικῶν Μορέως, σ. 18. Ἡ ἄποψη αὐτὴ τοῦ Δραγοῦμης τὸν ἔκανε νὰ τοποθετήσει τὸ θέατρο τῆς μάχης στὴν Ἀρκαδία καὶ ὄχι στὴ Μεσσηνία.

74. Βον, Morée, σ. 62. Πρβλ. καὶ Χέρτσβεργ, Ἱστορία, τ. Α', σ. 544 κ.έ., ὅπου ἀναγράφεται ὅτι ὁ Μιχαὴλ Καντακουζηνός, γιὸς τοῦ Πελοποννήσιου ἄρχοντα Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ, πού συνεργάστηκε μὲ τὸν Βιλλεαρδουῖνο, συμμάχησε μὲ τὸν Μιχαήλ τῆς Ἡπείρου καὶ ὅτι ὁ τελευταῖος συνεργάστηκε ἐπίσης μὲ τὸν Λέοντα Σγουρό.

νά συνέβαλε στη συγκέντρωση στρατού και από τὰ μέρη αὐτά⁷⁵. Ἡ πιθανότητα συνεργασίας τῶν ἡγεμόνων τῆς Ἠπείρου μέ τούς Χαμαρέτους, ἐνισχύεται ἀπό μιὰ ἐπιστολή τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος, Δημητρίου Χωματιανοῦ, ἀπό τὴν ὁποία φαίνεται ὅτι οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὸν ἀδελφὸ τοῦ Μιχαήλ, Θεόδωρο Δούκα, καὶ στὸν Ἰωάννη Χαμάρετο, γιὰ τούς ὁποίους θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήσουμε καὶ παρακάτω, ἦταν πολὺ στενές. Ὁ ἴδιος ὁ ἡγεμόνας τῆς Ἠπείρου, Θεόδωρος Ἄγγελος Δούκας, λίγα χρόνια ἀργότερα, ὁμολογεῖ ὅτι ὁ Ἰωάννης Χαμάρετος —πιθανῶς γιὸς τοῦ Λέοντα Χαμαρέτου— ἦρθε κοντὰ του, στὴν Ἠπειρο, «πάντοτε καὶ ἐξ ἀρχῆς ἀδιαίρετως ἔχων τῆς πρὸς ἡμᾶς ἀγάπης»⁷⁶.

Δέν εἶναι γνωστό, λόγω ἐλλείψεως εἰδήσεων, ἂν οἱ καταβολές τῆς φιλίας τῶν ἡγεμόνων τῆς Ἠπείρου μέ τούς Χαμαρέτους φθάνουν ὡς τὸν ἀδελφὸ τοῦ Θεοδώρου, Μιχαήλ, καὶ ὡς τὸ ἔτος 1205. Πρέπει ὅμως, νομίζουμε, νὰ ἐρμηνεύσουμε μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα τὴ φράση: ὅτι δηλ. ἡ ἐξαρχῆς ἀγάπη τοῦ Ἰωάννη Χαμαρέτου πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῆς Ἠπείρου δέν ἦταν πρόσφατη. Στὸ Βίο τῆς ὁσίας Θεοδώρας ὑπάρχει μιὰ πληροφορία πού πιθανῶς ἐνισχύει τὴν ἄποψη αὐτῆ καὶ δείχνει ὅτι οἱ σχέσεις τῶν Δουκάδων τῆς Ἠπείρου μέ τὴν Πελοπόννησο ἦταν στενές καὶ παλιές. Ὅταν, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μιχαήλ, ἀναφέρει ὁ βιογράφος τῆς ὁσίας, ὁ ἀδελφὸς του Θεόδωρος πῆρε στὰ χέρια του τὴν ἐξουσία, ἢ γυναίκα τοῦ Μιχαήλ, ἐπειδὴ φοβόταν ὅτι ἡ οἰκογένειά της βρισκόταν σέ κίνδυνο, πῆρε τὸ γιὸ της καὶ κατέφυγαν στὴν Πελοπόννησο⁷⁷. Ἄν ἡ πληροφορία αὐτὴ ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα, τότε ὁ γιὸς τοῦ Μιχαήλ, ὁ κατόπιν Μιχαήλ Β', πρέπει νὰ κατέφυγε στὴ Λακωνία καὶ ὄχι ἀλλοῦ, ἀφοῦ οἱ ἄλλες περιοχές τῆς Πελοποννήσου εἶχαν πέσει σέ φραγκικὰ χέρια⁷⁸.

75. Καμία πηγή δέν ἀναφέρει κάτι τέτοιο, ἐπειδὴ ὅμως ἡ πτώση τῆς πρωτεύουσας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἦταν τὸ χρονικὸ σημεῖο ἐξορμήσεως τοπικῶν ἀρχόντων πρὸς κατάληψη ὅσο τὸ δυνατό περισσότερων βυζαντινῶν ἐδαφῶν (π.χ. ὁ Λέων Σγουρός καὶ ὁ ἄρχοντας ἐκεῖνος τῆς Μεσσηνίας πού συνεργάστηκε μέ τὸν Γοδεφρίδο Βιλλεαρδουίνο) εἶναι πιθανὸ καὶ ὁ Χαμάρετος νὰ μὴν ἔμεινε τότε ἀδρανής. Ἴσως σ' αὐτὸ τὸ γεγονός νὰ ὀφείλεται καὶ ἡ ἐξόρμηση τοῦ Σγουροῦ βόρεια τοῦ Ἰσθμοῦ καὶ ὄχι νότια τοῦ Ἄργους, καθὼς καὶ ἡ φράση τοῦ Χωνιάτη «περιπαταῖναι τούς Λάκωνας», μέ τὴν ὁποία δικαιολογεῖ τὴν πορεία τῶν Φράγκων, μετὰ τὴν κατάληψη τοῦ Ἄργους, πρὸς τὴν Ἀχαΐα καὶ ὄχι πρὸς τὴν κεντρικὴ Πελοπόννησο (*Χωνιάτης*, Ἱστορία, σ. 610).

76. *Χωματιανός*, στ. 92-93, (ἔκδ. Prinzing, σ. 477).

77. *Ἰώβ* Ἱερομονάχου, Βίος, ὁ.π., σ. 44. «Ὅς δὴ Θεόδωρος, βρεφύλλιον τὸν ἐκ τοῦ ἴδιου ἀδελφοῦ Μιχαήλ τὸν Δούκαν εὐρηκῶς, παρεῖδε μὲν τοῦτον ὡς ἀτελῆ, τὴν ἀρχὴν δὲ πᾶσαν δραζόμενος καὶ ἐπὶ εὐτυχίᾳ πραγμάτων ἀρθεῖς, δόλον κατὰ τοῦ παιδὸς ἐμελέτησεν, ὄνπερ ἡ μήτηρ αἰσθημένη προέλαβε διαπεράσασα μετὰ τοῦ νηπιῦ ἐν τῇ νήσῳ τοῦ Πέλοπος». Βλ. καὶ *Nicol, Despotate*, σ. 47, μετάφρ. Λεύκα, σ. 45.

78. Δέν ἀποκλείεται νὰ κατέφυγε στους Χαμαρέτους ἢ στὸν Δαιμονογιάννη, μέ τὸν ὁποῖο, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, οἱ Δούκες τῆς Ἠπείρου εἶχαν συγγενικούς δεσμούς.

Ἴσως οἱ σχέσεις τοῦ Μιχαήλ μέ τούς ἄρχοντες τῆς Πελοποννήσου χρονολογοῦνται πρὶν ἀπό τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης, ὅταν, σύμφωνα καὶ πάλι μέ τό Βίο τῆς ὁσίας Θεοδώρας⁷⁹, ὁ Μιχαήλ εἶχε σταλεῖ ἀπό τὴν πρωτεύουσα ὡς διοικητῆς τῆς Πελοποννήσου. Εἶναι πολύ πιθανό στή συγκέντρωση τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν Ἑλλήνων μαχητῶν να συνέβαλε καί ἡ προσωπικότητα τοῦ ἴδιου τοῦ Μιχαήλ, πού ὡς διοικητῆς τῆς χερσονήσου γνῶριζε τά πράγματα καί διέθετε ἀρκετὴ δύναμη⁸⁰. Ὁ Loenertz δέν ἀποδέχεται τὴν πληροφορία αὐτὴ τοῦ Βίου, ἐνῶ παράλληλα ἀπορρίπτει καί τὴν πληροφορία τοῦ Βιλλεαρδουίνου πού θέτει ἐπικεφαλῆς τῶν Ἑλλήνων τῆς μάχης τῶν Κηπησικιάνων τὸν Μιχαήλ Κομνηνὸ Δούκα, γιατί, ὅπως γράφει, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὁ Μιχαήλ ἦταν ἀπασχολημένος μέ τὴ διοργάνωση τοῦ κράτους του στὴν Ἡπειρο. Ἔτσι, συνεχίζει, ὁ Βιλλεαρδουίνος ἔκανε σύγχυση ἀνάμεσα στὸν Michalis πού ἀναφέρει ὁ ἴδιος καί στὸν Michalicium, πρόσωπο πού ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Γ΄ ἀναφέρει ὅτι ἀντιμετώπισε μεταξύ 1207 καὶ 1209 τούς Φράγκους τῆς Πελοποννήσου καί πού, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ταυτίζεται εὐκόλα μέ τὸν Μιχαήλ τῆς Ἡπείρου⁸¹. Δυστυχῶς ὁ Βίος τῆς ὁσίας Θεοδώρας δέν εἶναι ἰδιαίτερα ἀξιόπιστη πηγὴ καί δέν μπορούμε νὰ διασταυρώσουμε ἀπὸ ἄλλου τὴν πληροφορία πού μᾶς δίνει, ὅτι ὁ Μιχαήλ εἶχε διοριστεῖ παλαιότερα διοικητῆς τῆς Πελοποννήσου. Ἡ πληροφορία ὅμως τοῦ Βιλλεαρδουίνου γιὰ τὸ ρόλο τοῦ Μιχαήλ στὴ μάχη τῶν Κηπησικιάνων νομίζουμε ὅτι δέν πρέπει νὰ ἀμφισβητεῖται, γιατί καί ὁ ἱστορικός Βιλλεαρδουίνος εἶναι σύγχρονος, ἀρκετὰ ἀξιόπιστη πηγὴ, πού δέν πρέπει νὰ περιέχει ἀνακρίβειες, ἰδιαίτερα στὰ σημεῖα ἐκεῖνα πού ἀφοροῦν τὸν ὁμώνυμο ἀνεψιὸ του, ἀλλὰ καί γιατί ὑπάρχουν καί ἄλλες μεσαιωνικὲς πηγές πού συσχετίζουν τὸ ὄνομα τοῦ Μιχαήλ ὄχι μόνο μέ τὴν Ἡπειρο ἀλλὰ καί μέ τὴν Πελοπόννησο⁸². Τέλος

79. Ἰώβ Ἱερομονάχου, Βίος, δ.π., σ. 42.

80. *Μ.Κορδώση*, Σχέσεις τοῦ Μιχαήλ Ἀγγέλου Δούκα μέ τὴν Πελοπόννησο: Ἡπειρωτικὰ Χρονικά, 22(1980)54.

81. *Loenertz*, *Origines*, σ. 377 κ.ε. Ἡ ἄποψη τοῦ *Loenertz* ὅτι ὁ Βιλλεαρδουίνος ἄρχισε τὴν κατάκτηση ἀπὸ τὴ Μεσσηνία καὶ ὅτι, ἐπομένως, ἡ μάχη στὸν Κούντουρα ἐλαιῶνα ἐγινε περίπου στὴν ἀρχὴ τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων γιὰ τὴν κατάληψη τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου καὶ ὄχι στό τέλος (ἀνοιξη καὶ ὄχι καλοκαίρι ἢ ἀρχὲς φθινοπώρου), συνέβαλε στό νὰ ἀπορρίψει ὁ ἴδιος τὴν εἶδηση τοῦ Βιλλεαρδουίνου, ὅτι ἐπικεφαλῆς τῶν Ἑλλήνων ἦταν ὁ Μιχαήλ Δούκας, ἀφοῦ ὁ χρόνος πού μεσολάβησε ἀπὸ τὴν ἀφιξη τοῦ Μιχαήλ στὴν Ἄρτα ὡς τὴ μάχη ἦταν πολύ μικρός, γιὰ νὰ προλάβει νὰ ὀργανώσει τὸ κράτος του καὶ στὴ συνέχεια νὰ μεταβεῖ γιὰ νὰ πολεμήσει στὴν Πελοπόννησο.

82. Ἐκτός ἀπὸ τὸν *Henri de Valenciennes*, πού, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, συσχετίζει τὸ Μιχαήλ μέ τὴν Κόρινθο, ὁ *Σκουταριώτης* μνημονεύει τὸν Μιχαήλ μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ ὡς κυρίαρχο τῆς Ἀχαΐας (*Theodori Scutariotae*, *Additamenta*, δ.π., σ. 277. « Ἡπειροῦ κρατήσας, Ἀχαΐας τε καὶ Ἀκαρνανῶν ἐξουσιάζων καὶ τῆς Ναυπάκτου αὐτῆς»). Βλ. ἐπίσης *L. Stiernon*, *Les*

δέν αποκλείεται συνεργασία τοῦ Μιχαήλ καί μέ ἄλλους ἄρχοντες τῆς Λακωνίας. "Ενας ἀπ' αὐτούς μποροῦσε νά ἦταν ὁ Γεώργιος Εὐδαιμονογιάννης, ὁ ὁποῖος, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, ἦταν συγγενής μέ τήν οἰκογένεια τῶν Δουκάδων τῆς Ἡπείρου.

origines du despotat d'Épire: REB 17(1959) 105, ὅπου μνημονεύονται κι ἄλλες λιγότερο ἀντικειμενικές πηγές. "Όλοι οἱ ὑπόλοιποι μελετητές δέχονται ὅτι ὁ Μιχαήλ ἦταν ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς μάχης, μερικοί μάλιστα τονίζουν ὅτι σκοπός του ἦταν ἡ προσάρτηση τῆς Πελοποννήσου στήν ἐπικράτειά του. (*Buchon*, *Histoire*, σ. 51. *Hopf*, *Geschichte*, σ. 147. *Κ. Σάθα*, *Χρον. Γαλαξειδίου*, ὁ.π., σ. 132. *Λάμπρου*, Ἰστορία, σ. 205-206, 240. *Μίλλερ*, Ἰστορία, σ. 60, 66. *Rodd*, *Princes*, σ. 112. *Κ. Setton*, *The Latins*, ὁ.π., σ. 390. *Nicol*, *Despotate*, σ. 14, μετ. Λεύκα, σ. 17. *Μ. Κορδώση*, *Σχέσεις*, ὁ.π., σ. 52 κ.έ.).

4. ΟΙ ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ ΚΑΙ ΣΤΗ ΛΑΚΩΝΙΑ ΩΣ ΤΟ ΕΤΟΣ 1211 (ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ)

Γιὰ τὴν κατάληψη τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Λακεδαίμονος ἀντλοῦμε πληροφορίες μόνο ἀπὸ τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως. Ὁ Βιλλεαρδουίνος δὲν ἀναφέρει τίποτε, ἐνῶ ὁ Χωνιάτης ἀπλῶς μνημονεύει τὴ Λακεδαίμονα, μαζί μὲ τὸ ὄνομα τοῦ δυνάστη τῆς, Λέοντα Χαμαρέτου. Τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως ἀναφέρει ὅτι, μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Ἀρκαδιᾶς, ὁ Γουλλιέλμος Σαμπλίτης ἀναχώρησε γιὰ τὴν πατρίδα του κι ἔτσι ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα μοναδικὸς ἀρχηγὸς τοῦ φραγκικοῦ στρατοῦ ἔμεινε ὁ Γοδεφρίδος Βιλλεαρδουίνος¹. Καὶ πάλι ἔπειτα ἀπὸ συμβουλή τῶν Ἑλλήνων «ὅπου ἐξεύραν τοὺς τόπους»², οἱ Φράγκοι κατευθύνθηκαν πρὸς τὴν πόλη Βελιγοστή, πού βρισκόταν σὲ χαμηλὸ λόφο τῆς περιοχῆς Μεγαλοπόλεως, καὶ τὴν κατέλαβαν εὐκολα.

Ἡ ἀκριβὴς θέση τῆς Βελιγοστῆς δὲν εἶναι μὲ βεβαιότητα γνωστὴ³, ὅπωςδὴποτε ὅμως δὲν πρέπει νὰ ἀπομακρυνθοῦμε πολὺ ἀπὸ τὴν περιοχὴ Λεονταρίου. Ἡ Βελιγοστή ἦταν τὸ κέντρο τῆς περιοχῆς κατὰ τὴν προφραγκικὴ περίοδο καὶ ὡς τὸ τέλος περίπου τοῦ ΙΓ' αἰῶνα, καὶ τὸ Λεοντᾶρι ὁ σπουδαιότερος οἰκισμὸς κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα καὶ ἀργότερα. Εἶναι φανερό λοιπὸν ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Βελιγοστῆς μετοίκησαν στό κοντινὸ

1. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 77, στ. 1791 κ.ἑ. *Longnon*, *Chronique*, παρ. 117 κ.ἑ. *Morel-Fatio*, *Libro*, παρ. 144 κ.ἑ.

2. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 86, στ. 2023.

3. Ὁ *W. Leake*, *Peloponnesiaca*, ὁ.π., σ. 150, τὴν τοποθετεῖ κοντὰ στό βουνὸ Χελμό, στό δρόμο ἀπὸ τὴ Σπάρτη πρὸς τὴν Καρύταινα, σὲ ἀπόσταση μιᾶς μέρας πορείας ἀπὸ τὴν πρώτη. Ὁ *J.A.C. Buchon*, *La Grèce continentale*, ὁ.π., σ. 481, ἀναφέρει ὅτι βρῆκε τοποθεσίαν πού ὀνομαζόταν ἀπὸ τοὺς ντόπιους Βελιγοστή, κοντὰ στό χωριὸ Σαμαρά. Ὁ *J. Schmitt*, *The Chronicle of Morea*, London 1904, σ. 634, τὴν τοποθετεῖ δίπλα στό ποτάμι Ξερίλλος, κοντὰ στὴν Καμάρια καὶ νότια τοῦ Λεονταρίου, καὶ ὁ *Δραγούμης*, *Χρονικῶν Μορέως*, σ.83 «παρὰ τὸν αὐχένα δι' οὗ ἐπεκοινῶνει ὁ μεταξὺ Κουτουφαρίνας καὶ Ἀλφειοῦ (Βελιγοστῆς) κάμπος, μετὰ τοῦ Λιβαδίου καὶ τῶν κάμπων Σαπικοῦ καὶ Φραγκοβρύσεως, αὐχένα, οὗ τινος παρὰ τὸ δεόμενον ἀμυντικῆς προνοίας ἄκρον ὁ ΧΓΕ δεικνύει σφζόμενον τὸν κατὰ τὴν ρίζαν τοῦ βουνοῦ «παλαιὸν πύργον». Ὁ *Θ. Κατριβάνος*, *Βελιγοστή - Λεοντᾶρι*: Πελ. Πρ. 4(1960) 344 κ.ἑ., δέ δέχεται τὴ γνώμη τοῦ *Buchon* καὶ προτιμᾶει τὴ θέση δυτικὰ ἀπὸ τὸ κάστρο τοῦ Λεονταρίου, πρὸς τὸν Κοτσιριδέικο κάμπο, ὅπου ὑπάρχουν μικροὶ λόφοι καὶ ἴχνη παλαιῶν χτισμάτων.

Λεοντάρι στό τέλος τοῦ ΙΓ΄ ἤ στίς ἀρχές τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα⁴. Γιά μιὰ ἀκριβέστερη θέση τῆς σημαντικῆς αὐτῆς μεσαιωνικῆς πόλης, δέν πρέπει νά περάσει ἀπαρατήρητη ἡ πληροφορία τοῦ Buchon ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς ὀνόμαζαν Βελιγοστή τοποθεσία κοντά στό χωριό Σαμαρά⁵, ὅπως καί ἡ πληροφορία τοῦ Β. Βγυε, ἀκόλουθου τοῦ βεζύρη Ἰαλῆ πασᾶ, κατά τήν ἐκστρατεία τοῦ τελευταίου στή Μεθώνη, στίς ἀρχές τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα. Ὁ Βγυε ὀνομάζει Βελιγοστή χεῖμαρρο τῆς περιοχῆς, ὁ ὁποῖος διαπιστώθηκε ὅτι ξεκινᾷ ἀπό τό χωριό Χοιράδες, διασχίζει τό ἔδαφος τοῦ χωριοῦ Σαμαρά καί χύνεται στόν Ξερίλα, παραπόταμο τοῦ Ἀλφειοῦ⁶. Ἐπειδή ὁ Τοῦρκος πασάς πήγαινε πρός τή Μεθώνη, ἔπρεπε νά περάσει κατά μήκος τοῦ μικροῦ αὐτοῦ ποταμοῦ, πού ὀδηγοῦσε πρός τό στενό τοῦ Μακρυπλαγίου καί τῆ Μεσσηνία. Γιά νά ἐπιζει τό ὄνομα τῆς Βελιγοστής στό μικρό αὐτό ποτάμι, φαίνεται πῶς ἡ μεσαιωνική πόλη δέ βρισκόταν μακριά ἀπό τίς ὄχθες του. Ἄν λάβουμε ὑπόψη ὅτι ἡ Βελιγοστή ἦταν πέρασμα ὄχι μόνο ἀπό τή Μεσσηνία ἀλλά καί ἀπό τή Λακωνία πρός τή δυτική καί βόρεια Πελοπόννησο, πρέπει νά τήν τοποθετήσουμε ὄχι πρός τίς πηγές τοῦ ποταμοῦ, ἀλλά κοντά στό σημεῖο πού ὁ ποταμός συναντᾷ τόν Ξερίλα. Πιστεύουμε λοιπόν ὅτι ἡ Βελιγοστή βρισκόταν στήν περιοχή τοῦ χωριοῦ Σαμαρά, πιθανότατα ἐκεῖ πού τήν τοποθετεῖ ὁ Buchon, ἢ λίγο ἀνατολικότερα. Τέλος, πρέπει νά ἀναφέρουμε καί τήν ἄποψη ὅτι ἡ βυζαντινῆ Βελιγοστή κατεστράφη ἀπό τοὺς Φράγκους, οἱ ὁποῖοι ἀνέγειραν τό κάστρο τοῦ Λεονταρίου γιά τήν προστασία τοῦ πληθυσμοῦ της⁷.

Ἀμέσως ἔπειτα ἦρθε ἡ σειρά τοῦ σημαντικοῦ βυζαντινοῦ κάστρου Νίκλι, πού ἦταν χτισμένο μέσα σέ κάμπο, κοντά στήν ἀρχαία Τεγέα. Ὡς σήμερα σώζονται ἐλάχιστα εἰσώτια ἀπό τό κάστρο, γύρω ἀπό τό ναό τῆς Παλαιᾶς ἐπισκοπῆς (2ο μισό Ι΄ αἰώνα). Τό τεῖχος ἔχει πάχος 1,80 μέτρα, στά σωζόμενα ὅμως τμήματά του δέν ὑπάρχουν πύργοι⁸. Οἱ κάτοικοι τοῦ

4. Τήν ἐποχή πού γραφόταν τό Χρονικό (ἀρχές τοῦ ΙΓ΄ αἰώνα) ἡ Βελιγοστή ἢ εἶχε ἐξαφανιστεῖ ἢ εἶχε ἀλλάξει θέση (*Καλονάρου*, Χρονικόν, στ. 2025 «εἰς χαμοβοῦνιν ἐκείτετον τό κάστρο ἐκεῖνο ἐτότε». Ἀντίθετα, σ΄ ὁποιοδήποτε ἄλλο σημεῖο τοῦ χρονικοῦ ἀναφέρεται ἡ Βελιγοστή (στ. 2287, 4665, 5330, 5452, 5465-67, 5639, 5704, 6718) γίνεται εὐκόλα κατανοητό ὅτι ὡς τό τέλος, περίπου, τοῦ ΙΓ΄ αἰώνα, περίοδο πού καλύπτει ἡ ἐλληνική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ, ἡ πόλη ὑπῆρχε.

5. J.A.C. *Buchon*, *La Grèce continentale et la Morée*, Paris 1843, σ. 481.

6. Π. *Βελισσαρίου*, Ὁ ποταμός Γαθεάτας - Βελίγοστη: Πελοποννησιακά 15 (1982-84) 120 κ.έ.

7. Θ. *Κατριβάνου*, ὁ.π., σ. 345. Βλ. καί Π. *Βελισσαρίου*, Τοπογραφικά Βελιγόςτιδος: ΕΕΒΣ 45 (1981-82) 242 κ.έ. *Τοῦ ἴδιου*, Οἰκιστικά τοῦ βυζαντινοῦ Λεονταρίου Ἰακαδίας, «XVI Internat. Byzant. Kongress» Acten, II/4, Wien 1982, σ. 625 κ.έ.

8. Α. Ὀρλάνδου, Παλαιοχριστιανικά καί Βυζαντινά μνημεῖα Τεγέας-Νυκλίου: ΑΒΜΕ 12 (1973) 168 κ.έξ.

Νικλίου, μόλις ἔμαθαν ὅτι ἔρχονται οἱ Φράγκοι ἐτοιμάστηκαν γιὰ πολιορκία, ἔχοντας ἐμπιστοσύνη στὰ ψηλά τείχη τοῦ κάστρου τους⁹. Ὑστερα ἀπὸ γενναία ἀντίσταση τριῶν ἡμερῶν, ὁ Φράγκος ἀρχηγός, ἐξοργισμένος, διέταξε νὰ φτιάξουν πολιορκητικές μηχανές καὶ ὀρκίστηκε νὰ μὴ φύγει ἀπὸ ἐκεῖ, ἂν δὲν ἐπαιρνε «ἀπὸ σπαθίου» τὸ κάστρο. Τότε οἱ Ἕλληνες πού βρισκόνταν μαζί μὲ τοὺς Φράγκους πληροφόρησαν τοὺς πολιορκουμένους ὅτι ἦταν καλύτερα νὰ παραδοθοῦν, γιατί ἂν τὸ φρούριο ἔπεφτε ὕστερα ἀπὸ ἔφοδο θὰ γινόταν μεγάλη σφαγή. Τελικά οἱ ὑπερασπιστές πείσθηκαν νὰ παραδώσουν τὸ κάστρο, ἀφοῦ ἐξασφάλισαν τὶς περιουσίες τους, καὶ ὁ Βιλλεαρδουίνος, πρὶν ἀναχωρήσει, διέταξε νὰ τὸ ὀχυρώσουν «ὡς ἔπρεπεν κι ἀρμόζει»¹⁰.

Ἡ Ἀραγωνικὴ παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ἀναφέρει ὅτι ὁ Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος, ἐκτός ἀπὸ τὰ φρούρια πού ἔχτισε ἢ ἐπιδιόρθωσε, κατεσκεύασε καὶ μιὰ πόλη μὲς τὴν πεδιάδα τοῦ Νικλίου¹¹. Ἐχοντας ὑπόψη τὸ παραπάνω χωρίο, ὁ Σ. Δραγούμης ὑποστήριξε πὼς πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 1248 τὸ Νίκλι ἦταν ὄχι πόλη, ἀλλὰ ἀπλῶς ἓνα κάστρο¹². Κατὰ τὴν κατάληψη ὅμως τοῦ φρουρίου ἀπὸ τοὺς Φράγκους, τὸ Χρονικὸ δὲν μιλά μόνο γιὰ τὰ στερεὰ ψηλά τείχη του, ἀλλὰ κάνει λόγο καὶ γιὰ κατοίκους καὶ γιὰ ἄρχοντες τοῦ Ἀμυκλίου. Ἐξάλλου, θὰ ἦταν ἀνεξήγητο νὰ χτιστεῖ ἓνα κάστρο στὴν πεδιάδα ἂν δὲν εἶχε μόνιμους κατοίκους. Ἄν ἐπρόκειτο νὰ δεχτεῖ περιοίκους, σὲ στιγμές ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν, θὰ ἔπρεπε μᾶλλον νὰ εἶχε χτιστεῖ σὲ ὕψωμα. Τὸ ἴδιο μπορούμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὴ Βελιγοστή, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Δραγούμης, ἐπίσης, πιστεύει ὅτι ἦταν κάστρο, μὲ μιὰ ἀγορὰ ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς (τὸ «ἐμπόριον» τῆς Βελιγοστής).

Σύμφωνα πάντα μὲ τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως, ὁ φραγκικὸς στρατὸς ἀμέσως μετὰ τὸ Νίκλι βᾶδισε ἐναντίον τῆς Λακεδαιμόνος, πού ἦταν μεγάλη πόλη, «μὲ πύργους καὶ καλὰ τειχεά, ὅλα μὲ τὸ χορῆγι»¹³. Οἱ ὑπερασπιστές τῆς Λακεδαιμόνος ἦταν ἀποφασισμένοι νὰ μὴν ὑποχωρήσουν εὐκολα. Οἱ Φράγκοι ἐπὶ πέντε μερόνυχτα χτυποῦσαν τὰ τείχη μὲ τὶς πολιορκητικές μηχανές πού εἶχαν φέρεи ἀπὸ τὸ Νίκλι, καὶ ἀφοῦ σκότωσαν πολλοὺς ἀπὸ τοὺς κατοίκους καὶ ἐπέφεραν φθορὲς στοὺς πύργους, τελικὰ ἀνάγκασαν τοὺς

9. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 87, στ. 2030-32.

«οἱ ἄρχοντες γὰρ τοῦ Ἀμυκλίου τοὺς πύργους ἀφίρῳσαν
μὲ τὸν λαὸν καὶ ἄρματα ὅπου εἶχασιν μετ' αὐτοῦ.
Οἱ τοῖχοι ἦσαν ὕψηλοί, ὅλοι μὲ τὸ χορῆγι».

10. Βλ. καὶ *Μίλλερ*, Ἱστορία, σ. 87. *Λάμπρου*, Ἱστορία, σ. 207, *Bon. Morée*, σ. 68.

11. *Morel-Fatio*, Libro, παρ. 216.

12. *Δραγούμη*, Χρονικῶν Μορέως, σ. 89 κ.έ.

13. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 88., στ. 2052-53.

υπερασπιστές της πόλης νά παραδοθούν. Μετά τήν ύποταγή της Λακεδαιμόνος, σύμφωνα μέ τό Χρονικό, ὁ Βιλλεαρδουίνος ἄρχισε νά κάνει ἐπιδρομές πρός τά μέρη τῶν Βατικῶν, τῆς Μονεμβασίας, τοῦ Ἑλους καί τῆς Τσακωνίας, τίς ὁποῖες διέκοψε μόνο ὕστερα ἀπό παράκληση τῶν Ἑλλήνων ἀρχόντων τοῦ Νικλίου καί τῆς Λακεδαιμόνος. Οἱ ἐπιδρομές αὐτές δείχνουν ὅτι οἱ παραπάνω περιοχές δέν εἶχαν ἀκόμη πέσει σέ φραγκικά χέρια.

Ἡ ἀκριβής χρονολογία τῆς προέλασης τῶν Φράγκων στήν κεντρική Πελοπόννησο δέν εἶναι γνωστή. Ἄν λάβουμε ὑπόψη ὅτι σέ ἔγγραφο τοῦ 1209 ἀναγράφεται ἐπισκοπή Ἀμυκλῶν (Νικλίου)¹⁴, πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ὡς τή χρονολογία αὐτή ἡ κεντρική Πελοπόννησος εἶχε πέσει στά χέρια τῶν Φράγκων. Ὁ Bon¹⁵ ὑπολογίζει ὅτι οἱ κατακτήσεις τοῦ Βιλλεαρδουίνου στήν κεντρική Πελοπόννησο καί στό μέρος ἐκεῖνο τῆς Λακωνίας πού κατακτήθηκε σχετικά εὐκολα πρέπει νά χρονολογηθοῦν ἀνάμεσα στό 1206 καί στό 1209, ἔτος πού ἐγινε ἡ συνθήκη τῆς Σαπιέντζας¹⁶. Ἡ συνθήκη αὐτή ἀνάμεσα στό Βιλλεαρδουίνο καί τούς Βενετούς, μετά τήν κατάληψη ἀπό τούς τελευταίους τῆς Μεθώνης καί τῆς Κορώνης, ρυθμίζει τίς ἑδαφικές καί ἄλλου εἶδους διεκδικήσεις τῆς Βενετίας στήν Πελοπόννησο. Ὁ Βιλλεαρδουίνος, ἀνάμεσα στίς ἄλλες ὑποχρεώσεις πού ἀνέλαβε ἦταν καί ἡ καθυπόταξη τῆς Λακωνίας μέ δικά του ἔξοδα, ἐκτός ἀπό ἕνα μέρος ὀνομαζόμενο Mola πού ὁ Φράγκος ἀρχηγός ἤδη κατεῖχε¹⁷. Τό τοπωνύμιο Mola ταυτίστηκε ἀπό τόν Longnon μέ τούς Μολάους Λακωνίας¹⁸, περιοχή στήν ὁποία, ὅπως

14. Bon, Morée, σ. 93.

15. Bon, Morée, σ. 67.

16. Γιά τή συνθήκη αὐτή βλ. Tafel-Thomas, Urkunden, τ. Β', σ. 96 κ.έ. Μίλλερ, Ἱστορία, σ. 89. Rodd, Princes, σ. 125. F. Thiriet, Romanie, δ.π., σ. 86. Bon, Morée, σ. 66 κ.έ. A. Carile, Per una storia, δ.π., σ. 230.

17. Tafel-Thomas, Urkunden, σ. 98 «De Laudomonia, excepta Mola, quam ego habeo, ita dico, quod ego habeo illam recuperare ad meam fatigationem et expensam; et de hoc, quod recuperavero aut in toto aut in parte, debet habere dominus Dux quartam partem in suo dominio; et de aliis tribus partibus inde remanentibus et de Mola debeo domino Duci et suis succesoribus tale servitium facere, quod de alia terra suprascripta, exceptis pannis».

18. Longnon, Empire, σ. 116. Ὁ ἄραβας γεωγράφος Edrisi, Géographie, μετάφρ. στή Γαλλικά Ρ. Α. Jaubert, τ. Β' 1840, σ. 124-5, ἀναφέρει πόλη Μαλαία, μετά τήν πόλη Μαῖθα (Καλαμάτα ἢ Μάνη) καί πρὶν τή Λακεδαιμόνα. Ἐπειδή μέ τό ἴδιο ὄνομα ἀποκαλεῖ καί ἀκρωτήριο, πού ταυτίζεται ὁποσδήποτε μέ τό Μαλέας, πρόκειται προφανῶς γιά τούς Μολάους, πού βρίσκονται στή χερσόνησο τοῦ ἴδιου ἀκρωτηρίου. Ἴσως καί ἡ πόλη «Μαλαία», πού εἶναι χαραγμένη πάνω σέ σφραγίδα Βυζαντινοῦ ἀξιωματοῦχου (G. Schlumberger, Sigillographie de l'empire byzantin, Paris 1884, σ. 182), πρέπει νά ταυτιστεῖ μέ τούς Μολάους (βλ. Μ. Κορδώση, Ἡ περιγραφή τῆς νοτιοανατολικῆς Πελοποννήσου ἀπό τόν ἄραβα περιηγητή Edrisi, «Πρακτικά Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν» (Πάτραι 25-31 Μαΐου 1980), Ἀθήνα 1981-2, σ. 265.

πιστεύει ὁ ἴδιος, πρέπει νά εἶχαν φτάσει οἱ Φράγκοι, μέσω τῆς κοιλάδας τοῦ Εὐρώτα. Ὁ Βον¹⁹ διστάζει νά δεχθεῖ ὅτι ἕνα μέρος τόσο ἀπομακρυσμένο, ὅπως οἱ Μολάοι, εἶχε πέσει στά χέρια τῶν Φράγκων, καί οἱ δύο ὁμοῦ ἐρευνητές δέχονται ὅτι τό ἔτος 1209, κατά τό ὁποῖο ὑπογραφόταν ἡ συνθήκη, ἡ πόλη τῆς Λακεδαίμονος δέν εἶχε παραδοθεῖ ἀκόμη. Πράγματι ἡ συνθήκη ἐξαιρεῖ, ὅπως εἶδαμε, μόνο τό μέρος Μολα, γιά τό ὁποῖο ἀναφέρει ρητῶς ὅτι βρισκόταν σέ φραγκικά χέρια. Ἄν καί φαίνεται κάπως ἀπίθανο νά σκεφτεῖ κανεῖς ὅτι ἡ Λακεδαίμονα, πού βρισκόταν σέ εὐπαθές σημεῖο, παρέμενε ὡς τό 1209 σέ ἑλληνικά χέρια, ἕνα χωρίο τοῦ Χωνιάτη ἔρχεται νά τό ἐπαληθεύσει. Ὁ Βυζαντινός ἱστορικός ἀναφέρει ὅτι, ὅταν μετά τό θάνατο τοῦ Σγουροῦ οἱ Φράγκοι κατέλαβαν τόν Ἄκροκόρινθο, ἀπό τήν Πελοπόννησο ἔμειναν ἀνυπότακτα μόνο τό Ναύπλιο καί ἡ πεδιάδα τῆς Λακεδαίμονος, πού τήν κατεῖχε κάποιος Χαμάρετος²⁰. Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ὁ Χαμάρετος, ὅπως καί ὁ Σγουρός, ἦταν ἀπό τούς ἀρχοντες ἐκείνους πού εἶχαν ἀποσπάσει βυζαντινά ἐδάφη πρὶν ἀπό τήν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης καί τά διοικοῦσαν σχεδόν ἀνεξάρτητοι. Σώζεται σφραγίδα τοῦ Χαμαρέτου ἀπό τήν ὁποία μαθαίνουμε ὅτι ὁ Λάκωνας δυνάστης ἔφερε τόν τίτλο τοῦ «Προέδρου»²¹. Δέν γνωρίζουμε ὡς ἴσως κράτησε ὁ Χαμάρετος τή Λακεδαίμονα, ἀπό τά λεγόμενα ὁμοῦ τοῦ Χωνιάτη συμπεραίνουμε ὅτι τό ἔτος 1210 μέ 1211 ἦταν ἀκόμη στά χέρια του²². Ἡ ἐξέλιξη τῶν γεγονότων στή βορειοανατολική Πελοπόννησο μᾶς ἐπιτρέπει νά συμπεράνουμε ὅτι ἡ κατάστασις αὐτή δέν πρέπει νά διάρκησῃ γιά πολύ καί ἡ πόλη νά κυριεύθη ἀπό τούς Φράγκους ἂν ὄχι ὕστερα ἀπό τήν πτώσι τῆς Κορίνθου, τουλάχιστο ἀμέσως ὕστερα ἀπό τήν πτώσι τοῦ Ναυπλίου καί τοῦ Ἄργους (ἔτος 1212).

Ἄν ξεκινήσουμε ἀπό τή βέβαιη εἰδησι τοῦ Χωνιάτη πού ἀναφέρει ὅτι ἡ Λακεδαίμονα κατά τό ἔτος 1210-11 βρισκόταν ἀκόμη σέ ἑλληνικά χέρια, διαπιστώνουμε ὅτι εἶχε μεσολαβήσει ἕνα ἀρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα ἀπό τό 1205, ἔτος κατά τό ὁποῖο εἶχε ὀλοκληρωθεῖ ἡ κατάληψι τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου. Ἴσως τό σχετικᾶ μεγάλο αὐτό χρονικό διάστημα ὀφείλεται στίς προστριβές τῶν Φράγκων μέ τόν Μιχαήλ τῆς Ἡπείρου²³, στήν

19. Βον, *Morée*, σ. 69-70.

20. *Χωνιάτης*, σ. 611 κριτ. ὑπόμν. «Καί νῦν ἔστιν ὡς ἰστός ἐπ' ὄρους καί σημαία ἐπί βουνοῦ τό Ναύπλιον παρά τινος Γαβριήλ, κασιγνήτου τοῦ Σγουροῦ, κατεχόμενον, ὥσπερ καί ἡ κοίλη Λακεδαίμων παρά Χαμαρέτου τινός Λάκωνος».

21. Ν. Βees, *Zur Sigillographie der byzantinischen Themen Peloponnes und Hellas*: VV 21 (1914) III, σ. 196-7.

1) Τῆ προέδρου Λέ[ο]ντος τοῦ Χαμα[ρέ]του
τυπῶ σφραγιδι Λακεδα[ί]μονος τ[ύ]πον[;]

22. Ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, ἡ Κόρινθος ἔπεσε στά χέρια τῶν Φράγκων πιθανότατα στίς ἀρχές τοῦ 1210 καί τό Ναύπλιο τό 1211.

23. Βλ. παρακάτω σ. 137 κ.έ.

άπασχόληση ενός μέρους του στρατού τους στην πολιορκία των φρουρίων του Σγουρού και στά έσωτερικά προβλήματα που είχαν να λύσουν μετά την αναχώρηση του Γουλιέλμου Σαμπλίτη στη Δύση και την εμφάνιση της Βενετίας στις άκτές της Μεσσηνίας, η όποια τό έτος 1206-7 κυριέυσε τή Μεθώνη και τήν Κορώνη. Δέν αποκλείεται όμως οί Φράγκοι να έκμεταλλεύθηκαν τό χρονικό αυτό διάστημα για να εϊσχωρήσουν στις όρεινές περιοχές τής Άρκαδίας και τής όρεινης Άχαΐας.

Τέλος, πρέπει να σημειώσουμε, ότι, αν αφαιρέσουμε τά απόκρημνα φρούρια τής Κορίνθου, του Άργους, του Ναυπλίου, τής Μονεμβασίας, του Άρακλόβου και τής Άρκαδιάς, τά φρούρια του Νικλίου και τής Λακεδαίμονος —ίσως μαζί μέ τήν Καλαμάτα— ήταν οί μοναδικές από τίς πόλεις τής Πελοποννήσου που πρόβαλαν κάποια ίσχυρή αντίσταση στον έχθρό, μολονότι δέν βρίσκονταν σε εύνοϊκή θέση. Ίσως αυτό όφείλεται στην καλή κατασκευή των τειχών τους, πράγμα που, όπως αναφέραμε ήδη, τονίζεται στο Χρονικό του Μορέως. Τό μειονέκτημα όμως τής κατασκευής ενός φρουρίου σε όμαλό χώρο ήταν μεγάλο. Έτσι, άργότερα, σε δυσκολότερες έποχές, και οί δύο αυτές πόλεις θά άχρηστευθούν. Οί κάτοικοι του Νικλίου θά μετοικήσουν στο Μουχλί και οί κάτοικοι τής Λακεδαίμονος στο Μυστρά.

5. Η ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΤΗΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ ΤΟΥ ΑΡΓΟΥΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ

α') Συνέχιση τῆς πολιορκίας τοῦ Ἀκροκορίνθου. Κατασκευή καί θέση τοῦ δεύτερου φραγκικοῦ κάστρου (Πύργος Λεχαίου).

Λεπτομέρειες γιά τίς πολεμικές ἐπιχειρήσεις γύρω ἀπό τή συνέχιση τῆς πολιορκίας καί τήν κατάληψη τῶν τριῶν ἰσχυρῶν φρουριῶν τοῦ Σγουροῦ μᾶς παρέχει τό Χρονικό τοῦ Μορέως, τό ὁποῖο ὅμως μεταθέτει τά γεγονότα πολλά χρόνια ἀργότερα, στήν ἀρχή τῆς ἡγεμονίας τοῦ πρίγκιπα Γουλιέλμου. Συμπληρωματικές πληροφορίες ἀντλοῦμε ἐπίσης ἀπό τόν Χωνιάτη, τόν συνεχιστή τοῦ Βιλλεαρδουίνου, Henri de Valenciennes, καί τόν πάπα Ἰννοκέντιο Γ΄.

Σύμφωνα μέ τό Χρονικό¹, ὅταν ὁ Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος διαδέχτηκε τόν ἀδελφό του Γοδεφρίδο Β΄, ἡ πρώτη του ἐνέργεια ἦταν νά ὑποτάξει τά τέσσερα φρούρια, πού παρέμεναν ἀκόμη σέ ἑλληνικά χέρια: τήν Κόρινθο, τό Ἄργος, τό Ναύπλιο καί τή Μονεμβασία. Τα φρούρια αὐτά βρισκόνταν κοντά στή θάλασσα καί ἐφοδιάζονταν ἀπό πλοῖα τοῦ βασιλιᾶ τῶν Ρωμαίων. Ἐπειδή γνῶριζε ὅτι χωρίς στόλο δέν μπορούσε νά κατορθώσει τίποτε, συνεννοήθηκε μέ τούς Βενετούς νά τοῦ παραχωρήσουν τέσσερα πλοῖα², καί σέ ἀντάλλαγμα ἡ Βενετική Δημοκρατία νά κρατήσει τά κάστρα τῆς Μεθώνης καί τῆς Κορώνης. Μετά τή συμφωνία ὁ Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος ἀποφάσισε νά ἀρχίσει τίς πολεμικές ἐπιχειρήσεις ἀπό τήν Κόρινθο καί προσκάλεσε σέ βοήθεια τόν Ὄθωνα Δελαρός, τόν δούκα τῆς Νάξου καί τούς ἀφέντες τῆς Εὐβοίας. Ἡ Ἑλληνική καί ἡ Γαλλική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ θέτουν σ' αὐτό τό σημεῖο τήν ἀνέγερση τοῦ κάστρου Πεντεσκούφι³, στό νότιο μέρος τοῦ Ἀκροκορίνθου, καθώς καί τήν κατασκευή ἑνός

1. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 116 κ.ἑ. *Longnon*, *Chronique*, παρ. 189 κ.ἑ. *Morel-Fatio*, *Libro*, παρ. 210 κ.ἑ.

2. Ἐκτός ἀπό τά τέσσερα αὐτά πλοῖα πού θά χρησίμευαν γιά τίς πολεμικές ἐπιχειρήσεις, ἡ Βενετία, μετά τήν κατάληψη τῶν φρουριῶν, ἦταν ὑποχρεωμένη νά παραχωρήσει στόν πρίγκιπα δύο πλοῖα γιά «φύλαξιν τοῦ τόπου».

3. *Longnon*, *Chronique*, παρ. 192. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 118 στ. 2801 κ.ἑ.

«Λοιπόν, διατί ἔνι τό βουνί τοῦ κάστρου τῆς Κορίνθου πλατύ καί μέγα, φοβερόν, κι ἀπάνω ἔνι τό κάστρον, εὐρίσκεται πρός μεσηβρίαν τοῦ ἐκεινοῦ τοῦ κάστρου

άλλου αντιφρουρίου στην αντίθετη πλευρά, με αποτέλεσμα ή πολιορκία νά γίνει στενότερη και οί ύπερασπιστές του κάστρου νά στεροϋνται άκόμη και τά στοιχειώδη άγαθά, έκτός από τό νερό πού ύπήρχε άφθονο.

“Όπως άναφέραμε ήδη, οί παραλλαγές του Χρονικού συγγέουν τά γεγονότα, μεταθέτοντας τήν πολιορκία τής Κορίνθου, του “Αργους και του Ναυπλίου πολλά χρόνια άργότερα, όταν δέν άπέμενε πιά, παρά μόνο ή κατάληψη τής Μονεμβασίας. Δέν ανταποκρίνεται επίσης στην πραγματικότητα ή χρονολόγηση τής παραχώρησης στους Βενετούς τών φρουριών τής Μεθώνης και τής Κορώνης κατά τίς πρώτες μέρες τής έξουσίας του Γουλιέλμου καθώς και ό τρόπος πού έπесαν σέ βενετικά χέρια. “Όπως μνημονεύσαμε παραπάνω, τά δυό σημαντικά αυτά λιμάνια περιήλθαν στην έξουσία τών Βενετών τó έτος 1206-7, ύστερα από πολιορκία. “Από τίς τρεις παραλλαγές ή “Αραγωνική είναι ή μοναδική πού, όπως είδαμε, χρονολογεί τήν κατασκευή του Πεντεσκουφιού στά 1205, μνημονεύοντας ότι χτίστηκε από τόν “Οθωνα Δελαρός, κατόπιν έντολης του Σαμπλίτη. “Επίσης ή “Αραγωνική παραλλαγή είναι ή μόνη πού όρίζει τήν κατάληψη του “Ακροκορίνθου στην εποχή του Γοδεφρίδου Α΄ Βιλλεαρδουίνου⁴.

“Άλλη διαφορά άνάμεσα στην “Ελληνική και στη Γαλλική παραλλαγή από τή μία μεριά και στην “Αραγωνική παραλλαγή και στον Χωνιάτη από τήν άλλη, είναι ότι οί δυό πρώτες μιλοϋν και για δεύτερο φρούριο πού έχτισαν οί Φράγκοι κοντά στον “Ακροκόρινθο, με σκοπό νά τόν καταλάβουν εύκολότερα. Τό δεύτερο αυτό φρούριο χτίστηκε από τή βορεινή πλευρά του “Ακροκορίνθου, αντίθετη από εκείνη πού είχε χτιστεί τό Πεντεσκούφι, και παραμένει ως τώρα άταύτιστο⁵. “Ο Σ. Δραγούμης πιστεύει ότι ή “Ελληνική και ή Γαλλική παραλλαγή του Χρονικού συγγέουν τα γεγονότα και ότι έπομένως δέ χτίστηκε άλλο αντιφρούριο κοντά στον “Ακροκόρινθο, έκτός από τό Πεντεσκούφι⁶. Τή γνώμη του στηρίζει κυρίως στην “Αραγωνική παραλλαγή του Χρονικού και στον Χωνιάτη, πού κάνουν λόγο για ένα φρούριο. “Ο Α. Βον, ξεκινώντας από τή σκέψη ότι στη βορεινή πλευρά του “Ακροκορίνθου ήταν άδύνατο νά φτιαχτεί φρούριο, γιατί τό έδαφος είναι κατηφορικό και ότι τό Πεντεσκούφι δέ βρίσκεται άκριβώς νότια του

όκάτι ένα βουνόπουλον, τραχώνι γάρ με σπήλαιον
Κι όρίζει ένταυτα ό πρίγκιπας κι άπάνω έχτισε κάστρον,
Μούντ΄ “Εσκουβέ τό ώνόμασαν, ούτως τό κράζουν πάλε”.

4. *Morel-Fatio*, *Libro*, παρ. 188. Σχετικά όμως με τό Ναύπλιο ή “Αραγωνική παραλλαγή κάνει τό ίδιο λάθος με τίς άλλες δυό.

5. “Η “Ιταλική παραλλαγή του Χρονικού του Μορέως (*Hopf*, *Chroniques Gréco-Romanes* σ. 436) ταυτίζει τό δεύτερο αυτό αντιφρούριο με τό “Αγιονόρι, κάστρο πού βρίσκεται νότια και όχι βόρεια του “Ακροκορίνθου, σέ άπόσταση 15 περίπου χιλιομέτρων.

6. *Δραγούμη*, *Χρονικῶν Μορέως*, σ. 56 κ.έ.

Ἀκροκορίνθου, ὅπως γράφει τὸ Χρονικό, ἀλλὰ νοτιοδυτικά, ὑπέθεσε ὅτι τὸ δεύτερο κάστρο θὰ εἶχε χτιστεῖ σὲ λόφο πού βρίσκεται ἀνατολικά τοῦ Ἀκροκορίνθου. Πάνω στὸ λόφο αὐτό, πού εἶναι σχεδὸν ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Πεντεσκούφι καὶ πολὺ κοντὰ στὸ βουνό τοῦ Ἀκροκορίνθου, ὑπάρχουν πράγματι ἴχνη μεσαιωνικῶν χτισμάτων⁷.

Νομίζουμε ὅτι τῆ λύση τοῦ προβλήματος τῆ δίνει ἡ Ἑλληνική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ. Ὑστερα ἀπὸ τὴν κατασκευή καὶ τοῦ δευτέρου κάστρου, γράφει τὸ Χρονικό, οἱ Κορίνθιοι βρέθηκαν σὲ τόσο δεινὴ θέση, «ὥστε δὲν ὑπῆρχε εὐχέρεια νὰ πλησιάσει κανένα π λ ο ἰ ο, οὔτε καμιά ἄλλη ἐνίσχυση νὰ τοὺς ἔρθει ἀπὸ πουθενά⁸». Εἶναι λοιπὸν φανερό ὅτι τὸ κάστρο αὐτὸ πρέπει νὰ βρισκόταν στὴ θάλασσα, δίπλα σ' ἓνα λιμάνι, ὥστε νὰ ἐμποδίζει νὰ ἀράζουν τὰ φιλικὰ πρὸς τοὺς Ἕλληνες πλοῖα καὶ νὰ ἐνισχύουν τοὺς πολιορκουμένους. Ἀφοῦ τὸ Χρονικό ἀναφέρει ὅτι τὸ φρούριο χτίστηκε βόρεια τοῦ Ἀκροκορίνθου, τὸ λιμάνι αὐτὸ πρέπει νὰ εἶναι τὸ Λέχαιο. Τὸ λιμάνι καὶ ἡ ὁμώνυμη κώμη τοῦ Λεχαιῶν στὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο εἶχαν χάσει τὸ ἀρχαῖο τους ὄνομα καὶ λέγονταν, πιθανότατα, «Παλαγία», (ἢ «Palagia»). Στὴ νεότερη ἐποχὴ συναντοῦμε τὸ Λέχαιο μὲ τὸ ὄνομα «Πύργος τοῦ Μπαλάγα» (Tour Balaga), τοῦ ὁποῖου ἡ δεύτερη λέξη εἶναι προφανῆς παραφθορὰ τῆς μεσοβυζαντινῆς ὀνομασίας Palagia⁹. Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ὀνόματος (Πύργος) πρέπει νὰ ὀφείλεται στὴν ὑπαρξὴ κάποιου πύργου πού προστάτευε τὸ λιμάνι. Πράγματι στὴν κορυφῇ τοῦ ἐνός ἀπὸ τοὺς δύο ἀμμολόφους πού περιβάλλουν τὴν εἴσοδο τοῦ ἀρχαίου λιμανιοῦ τοῦ Λεχαιῶν ὑπάρχουν ἴχνη μεσαιωνικοῦ πύργου, πού καθὼς φαίνεται, σωζόταν ἀκόμη ὡς τὸν ΙΖ' αἰῶνα¹⁰. Μνεῖα τῆς θέσης αὐτῆς ἔχουμε σὲ ἔγγραφο τοῦ Νικολάου Acciaiuoli πού σχετίζονται μὲ τὴν περιοχὴ Κορίνθου (ΙΔ' αἰ.). Ἐκεῖ μνημονεύεται πολλὲς φορές τὸ τοπωνύμιο Torre (Πύργος)¹¹, πού ὀφείλουμε προφανῶς νὰ τὸ ταυτίσουμε μὲ τὸ Λέχαιο¹². Ὁ πύργος αὐτός πρέπει νὰ ἦταν τὸ «κάστρο» πού ἔχτισε ὁ Ὀθωνας Δελαρός. Ἡ κατάταξή του ἀνάμεσα στὰ κάστρα δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίζει, ἀφοῦ καὶ τὸ Πεντεσκούφι, πού ἐπίσης κατατάσσεται ἀνάμεσα στὰ φρούρια, δὲν ἦταν

7. A. Bon, *Fortif. of Acrocorinth*, ὁ.π., σ. 135-6.

8. Καλονάρου, *Χρονικῶν Μορέως*, σ. 118, στ. 2810-12.

«Καὶ τόσα τοὺς ἐστένεψαν τοὺς Κορινθαίους ἐνταῦτα, ὅτι ποσῶς οὐκ εἶχαν ἀπάδειαν ξύλο κανέν νὰ ἐμπάσουν, οὐδέ σωτάρχιση καμμία νὰ τοὺς ἐμπῆ ποθόθεν».

9. Κορδῶση, Ἱστορία, σ. 254, 255.

10. Ἀρχαιολ. Δελτίον τ. 23 Β, (1968) σ. 201. Κορδῶση, Ἱστορία, σ. 256.

11. J. Longnon- P. Topping, *Documents sur la régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*, Paris 1969, σ. 160, 166, 182, 185, 186, 187.

12. Κορδῶση, Ἱστορία, σ. 255-6.

παρά ένας μεγάλος πύργος¹³. Ἡ ἀπόσταση πού χωρίζει τόν πύργο τοῦ Λεχαίου ἀπό τό κάστρο τῆς Κορίνθου εἶναι ἀρκετά μεγάλη καί ἔτσι ἦταν δύσκολο νά θεωρεῖται ὁ πύργος αὐτός ὡς ἀντιφρούριο τοῦ Ἄκροκορίνθου. Ἡ ἀπόσταση λοιπόν πρέπει νά ἦταν ένας ἀπό τούς λόγους πού ὁ Χωνιάτης καί ἡ Ἀραγωνική παραλλαγή ἀγνοοῦν τήν ὑπαρξή του καί μιλοῦν γιά τήν κατασκευή ἑνός μόνου ἀντιφρουρίου.

Τό πρῶτο ἀντιφρούριο, τό Πεντεσκούφι, εἶτε χτίστηκε ἀπό τόν Βονιφάτιο, ὅπως ἀναφέρει ὁ Χωνιάτης, εἶτε χτίστηκε ἀπό τόν Γουλιέλμο Σαμπλίτη, ἢ τόν Ὀθωνα Δελαρός, εἶναι βέβαιο ὅτι κατασκευάστηκε τό ἔτος 1205. Ἡ χρονολογία τῆς κατασκευῆς τοῦ δευτέρου κάστρου, τοῦ πύργου τοῦ Λεχαίου, δέν εἶναι γνωστή. Χωρίς ἀμφιβολία πρέπει νά χτίστηκε ἀργότερα, ὅταν οἱ Φράγκοι ἀντιλήφθηκαν ὅτι ἡ κατάληψη τοῦ Ἄκροκορίνθου θά γινόταν εὐκολότερη, ἂν ἀπομόνωναν τό φρούριο καί ἀπό τήν πλευρά τῆς θάλασσας. Ἴσως ἔτσι ἐξηγεῖται καί ἡ πληροφορία τοῦ Χρονικοῦ ὅτι τό δεύτερο κάστρο ἀνῆκε ἀποκλειστικά στόν Ὀθωνα Δελαρός¹⁴. Ὁ τελευταῖος, μετά τήν ἀποχώρηση τοῦ Γουλ. Σαμπλίτη καί τοῦ Γοδεφρ. Βιλλεαρδουίνου, ἔμεινε μόνος νά πολιορκεῖ τήν Κόρινθο καί φαίνεται πῶς τό κατεσκεύασε μέ δική του πρωτοβουλία. Πρέπει λοιπόν νά ἐντάξουμε τήν κατασκευή του μέσα στή πλαισία τῆς μακρόχρονης πολιορκίας πού ἄρχισε μετά τήν ἀποχώρηση τοῦ φραγκικοῦ στρατοῦ τοῦ Βονιφατίου καί τῶν δύο ἄλλων Φράγκων εὐγενῶν καί ὄχι στήν ἀρχή τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ χειμῶνα τοῦ 1205. Ἡ καθυστέρηση τῆς κατασκευῆς του εἶναι, πιθανότατα, ένας δεύτερος λόγος πού δέν τό μνημονεύουν ὁ Χωνιάτης καί ἡ Ἀραγωνική παραλλαγή, ἐπειδή ἡ μνεῖα τῆς κατασκευῆς τοῦ Πεντεσκούφι γίνεται ἀπό τίς δύο αὐτές πηγές κατά τήν ἔναρξη τῶν ἐπιχειρήσεων στόν Ἄκροκόρινθο, ἐποχή πού δέν εἶχε ἀκόμη χτιστεῖ τό δεύτερο ἀντίκαστρο. Ἀντίθετα, ἡ Ἑλληνική καί ἡ Γαλλική παραλλαγή πού ὀρίζουν τήν πτώση τοῦ Ἄκροκορίνθου πολύ ἀργότερα, συμπεριλαμβάνουν στήν τοπογραφία τῶν ἐπιχειρήσεων καί τά δύο κάστρα.

Ὅλο αὐτό τό χρονικό διάστημα πού τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ στρατοῦ τῶν Φράγκων ἦταν ἀπασχολημένο μέ τήν κατάληψη τῆς δυτικῆς καί τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου, δέ γνωρίζουμε λεπτομέρειες γιά τήν πολιορκία τοῦ Ἄκροκορίνθου. Ὁ Ὀθων Δελαρός ἦταν ἐπιφορτισμένος μέ τή συνέχιση τῆς πολιορκίας, ἀλλά ἂν κρίνουμε ἀπό τό λόγο τῆς κατασκευῆς τοῦ δευτέρου ἀντιφρουρίου, φαίνεται πῶς δέν ἦταν πολύ στενή, ἀφοῦ ὡς ἐκείνη τή στιγμή οἱ πολιορκούμενοι μπορούσαν νά ἐφοδιάζονται ἀπό φιλικά

13. *A. Bon, Fortif. of Acrocorinth*, σ. 265 κ.ε., ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ μικρή ζώνη τοῦ τείχους, πού περιβάλλει τόν πύργο, εἶναι νεότερη.

14. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 119, στ. 2808.

«ὁ Μέγας Κύρης ἔποιεν κάστρο ἐδικό του ἐκεῖσε».

πλοῖα πού ἔφθαναν στό Λέχαιο. Τό μοναδικό γνωστό ἐπεισόδιο πού συσχετίζεται μέ τόν Σγουρό ἦταν ἡ συνεργασία του μέ τόν Λατίνο ἀρχιεπίσκοπο τῆς Νέας Πάτρας. Μερικοί ἀπό τούς Λατίνους πού εἶχαν ἔρθει στήν Πελοπόννησο προσχωροῦσαν ἀλόγιστα στούς Ἕλληνες καί μάχονταν τούς ὁμοφύλους τους¹⁵. Τό φαινόμενο αὐτό δέν ἦταν ἀσυνήθιστο. Λατίνοι ὑπηρετοῦσαν στό στρατό τοῦ Μιχαήλ Δούκα καί τοῦ Θεόδωρου Λάσκαρι, πράγμα πού ἔκανε τόν πάπα νά τούς ἀπειλεῖ μέ ἀφορισμό¹⁶. Τό παράδειγμα τοῦ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου τῆς Νέας Πάτρας εἶναι τό πιό χαρακτηριστικό. Σύμφωνα μέ μιᾶ ἐπιστολή τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ', τῆς 21 Αὐγούστου 1211, ὁ Λατίνος αὐτός, πρὶν γίνει ἀρχιεπίσκοπος, μολονότι ἦταν ἱερέας, ἄφησε τήν κόμη του νά μεγαλώσει καί ἔτρεξε στόν Ἀκροκόρινθο, κοντά στό Σγουρό, γιά νά πολεμήσει στό πλευρό του. Ἐκεῖ παρέμεινε περισσότερο ἀπό ἓνα ἔτος καί ἔγινε αἰτία νά σκοτωθοῦν ἀρκετοί Σταυροφόροι¹⁷. Ὁ Φράγκος αὐτός παπᾶς ἔγινε στή συνέχεια μητροπολίτης ἀπό Λατίνους ἱερωμένους πού ἀγνοοῦσαν τό γεγονός¹⁸.

Τρία ὡς τέσσερα χρόνια μετὰ τήν ἔναρξη τῆς πολιορκίας τοῦ Ἀκροκόρινθου ἀπό τούς Φράγκους, ὁ Λέων Σγουρός πέθανε¹⁹ κάτω ἀπό συνθήκες πού δέ μᾶς εἶναι ἀπόλυτα γνωστές. Μόνο σέ μιᾶ μεταγενέστερη

15. *Innocentii* III, Opera, PL, τ. 216, στ. 222. «Praeterea quidam ex Latinis ibidem morantibus, ut alios Latinos impugnent, Graecis temere adhaerere praesumunt». Βλ. καί *A. Potthast*, Regesta Pontificum Romanorum inde ab a post Christum natum 1198 ad. a 1304, τ. Α', Graz 1957 (Α' ἔκδ. Berlin 1874), ἀρ. 3940.

16. *Innocentii* III, Opera, PL τ. 216, στ. 353-4. Βλ. καί *Buchon*, Histoire, σ. 187. *Loenertz*, Origines, σ. 376, 392. *Nicol*, Despotate, σ. 33, μετ. Λεύκα, σ. 33.

17. *Innocentii* III, Opera, PL τ. 216, στ. 460, ἔκδ. Halysčynski, ἀρ. 177 «...contra Latinos in Graecorum auxilium cum Arguro quondam Corinthi Domino tanquam laicus pariter arma sumpsit, et circa eundem in militis officio per annum et amplius serviens, nonnullos Latinos dicitur accidisse», Βλ. καί *Potthast*, Regesta, δ.π., ἀρ. 4229.

18. Βλ. καί *Μίλλερ*, Ἱστορία, σ. 111. *Γρηγοροβίου*, Ἱστορία, τ. Α', σ. 425, *N. Cheetham*, Med. Greece, δ.π. σ. 81, οἱ ὅποιοι ἀναφέρουν ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος αὐτός ἦταν Ἕλληνας πού εἶχε ὁμολογήσει πίστη στόν πάπα. Πρβλ. *Νερούτσου*, Ἀθήναι, σ. 81.

19. Ὁ θάνατός του ὀρίζεται στό ἔτος 1208. (Λάμπρου, Ἱστορία, σ. 240. *Hopf*, Geschichte, σ. 159. *Μίλλερ*, Ἱστορία, σ. 66. *Α. Μηλιαράκη*, Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καί τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (1204-1261), ἐν Ἀθήναις 1898, σ. 56. *Longnon*, Empire, σ. 92. *Hoffmann*, Rudimente, σ. 59. Ὁ *Bon*, Morée, σ. 68, ὑπολογίζει ὅτι πέθανε τό 1207 ἢ τό 1208. Ὁ *Χωνιάτης* (σ. 611) δέν ἀναφέρει τή χρονολογία τοῦ θανάτου του καί τό Χρονικό τοῦ Μορέως, ἐπίσης, δέν μνημονεύει τίποτε σχετικό. Μόνο σέ ἐπιστολή τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτη, πού ἔχει σχέση μέ τό θάνατο τοῦ γιοῦ τοῦ ἀνεψιοῦ του Μιχαήλ, μνημονεύεται ὅτι τό ἀνήλικο παιδί ὑπέφερε γιά τέσσερα χρόνια στόν Ἀκροκόρινθο τό θυμό τοῦ τυράννου ὡς ὅτου τελικά δολοφονήθηκε. (Ἀκομινᾶτος, τ. Β', σ. 185: «σύ δέ...θερμοτέρῳ φλογός θυμῷ τυράννου καόμενος ἐπὶ τέτρασιν ἔφερες ἔτεσιν»). Ἐν ἀνθρῆ ὑπόψη ὅτι ὁ Σγουρός πῆρε τόν Μιχαήλ τό 1204 ἀπό τήν Ἀθήνα ὡς ὄμηρο (Ἀκομινᾶτος, τ. Β', σ. 181), τότε πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι τό 1208 ὁ Σγουρός ζοῦσε ἀκόμη.

αναφορά (ΙΕ΄ αιώνα) μνημονεύεται, ότι, για νά μὴν πέσει στὰ χέρια τῶν Φράγκων, γκρεμίστηκε ξιππος ἀπὸ τὸν Ἄκροκόρινθο καὶ μεταβλήθηκε, μαζί μὲ τὸ ἄλλογό του, σέ μιὰ ἄμορφη μάζα²⁰. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ Κύριλλος Μονεμβασίας, στὸν ὁποῖο ὀφείλεται ἡ ἀναφορά αὐτή, ἀντλήσε τὴν πληροφορία του ἀπὸ τὴν προφορική παράδοση²¹. Ἄν εἶναι ἀλήθεια ἡ εἶδηση αὐτή, φαίνεται πὼς ὁ Σγουρός θὰ ὀδηγήθηκε στὸ ἀπελπιστικὸ αὐτὸ διάβημα, ὅταν ἡ πολιορκία ἄρχισε νά γίνεται στενότερη, μετὰ τὴν κατασκευή καὶ τοῦ δευτέρου ἀντιφρουρίου ἀπὸ τοὺς Φράγκους.

β΄) Σχέσεις τοῦ Μιχαὴλ Δούκα μὲ τὸν Σγουρό καὶ τὴν Κόρινθο. Πτώση τοῦ Ἄκροκόρινθου.

Τὸ ἐρώτημα πού παραμένει ὕστερα ἀπὸ ὅσα ἀναφέραμε ὡς ἐδῶ εἶναι ποίος μποροῦσε νά ἐφοδιάζει τὸν Λέοντα Σγουρό κατὰ τὴ μακρόχρονη πολιορκία τοῦ Ἄκροκόρινθου. Τὸ Χρονικὸ ἀναφέρει ὅτι τὰ κάστρα τῆς Μονεμβασίας, τῆς Κορίνθου, τοῦ Ναυπλίου καὶ τοῦ Ἄργους εἶχαν καλὰ λιμάνια «ὅπου ἔρχονταν τὰ πλευτικά τοῦ βασιλέως Ρωμαίων κ' ἠφέρνασιν σωτάρχισιν κι ἀνθρώπους τῶν ἀρμάτων»²². Ὅπως εἶπαμε, τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως χρονολογεῖ τὴν κατάληψη τῆς Κορίνθου καὶ τῆς Ἀργοναυπλίας πολὺ ἀργότερα, στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου, ἐποχὴ πού ὁ Βυζαντινὸς αὐτοκράτορας τῆς Νίκαιας εἶχε τὴ δύναμη καὶ τὰ μέσα νά βοηθᾷ σέ τέτοιου εἶδους πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις. Τὰ πρῶτα ὅμως χρόνια μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης, τὸ νεοσύστατο κράτος τοῦ Λάσκαρι εἶχε νά παλέψει μὲ ἀνυπερβλήτες δυσκολίες, ἀφοῦ περιστοιχιζόταν ἀπὸ πολλοὺς ἐχθρούς²³ καὶ δὲν ἦταν τόσο εὐκόλο νά προσφέρει βοήθεια,

20. Σ. Λάμπρου, Δύο ἀναφοραὶ μητροπολίτου Μονεμβασίας πρὸς τὸν Πατριάρχη: ΝΕ 12(1915)288 «Ἴνα γὰρ μὴ δουλείον ἡμᾶρ ἴδῃ, αὐτῶ γε ἴπῳ ἑαυτὸν ἀπὸ τὸν Ἄκροκόρινθον κατέβαλεν, ὡς μὴδ' ὅστοῦν αὐτῶ σφον ὑπολελείφθαι».

21. Ὁ Λαμπρινίδης, Ναυπλία, σ. 37, ἀναφέρει ὅτι ὁ Σγουρός σκοτώθηκε στὸ τέλος τοῦ 1208 ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 1209 ἀπὸ Λομβαρδοὺς ἱππεῖς στὸ Ναῦπλιο, ὅπου εἶχε ἀποσυρθεῖ γιὰ μεγαλύτερη ἀσφάλεια. Προφανῶς ὁ Λαμπρινίδης δανείστηκε τὴν πληροφορία αὐτὴ ἀπὸ τὸν *Buchon*, (Histoire, σ. 176), ὁ ὁποῖος, ὅμως, στὸ σημεῖο αὐτὸ, συγχέει τὸν Σγουρό μὲ τὸν Ἀλέξιο Γ'. Πρβλ. *Χωνιάτης*, σ. 611, κρ. ὑπόμν. πού μεταφέρει τὸν Σγουρό καὶ στὸ Ναῦπλιο.

22. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 116, στ. 2668-9.

23. Ὑστερα ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης ὁ Λατίνος αὐτοκράτορας Ἑρρίκος ἔφερε σέ δύσκολη θέση τὸν Θεόδωρο Λάσκαρι, κυριεύοντας ἕνα σημαντικὸ τμήμα τῶν ἐδαφῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τὸ 1207 ὅμως ἀναγκάστηκε νά συνάψει εἰρήνην. Ὁ Λάσκαρις εἶχε προβλήματα καὶ μὲ τοὺς Τούρκους τοῦ Ἰκονίου, οἱ ὁποῖοι, παρακινήμενοι ἀπὸ τὸν φυγάδα αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Γ', ἐξεστράτευσαν ἐναντίον του. Στὴ μάχη πού ἔγινε τὸ 1210 κοντὰ στὴν Ἀντιόχεια τοῦ Μαιάνδρου οἱ Τούρκοι νικήθηκαν καὶ ἀναγκάστηκαν νά συνάψουν ταπεινωτικὴ εἰρήνη, παραδίδοντας τὸν φυγάδα αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Γ'. Ὑστερα ἀπὸ τὴ μάχη αὐτὴ

ἰδιαίτερα σέ περιοχές πού βρίσκονταν μακριά. Ἐξάλλου, κι ἂν ἀκόμη δεχτοῦμε ὅτι ὁ Λάσκαρις ἔστειλε βοήθεια, τὰ πλοῖα του ἔπρεπε νά προσορμίσουν στό λιμάνι τῶν Κεχριῶν, πού βρίσκεται στό Σαρωνικό, κι ὄχι στό λιμάνι τοῦ Λεχαιῶ. Ἡ λεπτομέρεια αὐτή, ὅτι δηλ. τὰ φιλικὰ πλοῖα ἔπιαναν τό λιμάνι τοῦ Κορινθιακοῦ, μᾶς ὑποχρεώνει νά δεχτοῦμε ὅτι προέρχονταν ἀπό τή Δύση. Ὁ μόνος, ἐπομένως, πού μπορούσε νά στείλει βοήθεια ἐκείνη τήν ἐποχή ἦταν ὁ Μιχαήλ Δούκας, πού εἶχε στερεώσει ἤδη τήν ἐξουσία του στήν Ἡπειρο καί πού τόν συναντήσαμε νά δρᾷ καί στήν Πελοπόννησο. Τό 1209 ὁ Μιχαήλ ἦταν σέ θέση νά καυχίεται ὅτι ἦταν ὁ καλύτερα ἐξοπλισμένος ἡγεμόνας σ' ὀλόκληρη τή «Ρωμανία», σέ ξηρά καί σέ θάλασσα²⁴. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη καί ἡ μικρή ἀπόσταση πού χώριζε τό ναῦσταθμο τοῦ Μιχαήλ, τή Ναύπακτο, ἀπό τήν Κόρινθο, δέν θά ἦταν δύσκολο στόν Ἕλληνα ἡγεμόνα νά ἐφοδιάζει τούς πολιορκούμενους τοῦ Ἀκροκορίνθου. Ἡ ἐνέργεια αὐτή τοῦ Μιχαήλ μπορεῖ νά ἐνταχθεῖ μέσα στά γενικότερα πλαίσια τῶν σχεδίων του γιά τήν ἀπόσπαση τῆς Πελοποννήσου ἀπό τούς Λατίνους, γιά τήν ὑλοποίηση τῶν ὁποίων ἀγωνίστηκε, ὅπως εἶδαμε, καί ὁ ἴδιος προσωπικά, ὡς ἀρχηγός τῶν Ἑλλήνων ἐκείνων πού ἀντιμετώπισαν τούς Φράγκους στή μοναδική μάχη τῆς Μεσσηνίας. Εἶναι πιθανό, ἐπομένως, ὁ Μιχαήλ νά βρισκόταν σέ στενές σχέσεις μέ τόν Σγουρό, πράγμα πού ἐνισχύεται καί ἀπό τό γεγονός, ὅτι, μετά τό θάνατο τοῦ τελευταίου, ὁ Μιχαήλ ὀνομάζεται κύριος τῆς Κορίνθου²⁵.

Ἡ πολιορκία τοῦ Ἀκροκορίνθου συνεχίστηκε καί μετά τό θάνατο τοῦ Σγουροῦ. Ἀπό τόν Henri de Valenciennes μαθαίνουμε ὅτι τό Μάιο τοῦ 1209, πού ἔγινε τό πρῶτο φραγκικό συνέδριο τῆς Ραβένικα, ὁ Γοδεφρίδος Βιλλεαρδουίνος καί ὁ Ὄθωνας Δελαρός προσήλθαν νά λάβουν μέρος σ' αὐτό μέ μιᾶ ἀρκετά μεγάλη συνοδεία ἀπό ἐξήντα βαριά ὀπλισμένους ἰππότες, ἀπό ἐκείνους πού εἶχαν λάβει μέρος στή μακρόχρονη πολιορκία τῆς Κορίνθου²⁶. Ποιός διαδέχτηκε τόν Σγουρό, μετά τό θάνατό του, ὡς κληρονόμος καί ὑπερασπιστής τοῦ Ἀκροκορίνθου; Ὁ Henri de Valenciennes ὀνομάζει τόν Μιχαήλ Δούκα τῆς Ἡπείρου «κύριο τῆς Κορίνθου»²⁷,

ἐπαναλείφθηκαν οἱ συγκρούσεις μέ τούς Λατίνους γιά νά καταλήξουν καί πάλι σέ συνθήκη, κατά τήν ὁποία ὀρίσθηκαν καί τὰ ὄρια τῶν ἐπικρατειῶν τους (βλ. *Μ. Μηλιαράκη*, Ἱστορία, ὁ.π., σ. 18 κ.έ., 67 κ.έ., 78 κ.έ., 87 κ.έ.).

24. *Valenciennes*, Histoire, ἀρ. 693. *Nicol*, Despotate, σ. 29, μετ. Λεύκα, σ. 30.

25. Πρβλ. *Bon*, Morée, σ. 62. *Μ. Κορδύση*, Σχέσεις, ὁ.π., σ. 55.

26. *Valenciennes*, Histoire, παρ. 669. «L'endemain après vint Joffrois de Ville Harduin, et Othes de la Roche et Gautiers de Thombes bien a LX chevaliers molt bien armés et molt bien montés, comme chil qui grant pièce avoient sis devant Chorinthe». βλ. καί *J.A.C. Buchon*, Recherches et matériaux, ὁ.π., μερ. Α', σ. 88, 89. *Γρηγοροβίου*, Ἱστορία, τ. Α', σ. 429.

27. *Valenciennes*, Histoire, παρ. 688. *J.A.C. Buchon*, Recherches et matériaux, ὁ.π., σ. 296. «signour de Chorynte». βλ. καί *L. Stiernon*, Les origines, ὁ.π., σ. 105.

τίτλο πού πολλοί από τούς νεότερους μελετητές έχουν αποδεχθεί ως πραγματικό²⁸. Σέ μιá ὄμως ἐπιστολή τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ΄, ὡς κύριος τῆς Κορίνθου (dominus Corinthi) ἀναφέρεται κάποιος Θεόδωρος²⁹. Ὁ εὐγενής αὐτός Ἕλληνας, μετὰ τὴν πτώση τοῦ Ἀκροκορίνθου, βρέθηκε στό κάστρο τοῦ Ἄργους, ἔχοντας μαζί του καί τό θησαυρό τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κορίνθου. Οἱ περισσότεροι ἀπό τούς νεότερους μελετητές πιστεύουν ὅτι πρόκειται γιὰ τόν Θεόδωρο Δούκα, τόν ὁποῖο εἶχε ὀρίσει ὁ ἀδελφός του Μιχαήλ ὡς φρούραρχο τῆς Κορίνθου, ταύτιση πιθανή, ὄχι ὄμως βέβαιη³⁰. Τὴν ἴδια ἐποχὴ τό Ναύπλιο, σύμφωνα μέ τόν Χωνιάτη, κατεχόταν ἀπό τόν ἀδελφό τοῦ Σγουροῦ, Γαβριήλ³¹. Εἶναι πολὺ πιθανό ὁ Μιχαήλ Δούκας νά ἔγινε ὁ κύριος τῶν κάστρων τοῦ Σγουροῦ, μετὰ τό θάνατο τοῦ τελευταίου, καί ὁ Θεόδωρος μέ τόν Γαβριήλ νά ἦταν φρούραρχοί του. Ὁ Henri de Valenciennes ὄμως ἀποκαλεῖ τόν Μιχαήλ κύριο τῆς Κορίνθου, μόνο, κι ὄχι καί τῆς Ἀργοναυπλίας.

Τά πράγματα περιπλέκονται περισσότερο ἀπὸ ἄλλο χωρίο τοῦ Henri de Valenciennes πού ἔχει σχέση μέ τὴν κίνηση τῶν Λομβαρδῶν βαρῶνων τοῦ φραγκικοῦ βασιλείου τῆς Θεσσαλονίκης νά ἀποσπασθοῦν ἀπὸ τὴ λατινικὴ αὐτοκρατορία τῆς Κωνσταντινούπολης. Μετὰ τό θάνατο τοῦ Βονιφατίου

28. Πρβλ. *Hopf, Geschichte*, σ. 159. *Γρηγοροβίου*, Ἱστορία, τ. Α΄, σ. 421. *Λάμπρου*, Ἱστορία, σ. 240. *Nicol, Despotate*, σ. 24-25, μετ. Λεύκα, σ. 26. *Bon, Morée*, σ. 77. *Hoffmann, Rudimente*, σ. 59. Φαίνεται πὺς ἡ κυριότητα τῆς Κορίνθου παραχωρήθηκε στὸν Μιχαήλ ἢ ἀπὸ τὸν ἴδιο τό Σγουρό, πρὶν πεθάνει, ἢ ἀπὸ τούς κατοίκους τῆς πόλης ἢ, ἂν πράγματι ἀληθεύει ἡ πληροφορία τοῦ Βίου τῆς ὁσίας Θεοδώρας, περιῆλθε αὐτόματα στὴν κατοχὴ του, ἀφοῦ ἦταν ὁ τελευταῖος Βυζαντινὸς διοικητὴς τῆς χερσονήσου. Ὁ *Λαμπρινίδης*, *Ναυπλία*, σ. 37, πιστεύει ὅτι ἡ κυριότητα τῶν φρουριῶν τοῦ Σγουροῦ προσφέρθηκε στὸν Μιχαήλ ἀπὸ τὴ συγγενή του, χήρα τοῦ Σγουροῦ, Εὐδοκία, ἢ ὁποια, σύμφωνα μέ τὸν ἱστορικὸ *Χωνιάτη*, (σ. 611) βρισκόταν στὴν Κόρινθο ὡς τὴν ἄλωσή της.

29. *Innocentii III, Opera*, P G τ. 216, στ. 598. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ὁ πάπας ὀνομάζει, σέ ἄλλη του ἐπιστολή, καί τὸν Σγουρό (PL τ. 216, στ. 4, ἐκδ. *Halužčynskij*, ἀρ. 177).

30. *Hopf, Geschichte*, σ. 159, 174. *Γρηγοροβίου*, Ἱστορία, τ. Α΄, σ. 421. *Μίλλερ*, Ἱστορία, σ. 66. *Λάμπρου*, Ἱστορία, σ. 240. *Α. Μηλιαράκη*, Ἱστορία, δ.π., σ. 56. *Χέρτσβεργ*, Ἱστορία, τ. Β΄, σ. 69. *Νερούτσου*, Ἀθήναι, σ. 95. *Nicol, Despotate*, σ. 24, 25, μετ. Λεύκα, σ. 26-27. *Hoffmann, Rudimente*, σ. 60. *Α. Karpozilos*, *The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epirus (1217-1233)*, Θεσσαλονίκη 1973, *Bon, Morée*, σ. 77. Ὁ *Loenertz*, *Origines*, σ. 390-391, δέν δέχεται τὴν ταύτιση τοῦ φρουράρχου τῆς Κορίνθου μέ τὸν Θεόδωρο Δούκα καί ὁ *G. Prinzing*, δ.π., τ. 25(1983)39, συμφωνεῖ μαζί του. Εἶναι γνωστὸ πὺς ὁ Θεόδωρος ζοῦσε στὴν αὐλὴ τῆς Νίκαιας ὡς τὴ στιγμή πού τὸν κάλεσε ὁ ἀδελφός του Μιχαήλ στὴν Ἠπειρο, γιὰ νά τὸν διαδεχτεῖ (Ἀκροπολίτης, σ. 25). Δέν ἀποκλείεται λοιπὸν ὁ Μιχαήλ νά τὸν ἔστειλε νά ἐνισχύσει τὴν ἀντίσταση στό σημαντικό αὐτὸ φρούριο ἢ ἀκόμη νά τό παραδώσει μέ ὄρους (βλ. καί *Μ. Κορδώση*, *Σχέσεις*, δ.π., σ. 56). Ὁ *E. Muralt*, *Essai de Chronographie byzantine*, τ. Β΄ (1057-1453), St. Petersburg 1871 (φωτοαν. ἐκδ. 1965), σ. 302 (χρονολ. 1207, ἀρ. 34), πιστεύει ὅτι ὁ Θεόδωρος ἦταν γιὸς τοῦ Λέοντος Σγουροῦ.

31. *Χωνιάτης*, σ. 611.

(1207) οἱ Λομβαρδοὶ βαρῶνοι δὲν ἀναγνώριζαν τὸν γιό του Δημήτριου καὶ τὴ μητέρα του Μαργαρίτα τῆς Οὐγγαρίας. Ἔτσι, ἀποφάσισαν νὰ ἀνεξαρτητοποιηθοῦν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ προσκάλεσαν τὸν ἀδελφὸ τοῦ Βονιφατίου, Γουλιέλμο, νὰ ἔρθει ἀπὸ τὴν Ἰταλία καὶ νὰ ἀναλάβει τὴ διοίκηση τοῦ βασιλείου τῆς Θεσσαλονίκης³². Οἱ ἑδαφικὲς διεκδικήσεις τῶν Λομβαρδῶν βαρῶνων δὲν ἦταν μικρὲς. Ζητοῦσαν ἀπὸ τὸν Λατῖνο αὐτοκράτορα Ἑρρίκο ὀλόκληρη τὴν περιοχὴ ἀπὸ τὸ Δυρράχιο ὡς τὴ Θράκη, τὴ γῆ τοῦ Σγουροῦ, καὶ ὀλόκληρη «τὴ νῆσο τῆς Ἑλλάδας» (Πελοπόννησοι). Ἐπίσης ἤθελαν νὰ πάρουν τὴν Κόρινθο καὶ ὁ «Μιχαὴλ καὶ ὄλοι οἱ βαρῶνοι του νὰ τοὺς ὁμολογήσουν ὑποτέλεια»³³. Πρῶτα-πρῶτα ἀξίζει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ Μιχαὴλ Δούκας (ὁ Μιχάλης)³⁴ συσχετίζεται καὶ πάλι μὲ τὴν Κόρινθο, ἀλλὰ δὲν εἶναι σαφὲς ποιοὶ «βαρῶνοι» του ἐννοοῦνται· οἱ φρούραρχοι τῆς Κορίνθου καὶ τῆς Ἀργοναυπλίας, ὄλοι οἱ εὐγενεῖς τῶν τμημάτων τῆς Πελοποννήσου πού δὲν εἶχαν πέσει ἀκόμη σὲ φραγκικὰ χέρια ἢ οἱ εὐγενεῖς τοῦ Μιχαὴλ στὴ δυτικὴ Ἑλλάδα³⁵; Ἔτσι ὅπως εἶναι διατυπωμένο τὸ κείμενο δὲ γίνεται ἐπίσης φανερό, ἂν ἡ ἐπιθυμία τῶν Λομβαρδῶν, πού ἀπέβλεπε στὴν ὁμολογία ὑποτέλειας ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ καὶ τοὺς «βαρῶνους» του, προϋποθέτει ὁμολογία τοῦ Ἡπειρώτη ἡγεμόνα στοῦ Βονιφάτιο, πράγμα πού παραδέχεται ὁ Loenertz³⁶, ἢ ἂν ἀπλῶς ἡ ἐπιθυμία αὐτῆ τῶν Ἰταλῶν βαρῶνων βασιζέται στὴν προκαταβολικὴ διανομὴ τῶν βυζαντινῶν ἑδαφῶν (*partitio*), τῆς ὁποίας ἡ ὑλοποίηση θά γινόταν στοῦ μέλλον.

Ὁ Ἑρρίκος, τὸ χεῖμῶνα τοῦ 1208, βάδισε ἐναντίον τῶν ἀποστατῶν καὶ σὲ λίγους μῆνες τοὺς ἐπανεφερε κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία του. Φαίνεται πὼς ἡ ἀπειλὴ γιὰ τὴν ἐπικράτεια τοῦ Μιχαὴλ Δούκα ἦταν ἄμεση, ἀφοῦ ὁ Λατῖνος αὐτοκράτορας ἔφτασε μὲ τὸ στρατό του νικητὴς ὡς τὴ νότια Ἑλλάδα, καὶ ὁ Ἕλληνας ἡγεμόνας προτίμησε νὰ ἔρθει σὲ συνεννόηση μαζί του. Ὁ Ἑρρίκος ἔθεσε ὡς ὄρο τὴν ὑποτέλεια τοῦ Μιχαὴλ, ἀλλὰ ὁ τελευταῖος ἀντιπρότεινε γάμος τῆς κόρης του μὲ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Λατίνου αὐτοκράτορα, Εὐστάθιο τῆς Φλάνδρας, καὶ παραχώρηση τοῦ ἐνός τρίτου τῆς ἐπικρατείας

32. *Valenciennes, Histoire*, παρ. 560 κ.ε.

33. *Valenciennes, Histoire*, παρ. 584 «nous volons avoir toute la terre de Duras deschi, a la Maigre, et toute la tierre l'Argut et quanques il i apent, et toute l'ille de Grece; si volons avoir Chorinthe et que Michalis et tout si baron nos facent houmage...».

34. Μὲ τὴν ἴδια ὀνομασία (Μιχάλης) συναντήσαμε νὰ ἀναγράφεται ὁ Μιχαὴλ Δούκας ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ Βιλλεαρδουῖνο. Στὴν ἀλληλογραφία τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ' καλεῖται καὶ Michalicius.

35. Πρβλ. *Μ. Κορδῶση, Σχέσεις*, ὁ.π., σ. 56-57.

36. *Loenertz, Origines*, σ. 375 «A un moment qui demeure inconnu, Michel Ducas avait donc fait hommage au roi de Thessalonique ou au regent qui tenait la place du roi».

του³⁷ ως προίκα. Ἡ πρόταση ἔγινε δεκτή, ὁ γάμος πραγματοποιήθηκε λίγο ἀργότερα καί ἡ ἄμεση ἀπειλή γιά τόν Μιχαήλ ἀποσοβήθηκε.

Τό πρόβλημα εἶναι ἄν πράγματι παραχωρήθηκε στους Λατίνους τμήμα τῆς ἐπικράτειας τοῦ Μιχαήλ καί ἄν τό τμήμα αὐτό μπορεῖ νά ταυτισθεῖ μέ τήν περιοχή τῆς Κορίνθου. Ἡ Ἄργολιδοκορινθία, ἄν ἀνήκε πράγματι στόν Μιχαήλ, ἦταν ἡ μόνη περιοχή ἀπό τίς κτήσεις του πού θά μπορούσε νά παραχωρηθεῖ στους Φράγκους, ἀφοῦ τό ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ κράτους του (Ἡπειρος, Αἰτωλοακαρνανία) ἀνήκε θεωρητικά στους Βενετούς. Δέν μπορούμε νά πούμε τίποτε μέ βεβαιότητα, ἕνα πράγμα ὅμως πού δέν μπορεῖ νά περάσει ἀπαρατήρητο εἶναι ὅτι λίγο μετά τή συμφωνία αὐτή, πού ἔγινε τό καλοκαίρι τοῦ 1209, ἡ Κόρινθος παραδόθηκε. Ἡ ἀκριβής ἡμερομηνία τῆς παράδοσης τῆς Κορίνθου δέν εἶναι γνωστή, ὅλοι ὅμως τήν ὀρίζουν στά τέλη τοῦ 1209 ἢ, τό πιθανότερο, στίς ἀρχές τοῦ 1210³⁸. Ἡ ἄποψη αὐτή βασιζέται σέ μιά ἐπιστολή τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ΄ πού γράφηκε στίς 4 Μαρτίου 1210 καί πού μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τό κάστρο σύντομα θά περιερχόταν στους Φράγκους, ἄν δέν εἶχε κιόλας περιέλθει³⁹. Γιά νά γνωρίζει ὁ πάπας ὅτι ἡ Κόρινθος πρόκειται νά παραδοθεῖ, φαίνεται πώς εἶχαν ἀρχίσει οἱ διαπραγματεύσεις γιά τόν σκοπό αὐτόν. Μέσα στους ὄρους τῆς συμφωνίας θά περιλαμβανόταν βέβαια καί ἡ ἀποχώρηση τοῦ Θεοδώρου στό Ἄργος, μαζί μέ τό θησαυρό τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κορίνθου. Φαίνεται λοιπόν πώς ἡ συμφωνία Ἐρρίκου καί Μιχαήλ σφράγισε τό μέλλον τῆς Κορίνθου, γιατί κι ἄν ἀκόμη δεχτοῦμε ὅτι ὁ Μιχαήλ δέν εἶχε δικαίωμα νά συζητήσει γιά τίς τύχες της, στή συνάντηση τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1209, ἡ στέρηση τοῦ ἐφοδιασμοῦ της ἀπό τόν ἡγεμόνα τῆς Ἡπείρου, πού πιθανότατα θά ἐπακολούθησε, πρέπει νά ἐπιτάχυνε τήν παράδοσή της⁴⁰. Μετά τή συνάντηση Μιχαήλ καί Ἐρρίκου εἶναι ἀκόμη πιθανότερο, ὄχι ὅμως βέβαιο, ὅτι ὁ Θεόδωρος κράτησε τό Ἄργος ὡς φέουδο ἀπό τούς

37. *Valenciennes*, παρ. 693 «Et je donrai Wistasse, avoec ma fille, la tierce partie de toute ma terre...» *Nicol*, *Despotate*, σ. 28 κ.έ., μετ. Λεύκα, σ. 29 κ.έ. *G. Prinzing*, *Studien*, ὁ.π., Ἡπειρ. Χρονικά, 24 (1982)90. *R. Wolff*, *The Latin Empire of Constantinople. A History of the Crusades II*, Β΄ ἔκδ. *Madison*, 1969 (Α΄ ἔκδ. by the University of Pennsylvania, 1962) καί ἔκδ. *Var. Reprints*, σ. 208.

38. *Λάμπρου*, Ἱστορία, σ. 240. *Μίλλερ*, Ἱστορία, σ. 92. *E. Murali*, *Essai*, ὁ.π., σ. 306 (χρονολ. 1209, ἀρ. 9). *Bon*, *Morée*, σ. 68. *Hoffmann*, *Rudimente*, σ. 192. Βέβαιο εἶναι ὅτι ὡς τό Μάιο τοῦ 1209 πού γινόταν τό συνέδριο τῆς Ραβένικα δέν εἶχε παραδοθεῖ, ἀφοῦ, ὅπως εἶδαμε, 60 ἱππότες πού προσήλθαν στό συνέδριο μέ τόν Βιλλεαρδουίνο, ἀνήκαν στους πολιορκητές της.

39. *Innocentii III*, *Opera*, P L τ. 216, στ. 201 ἔκδ. *Haluščynskij*, ἀρ. 139. «...ut cum eorum civitas ad dominium Latinorum credatur in proximum perventura vel jam forsitan parvenisse...».

40. Πρβλ. *C. du Fresne du Cange*, *Histoire*, ὁ.π., σ. 116. *K. Σάθα*, *Χρον. Γαλαξειδίου*, ὁ.π., σ. 133.

Λατίνους⁴¹.

γ') Κατάληψη τοῦ Ναυπλίου καὶ τοῦ Ἄργους

Τὸ τέλος τῆς πολιορκίας τῆς Κορίνθου σήμαινε τὴν ἀρχὴ τῆς πολιορκίας τοῦ Ναυπλίου. Ὁ Χωνιάτης ἀναφέρει, ὅτι, μετὰ τὴν πτώση τῆς Κορίνθου, τὸ Ναύπλιο, μὲ ἡγέτη τὸν ἀδελφὸ τοῦ Σγουροῦ, Γαβριήλ, ἦταν, μαζί μὲ τὴν κοίλη Λακεδαίμονα, οἱ μόνοι τόποι πού δὲν εἶχαν πέσει σὲ φραγκικά χέρια⁴². Γιὰ τὸ φρούριο τοῦ Ἄργους ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικός δὲν ἀναφέρει τίποτε. Τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως, ἐπίσης, σ' αὐτὴ τὴ φάση δὲ μνημονεύει τίποτε γιὰ τὸ Ἄργος, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν περιγραφή τοῦ πρώτου μέρους τῆς πολιορκίας τῶν φρουρίων τοῦ Σγουροῦ ἀπὸ τὸν Σαμπλίτη καὶ τὸν Βονιφάτιο, ὅπου μνημονεύεται μόνον ἡ πόλη τοῦ Ἄργους καὶ ὄχι τὸ Ναύπλιο. Ἡ μόνη πληροφορία πού ρίχνει φῶς στὴν τύχη τοῦ Ἄργους προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἰννοκεντίου Γ', πού μιλά γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ θησαυροῦ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κορίνθου ἀπὸ τὸν φρούραρχο Θεόδωρο, τὴν ὁποία ἤδη μνημονεύσαμε.

Τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως ἀναφέρει ὅτι μετὰ τὴ συμφωνία τοῦ Βιλλεαρδουίνου μὲ τοὺς Βενετούς καὶ τὴν παραχώρηση στοὺς τελευταίους τῶν λιμανιῶν τῆς Μεθώνης καὶ τῆς Κορώνης, ὁ Βιλλεαρδουίνος κατόρθωσε νὰ ἐξασφαλίσει τέσσερα πλοῖα, γιὰ τὴν πολιορκία τοῦ Ναυπλίου ἀπὸ τὸ μέρος τῆς θάλασσας⁴³. Ἡ πολιορκία ἄρχισε καλοκαίρι καὶ συνεχίστηκε χωρὶς διακοπὴ ὀλόκληρο τὸ χειμῶνα, ὡς τὸ ἐπόμενο καλοκαίρι. Τελικὰ οἱ πολιορκούμενοι, βλέποντας πῶς δὲν εἶχαν νὰ περιμένουν ἀπὸ πουθενά βοήθεια, παρέδωσαν τὴν πόλη, ὕστερα ἀπὸ συμφωνία. Ἡ συμφωνία πρόβλεπε ὅτι ἀπὸ τὰ δύο μέρη τοῦ κάστρου, τὸ πρῶτο θὰ δινόταν στοὺς Φράγκους καὶ τὸ δεύτερο, τὸ χαμηλότερο, θὰ παρέμενε σὲ ρωμαϊκά χέρια⁴⁴. Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολογία τῆς πολιορκίας τοῦ Ναυπλίου, πρέπει νὰ

41. Πρβλ. *C. du Fresne du Cange, Histoire*, δ.π., σ. 116. *E. Muralt, Essai*, δ.π., τ. Β', σ. 306 (Χρονολ. 1209, ἀρ. 9). *Νερούτσου*, Ἀθήναι, σ. 95. *Λαμπρινίδης*, Ναυπλία, σ. 39. *Loenertz, Origines*, σ. 391. *Bon, Morée*, σ. 68.

42. *Χωνιάτης*, σ. 611 «Καὶ νῦν ἔστιν ὡς ἰστός ἐπ' ὄρους καὶ σημαία ἐπὶ βουνοῦ τὸ Ναύπλιον παρά τινος Γαβριήλ, κασιγνήτου τοῦ Σγουροῦ, κατεχόμενον...».

43. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 119-20, στ. 2840 κ.έ. *Longnon, Chronique*, παρ. 196 κ.έ. *Morel-Fatio, Libro*, παρ. 211, 212.

44. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 120-1, στ. 2871-3.

«Τὸ Ἀνάπλι γὰρ εὕρισκετον κάστρον εἰς δύο τραχάνια· Ἐν τούτῳ ἐσυμβιβάστησαν νὰ δώσουσιν τὸ πρῶτον. καὶ τὸ ἄλλο τὸ ἀχαμνότερον νὰ τὸ κρατοῦν οἱ Ρωμαῖοι.»

παρατηρήσουμε τὰ ἐξῆς: Ἡ πολιορκία δέν πρέπει νά ἄρχισε πρὶν ἀπὸ τὴ συνθήκη τῆς Σαπιέντζας, βάσει τῆς ὁποίας ἐξομαλύνθηκαν οἱ σχέσεις τῶν Φράγκων τῆς Πελοποννήσου μέ τούς Βενετούς καί παραχωρήθηκαν στούς πρῶτους πλοῖα. Ἄν λάβουμε ὑπόψη ὅτι ἡ συνθήκη τῆς Σαπιέντζας ἔγινε τό καλοκαίρι τοῦ 1209, καί ὅτι τό Χρονικό τοῦ Μορέως ἀναφέρει ὅτι ἡ πολιορκία τοῦ Ναυπλίου ἄρχισε ἐπίσης καλοκαίρι, θά πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι οἱ ἐπιχειρήσεις κάτω ἀπὸ τὰ τείχη τοῦ Ναυπλίου ἄρχισαν τό ἐπόμενο θέρος (1210), γιατί θά ἦταν δύσκολο, βέβαια, τὰ βενετικά πλοῖα νά φθάσουν στό Ναύπλιο τό ἴδιο καλοκαίρι πού ἔγινε ἡ συμφωνία. Ἐξάλλου, πρέπει νά θεωρήσουμε φυσικό ὅτι ἡ πολιορκία τοῦ Ναυπλίου θά ἄρχιζε μετά τὴν ἄλωση τῆς Κορίνθου, ὥστε νά ἦταν δυνατό οἱ Φράγκοι νά μεταφέρουν τίς δυνάμεις τους ἀπὸ τὴν Κόρινθο στό Ναύπλιο. Καταλήγουμε λοιπόν στό συμπέρασμα ὅτι ἡ πολιορκία τοῦ Ναυπλίου ἄρχισε τό καλοκαίρι τοῦ 1210 καί τελείωσε τό καλοκαίρι τοῦ 1211.

Ἡ μοναδικὴ εἶδηση πού διαθέτουμε γιὰ τὴν τύχη τοῦ Ἄργους προέρχεται, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Ἰννοκεντίου Γ'. Ἐκεῖ μνημονεύεται, ὅτι ὁ εὐγενῆς Ἕλληνας Θεόδωρος, παλιότερα κύριος τῆς Κορίνθου, παρέδωσε πρόσφατα τό κάστρο τοῦ Ἄργους, ὅπου κρατοῦσε καί τό θησαυρό τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κορίνθου, τόν ὁποῖο στή συνέχεια σφετερίσθηκαν οἱ Φράγκοι ἡγεμόνες τῆς νότιας Ἑλλάδας⁴⁵. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ γράφτηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1212, πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι τό κάστρο τοῦ Ἄργους κράτησε τουλάχιστο ὡς τίς ἀρχές τοῦ ἴδιου ἔτους. Λεπτομέρειες γιὰ τὴν πολιορκία του δέν γνωρίζουμε. Εἶναι λογικό νά δεχτοῦμε ὅτι τό 1205, μετά τὴν ἀναχώρηση τῶν φραγκικῶν στρατευμάτων ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα, παρέμεινε κάποια μικρὴ φρουρά στό Ἄργος, γιὰ νά προστατεύει τὴν πόλη πού εἶχε ἤδη καταληφθεῖ, ἡ συστηματικὴ ὁμως πολιορκία πρέπει νά ἄρχισε ἀπὸ τό καλοκαίρι τοῦ 1211, ὅταν οἱ Φράγκοι εἶχαν ἤδη καταλάβει τό Ναύπλιο.

Τό ἔτος 1212 βρῖσκει τούς Φράγκους κύριους ὀλόκληρης τῆς Πελοποννήσου, ἐκτός ἀπὸ τό μεγαλύτερο μέρος τῆς Λακωνίας καί τὴν Τσακωνιά. Εἶναι ἡ χρονιά πού ὁ Ἰννοκέντιος Γ' ρύθμισε τὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς

⁴⁵ Ὁ *Buchon*, *Histoire*, σ. 246, συγχέει τό ἓνα ἀπὸ τὰ δύο κάστρα τῆς Ἀργοναυπλίας μέ τό Παλαμήδι, πού εἶναι νεότερο (ἐνετικό)χτίσμα. Πρβλ. Π. *Λαζαρίδη*, Ἄνασκαφὴ εἰς Ἀργοναυπλία: *ΑΔ* 1973 Β₁, σ. 231, ὅπου ἀναφέρεται τείχος πού χώριζε τὴ συνοικία τῶν Φράγκων (ἀνατολικό τμήμα) ἀπὸ τὴ συνοικία τῶν Ἑλλήνων (δυτικὸ τμήμα).

45. *Innocentii III*, *Opera*, PL τ. 216, στ. 598. *Γρηγοροβίου*, Ἱστορία, τ. Γ', ἀρ. 5, σ. 5, 6. «...cum nobilis vir Theodorus Grecus quodam dominus Corinthii de predicatione convictus castrum de Argos nuper tradiderit quod tenebat Thesaurus Corinthiensis ecclesie...». Γιὰ τὴν κατάληψη τοῦ Ναυπλίου καί τοῦ Ἄργους, βλ. καί *Μίλλερ*, Ἱστορία, σ. 92. *Hopf*, *Geschichte*, σ. 174. *Λαμπρινίδης*, *Ναυπλία*, σ. 39-40. *Λάμπρου*, Ἱστορία, σ. 240. *Longnon*, *Empire*, σ. 115. *Bon*, *Μορέε*, σ. 68.

Κορίνθου, τοποθετώντας ἐκεῖ Λατίνο μητροπολίτη, ἀφοῦ μετὰ τὴν πτώση τῶν τριῶν αὐτῶν σημαντικῶν φρουρίων θεωρήθηκε ὅτι ὁ πόλεμος στὴν Πελοπόννησο εἶχε πιά κερδηθεῖ. Ἡ θέση καὶ ἡ ὀχυρότητα τοῦ Ἀκροκορίνθου ἦταν ὁ λόγος πού ὁ Φράγκος πρίγκιπας, Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος, κράτησε τὴν Κόρινθο ὡς προσωπική του κτήση. Τό Ἄργος καὶ τό Ναύπλιο παραχωρήθηκαν στὸν Ὀθωνα Δελαρός, ὡς φέουδα, σὲ ἀντάλλαγμα γιὰ τὴ βοήθεια πού πρόσφερε ὁ ἀφέντης τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴ μακρόχρονη πολιορκία τοῦ Ἀκροκορίνθου⁴⁶. Ὁ Marino Sanudo ἀναφέρει ἐπὶ πλεον ὅτι παραχωρήθηκαν στὸν Ὀθωνα καὶ πρόσοδοι 400 ὑπερπύρων ἀπὸ τό ἐμπόριο τῆς Κορίνθου⁴⁷.

46. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 21, στ. 2875 κ.ε. *Longnon*, *Chronique*, παρ. 200. *Morel-Fatio*, *Libro*, παρ. 212.

47. *Sanudo*, *Istoria*, σ. 100.

6. Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΗ ΛΑΚΩΝΙΑ ΩΣ ΤΟ ΕΤΟΣ 1223. ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΜΑΡΕΤΟΣ ΚΑΙ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΔΟΥΚΑΣ

α') Ειδήσεις για τον 'Ιωάννη Χαμάρετο από επιστολή του Χωματιανού

Ἡ μόνη πηγή πού μᾶς παρέχει πληροφορίες γιά τό πρόσωπο τοῦ Λάκωνα Ἰωάννη Χαμαρέτου καί γιά τίς σχέσεις του μέ τόν ἡγεμόνα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου, Θεόδωρο Δούκα, ὁ ὁποῖος ἀπό τό ἔτος 1214 εἶχε διαδεχθεῖ τόν ἀδελφό του Μιχαήλ, εἶναι μιᾶ ἐπιστολή τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος, Δημητρίου Χωματιανοῦ¹, πού ἐπιγράφεται «περί διαζυγίου». Τό θέμα τῆς σχετίζεται μέ ἕνα ἀπό τά πολλά κοινωνικά προβλήματα στά ὁποῖα ὁ Χωματιανός ἦταν ὑποχρεωμένος νά δώσει «κανονική» λύση, τό περιεχόμενό τῆς ὅμως εἶναι μεστότατο σέ ἱστορικές εἰδήσεις γιά τήν περιοχή τῆς Λακωνίας, πράγμα πού παρατηρεῖται σέ λίγα ἀπό τά κείμενα αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ἐν τούτοις, μολοντί ἡ ἐπιστολή αὐτή εἶχε ἐπισημανθεῖ ἀπό παλιά², παρέμενε ὡς τελευταία³ σχεδόν ἀνεκμετάλλευτη.

Ὁ δεσπότης Ἰωάννης Χαμάρετος, μᾶς πληροφορεῖ ὁ Χωματιανός, κατέφυγε στόν Θεόδωρο Δούκα καί περιέγραψε ὁ ἴδιος τούς λόγους πού τόν ἀνάγκασαν νά ἐγκαταλείψει τήν πατρίδα του καί νά ζητᾶ διαζύγιο καί τήν ἄδεια δεύτερου γάμου. Ὑστερα ἀπό τήν ἀφιξη τῶν Φράγκων στήν Πελοπόννησο καί τήν ὑποταγή ὄχι μόνο τῶν ἀδυνάτων ἀλλά ἀκόμη καί ἐκείνων πού θά μπορούσαν νά ἀντέξουν, αὐτός ἦταν ὁ μόνος πού δέν ὑποτάχθηκε καί πού διατήρησε τόν τόπο του καί τήν πίστη του ἀκέραια πρός τήν «Ρωμανίαν». Κάποιοι ὅμως ἀπό τούς ντόπιους ἄρχοντες, ὁ Γεώργιος Δαιμονογιάννης, ἄντρας πραγματικά «δαιμονιώδης», ἀρραβώνιασε τήν

1. Χωματιανός, στ. 88 κ.έ., ἀρ. KB', (ἔκδ. Prinzing, σ. 469 κ.έ.).

2. Λάμπρου, Ἱστορία, σ. 292. Ν. Bees, Sigillographie, ὄ.π., σ. 197.

3. Πρῶτος πού ἀναφέρεται λεπτομερειακά στό περιεχόμενό τῆς εἶναι ὁ D. Nicol, Refugees, mixed Population and Local Patriotism in Epiros and western Macedonia after the Fourth Crusade: XVe Congrès International d'Études Byzantines», Athens 1976, σ. 17-19. Βλ. καί P. Magdalino, A Neglected Authority for the History of the Peloponnese in the early Thirteenth Century: Demetrios Chomatianos, Archbishop of Bulgaria: BZ 70 (1977) 316-323, ὅπου γίνεται λεπτομερής παρουσίαση τοῦ περιεχομένου τοῦ γράμματος καί συζητοῦνται τά προβλήματα πού παρουσιάζει, ιδιαίτερα ὁ τίτλος τοῦ Ἰωάννη Χαμαρέτου «δεσπότης».

θυγατέρα του μέ τό θεῖο τοῦ Ἰωάννη Χαμαρέτου, Μιχαήλ, ἀλλά σύντομα ἀθέτησε τό λόγο του καί ζήτησε γιά γαμπρό του τόν ἴδιο τόν Ἰωάννη. Αὐτός, χωρίς νά ὑποπτευθεῖ τίποτε, δέχτηκε, γιατί ἔλπιζε ὅτι μέ τό γάμο αὐτόν θά μπορούσε νά ἀποσπάσει τόν μελλοντικό πεθερό του ἀπό «τῆς πρὸς τοὺς Λατίνους εὐγνωμοσύνης ἅμα καί τῆς αὐτῶν ἐξουσίας»⁴, δημιουργώντας ἔτσι ἕναν ὄχι εὐκαταφρόνητο συνασπισμό ἐναντίον τῶν Φράγκων.

Ἀπαίτησε λοιπόν ἀπὸ τόν Δαιμονογιάννη νά εἶναι στό μέλλον πιστός σ' αὐτόν, κι ἐκεῖνος ὀρκίστηκε ὅτι ὄχι μόνο θά ἐγκατέλειπε τοὺς Λατίνους ἀλλά καί θά τοὺς πολεμοῦσε μαζί του. Ἐτσι ὕστερα ἀπὸ λίγο ὁ γάμος ἐγινε, ἀλλά ὁ Δαιμονογιάννης σύντομα ἀθέτησε τοὺς ὀρκους του καί ξανασυμμάχησε μέ τοὺς Λατίνους, «ὁ ἐκείνων μηδέποτε μηδαμῶς ἀποστάς», ἐνῶ ἡ κόρη του, πού τῶρα ἦταν γυναίκα τοῦ Χαμαρέτου, ἐγινε ὄργανο τοῦ πατέρα της. Ἐτσι, ἐπιχείρησε νά δηλητηριάσει τόν ἄντρα της, χωρίς ὅμως ἐπιτυχία, καί μετέφερε κρυφά ὅσα πολυτίμα πράγματα μπορούσε στό πατρικό της σπίτι, πληροφορώντας παράλληλα τόν πατέρα της «ὅσα τῶν τούτου διαβουλιῶν εἰς ἀκοάς ἐκείνης ἤρχοντο». Κατόπιν, βλέποντας ὁ Δαιμονογιάννης τόν γαμπρό του νά ἔχει ἐπιτυχίες στόν πόλεμο κατὰ τῶν Ἰταλῶν, ἄλλαξε ξανά συμπεριφορά, ὁμολογώντας του καί πάλι ἀγάπη, μέ ἀποτέλεσμα ὁ Χαμαρέτος νά ξαναπιστέψει στά λόγια του καί νά ἀφοσιωθεῖ ἐξολοκλήρου στόν πεθερό του. Ἐτσι, ἀφοῦ ὁ Δαιμονογιάννης τόν ἔβαλε στό χέρι, ὅπως ὁ Κύκλωπας τόν Ὀδυσσεά μέσα στή σπηλιά, σκέφτηκε νά ἀπαλλαγεῖ ἀπ' αὐτόν, μεταφέροντάς τον σέ κάποια ἐρημική ἀκτή ἢ «εἰς γῆν ἐπιλελησμένην τό τῆς γραφῆς». Ὁ Χαμαρέτος ὅμως μπόρεσε καί γλύτωσε ἀπὸ τὰ δεσμά, καταφεύγοντας στόν Θεόδωρο Κομνηνό, ὅπου ζήτησε τήν ἄδεια νά παντρευτεῖ ἄλλη γυναίκα.

Ὁ Θεόδωρος Κομνηνός, ἐπειδὴ ἤθελε νά διασταυρώσει τίς πληροφορίες, ὥστε νά δοθεῖ μιὰ «κανονικὴ» λύση στό ζήτημα, ἔγραψε ὁ ἴδιος ἐπιστολή πρὸς τόν πεθερό τοῦ Χαμαρέτου, τὴν ὁποία ἔστειλε μέ τόν ὑποταγάτο του, Μανουὴλ Στάση. Στὴν ἐπιστολή, ἀφοῦ τόν πληροφορεῖ γιά τὰ σχέδια πού ἔκαναν μαζί μέ τό γαμπρό του γιά τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Πελοποννήσου, στὴν ὁποία θά ἤθελε νά λάβει μέρος καί ὁ ἴδιος ὁ Δαιμονογιάννης, τοῦ ζητᾶ νά στείλει τὴν κόρη του στὴν Ἠπειρο, γιατί εἶναι ἀδικία νά κρατᾶ τὴ γυναίκα τοῦ Χαμαρέτου. Τόν πληροφορεῖ ἐπίσης ὅτι κοντά του ἡ κόρη του δὲ θά εἶναι μόνη, γιατί στὴν αὐλή του ἔχουν καταφύγει πολλοὶ Πελοποννήσιοι, οἱ ὁποῖοι καί θά τῆς θυμίζουν τὴν πατρίδα της⁵. Τέλος, τόν

4. *Χωματιανός*, στ. 91 (Ἔκδ. Prinzing, σ. 473).

5. *Χωματιανός*, στ. 93, 94 (Ἔκδ. Prinzing, σ. 477). «Αὐτὴ δὲ ἡ θυγάτηρ ἢ τοῦ δεσπότη γυνή, κἂν ὑπερβῆσεται τὰ οἰκεία, ἀλλὰ τῶν οἰκείων ἔσται αὐθις ἐγγύς, κἂν λαόν ὄνεται ξένον· ἀλλ' οὐκ ἔσται ξένη αὐτῇ τό καθόλου· λαόν γάρ οὐκ εὐάριθμον ἢ τοῦ Πέλοπος τῆ ἡμετέρα αὐλῆ παρεπέμματο, καί πάντες εἰσὶ παρ' ἡμῶν οἱ τοιοῦτοι καί πεπαρησιασμένοι καί ἐντιμοί, καί οὐκ

προειδοποιεί ότι ή άρνησή του θά έχει ως αποτέλεσμα τή διακοπή τών σχέσεων τους, ένω συγχρόνως θά βρεθεί άλλη γυναίκα γιά τόν Χαμάρετο, γιατί βέβαια δέν θά τόν αφήσουν «ώδε καί εκεί φέρεσθαι καί επί γής άλλοτρίας, ως άκυβέρνητον πλοϊον ναυαγείν καί κυμαίνεσθαι».

Έδω τελειώνει τό πρώτο μέρος τής έπιστολής του Χωματιανού γιά νά συνεχίσει ο λόγιος ιεράρχης μέ τό δεύτερο μέρος, πού περιλαμβάνει τήν αφήγηση του άπεσταλμένου Μανουήλ Στάση, μετά τήν έπιστροφή του από τήν Πελοπόννησο. Ο Στάσης αναφέρει ότι έφτασε μέ πλοίο στη Λακωνία, γιατί μέσω ξηράς ήταν δύσκολο νά περάσει, έπειδή οί σχέσεις του Θεοδώρου μέ τούς Φράγκους δέν ήταν καλές, καί κατευθύνθηκε στό σπίτι ενός άρχοντα, πού έφερε τό όνομα Γαβριήλ Λάρυγξ. Ο άρχοντας αυτός βρισκόταν σέ καλές σχέσεις μέ τούς Λατίνους καί έτσι είχε τή δυνατότητα νά δέχεται γράμματα καί ανθρώπους του Θεοδώρου Δούκα, χωρίς νά θεωρείται ύποπτος. Ο Μανουήλ Στάσης ανέφερε τόν λόγο γιά τόν όποιο ήρθε, καθώς καί τό σχέδιό του νά παραδώσει τήν έπιστολή στό Δαιμονογιάννη, ταξιδεύοντας ή από τήν ξηρά ή από τήν θάλασσα. Ο Λάρυγξ τόν έμπόδισε νά φύγει, γιατί κανείς από τούς δύο δρόμους δέν ήταν άσφαλής, καί τόν πληροφόρησε ότι κι αν άκόμη απέφυγε τούς κινδύνους του δρόμου, ο ίδιος ο Δαιμονογιάννης θά τόν παράδινε άμέσως στους Λατίνους. Του πρότεινε λοιπόν νά μείνει στό σπίτι του καί τό γράμμα νά σταλεί μέ κάποιον ιερωμένο. Πράγματι, βρέθηκε μέσα σέ μιá εκκλησία κάποιος από τούς ευλαβείς καί «αιδέσιμους» παπάδες, ο όποιος, ένώπιον του Στάση, του Λάρυγγος καί του επισκόπου Μάνης, πού ήταν «Ρωμαίος», ανέλαβε τή μεταφορά του γράμματος. Όταν, άργότερα, έπέστρεψε, τούς διηγήθηκε ότι βρήκε τό πρόσωπο πού ζητούσε στό ναό του άγίου Γεωργίου. Έκει ο Δαιμονογιάννης, αφού πήρε τό γράμμα στά χέρια του καί είδε τό όνομα του άποστολέα, άφησε νά του ξεφύγουν προσβλητικά λόγια γιά τόν Θεόδωρο Δούκα καί συνέχισε μέ βροντερή φωνή: πές του ότι όταν ήταν έδω ο Χαμαρέτος γυναίκα δέν είχε, καί τώρα γυναίκα γυρεύει!⁶ Καί τόν έδιωξε χωρίς νά του πει άλλο λόγο καί χωρίς νά του δώσει γραπτή άπάντηση.

Ο Χαμάρετος δέν όρκίστηκε μόνο ότι είπε τήν άλήθεια αλλά έφερε καί μάρτυρα, τόν έπίσκοπο Πελαγονίας, πού βεβαίωσε ότι τήν εποχή πού συνέβαιναν αυτά βρισκόταν εκεί καί γνωρίζει πράγματι ότι ο Χαμάρετος

έστιν όστις τούτων, ούκ έσται τή του δεσπότου γυναικί εις παρηγορίαν καί τής πελοποννησιακής συγγενείας άνάμνησιν».

6. Χωματιανός, στ. 95 (Έκδ. Grinzing, σ. 481). «...ώς εύρε τόν Δαιμονοϊωάννην έν τῷ του άγίου Γεωργίου ναῶ, ως ενεχείρισεν εκείνῳ τό γράμμα, ως ήκουσε παρ' εκείνου έπερχομένου τούτο, δύσφημά τινα κατά του κραταιου Κομνηνου, καί ως έπειδή αναγινώσκων, ήλθεν εις τόν τόπον, ου ήν γεγραμμένον τό περι τής θυγατρός αυτού, Χαμαρέτου συνεύνου, τρανῶς εξέλαλήσεν· αυτά δέ χρη' τά εκείνου είπείν ρήματα, ως ο Χαμάρετος, δτε ήν ὡδε, γυναίκα ούκ είχε, νῦν δέ γυρεύει γυναίκα...».

ὑπέστη πολλά δεινά ἀπὸ τὸν πεθερὸ του καὶ τὴ γυναῖκα του. Ἐκτός ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Πελαγονίας, μαρτύρησε ὑπὲρ τοῦ Χαμαρέτου καὶ ὁ «πανσέβαστος σεβαστός» Μανουὴλ ὁ Κουβαράς, πού ἔτυχε νὰ βρίσκεται ἐπίσης στό μέρος αὐτό, ἐνῶ ὁ Στάσης βεβαίωσε ὅτι ὄχι μόνο ἡ «περιοικίς», ἀλλά καί πῶς μακρινές ἀκόμη περιοχές γνωρίζουν ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ Χαμαρέτου κινδύνεψε ἀπὸ τίς ἐνέργειες τοῦ πεθεροῦ του καὶ τῆς γυναίκας του. Ὑστερα ἀπὸ τόσες μαρτυρίες ὁ Χωματιανός «μετὰ τῶν ἐνδημούντων ἱερωτάτων ἀδελφῶν» ἔβγαλαν τό συμπέρασμα, κυρίως ἀπὸ τὰ λόγια πού ὁ Δαιμονογιάννης φώναξε στόν ἀπεσταλμένο ἱερέα, ὅτι «οὐ γαμετήν, ἀλλ' ἐπίβουλον ἐκεῖνος τὴν ἑαυτοῦ θυγατέρα τῷ Χαμαρέτῳ συνήρμωσε» καὶ ὅτι εἶναι δίκαιο ὁ Χαμαρέτος «διαζυγῆναι τῆς γαμετῆς, μέχρι θανάτου ὠμιληκότα ὑπὲρ τῆς εἰς τὴν Ρωμανίαν εὐγνωμοσύνης»⁷

β') Προσωπογραφικά καὶ τοπογραφικά προβλήματα τῆς ἐπιστολῆς

Ἡ ἀξία τῆς ἐπιστολῆς εἶναι φανερή, ἀλλά ἡ ταύτιση προσώπων καὶ τόπων δέν εἶναι καθόλου εὐκολη. Ποιός ἦταν ὁ ἥρωας τῆς ἱστορίας, ὁ δεσπότης Ἰωάννης Χαμαρέτος; Μιλήσαμε παραπάνω γιά τὸν δυνάστη Λέοντα Χαμάρετο, πού παρέμενε κύριος τῆς κοίλης Λακεδαίμονος ἀκόμη καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ Ἀκροκορίνθου⁸. Ὁ Βέης καὶ ὁ Λάμπρος πιστεύουν ὅτι ὁ Ἰωάννης ἦταν γιός τοῦ Λέοντος⁹, οἱ σκηνές ὁμως δέν πρέπει νὰ ἐκτυλίσσονται στή Λακεδαίμονα, ἢ ὁποῖα, πιθανότατα, θά ἔπρεπε στὰ χέρια τῶν Φράγκων ὕστερα ἀπὸ λίγο. Ἐξάλλου ἡ κοίλη Λακεδαίμονα εἶναι μακριά ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἐνῶ ὁ τόπος διαμονῆς τοῦ Χαμαρέτου πρέπει νὰ ἦταν κοντά σέ παραθαλάσσιο μέρος¹⁰. Ἡ οἰκογένεια Δαιμονογιάννη γνωρίζουμε ὅτι σχετίζεται μέ τὴ Μονεμβασιά¹¹, εἶναι δύσκολο ὁμως νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ Γεώργιος Δαιμονογιάννης τῆς ἐπιστολῆς μας θά μπορούσε νὰ

7. Χωματιανός, στ. 98 (Ἔκδ. Prinzing, σ. 487).

8. Βλ. παραπάνω, σ. 111.

9. N. Bees, Sigillographie, ὁ.π., σ. 197. Λάμπρου, Ἱστορία, σ. 292. Πρβλ. Ν. Βέη, Οἱ Χαμαρέτοι. Ἱστορικόν καὶ γενεαλογικόν σημεῖωμα, Ἀθῆναι, ἔκδ. ἐφ. «Πάπυρος», 1903, ὅπου γίνεται λόγος κυρίως γιά τοὺς Χαμαρέτους τῶν μεταγενέστερων χρόνων.

10. Πρβλ. Χωματιανός, στ. 92 (Ἔκδ. Prinzing, σ. 475) «εὐθύς βουλευέται καὶ τὴν τούτου ἀπώλειαν, καὶ δὴ παρῆσαν ἅπαντα εὐπρεπῆ, ἡ νύξ, ἡ ναῦς, οἱ τοῦτον ἀπάζοντες καὶ ἐκτινάζοντες ἢ εἰς γῆν ἐπιλελησμένην τό τῆς γραφῆς ἢ εἰς μακρὰν ἀπέχοντα κόλπον θαλάσσης ὀλέθριον».

11. Ὅπως θά δοῦμε στὴ συνέχεια, ἦταν μιὰ ἀπὸ τίς τρεῖς οἰκογένειες πού παρέδωσαν τὰ κλειδιά τῆς Μονεμβασίας στοὺς Φράγκους, ὕστερα ἀπὸ συμφωνία. Καλονάρου, Χρονικόν σ. 123, στ. 2944 κ.ἑ. Πρβλ. D. Zakythinou, Le despotat grec de Morée, τ. Β', London 1975 (ἐπιμ. Χ. Μαλτέζου, ἔκδ. Var. Repr.), σ. 99-100, 117, ὅπου γίνεται λόγος γιά τὴν ἴδια οἰκογένεια, στὸν 14ο αἰῶνα.

ήταν ἄρχοντας στή Μονεμβασία¹². "Ὅπως θά ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά δοῦμε, ἡ Μονεμβασία ἦταν ἡ πόλη πού πρόβαλε τήν πιό πεισματώδη ἀντίσταση στούς Φράγκους, τό 1246-48, καί οἱ ἄρχοντές της πρέπει νά ἦταν κάθε ἄλλο παρά φραγκόφιλοι.

Στήν ἐπιστολή ἀναφέρεται μόνο τό ὄνομα ἐνός τόπου, τῆς Μάνης, καί τοῦτο δεν πρέπει νά περάσει ἀπαρατήρητο. "Ὅταν ὁ ἀπεσταλμένος, Μανουήλ Στάσης, ἔδωσε τό γράμμα στόν ἱερέα γιά νά τό πάει στόν Δαιμονογιάννη, τοῦτο ἔγινε σέ μιᾶ ἐκκλησία, μέ μόνους μάρτυρες τόν ἄρχοντα Γαβριήλ Λάρυγγα καί τόν ἐπίσκοπο τῆς Μάνης, πού ἦταν Ρωμαῖος¹³. 'Ὅπωςδήποτε ὁ Λάρυγγς χρειαζόταν τήν ὑποστήριξη τοῦ ἐπισκόπου γιά νά φθάσει τό γράμμα ἀσφαλέστερα, μιᾶ καί ὁ κομιστής ἦταν ἱερωμένος, καί ἔτσι θά πληροφορήσε τόν ἀρχιερέα γιά τό σκοπό τῆς ἀφιξῆς τοῦ Μανουήλ Στάση. Πρέπει ἐπομένως ἡ σκηνή νά ἐκτυλίχτηκε μέσα στήν πόλη τῆς Μάνης, ἡ τουλάχιστο, ὄχι πολύ μακριά ἀπ' αὐτήν¹⁴, καί ὁ ἄρχοντας Γαβριήλ Λάρυγγς νά ἦταν κάτοικος τῆς Μάνης ἢ τῆς γύρω περιοχῆς. 'Ἡ ὕπαρξη τοῦ ὀνόματος «Λαριγκᾶς», σέ ἐπιγραφές τῶν ναῶν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Στεφανοπουλιάνων Οἰτύλου¹⁵ καί τοῦ Μιχαήλ Ἀρχαγγέλου στόν Πολεμίτα τῆς κοινότητος Μίνας Οἰτύλου¹⁶, ἐνισχύει τήν ἄποψη αὐτή, δεδομένου ὅτι οἱ

12. Αὐτή εἶναι ἡ γνώμη τοῦ *Λάμπρου*, Ἱστορία, σ. 292. Πρβλ. *P. Magdalino, A Neglected Authority*, ὁ.π., σ. 322.

13. *Χωματιανός*, στ. 95 (Ἔκδ. Prinzing, σ. 481). «...καί ἱερεύς τίς τῶν εὐλαβῶν καί αἰδεσίμων εὐρεθείς, ἔνδοθεν θεοῦ ἐκέισε ναοῦ, ἐπ' ὄψει μόναις αὐτοῦ τε καί τοῦ Λάρυγγος, καί τοῦ ἐπισκόπου Μαΐνης, Ρωμαίου δντος, λαμβάνει τό γράμμα παρά τοῦ Στάσου».

14. Πρέπει νά ἀποκλείσουμε τήν ἄποψη ὅτι ὁ Ἕλληνας ἐπίσκοπος εἶχε καταφύγει κάπου ἄλλου ὕστερα ἀπό τόν ἐρχομό τῶν Φράγκων, γιατί τό κείμενο ἀναφέρει μέ σαφήνεια ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Μάνης ἦταν Ρωμαῖος. Ἐπομένως καί Λατίνος ἐπίσκοπος δεν ὑπῆρχε καί ὁ Ἕλληνας ἐπίσκοπος βρισκόταν στή θέση του. Μικρές πιθανότητες ἐπίσης ὑπάρχουν ἡ σκηνή νά ἐκτυλίσσεται κάπου μακριά καί ὁ ἐπίσκοπος νά βρέθηκε ἐκεῖ τυχαῖα.

15. *H. Ahrweiler, Une inscription méconnue sur les Mèlingues de Taygète: Bul. de Cor. Hell. 86 (1962)3* «Ἐτη ρωμ' ἐπει βασιλείας Ἀνδρωνίκου τοῦ υἱοῦ κ[υρ]ίου Μιχαήλ τοῦ Παλαιολόγου/ καί θειωῦτου σεναστοῦ. Τέλει τῶν Μεληγγων κύρ Κωνσταντίνου τοῦ Σπανί καί κυρ Λαριγγᾶ τοῦ (Σ)/λαβούρι καί Ἀννης + Ἁγιε Γεώργιε σκέπε τούς εὐ στήσοντα(ς) καί ἀνακαινύσαντας τόν θεῖόν σου ναόν./ Μνήσθητι Κ(ύριε) τοῦ δούλου σου κατά τόν νόμον σου τοῦ Κοπωγί κ[αί] τῆς συμβίας αὐτοῦ Ἐλένης. ἀμήν +». Δεν ἀποκλείεται ἐπομένως ὁ ἄρχοντας Γαβριήλ Λάρυγγς νά ἦταν ἐξελληνισμένος Σλάβος. Ἐκχριστιανισμένους καί πιθανότατα ἐξελληνισμένους Σλάβους στόν Ταῦγετο ἔχουμε τουλάχιστο ἀπό τόν ΙΒ' αἰῶνα (βλ. *N. Δρανδάκη*, Δύο βυζαντινές ἐνεπίγραφες πλάκες ἁγίας τράπεζας σέ ναοῦς τῆς μεσσηνιακῆς Μάνης: Ἀνάτυπο ἀπό τόν τόμο «Μνήμη» Γεωργίου Ι. Κουρμούλη, Ἀθήναι 1980, σ. 1, 4. Πρβλ. *Μ. Κορδῶση*, Ἡ σλαβική ἐποίκηση στήν Πελοπόννησο μέ βάση τά σλαβικά τοπωνύμια: Δωδώνη 10(1981)416.

16. *N. Δρανδάκη*, Δύο ἐπιγραφές ναῶν τῆς Λακωνίας: τοῦ Μιχαήλ Ἀρχαγγέλου (1278) στόν Πολεμίτα Μάνης καί τῆς Χρυσάφτισσας (1890): Λακωνικά Σπουδαί 6(1982)49 «...κ(αί) ὁ λαριγκᾶς χω(ράφιον) εἰς τό στ(αυ)ράν». Ἐπίσης, σ. 54, ὅπου εἰκάζεται ὅτι πρόκειται γιά τό χωριό Σταυρί (Κοῦνου, Οἰτύλου). Τοπωνύμιο Λαρυγγιάνοι σώζεται καί στό χωριό Μπουλαριοί.

ναοὶ βρίσκονται ὄχι πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ Μάνη¹⁷. Ὁ Δαιμονογιάννης δὲν πρέπει νὰ βρισκόταν πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ μέρος ὅπου ἐγινε ἡ παράδοση τοῦ γράμματος στὸν ἱερέα. Θὰ ἦταν ἀκατανόητο ὁ παραλήπτης τοῦ γράμματος νὰ βρισκόταν στὴ Μονεμβασία καὶ ὁ ἀπεσταλμένος νὰ πῆγαινε στὴ Μάνη, μὲ μόνη τὴ δικαιολογία ὅτι ἐκεῖ θὰ εὑρίσκε κάποιον ἄρχοντα πού θὰ τὸν διευκόλυνε στὴν παράδοση τοῦ γράμματος. Ἡ ἀπόσταση εἶναι μεγάλη καὶ δύσβατη ἀπὸ τὴν ξηρὰ καὶ ἀκόμη μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἐξάλλου ἡ ὅλη ἀφήγηση τῆς σκηνῆς, μὲ τὴν εὐκολὴ ἐκλογή τοῦ κληρικοῦ ἀπεσταλμένου, τὴν σύντομη ἀποχώρησή του καὶ τὴν ἐπιστροφή του (...ἀφοῦ ἀναχώρησε καὶ ἐπέστρεψε ὁ ἱερέας αὐτός...) καί, τέλος, τὴν πληροφορία του ὅτι βρῆκε τὸν Δαιμονογιάννη μέσα στό ναό τοῦ ἁγίου Γεωργίου —χωρὶς νὰ ὀνομάζει τὴν περιοχὴ, σάν νὰ πρόκειται γιὰ κάποιον κοντινὸ γνωστὸ ναό¹⁸— δείχνει ὅτι ὅλα ἐγιναν πολὺ γρήγορα καὶ ὅτι ὁ παραλήπτης τοῦ γράμματος δὲν βρισκόταν σὲ πολὺ μεγάλη ἀπόσταση. Τό γεγονός ὅτι ἦταν δυνατὸ ὁ ἀπεσταλμένος νὰ παραδώσει τὸ γράμμα ὄχι μόνο μέσω ξηρᾶς ἀλλὰ καὶ μέσω θαλάσσης δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίζει, γιατί στὴν ὄρεινὴ δαντελωτὴ χερσόνησο τῆς Μάνης ἡ ἐπικοινωνία ἦταν εὐκολότερη ἀπὸ τὴ θάλασσα. Τέλος, ἡ πληροφορία τοῦ Γαβριὴλ Λάρυγγα ὅτι ὁ θαλασσινὸς δρόμος περιέκλειε κινδύνους θὰ ἦταν χωρὶς σημασία ἂν ἐπρόκειτο γιὰ τὴ Μονεμβασία, γιατί ὁ Μανουὴλ Στάσης ἀπλῶς θὰ συνέχιζε τὸ ταξίδι με πλοῖο, πού εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὴν Ἡπειρο, καὶ δὲ θὰ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει περισσότερους κινδύνους ἀπὸ ὅσους ἦταν φυσικὸ νὰ ἀντιμετώπιζε, ὅταν περνοῦσε κοντὰ ἀπὸ τὶς ἀκτές τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Μεσσηνιας, ὅπου οἱ Φράγκοι εἶχαν ἐγκατασταθεῖ σταθερὰ ἀπὸ τὸ 1205.

Σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης τοῦ «τόπου» τοῦ Ἰωάννη Χαμαρέτου, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὴ Λακεδαίμονα καὶ νὰ ἐρευνήσουμε γιὰ κάποια παραλιακὴ περιοχὴ. Μέσα ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τοῦ Χωματιανοῦ ἐπισημαίνουμε μερικὰ στοιχεῖα, πού ὅμως, δυστυχῶς δὲν ἀποτελοῦν ἀποδείξεις. α) Ὁ Γεώργιος Δαιμονογιάννης, σὲ σχέση μὲ τὸν Χαμαρέτο, ὀνομάζεται «ἐγχώριος»¹⁹. Δὲν εἶναι ὅμως γνωστὸ ἂν πρέπει νὰ πάρουμε τὴ λέξη ἐγχώριος (=ἐντόπιος) μὲ τὴ στενότερη σημασία

17. Τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ τὸ ὄνομα τῆς Μάνης ἀνῆκε σὲ ὀχρωμένη πόλη, πού ἦταν τὸ κέντρο τῆς χερσονήσου τοῦ Ταινάρου (βλ. *Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, De administrando imperio*, ἔκδ. G. Moravčšik, Washington 1967, κεφ. 50 «...οἱ τοῦ κάστρου Μαΐνης οἰκῆτορες...») καὶ ὄχι σὲ ὀλόκληρη τὴν περιοχὴ τοῦ Ταυγέτου. Ἡ ἀκριβὴς θέση τοῦ κάστρου τῆς Μάνης δὲν εἶναι γνωστὴ, βρισκόταν ὅμως ὀπωσδὴποτε νότια τοῦ Λεύτρου (*Longnon, Chronique, παρ. 207*) καὶ πιθανότατα στό ἀκρωτήριο Τηγάνι Μεζάπου.

18. Ἄν πῆγαινε πολὺ μακριὰ, θὰ περίττευε αὐτὴ ἡ λεπτομέρεια.

19. *Χωματιανός*, στ. 90 (Ἔκδ. Prinzing, σ. 471).

(από τό ἴδιο χωριό ἢ τὰ γύρω χωριά) ἢ μέ τήν εὐρύτερη (ἀπό τή ΝΑ Πελοπόννησο). β) Ἡ γυναίκα τοῦ Χαμαρέτου μετέφερε τήν πολύτιμη κινητή περιουσία τοῦ συζύγου της «λαθραίαις ἐκφοραῖς», στό σπίτι τοῦ πατέρα της, ἐνῶ συγχρόνως, μέ κρυφά μηνύματα, ἔστελνε «καθ' ἐκάστην», ὅ,τιδήποτε πολύτιμο ἄκουγε γιά τίς ὑποθέσεις τοῦ ἄντρα της²⁰. Καί στίς δύο περιπτώσεις δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι τὰ δύο σπίτια δέν πρέπει νά βρίσκονταν πολύ μακριά. γ) Ὁ ἐπίσκοπος Πελαγονίας ἔλαβε γνώση γιά τὰ δεινά τοῦ Χαμαρέτου τήν ἐποχή πού βρισκόταν στήν Πελοπόννησο «κατά τόν τόπον, ἔνθα τὰ κατά τοῦ Χαμαρέτου ἐπράχθησαν»²¹. Ὁ πιθανότερος τόπος διαμονῆς τοῦ ἐπισκόπου Πελαγονίας πρέπει νά ἦταν τό μέρος ὅπου ἔμενε ὁ ἐπίσκοπος Μάνης, δηλαδή τό βυζαντινό κάστρο τῆς Μάνης. Ἡ ἄφιξή του στή μακρινή Λακωνία δέν θά ἦταν ἄσχετη μέ ἐκκλησιαστικά προβλήματα, πού εἶναι φυσικό νά συζητοῦσε μέ τόν ντόπιο ἐπίσκοπο. Φαίνεται λοιπόν πώς ὁ Χαμάρετος κατοικοῦσε στήν περιοχή τῆς Μάνης.

γ') Ἡ κατάσταση στή νοτιοδυτική Λακωνία κατά τή δεύτερη δεκαετία τῆς φραγκικῆς εἰσβολῆς. Σχέσεις τοῦ Θεοδώρου Δούκα μέ τούς ἄρχοντες τῆς περιοχῆς

Πιθανότερος λοιπόν τόπος ὅπου ἔδρασε ὁ Χαμάρετος ἦταν ἡ νοτιοδυτική Λακωνία καί μάλιστα ἡ χερσόνησος τοῦ Ταινάρου. Δέν μπορούμε νά πούμε μέ βεβαιότητα ἄν ὁ Ἰωάννης εἶχε σχέση μέ τό Λέοντα Χαμάρετο καί μέ τή Λακεδαίμονα καί ἀποσύρθηκε, μετά τήν πτώση τῆς τελευταίας, νοτιότερα, ὅπου θά μπορούσε νά ἀντισταθεῖ εὐκολότερα, ἢ ἄν ἀπό τήν ἀρχή ἡ ἐπικράτειά του βρισκόταν στήν ὀρεινή νοτιοδυτική Λακωνία. Τό μόνο βέβαιο εἶναι ὅτι οἱ Χαμάρετοι ἀνήκαν στήν ἀντιλατινική παράταξη καί κατεύθυναν τόν ἀγώνα κατά τῶν Φράγκων, ἐνῶ στήν ἀντίθετη παράταξη βρισκόταν ὁ Γεώργιος Δαιμονογιάννης, ὁ ὁποῖος, καθώς φαίνεται, ἦταν σύμμαχος καί ἴσως ὑποτελής τῶν Φράγκων. Σύμφωνα μέ τόν Χωματιανό, ὁ Χαμάρετος ἦταν ὁ μόνος πού, πιστός στή «Ρωμανία», ἀγωνιζόταν καί κρατοῦσε ἐλεύθερο τόν τόπο του. Ἔτσι, ὅταν ὁ Δαιμονογιάννης προσποιήθηκε φιλία, ὁ Χαμάρετος πίστεψε ὅτι δινόταν ἡ εὐκαιρία νά σχηματισθεῖ

20. Χωματιανός, στ. 91 (Ἔκδ. Prinzing, σ. 475) «τήν κινητήν δέ τούτου περιουσίαν, ὅση ἐν τιμίας ὕλαις ἔθεωρεῖτο, λαθραίαις ἐκφοραῖς πρὸς τήν πατρίαν ἔστιαν μετήνεγκεν· ὅσα δέ καί τῶν τούτου διαβουλιῶν εἰς ἀκοάς ἐκείνης ἤρχοντο, καθ' ἐκάστην διά μηνυμάτων λαυθανόντων ταῖς πατρικαῖς ἀκοαῖς ἐνεφύτευε».

21. Χωματιανός, στ. 96 (Ἔκδ. Prinzing, σ. 483).

ξνας σημαντικός συνασπισμός κατά τῶν Φράγκων, γιατί ἔλπιζε ὄχι μόνο νά ἀποσπάσει τόν Δαιμονογιάννη ἀπό τούς Λατίνους, ἀλλά καί νά συμμαχήσουν οἱ δύο τους ἐναντίον τους. Ἀργότερα, παρά τήν ἀθέτηση τῶν ὑποσχέσεων τοῦ πεθεροῦ του, ὁ Χαμάρετος εἶχε ἐπιτυχίες στόν ἀγώνα του κατά τῶν Φράγκων²², πράγμα πού σημαίνει ὅτι οἱ συγκρούσεις μέ τούς εἰσβολεῖς δέν ἔλειψαν ποτέ. Δέν ξέρουμε ποιές ἦταν αὐτές οἱ ἐπιτυχίες τοῦ Χαμαρέτου καί γιά ποιά ἐδάφη πρόκειται, φαίνεται, ὅμως, ὅτι τότε οἱ προσπάθειες τῆς λατινόφιλης παράταξης ἐντάθηκαν, ὅτι στή συνέχεια τά πράγματα ἔγιναν δύσκολα γιά τόν Χαμάρετο καί ὅτι γιά νά ἀποφύγει τή σύλληψη κατέφυγε στόν Θεόδωρο Δούκα.

Γιά τήν ἐποχή τῆς ἀφίξης τοῦ Χαμαρέτου στήν Ἡπειρο τό γράμμα τοῦ Θεοδώρου Δούκα πρὸς τόν Δαιμονογιάννη ἀποτελεῖ *terminus ante quem*. Τό γράμμα γράφτηκε τό Δεκέμβριο τοῦ 1222²³ καί ἐπομένως ἡ φυγή τοῦ Χαμαρέτου ἀπό τήν Πελοπόννησο πρέπει νά ὀρισθεῖ πρὶν ἀπό τή χρονολογία αὐτή, ἀσφαλῶς, ὅμως, δέν πρέπει νά ἀπέχει πολύ, γιατί θά ἦταν ἀφύσικο ὁ Χαμάρετος νά ζητᾶ τόν ἐρχομό τῆς γυναίκας του, μετὰ τήν πάροδο μεγάλου χρονικοῦ διαστήματος. Ἴσως ἡ φυγή του θά πρέπει νά ὀρισθεῖ μέσα στό 1222 ἢ τό ἐνωρίτερο στό 1221. Ἡ χρονολογία αὐτή πρέπει νά ἦταν καί ἐποχή διείσδυσης τῶν Φράγκων βαθύτερα στό λακωνικό ἔδαφος. Ἀπό ἄλλες πηγές δέν ἀντλοῦμε καμιά σχετική εἶδηση, τό ἔτος ὅμως 1223 ὁ πάπας Ὀνώριος Γ΄ ὑπήγαγε τήν ἐπισκοπή Ἐλους σ' ἐκεῖνη τῆς Λακεδαιμόνος²⁴. Μέ ἀφορμή αὐτή τήν εἶδηση ὁ Α. Βον πιστεύει ὅτι τή χρονιά αὐτή οἱ Φράγκοι πρέπει νά εἶχαν φθάσει ὡς τόν κόλπο τῆς Λακωνίας²⁵. Ἀπό τήν ἐπιστολή τοῦ Χωματιανοῦ συνάγεται ὅμως ὅτι ἡ φραγκική διείσδυση ἐνδέχεται νά εἶχε φθάσει ὡς καί τήν ἄκρη τῆς χερσονήσου τοῦ Ταινάρου.

Ἀπό τήν ἐπιστολή τοῦ Θεοδώρου Δούκα πρὸς τόν Γεώργιο Δαιμονογιάννη, πού μᾶς τήν παραδίδει αὐτούσια ὁ Χωματιανός, γίνεται φανερό ὅτι ὁ Ἑλληνας ἡγεμόνας τῆς Ἡπείρου εἶχε σχέσεις καί μέ τόν Χαμάρετο καί μέ τόν ἴδιο τόν Δαιμονογιάννη. Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, μνημονεύει ὅτι ἡ ἀγάπη τοῦ Χαμαρέτου πρὸς τό πρόσωπό του εἶναι καί παλιά καί ἀδιαίρετη, πράγμα πού προϋποθέτει μακρόχρονη συνεργασία καί συμπαραράσταση τοῦ Θεοδώρου

22. *Χωματιανός*, στ. 91 (Ἔκδ. Prinzing, σ. 475) «ἐώρα γάρ πάλιν τόν Χαμάρετον ἐν τοῖς κατά τῶν Ἰταλῶν τροπαίοις προκόποντα».

23. *P. Magdalino*, *A Neglected Authority*, ὁ.π., σ. 318.

24. *Honorii*, *Regesta*, ἔκδ. P. Pressutti, 1895, ἀρ. 4.505.

25. *Bon*, *Morée*, σ. 70 «En 1223 la domination franque devait s'étendre jusqu' au golfe de Laconie...».

στόν άγώνα του δεσπότη. "Ετσι, όταν έφτασε ο Χαμάρετος στην αυλή του δέν τον δέχτηκε μόνο «έντίμως και καθώς ήν άξιον», αλλά συζήτησαν μαζί και για την άπελευθέρωση της Πελοποννήσου από τους Φράγκους, κάνοντας σχέδια για τό μέλλον²⁶. 'Απ' αυτό φαίνεται καθαρά ότι οι διεκδικήσεις του Θεόδωρου στη νότια πλευρά του κράτους του δέν έφθαναν μόνο ως τη Ναύπακτο, αλλά περιελάμβαναν και όλόκληρη την Πελοπόννησο.

'Η σχέση του Θεόδωρου μέ τον Γεώργιο Δαιμονογιάννη ήταν συγγενική, άφου ο Θεόδωρος τον άποκαλεί θείο. Στην έπιστολή του ο Θεόδωρος γράφει ότι, μολοντί αυτός δέ βρισκόταν εκεί, όταν, μαζί μέ τον Χαμάρετο, έκαναν τά σχέδια για την άπελευθέρωση της Πελοποννήσου, τον υπολόγιζαν και αυτόν ως σημαντικό παράγοντα για την πραγματοποίησή τους²⁷. Στη συνέχεια του ζητᾶ να στείλει τη γυναίκα του δεσπότη, άφου διαφορετικά δέν μπορεί νά ύπάρξει ανάμεσά τους άγάπη, γιατί ποιός θά πιστέψει στά λόγια όταν τά έργα άποδεικνύουν τό αντίθετο, όταν «έν λόγοις λέγωμεν είναι τό έν, έργοις δέ τό έν άποσχίζωμεν; άν γουν όμολογης και σύ είναι το έν μεθ' ήμῶν, την δέ γυναίκα του δεσπότη κρατῆς». 'Από τά παραπάνω φαίνεται ότι ο Θεόδωρος είχε στό παρελθόν από τον Δαιμονογιάννη ύποσχέσεις για σύμπραξη. Τώρα, μετά τη βεβαιωμένη πιά συνεργασία του Δαιμονογιάννη μέ τους Φράγκους, ο Θεόδωρος του άφήνει άκόμη ένα περιθώριο για συνεργασία, μέ τό νά στείλει την κόρη του, συγχρόνως όμως τον προειδοποιεί ότι άν δέν την στείλει —επομένως και άν δέν συνεργασθεί μαζί τους— και για τον Χαμάρετο θά βρεθεί άλλη γυναίκα και θά είναι πιά βέβαιο ότι δέν όμοφρονουν, όποτε θά λαμβάνονταν εναντίον του τά αναγκαία μέτρα. Τί άκριβώς μέτρα θά έπαιρνε ο Θεόδωρος δέν είναι φανερό.

"Ενα σημαντικό στοιχείο πού πρέπει νά τονιστεί είναι ότι ο Χαμάρετος έφερε τον τίτλο του δεσπότη, πού όπως αναφέραμε, ήταν η άνώτατη τιμητική διάκριση. Είναι άγνωστο ποιός του άπένειμε τον έπίζηλο αυτόν τίτλο. Δέν είναι δυνατό νά τον όφείλει στον Θεόδωρο Δούκα, γιατί ο Χαμάρετος ήταν κάτοχος του τίτλου πριν από τό 1222, όταν δηλ. ο Θεόδωρος δέν είχε στεφθεί άκόμη αυτοκράτορας²⁸. Είναι άγνωστο επίσης άν του άπένειμε τον τίτλο

26. *Χωματιανός*, στ. 93 ("Εκδ. Prinzing, σ. 477) «Συνευφρανθέντες ουν εφ'ικανόν επί τη τούτου έπίδημία, συνελαλήσαμεν ποτε και περί της του Πελοποννησιακού τόπου άπολυτρώσεως; Περί γουν των λαληθέντων, ει δέ και άποβαίησαν ταυτα, οϊδε Θεός, ου του παρόντος λέγειν καιρού...».

27. *Χωματιανός*, στ. 93, ("Εκδ. Prinzing, σ. 477) «άλλά γινώσκοντες ότι ο έμός θεός ο πρωτοπανσεβαστοϋπέρτατος, άρτυσμός και άλατισμός των αυτόθι είναι σύν Θεῷ ύποθέσεων, ουκ άπεξενώσαμεν σε του ήμετέρου τοιούτου συμβούλου· αλλά καν μακράν εξ ήμῶν άπεδήμεις, κοινόβουλόν σε μεθ' ήμῶν πεποιήκαμεν».

28. Μόνο έστεμμένος αυτοκράτορας μπορούσε νά άπονείμει αυτόν τον τίτλο. 'Ο Θεόδωρος όνόμασε δεσπότες τά άδελφια του, Κωνσταντίνο και Μανουήλ, μετά τη στέψη του στη

αὐτόν ὁ Ἀλέξιος Γ΄ Ἄγγελος κατὰ τὴν περιπλάνησή του στὴν Ἑλλάδα ἢ ὁ αὐτοκράτορας τῆς Νίκαιας²⁹. Ἡ τιμητικὴ αὐτὴ διάκριση, σ' ἓνα τοπικὸ ἄρχοντα, ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς ἔνδειξη ἀδυναμίας τῆς κεντρικῆς κυβέρνησης, ἢ, ὅπως ἐγινε μὲ τὴν περίπτωση τοῦ Λέοντα Σγουροῦ, ἀπόρροια ὑπολογισμοῦ στὴ δύναμη τοῦ τοπικοῦ δυνάστη γιὰ προστασία καὶ συνεργασία γιὰ παλινόρθωση³⁰. Στὴν πρώτη περίπτωση πρέπει νά ἐντάξουμε καὶ τούς τίτλους πού ὁ Σγουρός εἶχε πάρει πρὶν ἀπὸ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τὸν τίτλο τοῦ «πρωτοπανσεβαστοῦπέρτατου» πού κατεῖχε, ἄγνωστο ἀπὸ πότε, ὁ Γεώργιος Εὐδαιμονογιάννης³¹.

Ἀπομένει νά ἐξετάσουμε, ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού μᾶς παρέχει ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Χωματιανοῦ, ποιά ἦταν ἡ κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στὴ ΝΔ Λακωνία, μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Χαμαρέτου, καὶ συγκεκριμένα στὰ τέλη τοῦ 1222 ἢ στίς ἀρχές τοῦ 1223³². Εἶδαμε, ὅτι, σύμφωνα μὲ τὰ λεγόμενα τοῦ Μανουὴλ Στάσης, ὁ ἄρχοντας Γαβριήλ Λάρυγξ, «τοῖς Λατίνοις εὐγνωμονῶν» εἶχε ἄδεια νά δέχεται ἀνθρώπους καὶ γράμματα τοῦ Θεοδώρου Δούκα³³. Δίνεται λοιπὸν ἡ ἐντύπωση, ὅτι, ὅπως ὁ Γεώργιος Δαιμονογιάννης, ἔτσι καὶ ὁ Λάρυγξ ἦταν σύμμαχος ἢ ὑποτελῆς τῶν Φράγκων, ἢ συμπεριφορὰ ὅμως πού ἔδειξε στὸν ἀπεσταλμένο τοῦ Θεοδώρου δείχνει ὅτι ἡ συνειδησή του, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Δαιμονογιάννη, εἶχε παραμείνει ἐλληνικὴ. Δέν διευκρινίζεται ἂν οἱ κίνδυνοι πού παραμόνευαν στὸ δρόμο πρὸς τὸν Δαιμονογιάννη προέρχονταν ἀπὸ τὴν παρουσία Φράγκων ἢ ἀπὸ Ἕλληνες πού ἦταν ὄργανά τους, καὶ στίς δύο ὅμως περιπτώσεις φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε ἓνα εἶδος φραγκικῆς ἐπικυριαρχίας ἢ καλύτερα κάποιο καθεστῶς ὑποτελείας στοὺς Φράγκους. Ἴσως ἡ κατάσταση αὐτὴ ἐπιβλήθηκε μετὰ τὴ φυγὴ τοῦ Χαμαρέτου, ὅταν ἡ φραγκόφιλη φατρία

Θεσσαλονικῆ. *B. Ferjančić*, *Despoti u Vizantiji i južnoslovenskim zemljama*, Beograd 1960, σ. 212-3. *L. Stiernon*, *Les origines du despotat d'Épire. La date du couronnement de Theodore Ducas*, «*Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines*», Ochride 10-16 Septembre 1961, τόμ. Β΄, Beograd 1964, σ. 197. *Τοῦ ἴδιου*, *Les origines*, ὁ.π., σ. 92, 122.

29. Βλ. *P. Magdalino*, *A Neglected Authority*, ὁ.π., σ. 320-322, ὅπου ἐξετάζονται ὅλες οἱ περιπτώσεις. Πρβλ. *R. Guiland*, *Recherches*, ὁ.π., σ. 14 κ.έ., ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὑπῆρχαν δύο εἰδῶν δεσπότες· αὐτοὶ πού εἶχαν τὸν ἀπλό τίτλο καὶ ἐκεῖνοι πού ἀσκοῦσαν καὶ ἐξουσία σὲ μιά περιοχὴ (δεσποτάτο).

30. Πρβλ. *P. Magdalino*, *A Neglected Authority*, ὁ.π., σ. 322.

31. Βλ. *V. Laurent*, *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine: Ἑλληνικά* 4(1931)210, ἀρ. 41, ὅπου ὑπάρχει σφραγίδα κάποιου Γεωργίου Δαιμονογιάννη, χωρὶς ὅμως τὸν τίτλο τοῦ «πρωτοπανσεβαστοῦπέρτατου».

32. Ἀφοῦ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Θεοδώρου γράφτηκε τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1222, εἶναι φυσικὸ ὁ Μανουὴλ Στάσης νά ἔφτασε στὴ Λακωνία στὰ τέλη τοῦ 1222 ἢ, πολὺ πιθανό, στίς ἀρχές τοῦ 1223.

33. *Χωματιανός*, στ. 95 (Ἔκδ. Prinzing, σ. 481) «*τούτω δέ τ' ἀνδρὶ τοῖς Λατίνοις εὐγνωμονοῦντι μετὰ τῶν ἄλλων συνθέτειται ἄδειαν ἔχειν αὐτὸν δέχεσθαι καὶ γραφὰς καὶ ἀνθρώπους τοῦ κραταιοῦ Κομνηνοῦ, καὶ μὴ ἔνεκα τούτου εὐθύνηςθαι*».

κατόρθωσε νά επιβληθεῖ. Ἐπίσης ἀπό τήν ἄλλη ὅμως μεριά ἡ ὕπαρξη Ρωμαίου καί ὄχι Λατίνου ἐπισκόπου στή Μάνη δείχνει ὅτι στήν περιοχή ὅπου ἔμενε ὁ Γαβριήλ Λάρυγξ ἡ λατινική κυριαρχία ἦταν σκιώδης καί ὅτι μόνο μετά τήν πτώση τῆς Μονεμβασίας καί τήν κατασκευή τοῦ φραγκικοῦ κάστρου τῆς Μάνης³⁴ ἔγινε οὐσιαστικότερη.

34. *Καλονόρου, Χρονικόν*, σ. 126, στ. 3004 κ.έ.

7. ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ ΝΑ ΕΙΣΧΩΡΗΣΟΥΝ ΣΤΗ ΝΟΤΙΑ ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΕΛΛΑΔΑ

α') Πολεμικές επιχειρήσεις στη νότια 'Ελλάδα επί Μιχαήλ Α' και Θεοδώρου. Κατάληψη του βορειοανατολικού τμήματος της Στερεάς

Είχαμε την ευκαιρία νά δοῦμε ὡς τώρα τή συμμετοχή τῶν ἡγεμόνων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου στοὺς ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων τῆς Πελοποννήσου κατὰ τῶν Φράγκων, στὰ πρῶτα χρόνια τῆς κατάκτησης τῆς χερσονήσου. Ὅπως εἶναι φυσικό, οἱ ἀγῶνες αὐτοὶ συνεχίστηκαν ὀλόκληρο τό διάστημα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἀνάμεσα στήν Ἡπειρο καί στή φραγκοκρατούμενη νότια Ἑλλάδα καί εἶχαν ὡς θέατρο κυρίως τήν ἀνατολική Στερεά, ὅπου ἦταν κοινά τὰ χερσαῖα σύνορα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους τῶν Κομνηνῶν καί τῶν φραγκικῶν φεουδαρχικῶν κρατιδίων. Χαρακτηριστικό γνώρισμα σ' αὐτές τίς πολεμικές επιχειρήσεις εἶναι ὅτι οἱ ἡγεμόνες τῆς Ἡπείρου δέν ἔρχονται σέ βοήθεια τοῦ ἀγωνιζόμενου ντόπιου Ἑλληνισμοῦ τῆς Στερεᾶς καί τῆς Πελοποννήσου, ἀλλά παίρνουν οἱ ἴδιοι πρωτοβουλία γιά ἀπελευθέρωση περιοχῶν πού εἶχαν ἤδη περιέλθει κάτω ἀπό τή φραγκική κατοχή.

Ἀπό μιὰ ἐπιστολή τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ', τῆς 31ης Ὀκτωβρίου 1210, μαθαίνουμε ὅτι οἱ Φράγκοι τῆς Πελοποννήσου ἐτοιμάζονταν γιά πόλεμο ἐναντίον τοῦ Μιχαήλ Δούκα Κομνηνοῦ¹, ἀλλά παραμένει ἄγνωστη ἡ χρονολογία² καί ὁ τόπος σύγκρουσης τῶν δύο ἀντιπάλων, ἂν συγκρούστηκαν τελικά. Ἐπειδή ὁ πάπας μιλάει γιά ψυχική προετοιμασία τῶν Φράγκων φεουδαρχῶν, φαίνεται ὅτι πρόκειται γιά κάτι περισσότερο ἀπό ναυτικές πειρατικές ἐπιδρομές τῶν Φράγκων στά παράλια τῆς Ναυπάκτου. Τήν ἴδια περίπου ἐποχή, σύμφωνα μέ τό Χρονικό τοῦ Γαλαξειδίου, ὁ Μιχαήλ πέρασε τή Ναύπακτο καί κατέλαβε, ὕστερα ἀπό σκληρή μάχη, τὰ

1. *Innocentii III, Opera*, P L τ. 216, στ. 338, ὅπου μνημονεύεται μέ τό ὄνομα «Michalicius». Στήν ἐπιστολή αὐτή ὁ πάπας καυτηριάζει τή συμπεριφορά τῶν Φράγκων φεουδαρχῶν πού κατακρατοῦσαν πόρους τῆς Ἐκκλησίας, μολοντί, ὅταν ἐτοιμάζονταν γιά τόν πόλεμο κατὰ τοῦ Μιχαήλ, εἶχαν μεταλάβει τό σῶμα καί τό αἷμα τοῦ Χριστοῦ καί εἶχαν δώσει ἀντίθετες ὑποσχέσεις.

2. Ὁ *Loenertz*, *Origines*, σ. 379, ὑπολογίζει ὅτι ἡ σύγκρουση θά ἔγινε ἀνάμεσα στά ἔτη 1207 καί 1209 καί τή συνδέει, ὅπως εἶδαμε, μέ τή μάχη τῶν Κηπησκιάνων.

Σάλωνα. Πολλοί από τούς Φράγκους σκοτώθηκαν, ανάμεσα στους οποίους ήταν και ο αφέντης του τόπου. Κατά το Χρονικό, ο Φράγκος κύριος των Σαλώνων είχε προσπαθήσει να επεκτείνει την επικράτειά του σέ βάρος του κράτους της Ήπειρου, φθάνοντας ως τό Γαλαξειδί και έπιχειρώντας επιδρομές ακόμη δυτικότερα³. Άν ή πληροφορία αυτή του Χρονικού ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, ή άλωση των Σαλώνων από τούς Έλληνες της Ήπειρου ήταν τό πρώτο πλήγμα έναντίον των Φράγκων της νότιας Ελλάδας. Πάντως ο Μιχαήλ δέν μπόρεσε να κρατήσει για πολύ τό σημαντικό αυτό κάστρο, πού άργότερα τό ξαναβρίσκουμε στά χέρια των Φράγκων.

Άπό τό 1210 και άργότερα τό ένδιαφέρον του Μιχαήλ μετατοπίζεται από την Πελοπόννησο στά άνατολικά και βόρεια σύνορα του κράτους του. Ός τό 1214 είχε καταλάβει τή Θεσσαλία, τό Δυρράχιο και την Κέρκυρα⁴. Έφεξής ή κατάληψη της Θεσσαλονίκης και ή διάλυση του φραγκικού βασιλείου της θά γίνει ο κύριος σκοπός των ήγεμόνων του έλληνικού κράτους της Ήπειρου. Ό Θεόδωρος Δούκας διεθύνει ο ίδιος τις έπιχειρήσεις στα βόρεια και βορειοανατολικά σύνορα του κράτους, πράγμα πού κάνει τον μητροπολίτη Ναυπάκτου, Ίωάννη Άπόκαυκο, να παραπονεΐται ότι έγκατέλειψε τό νότο. Πράγματι, ο φόβος του Άποκαύκου δέν ήταν άδικαιολόγητος. Η Ναύπακτος και γενικά ολόκληρη ή περιοχή της Βαράσοβας⁵, λόγω της θέσεώς της, ήταν εκτεθειμένη σέ πειρατικές δηώσεις των άπέναντι Φράγκων, πού έκαναν συχνές έπιθέσεις «μετά τειχομαχικών οργάνων». Υπήρχε άμεσος κίνδυνος για τις πόλεις, οί όποιες ήταν άνυπεράσπιστες, δεδομένου ότι ο μάχιμος πληθυσμός έλειπε στις πολεμικές έπιχειρήσεις του βορρά. Οί κάτοικοι της Ναυπάκτου ήταν άναγκασμένοι να καταφεύγουν στα βουνά, περνώντας άφάνταστες ταλαιπωρίες, ιδιαίτερα εκείνοι πού ήταν δύσκολο να μετακινηθούν. Συγχρόνως οί περιουσίες τους λεηλατούνταν από τούς στρατιώτες πού είχαν μείνει στό κάστρο και από τούς χωρικούς, πού εύρισκαν την εύκαιρία να τούς ληστεύουν⁶. Ό Άπόκαυκος άναφέρει ένα έπεισόδιο κατά τό όποιο φυγάδες

3. Κ. Σάθα, Χρον. Γαλαξειδίου, ό.π., σ. 134, 201. Nicol, Despotate, σ. 35, μετ. Λεύκα, σ. 34, 35. Σύμφωνα με τό Χρονικό, οί Φράγκοι κατέλαβαν όρισμένα νησιά πού βρίσκονταν άπέναντι από τό Γαλαξειδί, όπου ζούσαν μερικές οικόγένειες από την έποχή μιās παλαιότερης επιδρομής.

4. Nicol, Despotate, σ. 32 κ.έ., 38, μετ. Λεύκα, σ. 32 κ.έ., 37.

5. Bees, Johannes Apokaukos, σ. 132, άρ. 71 «ή δέ της Βαρεσόβης έπίσκεψις της έκ της βασιλείας σου έπισκέψεως χρήζει, ταπεινωθείσα και συντριβείσα, ως έκ του γειτονήματος αυτής κατενόησα». Vasilievsky, Epirotica, σ. 242. Η Βαράσοβα βρίσκεται άπέναντι από τό Ρίο.

6. Ό Άπόκαυκος άφηγείται αυτές τις σκηνές με ζωντάνια και γλαφυρότητα. Vasilievsky, Epirotica, σ. 242 «Νυκτός μέν αναρριχώνται σύν ύπάρξει πάση προς τούς βουνούς, ήμέρας δέ

ἀπό τή Ναύπακτο προσχώρησαν στους Λατίνους τῆς Πάτρας καί ἐκμεταλλευόμενοι τήν ἀπουσία τοῦ στόλου ἀπό τή Ναύπακτο, πλησίασαν μέ πειρατικά πλοιάρια τήν πόλη καί ἔβαλαν φωτιά στίς ἀχυρόσκεπες καλύβες, μέ ἀποτέλεσμα μεγάλες καταστροφές⁷. Ἡ Ἀκαρνανία καί ἡ Αἰτωλία εἶχαν ὑπαχθεῖ ἀπό τό 1217 στή δικαιοδοσία τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Θεοδώρου, Κωνσταντίνου⁸, ἀλλά κι αὐτός ἔλειπε σέ πολεμικές ἐπιχειρήσεις στή νότια Θεσσαλία, ὅπου, σύμφωνα μέ τά γραφόμενα τοῦ Ἀποκαύκου, ἀφήνοντας τά κοντινά καί κυνηγώντας τά μακρινά, προσπαθοῦσε νά ἀποσπάσει ἀπό τούς Φράγκους τή Νέα Πάτρα⁹. Ἔτσι ὁ Ἀπόκαυκος παρακαλεῖ πολλές φορές μέ ἐπιστολές τόν Θεόδωρο νά στραφεῖ καί πρὸς τό νότο καί νά μὴν τούς ἀφήνει ἔκθετους σέ κινδύνους¹⁰.

Βλέπουμε λοιπόν ὅτι καί μετὰ τήν ἐξόρμηση τοῦ Θεοδώρου πρὸς τά βόρεια οἱ σχέσεις μέ τούς Λατίνους τοῦ νότου παραμένουν ἐχθρικές¹¹ καί οἱ πολεμικές ἐπιχειρήσεις συνεχίζονται στή μεθόριο, μέ συγκρούσεις, καί στά παράλια, μέ πειρατικές ἐπιδρομές. Φαίνεται ὅμως πῶς οἱ μεμψιμοιρίες τοῦ Ἀποκαύκου γιά παραμέληση τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου ἀπό τά στρατεύματα τοῦ Θεοδώρου ἦταν ὑπερβολικές καί ὅτι οἱ πειρατικές ἐπιδρομές τῶν Φράγκων ἀπέβλεπαν μόνο σέ προσωρινά ὠφέλη. Δέν ὑπῆρξε φραγκική εἰσβολή μέσω τῶν στερεοελλαδικῶν ἀκτῶν τοῦ Κορινθιακοῦ πού νά ἀπειλήσει τό κράτος τοῦ Θεοδώρου ἀπό νότια. Ὁ Ἀπόκαυκος βλέπει τά πράγματα μόνο ἀπό τή στενή τοπική τους πλευρά, προτιμώντας τήν προστασία τῆς περιοχῆς του καί τοῦ ποιμνίου του ἀπό τίς ἀβέβαιες πολεμικές ἐπιχειρήσεις.

Ἡ προσπάθεια τοῦ Κωνσταντίνου νά διεισδύσει στήν ἀνατολική Στερεά ἀπό τό μέρος τῆς Θεσσαλίας στέφθηκε ἀπό ἐπιτυχία, ὅταν τό 1218 ὁ Θεόδωρος κατέβηκε νότια καί βοηθώντας, προφανῶς, τόν ἀδελφό του,

πρὸς τά πεδία κατολισθαίνουσι καί μμοῦνται δρόμον μυρμηκῶν, ἀγγελῆδόν ἀλλήλοις ὑπαντώντες καί ὑπαντώμενοι». *Bees, Johannes Apokaukos*, σ. 149-50, ἀρ. 99 «ὁ σύμπας λαός ἕως καί δεῦρο ἀνατρέχει ἐπὶ βουνούς, ἄνδρες ἐπελάθοντο τῶν γυναικῶν, γυναῖκες τέκνων, πόδες γυμνοπορεῖν ἀμαθεῖς ἐπὶ πετρῶν δξυβελῶν ἐπορεύοντο. καί ἦν ἡ δῆθεν ἀπαγωγή ὀδυνηρά καί πολὺκλαστος...ταῖς δὲ ἐχούσαις ἐν γαστρὶ καί ταῖς θηλαζούσαις ἦν πολὺ τό οὐαί...» *Nicol, Despotate*, σ. 57, μετ. Λεύκα, σ. 53.

7. *Bees, Johannes, Apokaukos*, σ. 149, ἀρ. 99.

8. *Nicol, Despotate*, σ. 54, μετ. Λεύκα, σ. 50.

9. *Vasilievsky, Epirotica*, σ. 242.

10. *Vasilievsky, Epirotica*, σ. 245, 242 «ἢ τόν ἥλιον Κομνηνόν ἐπανατεῖλαι τούτοις ἐν μέρσειν ἢ ἀκτίνα γοῶν στρατιωτικὴν ἀποδισκεῦσαι τοῖς καθ' ἡμᾶς». *Bees, Johannes Apokaukos*, σ. 132, ἀρ. 71.

11. Πρβλ. *Bees, Johannes Apokaukos*, σ. 156-7, ἀρ. 107, σελ. 132 ἀρ. 71, ὅπου φαίνεται καί τό πολεμικό κλίμα καί ἡ ἀμοιβαία δυσπιστία.

κατέλαβε τή Νέα Πάτρα¹². Ἀπό δῶ καί πέρα τό βορειότερο σημείο ἀντιστάσεως γιά τούς Φράγκους θά εἶναι ἡ Βοδονίτσα πού θά προσπαθοῦν πάντοτε ἀπεγνωσμένα νά κρατήσουν, ἀποκρούοντας τούς Ἑλληνες εἰσβολείς πού ἔρχονταν ἀπό τή Θεσσαλία ἢ ἐξουδετερώνοντας τούς Ἑλληνες συνωμότες πού βρίσκονταν νότια τοῦ μεθοριακοῦ αὐτοῦ σημείου. Γνωστή εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ μητροπολίτη τῆς Ἀθήνας Μιχαήλ Χωνιάτη, ὁ ὁποῖος, ὕστερα ἀπό μακρόχρονη παραμονή στή νῆσο Κέω (1205-1217), κατέφυγε στό μοναστήρι τοῦ Προδρόμου, κοντά στή Βοδονίτσα¹³. Ὅπως ὁ ἴδιος ὁ μητροπολίτης ἀφηγεῖται σέ μιά ἐπιστολή του, ἡ μετάβασή του ἀπό τήν Εὐβοία στό μοναστήρι τοῦ Προδρόμου συνέπεσε μέ μιά συγκέντρωση τῶν Φράγκων «κεφαλῶν» τῆς Ἑλλάδας ἐκεῖ κοντά, οἱ ὁποῖοι, ὅταν πληροφορήθηκαν τήν ἀφίξή του, ὑποπτεύθηκαν ὅτι πῆγαινε νά συναντήσῃ τόν Θεόδωρο Δούκα¹⁴. Ὑπῆρχε ἄμεσος κίνδυνος οἱ κατακτητές νά προξενήσουν κακό καί στό μοναστήρι καί στούς ἀνεψιούς του πού τόν συνόδευαν κι ἔτσι οἱ τελευταῖοι μαζί μέ τόν ἡγούμενο τῆς Μονῆς «παρενέβαλον ἑαυτούς ἐγγυητάς» ὅτι ὁ μητροπολίτης δέ θά ἀπομακρυνόταν ἀπό τή Μονή τοῦ Κομνηνοῦ (Προδρόμου). Τό ἐπίσῳδιο αὐτό ἦταν καί ἕνας λόγος πού ὁ Μιχαήλ Χωνιάτης δέν ἀποδέχτηκε τήν πρόσκληση τοῦ Θεοδώρου νά μεταβεῖ στήν Ἡπειρο, γιατί, καθώς ἀναφέρει, τοῦτο θά ἦταν αἰτία ὀλέθρου γιά τή Μονή, ἀφοῦ ἡ φυγή του θά ἀποτελοῦσε πρόσχημα στούς Φράγκους νά τήν βλάψουν. Τό ἐπίσῳδιο αὐτό πρέπει νά ἐγινε μεταξύ τῶν ἐτῶν 1217 καί 1222, ὅταν ὁ Χωνιάτης βρισκόταν στή Μονή τοῦ Προδρόμου¹⁵ καί πιθανότατα λίγο μετά τήν κατάληψη τῆς Νέας Πάτρας, ὅταν ὁ Θεόδωρος δέν θά εἶχε ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τήν περιοχή.

12. *Vasilievsky*, *Epirotica*, σ. 243, 276. *Nicol*, *Despotate*, σ. 57, μετ. Λεύκα, σ. 53. *Koder-Hild*, *Hellas*, σ. 70, 223.

13. Ἀκομινᾶτος, τ. Β΄, σ. 355. «Ὅς ταῖς περίξ τῶν Ἀθηνῶν νήσοις εἰς μάτην ἐνδιατρίψας χρόνον μακρόν, ὡς οὐδέν ἐγνων ἐπ' ὠφελεία τῆς ἐμῆς ποιμνῆς γενόμενος, ἄρας ἐκεῖθεν εἰς τήν μονήν τοῦ Προδρόμου τοῦ οἰκοδομηθέντος παρά τοῦ μακαρίτου Κομνηνοῦ κυρ Ἀλεξίου κατεσκήνωσα». Ὁ Σ. Λάμπρος, (Ἀκομινᾶτος, τ. Β΄, σ. 647) πιστεῦε ὅτι ἡ Μονή αὐτή βρισκόταν στό νησί τῆς Κέω. Ὁ G. *Stadtmüller*, *Michael Choniates metropolit von Athen «Orient. Christ. Periodica»*, 32-2 (Num. 91) *Februario-Martio* 1934, σ. 205 κ.έ., τοποθετεῖ μέ πειστικότητα τή Μονή αὐτή στήν Μουντινίτσα. Βλ. καί Β. *Κατσαρού*, Ἡ «κατά τήν Ἑλλάδα» βυζαντινὴ μονή τοῦ Προδρόμου τελευταῖος σταθμὸς τῆς ζωῆς τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτη: *Βυζαντιακά* 1(1981)122, ὅπου ἡ Μονή αὐτή ταυτίζεται μέ τόν Ἅγιο Ἰωάννη Δρακοσπηλιάς Ἐρμυπολῶν.

14. Ἀκομινᾶτος, τ. Β΄, σ. 328 «...οἷς καί ἡ ἡμετέρα μετάβασις ἀκουστή γενομένη ὑπόνοιαν ἐπέβαλεν ὡς οὐχ ἐτέρωσε, ἀλλ' εὐθύ τῆς σῆς ἀντιλήψεως φέρομαι δῆπουθεν...».

15. G. *Stadtmüller*, *Michael Choniates*, ὁ.π., σ. 205, ὁ ὁποῖος θέτει τήν παραμονή του στό ἴδιο χρονικὸ διάστημα.

Τό 1218 ὁ Θεόδωρος ἐπισκέφθηκε τή Ναύπακτο¹⁶ καί τήν ἴδια ἐποχή ἢ λίγο ἀργότερα ὁ στόλος του πλησίασε τήν παραλία της, μέ σκοπό νά χτυπήσει τούς πειρατές πού εὔρισκαν ἐκεῖ καταφύγιο. Ὁ Ἀπόκαυκος, μέ τόν Θεόδωρο καί τό στρατό του κοντά του, αἰσθάνεται τώρα περισσότερη ἀσφάλεια καί ἐλπίζει σέ μιὰ ἐκκαθάριση τῶν ἀκτῶν ἀπό τούς ἐνοχλητικούς πειρατές¹⁷.

Τά ἐπόμενα χρόνια ἦταν τά πιό κρίσιμα γιά τούς Φράγκους τῆς κυρίως Ἑλλάδας. Ὁ Θεόδωρος συγκεντρώνει τήν προσοχή του στήν κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλά συγχρόνως στρατός του δρᾷ καί στό νότιο τμήμα τοῦ κράτους του. Δυστυχῶς δέν γνωρίζουμε λεπτομέρειες ἀπό τίς ἐπιχειρήσεις στή νότια Ἑλλάδα, οἱ ἐπιστολές ὁμως τοῦ πάπα Ὀνωρίου δείχνουν ὅτι ὁ πανικός πού εἶχε καταλάβει τούς Λατίνους ἦταν μέγας. Οἱ Φράγκοι τῆς Στερεᾶς προσπαθοῦν νά ὀχυρώσουν τά Σάλωνα καί τή Βοδονίτσα, τά δύο δηλ. σημεῖα μέσω τῶν ὁποίων μποροῦσε νά περάσει ὁ στρατός τοῦ Θεοδώρου. Ἀπό μιὰ ἐπιστολή τοῦ Ὀνωρίου, τῆς 25ης Σεπτεμβρίου 1223, μαθαίνουμε ὅτι ὁ πάπας εἶχε προσφέρει χρήματα γιά τήν ὀχύρωση τοῦ κάστρου τῶν Σαλώνων¹⁸, ἐνῶ παράλληλα παραχώρησε στούς Φράγκους ἡγεμόνες τῆς Πελοποννήσου καί τῆς Ἀθήνας ἐκκλησιαστικές προσόδους, γιά νά εἶναι σέ θέση νά ἀποκρούσουν τίς ἐπιθέσεις τοῦ Θεοδώρου¹⁹. Στίς ἀρχές τοῦ 1224, ὁ ἴδιος πάπας στέλνει ἐπιστολές καί προτρέπει τούς Φράγκους ἡγεμόνες τῆς Ἑλλάδας νά βοηθήσουν τή Θεσσαλονίκη καί τή Βοδονίτσα²⁰.

Στό τέλος τοῦ ἴδιου ἔτους, ὕστερα ἀπό πολύχρονες ἐπιχειρήσεις, πού εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἀπομόνωσή της, ἡ Θεσσαλονίκη παραδόθηκε στά στρατεύματα τοῦ Θεοδώρου Δούκα. Μετά τή διάλυση τοῦ λομβαρδικοῦ βασιλείου τῆς βόρειας Ἑλλάδας οἱ φραγκικές κτήσεις τῆς Στερεᾶς καί τῆς Πελοποννήσου ἀπομονώθηκαν ἀκόμη περισσότερο, καί οἱ Φράγκοι ἀνα-

16. *Jean Apokaukos*, *Lettres et autres documents inédits*, ἔκδ. S. Pétridès: «Bulletin de l'Institut Archéologique Russe à Constantinople», Sofia, 14(1909) σ. 23. *Nicol*, *Despotate*, σ. 55, μετ. Λεύκα, σ. 51.

17. *Bees*, *Johannes Apokaukos*, σ. 102, ἀρ. 44. «ἐπεὶ δέ καλῶς ποιῶν ὁ καιρὸς ἡγαγέν σε πρὸς τὴν ἐγγύς ἡμῶν θάλασσαν, ὡς μετὰ τῶν χειρσαίων θηρῶν ἀνθρωποειδῶν καί τούς παρά ταύτη κατατροπῶση ἐμφωλεύοντας δράκοντας». Ἡ ἐπιστολή αὐτὴ χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὸ 1224 καί πιθανῶς στὰ τέλη τοῦ 1219 (σ. 197).

18. *Honorii*, *Regesta*, ἔκδ. Pressutti, ἀρ. 4.509. *Γρηγοροβίου*, Ἱστορία, τ. Γ', ἀρ. 13, σελ. 19.

19. *Honorii*, *Regesta*, ἔκδ. Pressutti, ἀρ. 4478-79. *Bon. Morée*, σ. 97.

20. *Honorii*, *Regesta*, ἔκδ. Pressutti, ἀρ. 4758. *Γρηγοροβίου*, Ἱστορία, τ. Γ', ἀρ. 21. *Μίλλερ*, Ἱστορία, σ. 124. *Ο. Μίλλερ*, ἡ Μαρκωνεία τῆς Βοδονίτσης: *NE* 21(1927) 60. *Nicol*, *Despotate*, σ. 62, μετ. Λεύκα, σ. 57.

γκάστηκαν νά δυναμώσουν τό μεθοριακό τους φρούριο, τή Βοδονίτσα, γιά νά ἐμποδίσουν διείσδυση τοῦ Θεοδώρου. Σώζεται ἐπιστολή τοῦ Ὀνωρίου, τῆς 6ης Μαΐου τοῦ ἔτους 1225, πού συγχαίρει τόν λατινικό κληρο τῆς Ἑλλάδας γιά τήν προσφορά 1300 ὑπερπύρων ὑπέρ τῆς ὑπερασπίσεως τοῦ κάστρου αὐτοῦ, «ὥστε ὁ κύριος τοῦ φρουρίου νά μήν ἀναγκαστεῖ νά τό ἐγκαταλείψει, ἀλλά νά μπορέσει νά τό κρατήσῃ ὡς τήν ἀφίξη τοῦ μαρκίωνος Γουλιέλμου τοῦ Μοντφερρά»²¹. Φαίνεται λοιπόν πώς ἡ θέση τῆς Βοδονίτσας ἦταν δύσκολη, ἀφοῦ ὁ πάπας ὑπολόγιζε στή βοήθεια τοῦ φραγκικοῦ ἐκείνου τμήματος τοῦ στρατοῦ πού ἀποβιβάστηκε τό 1225 στόν Ἄλμυρό Θεσσαλίας, μέ σκοπό τήν ἀνάκτηση τῆς Θεσσαλονίκης²². Ὡς ποιό σημεῖο εἰσχώρησε ὁ στρατός τῆς Ἡπείρου στή νότια Ἑλλάδα δέν εἶναι γνωστό, στήν ἐποχή ὅμως αὐτή χρονολογεῖται μιὰ διαρπαγή ἀπό τά στρατεύματα τοῦ Θεοδώρου τῆς Μονῆς τοῦ ὀσίου Μελετίου²³, καθὼς καί ἡ κατάληψη τοῦ Σιδεροκάστρου²⁴ καί τῆς Γραβιάς²⁵, πού τά βρίσκουμε ἀργότερα σέ ἑλληνικά χέρια²⁶. Φαίνεται λοιπόν πώς ἀνάμεσα στά ἔτη 1217 καί 1224 οἱ Φράγκοι ἔχασαν ἓνα σημαντικό τμήμα τῶν ἐδαφῶν τους στό βορειοδυτικό μέρος τῆς Στερεᾶς (περιοχές Νέας Πάτρας καί Γραβιάς).

Τά κρίσιμα αὐτά χρόνια (1222-1224) πού ὁ στρατός τοῦ Θεοδώρου ἦταν ἀπασχολημένος πρῶτα μέ τή Θεσσαλονίκη καί ἔπειτα μέ τά φραγκικά φρούρια τῆς ἀνατολικῆς Στερεᾶς δέν ἔχουμε εἰδήσεις γιά ἄμεσες ἐχθρο-

21. *Honorii, Regesta*, ἐκδ. Pressutti, ἀρ. 5464 «ut illud a nob. viro G. domino dicti castri et suis non contingeret deserere vel amitti, sed usque ad adventum Wilelmi Marchionis Montisferrati possit commode ab eisdem retineri».

22. Πρόκειται γιά μιὰ ἐκστρατεία πού ὀργάνωσε ὁ ἴδιος ὁ πάπας, μέ πολύ κόπο, γιά νά βοηθήσῃ τή Θεσσαλονίκη. Ἀρχηγός τῆς ἐκστρατείας ὀρίσθηκε ὁ Γουλιέλμος Μομφερρατικός, ἑτεροθαλής ἀδελφός τοῦ ἀνήλικου βασιλιᾶ τῆς Θεσσαλονίκης, Δημητρίου, ἀλλά οἱ ἐνισχύσεις δέν μπόρεσαν νά φτάσουν στή Θεσσαλονίκη, πρὶν ἀπό τήν κατάληψή της ἀπό τόν Θεόδωρο. Ὁ στρατός τοῦ Γουλιέλμου μπήκε τό ἐπόμενο ἔτος στή Θεσσαλία ἀπό τόν Ἄλμυρό, μέ σκοπό νά ἀνακαταλάβῃ τήν πόλη, ἀλλά δέν κατόρθωσε τίποτε (*Nicol, Despotate*, σ. 62 κ.έ., μετ. Λεύκα, σ. 56 κ.έ.).

23. *A. Ὀρλάνδου*, Ἡ μονή τοῦ ὀσίου Μελετίου καί τά παραλᾶυρια αὐτῆς: Ἀρχεῖον Βυζαντ. Μνημείων Ἑλλάδος 5 (1939-40)41, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ διαρπαγή περιγράφεται σέ μικρό ἔμμετρο «θρῆνο», πού σώζεται στή Βιβλιοθ. τῆς Βιέννης (*Hist. gr.* 106 φ. 124-125) καί συντάχθηκε ἀπό τόν ἀρχιεπίσκοπο Ἀχρίδας, Ἰάκωβο.

24. Φρούριο σέ μικρὴ ἀπόσταση δυτικά τῶν Θερμοπυλῶν. *Γ. Κόλια*, Σιδερόκαστρον: *ΕΕΒΣ* 10 (1933)72 κ.έ. *Koder-Hild*, *Hellas*, σ. 255-6. *I. Σφηκοπούλου*, Κάστρα στή Ρούμελη, ὁ.π., σ. 121 κ.έ.

25. Γιά τίς ὀχυρώσεις τῆς Γραβιάς, *I. Σφηκοπούλου*, Κάστρα στή Ρούμελη, ὁ.π., σ. 67 κ.έ., *G. Kolia*, *Das Lehngut von Gravia*: *BZ* 36(1936)330 κ.έ.

26. *A. Bon*, *Forteresses* ὁ.π., τ. 62(1938)442. *Bon*, *Morée*, σ. 78.

πραξίες ἀνάμεσα στήν Ἡπειρο καί στό φραγκικό πριγκιπάτο τῆς Πελοποννήσου, εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι οἱ σχέσεις τούς ἦταν ἐχθρικές. Στήν ἐπιστολή τοῦ Χωματιανοῦ, γιά τήν ὁποία ἔγινε λόγος παραπάνω, οἱ Φράγκοι τῆς Πελοποννήσου χαρακτηρίζονται ὡς «ἔθνος πολέμιον». Στήν ἴδια ἐπιστολή ἀναφέρεται ὅτι δέν ἦταν εὐκολο νά περάσει κανεῖς ἀπό τήν Ἡπειρο στήν Πελοπόννησο, χωρίς κίνδυνο, λόγω τῆς δυσμένειας τῶν Φράγκων τῆς χερσονήσου πρὸς τόν κράτιστο Κομνηνό²⁷, ὁ ὁποῖος δέν εἶχε ἐγκαταλείψει ποτέ τὰ σχέδιά του γιά ἀπελευθέρωση τῆς Πελοποννήσου. Πιθανότατα οἱ ἐχθρικές πειρατικές ἐνέργειες στίς παραλιακές περιοχές τοῦ Κορινθιακοῦ καί Πατραϊκοῦ δέν σταμάτησαν ποτέ. Βρισκόμαστε στίς παραμονές τῆς κατάληψης τοῦ φραγκικοῦ βασιλείου τῆς Θεσσαλονίκης ἀπό τό Θεόδωρο καί ὅπως εἶναι φυσικό οἱ Φράγκοι τῆς νότιας Ἑλλάδας δέν ἔβλεπαν μέ καλό μάτι τίς ἐπιτυχίες τοῦ Ἑλληνα ἡγεμόνα.

Μετά τήν κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης οἱ φιλοδοξίες τοῦ Θεοδώρου Δούκα μεγαλώνουν. Σέ λίγο θά στεφθεῖ αὐτοκράτορας²⁸ καί ἡ κατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης θά γίνεῖ ὁ μοναδικός του σκοπός. Ὅλες οἱ προσπάθειές του στό μέλλον προσανατολίζονται πρὸς τήν πρωτεύουσα καί ὁ στρατός του θά κατορθώσει νά φτάσει ὡς τίς πύλες της. Τοῦτο εἶχε βέβαια ὡς ἀποτέλεσμα τήν παραμέληση τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων στή νότια Ἑλλάδα, ἀνάμεσα στά ἔτη 1225 καί 1230, κατά τὰ ὁποῖα δέν ἔχουμε εἰδήσεις γιά πολεμικές ἐπιχειρήσεις τοῦ στρατοῦ τῆς Ἡπείρου στήν ἀνατολική Στερεά. Τό ἔτος 1230 ἡ κατάσταση ἀλλάζει ἀπότομα. Ὁ στρατός τοῦ Θεοδώρου ἔπαθε πανωλεθρία στήν Κλοκοτινίτσα ἀπό τούς Βουλγάρους, ὁ ἴδιος πιάστηκε αἰχμάλωτος καί τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐδαφῶν του στή Μακεδονία καί στή Θράκη ἐνσωματώθηκαν στό βουλγαρικό κράτος²⁹. Μετά τήν αἰχμαλωσία τοῦ Θεοδώρου ἀπό τόν Βούλγαρο τσάρο Ἀσάν, αὐτοκράτορας στή Θεσσαλονίκη ἔμεινε ὁ ἀδελφός του, Μανουήλ, στήν Ἡπειρο ὅμως, μετά τό ἔτος 1230, βρῖσκουμε ὡς κυβερνήτη τό γιό τοῦ Μιχαήλ Δούκα, Μιχαήλ Β΄.

27. Χωματιανός, σ. 94-95, 98 (Ἔκδ. Prinzing, σ. 479-481, 487).

28. Ἡ ἀκριβής ἡμερομηνία τῆς στέψης τοῦ Θεοδώρου δέν εἶναι γνωστή. Οἱ ἐρευνητές τήν τοποθετοῦν ἀνάμεσα στά 1222 καί στά 1228. Τελευταία ἡ Ε.Βέη τήν ὄρισε ἀνάμεσα στήν 3ῃ Ἀπριλίου καί στόν Αὐγουστο τοῦ 1227. (Βλ. Ε. Βέη-Σεφερλή, Ὁ χρόνος στέψεως τοῦ Θεοδώρου Δούκα, ὡς προσδιορίζεται ἐξ ἀνεκδότων γραμμάτων Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου: Β Ν J 21(1971-74)272 κ.έ.

29. Nicol, Despotate, σ. 103 κ.έ., μετ. Λεύκα, σ. 90 κ.έ.

β') Είσοβόλές τοῦ ἡπειρωτικοῦ στρατοῦ στήν ἀνατολική Στερεά καί στήν Πελοπόννησο ἐπί Μιχαήλ Β' (1230-55)

Ὅπως ἤδη μνημονεύσαμε, σύμφωνα μέ τό Βίο τῆς ὁσίας Θεοδώρας, ὁ Μιχαήλ, μετά τό θάνατο τοῦ πατέρα του, κατέφυγε στήν Πελοπόννησο γιά μεγαλύτερη ἀσφάλεια. Τώρα, μετά τήν αἰχμαλωσία τοῦ Θεοδώρου, «νεανίας ἤδη τελῶν», ἀνακαλεῖται ἀπό τήν ἐξορία γιά νά ἀναλάβει τή διοίκηση στήν περιοχή πού ἐξουσίαζε ὁ πατέρας του, τή δυτική δηλ. Ἑλλάδα³⁰. Μολονότι ὁ Βίος τῆς ὁσίας Θεοδώρας περιέχει πολλές ἀνακρίβειες, ἡ εἶδηση αὐτή διασταυρώνεται καί μέ πληροφορίες ἄλλων πηγῶν, ἀπό τίς ὁποῖες μαθαίνουμε ὅτι λίγο μετά τό 1230 ὁ Μιχαήλ ἦταν πράγματι ἡγεμόνας τῆς Ἡπείρου³¹. Κάτω ἀπό τήν ἐξουσία του, τό κράτος τῆς Ἡπείρου γνώρισε καί πάλι ἀκμή καί, τουλάχιστο τά πρῶτα χρόνια τῆς διοίκησής του, ἐπαναλήφθηκαν οἱ ἐχθροπραξίες μέ τοὺς Φράγκους τῆς νότιας Ἑλλάδας. Λεπτομέρειες γιά τίς πολεμικές ἐπιχειρήσεις στή Στερεά δέ γνωρίζουμε, ἀπό δύο ὅμως ἐπιστολές τοῦ πάπα Γρηγορίου Θ' ³², τῆς 12ης Ἰουλίου 1235 καί τῆς 27ης Ἰουνίου 1236, μαθαίνουμε ὅτι ἡ πόλη τῶν Θηβῶν εἶχε λεηλατηθεῖ πολλές φορές ἀπό τοὺς Ἕλληνες. Φαίνεται λοιπόν πῶς οἱ ἐπιδρομές τοῦ στρατοῦ τοῦ Μιχαήλ (καί πιθανῶς καί τοῦ στρατοῦ τοῦ θείου του Κωνσταντίνου, πού ἦταν διοικητής τῆς Αἰτωλοακαρνανίας ὡς τό 1230) ἦταν συχνές καί ἐπιτυχεῖς, ἀφοῦ ἔφθαναν ὡς τήν πρωτεύουσα τοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν ἀλλά δέν ἐπέφεραν σημαντικά ἀποτελέσματα καί ἐδαφικές παραχωρήσεις ἐκ μέρους τῶν Φράγκων. Λεῖπουν οἱ πληροφορίες πού θά μᾶς ἐπέτρεπαν νά διασταυρώσουμε τίς εἰδήσεις αὐτές. Μόνο ὁ C.Hopf ἀναφέρει, χωρίς νά μνημονεύει τήν πηγή του, ὅτι ὁ μαρκιόνας τῆς Βοδονίτσας, Γουίδων, λίγο μετά τό ἔτος 1237 σκοτώθηκε ἀπό τοὺς Ἕλληνες³³. Εἶναι πιθανό ὁ Φράγκος ἡγεμόνας νά ἔχασε τή ζωή του στή διάρκεια κάποιας ἐπιδρομῆς τοῦ Μιχαήλ.

Γιά τίς σχέσεις τοῦ Μιχαήλ μέ τό φραγκικό πριγκιπάτο τῆς Πελοποννήσου, ἀντλοῦμε μερικές χρήσιμες πληροφορίες ἀπό μιᾶ ἐπιτιμητική ἐπιστολή τοῦ πάπα Γρηγορίου τοῦ Θ' πρὸς τόν Λατίνο ἀρχιεπίσκοπο τῆς

30. *Ἰώβ* Ἱερομονάχου, Βίος Θεοδώρας, ὁ.π., σ. 44.

31. *Nicol*, Despotate, σ. 131, μετ. Λεύκα, σ. 113.

32. *Gregoire IX*, Les registres, Recueil des bulles de ce pape, ἐκδ. L. Auvray, τ. Α', Β', Γ', Δ', Paris 1896-1955, ἀρ. 2671, 3214. «...propter frequentes guerrarum impulsus et vastationem civitatis Thebane, que a Grecis sepius est vastata...».

33. *C. Hopf*, Chroniques Gréco-Romanes, ὁ.π., σ. 478. *W. Miller*, Essays, ὁ.π., σ. 248. *Τοῦ Ἰδίου*, Μαρκιωνεία Βοδονίτσας, ὁ.π., σ. 60.

Πάτρας, μὲ ἡμερομηνία εἴκοσι Δεκεμβρίου 1233³⁴. Ὁ πάπας παραπονεῖται στὸν ἀρχιεπίσκοπο, ὅτι, σύμφωνα μὲ ὅσα τοῦ ἔκανε γνωστά ὁ πρίγκιπας τοῦ Μορέως, Γοδεφρίδος Βιλλεαρδουίνος, ἐνῶ ἐκεῖνος πάσχιζε μὲ ὅλες τὶς δυνάμεις νὰ κατατροπώσει τοὺς Ἕλληνες, ὁ ἴδιος ὁ ἀρχιεπίσκοπος ξέχασε ὅτι ὀφείλει τὴν κατοχὴ τοῦ κάστρου τῆς Πάτρας (ὅπως καὶ τῆς γύρω περιοχῆς) στὸν πρίγκιπα καὶ ὅτι τὴν κατάλληλη στιγμή εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ τὸ παραδώσει σ' αὐτόν, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἢ εὐκολότερη ἀντιμετώπιση τῶν ἀντιπάλων του. Ἔτσι, περιφρονώντας τὸν Βιλλεαρδουίνο, ἐπιδίωξε νὰ συνάψει εἰρήνη μὲ τοὺς ἄπιστους Ἕλληνες, «τοὺς ἐχθροὺς τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας», δίνοντάς τους τὸ δικαίωμα νὰ μπαίνουν ἐλεύθερα στὴ χώρα καὶ στὸ κάστρο, καὶ προσφέροντάς τους ἐφόδια. Ἀποτέλεσμα τῆς συμπεριφορᾶς αὐτῆς τοῦ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου ἦταν οἱ Φράγκοι νὰ ὑποστοῦν πολλές ταλαιπωρίες καὶ συμφορὲς καὶ τὸ πριγκιπάτο νὰ ἀπειλεῖται ἀπὸ μεγάλο κίνδυνο³⁵. Τέλος, ὁ πάπας παραγγέλλει στὸν ἀρχιεπίσκοπο νὰ μὴν προχωρήσει σὲ καμιά συνθήκη μὲ τοὺς Ἕλληνες, ἂν πρῶτα δὲν ἔχει τὴ συγκατάθεση τοῦ πρίγκιπα Βιλλεαρδουίνου.

Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ φαίνεται καθαρά ὅτι τρία ὡς τέσσερα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Μιχαὴλ Β', ὁ Λατίνος ἀρχιεπίσκοπος βρέθηκε στὴν ἀνάγκη νὰ συνάψει συνθήκη μαζί του, ἀσφαλῶς ὕστερα ἀπὸ ἐπιδρομὲς τοῦ στόλου καὶ τοῦ στρατοῦ τῆς Ἡπείρου στὰ βόρεια παράλια τῆς Πελοποννήσου καὶ κυρίως ἐναντίον τῆς Πάτρας, ἢ ὁποῖα, ὅπως καὶ ἡ Ναύπακτος στὴν ἀπέναντι ἀκτὴ, ὑπέφερε ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς ἐχθροπραξίες. Ἀπὸ τὰ λεγόμενα τῆς ἐπιστολῆς φαίνεται ὅτι οἱ Ἕλληνες, διαθέτοντας ἐλεύθερο πέρασμα, δημιουργοῦσαν προβλήματα στὸν Βιλλεαρδουίνο, ὁ ὁποῖος, βλέποντας ὅτι ὁ κίνδυνος γιὰ τὴ χώρα του ἦταν ἄμεσος, ἔσπευσε νὰ παραπονεθεῖ στὸν πάπα γιὰ τὶς μονόπλευρες ἐνέργειες τοῦ ἀρχιεπισκόπου. Ἴσως ἦταν ἡ κρισιμότερη στιγμή τῶν συγκρούσεων ἀνάμεσα στὸ ἐλληνικὸ κράτος τῆς Ἡπείρου καὶ στὸ φραγκικὸ πριγκιπάτο τῆς Πελοποννήσου, ἀφοῦ οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Ἑλλήνων ἦταν πρόξενος πολλῶν συμφορῶν καὶ δίχασαν καὶ τοὺς ἴδιους τοὺς Φράγκους.

Λίγα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ στὴν Κλοκοτινίτσα ὁ

34. *Gregoire IX, Registres*, ὁ.π., ἀρ. 1638. Βλ. καὶ *Miλλερ*, Ἱστορία, σ. 130. *G. Fedalto*, *La Chiesa latina in Oriente*, τ. Α', ἔκδ. Β', Verona 1981, σ. 341.

35. *Gregoire IX, Registres*, ὁ.π., «...cum idem ad expugnandum Ecclesie inimicos totis viribus elaboret, tu, sicut convenit, non attendens quod tu et ecclesia tibi commissa Patracensem castrum cum pertinentiis suis obtineatis ab ipso, illudque sibi teneamini assignare temporibus oportunis, ut exinde suis resistere valeat inimicis, eo contempto et irrequisito penitus, cum Grecis infidelibus Dei et Ecclesie inimicis, aliquando treugas, interdum vero pacis federa, libero eis ad terram suam transitu per castrum concessio prefatum, pro tue voluntatis arbitrio inire presumis, eis victualia nichilominus et alia necessaria ministrando. Quare a nobis humiliter postulabat ut, cum occasione hujus-modi grave periculum immineat terre sue, idemque ac homines sui propter hoc quamplurima sepius gravamina sustinuerint hactenus ac adhuc sustineant et jacturas...».

Θεόδωρος Δούκας ἀφέθηκε ἐλεύθερος ἀπό τόν Βούλγαρο τσάρο καί ἐπιστρέφοντας στη Μακεδονία, κυβερνοῦσε μαζί μέ τά ἀδελφία του τό βόρειο καί τό ἀνατολικό τμήμα τῆς παλιάς ἐπικράτειάς του. Τό ἔτος 1239 ὁ Θεόδωρος μέ τόν ἀδελφό του Μανουήλ συνῆψαν συνθήκη εἰρήνης μέ τούς Λατίνους τῆς νότιας Ἑλλάδας³⁶, κι ἔτσι ὁ Μιχαήλ Β΄ ἀπέμεινε ὁ μόνος πολέμιος τῶν Φράγκων τοῦ νότου. Σύμφωνα μέ τόν Alberic de Trois Fontaines, ὁ Μανουήλ, πού ἦταν κυβερνήτης τῆς Θεσσαλίας, εἶχε δηλώσει ὑποτελία στόν Φράγκο πρίγκιπα τοῦ Μορέως χωρίτερα³⁷, μέ ἀποτέλεσμα οἱ φραγκικές κτήσεις τοῦ νότου νά ἔχουν ἐξασφαλισμένα τά νῶτα τους. Ἡ κατάσταση ὅμως αὐτή δέν κράτησε γιά πολύ. Τό ἔτος 1241 ὁ Μανουήλ πέθανε καί ὁ Μιχαήλ Β΄ κατέλαβε τή Θεσσαλία καί τήν προσάρτησε στήν ἐπικράτειά του³⁸.

Οἱ σχέσεις τοῦ Μιχαήλ Β΄ μέ τούς Φράγκους τῆς νότιας Ἑλλάδας ἐξακολουθοῦσαν νά εἶναι ἐχθρικές. Ἀπό μιᾶ ἐπιστολή τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Δ΄, τῆς 29ης Ἀπριλίου 1244³⁹, μαθαίνουμε ὅτι ὁ κύριος τοῦ δουκάτου τῆς Ἀθήνας Γουίδων Δελαρός παρακάλεσε τόν πάπα νά τοῦ ἐπιτρέψει νά ἀντικαταστήσει τούς Ἕλληνες μοναχοῦς ἑνός μοναστηριοῦ τοῦ χωριοῦ Lagarie⁴⁰, πού βρισκόταν κοντά στά σύνορα, μέ Λατίνους μοναχοῦς, ἐπειδή οἱ πρῶτοι ἀποκάλυπταν μυστικά στούς Ἕλληνες τῆς ἐπικράτειας τοῦ Μιχαήλ, μέ ἀποτέλεσμα νά ἐγείρονται μεγάλοι κίνδυνοι γιά τούς Φράγκους. Ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, καί ὁ ὀρθόδοξος μητροπολίτης τῆς Ἀθήνας Μιχαήλ Χωνιάτης εἶχε κατηγορηθεῖ ἀπό τούς Φράγκους γιά τόν ἴδιο περίπου λόγο. Τά δύο αὐτά ἐπεισόδια δείχνουν ὅτι οἱ Φράγκοι ὑποπεύονταν τούς Ἕλληνες τῶν περιοχῶν πού εἶχαν καταλάβει καί λάβαιναν μέτρα, ὥστε νά προλαβαίνουν συνεννοήσεις καί συνεργασία τους μέ τούς ἡγεμόνες τῆς Ἡπείρου. Τά προληπτικά αὐτά μέτρα ἀπέβλεπαν κυρίως στήν ἐξουδετέρωση τῶν ἐνεργειῶν τῶν Ἑλλήνων κληρικῶν καί μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι, λόγω δογματικῶν κυρίως διαφορῶν, ἦταν οἱ σπου-

36. Ἀκροπολίτης, σ. 62. Nicol, Despotate, σ. 136, μετ. Λεύκα, σ. 117. Μίλλερ, Ἱστορία, σ. 139. Bon. Morée, σ. 79.

37. Alberic of Trois Fontaines, Chronica, ἔκδ. Scheffer-Boichorst, MGH. τ. 23, σ. 938 (Ἀπό Nicol, Despotate, σ. 125, μετάφρ. Λεύκα, σ. 108).

38. Ἀκροπολίτης, σ. 64.

39. Innocentii IV, Les Registres, publiés ou analysés d'après les manuscrits originaux du Vatican et de la bibliothèque national, ἔκδ. E. Berger, τ. Α΄-Γ΄, Paris 1884-1921, ἀρ. 657. Ἐκδ. Τ. Haluščynskyi-M. Wojnar, Romae 1962, ἀρ. 11. Γρηγοροβίου, Ἱστορία, τ. Γ΄, ἀρ. 28, σ. 43, 44.

40. Βλ. Innocentii III, Opera, P L τ. 216, στ. 1560, ὅπου μνημονεύεται χωριό Largedo, πού ὁ Νεροῦτσος, Ἀθηναί, σ. 68-69, σημ. 1, ταυτίζει μέ τήν Ἀνθηδόνα, ἀπέναντι ἀπό τήν Εὐβοία, σέ μικρή ἀπόσταση βόρεια τοῦ πορθμοῦ τοῦ Εὐρίπου. Πρβλ. Koder-Hild, Hellas, σ. 197-8. Ἡ Ἀνθηδόνα ὅμως βρίσκεται πολύ νότια καί ἐπομένως μακριά ἀπό τούς Ἕλληνες τοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου.

δαιότεροι ἀντίπαλοί τους.

Ὁ Marino Sanudo μνημονεύει μίαν ἀκόμη μάχη ἀνάμεσα στὸν Φράγκο πρίγκιπα Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο καὶ στοὺς Ἕλληνες. Οἱ τελευταῖοι, ἀναφέρει, κινήθηκαν ἐναντίον τοῦ στήν περιοχή τῆς Βοδονίτσας, πού βρισκόταν στὰ σύνορα τοῦ κράτους του, κι ὁ Φράγκος πρίγκιπας ἐκστρατεύοντας μὲ 8000 ἰππεῖς, κατόρθωσε νὰ τοὺς ἀπωθήσει⁴¹. Δυστυχῶς ὁ Sanudo δὲν ἀναφέρει τὴ χρονολογία τῆς ἐνδιαφέρουσας αὐτῆς μάχης, στήν ὁποία ὁ Βιλλεαρδουίνος χρησιμοποίησε τόσο πολλές δυνάμεις, οὔτε διευκρινίζει ἂν οἱ ἀντίπαλοί του ἀνῆκαν στὸν Μιχαῆλ τῆς Ἡπείρου ἢ στὸν αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας. Εἶναι πιθανὸ ὁ στρατὸς τοῦ Μιχαῆλ Β΄ νὰ εἰσχώρησε στήν περιοχή τῆς Βοδονίτσας στὰ 1246, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐκστρατείας στὴ νότια Θεσσαλία, πού εἶχε ὡς σκοπὸ τὴν ἐκδίωξη τῶν Βενετῶν ἀπὸ τὸν Ἄλμυρό⁴². Ὁ Sanudo ὅμως ὀρίζει τὴ μάχη ἀνάμεσα στὸ 1250, ἔτος ἐρχομοῦ τοῦ Βιλλεαρδουίνου ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, (ὅπου εἶχε ἀκολουθήσει τὸν βασιλιά τῆς Γαλλίας Λουδοβίκο, στὴ Σταυροφορία ἐναντίον τῶν Ἀγαρηνῶν) καὶ στὸ 1255, ἔτος πού ὁ Φράγκος πρίγκιπας ἄρχισε τὸν πόλεμο μὲ τοὺς Ἐνετοὺς τριτημορίους τῆς Εὐβοίας καὶ τὸν δούκα τῆς Ἀθήνας (1255-58). Ἄν ὁ Sanudo ἀκολουθεῖ χρονολογικὴ σειρὰ, ἡ μάχη πρέπει νὰ ἐγίνε ἀνάμεσα στὰ ἔτη 1250 καὶ 1255. Λιγότερο πιθανὴ εἶναι ἡ ἐκδοχὴ ὁ Βιλλεαρδουίνος νὰ ἀντιμετώπισε τὸ στρατὸ τῆς Νίκαιας, πού τὸ 1252-53 δροῦσε στήν περιοχή τῆς δυτικῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἀλβανίας⁴³. Δὲν ὑπάρχει πληροφορία ὅτι ὁ στρατὸς τῆς Νίκαιας ἄφησε τὴν περιοχή αὐτὴ, ὅπου ὁ Βατάτζης προσπαθοῦσε νὰ ἀνακαταλάβει τὰ φρούρια πού τοῦ εἶχαν ἀποσπάσει ὁ Μιχαῆλ Β΄ καὶ ὁ θεῖος του Θεόδωρος⁴⁴, γιὰ νὰ μεταβεῖ στὴ Θεσσαλία. Αὐτὴ ἡ στιγμή δὲν ἦταν ἡ κατάλληλη γιὰ τὸ στρατὸ

41. *Sanudo*, *Istoria*, σ. 103.

42. *Nicol*, *Despotate*, σ. 142, μετ. Λεύκα, σ. 123. Βλ. καὶ *Setton*, *Paracy*, σ. 69.

43. Ὁ *Longnon*, *Empire*, σ. 219 καὶ ὁ *Bon*, *Morée*, σ. 118, πιστεύουν ὅτι πρόκειται γιὰ πολεμικὴ ἐπιχείρηση τοῦ στρατοῦ τοῦ Βατάτζη, κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ 1252. Τὴ συνδέουν καὶ μὲ ἓνα ἐπίσῃδιο τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Μιχαῆλ Β΄ τῆς Ἡπείρου (στὸ Χρονικὸ ὀνομάζεται Ἰωάννης) ζήτησε τὴ βοήθεια τῶν Φράγκων γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ στρατὸ τοῦ Μιχαῆλ Παλαιολόγου (*Καλονάρου*, *Χρονικόν*, σ. 131, στ. 3080-84. *Longnon*, *Chronique*, παρ. 211).

44. Ἡ *Ἀκροπολίτης*, σ. 89 κ.ἔ. *Nicol*, *Despotate* σ. 150 κ.ἔ., μετ. Λεύκα, σ. 129 κ.ἔ. Τὸ 1251 ὁ Μιχαῆλ μαζί μὲ τὸ θεῖο του Θεόδωρο ἐξαπέλυσαν ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Θεσσαλονικῆς καὶ ὁ Βατάτζης ἀναγκάστηκε νὰ ἐκστρατεύσει ἐναντίον τους. Στὸ μεταξύ τὰ ἡπειρωτικὰ στρατεύματα κυρίευσαν τὴν Πρίλαπο καὶ τὴ Βελεσό, ἀλλὰ μόλις ἔμαθαν τὴν ἀφίξη τοῦ στρατοῦ τῆς Νίκαιας ὑποχώρησαν. Ὁ Βατάτζης κατέλαβε τὰ Βοδενά καὶ τὴν Καστοριά, μπῆκε σὲ ἀλβανικὸ ἔδαφος καὶ ἀπέσπασε ἀπὸ τὴν Ἡπειρο τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Ἀλβανίας. Τελικὰ ὑπογράφηκε εἰρήνη ἀνάμεσα στὰ δύο ἑλληνικὰ κράτη καὶ ὁ ἠλικιωμένος πῖα Θεόδωρος παραδόθηκε ὡς ἄμυρος καὶ ὀδηγήθηκε στὴ Νίκαια ὡς αἰχμάλωτος τοῦ αὐτοκράτορα.

της Νίκαιας νά διασχίσει τήν ἐχθρική Θεσσαλία καί νά χτυπήσει τούς Φράγκους τοῦ νότου, γιατί ὁ ἀγώνας κρινόταν βορειότερα, ὅπου, ἐκτός ἀπό τά στρατεύματα τῆς Ἡπείρου, εἶχε νά ἀντιμετωπίσει καί τούς Βουλγάρους. Οἱ Φράγκοι τῆς νότιας Ἑλλάδας ἦταν στήν κρίσιμη ἐκείνη στιγμή λιγότερο ἐπικίνδunami.

Ἴσως ἡ μάχη τῆς Βοδονίτσας πρέπει νά σχετιστεῖ μέ ὅσα ἀναφέρει μιᾶ ἐπιστολή τοῦ πάπα Ἀλεξάνδρου Δ΄, τῶν ἀρχῶν τοῦ Φλεβάρη τοῦ ἔτους 1255, πού ἀπευθύνεται σέ Λατίνους ἐπισκόπους τῆς νότιας Ἑλλάδας⁴⁵. Ὁ πάπας ἀναφέρει ὅτι ἡ Πελοπόννησος ἔχει περιέλθει σέ τόσο δύσκολη θέση, ὥστε, ἂν δέν ληφθεῖ ἀμέσως ἀπό τήν Ἁγία Ἐδρα πρόνοια γιά ἀποστολή βοήθειας, ἐνδέχεται νά ἀκολουθήσουν μεγαλύτερα δεινά. Γι' αὐτό προτρέπει ὅλους τούς Φράγκους, κληρικούς καί λαϊκούς, νά βοηθήσουν μέ ὅλες τους τίς δυνάμεις γιά τήν ἀπόκρουση τῶν ἐχθρικών «ὑβρεων καί προσβολῶν». Ὁ Buchon πιστεύει ὅτι τά γεγονότα τά ὁποῖα ὑπονοεῖ ἡ παραπάνω παπική ἐπιστολή συνδέονται μέ τίς φραγκοενετικές διαφορές τοῦ 1255, πού ἔφεραν σέ ἀντίθεση τόν πρίγκιπα τῆς Πελοποννήσου μέ τούς τριτημόριους τῆς Εὐβοίας καί τούς Βενετούς⁴⁶. Συνέπεια τῶν διαφορῶν αὐτῶν ἦταν νά ξεσπάσει πόλεμος ἀνάμεσα στόν πρίγκιπα καί στούς Βενετούς, πού κράτησε τρία χρόνια καί τελείωσε μέ τή συντριβή τῶν τελευταίων καί τοῦ συμμάχου τους δούκα τῆς Ἀθήνας (μάχη τοῦ 1258 στό Καρύδι Ἀττικῆς). Ὁ Buchon στηρίζει τήν ἄποψη του σέ ἓνα χωρίο τοῦ Dandolo, ὅπου μνημονεύεται ὅτι ὁ πάπας Ἀλέξανδρος συμβούλεψε τούς ἀντιπάλους νά ἀποφεύγουν τέτοιου εἶδους ἐχθροπραξίες, πού μόνο τούς Ἕλληνες θά μπορούσαν νά ὠφελήσουν⁴⁷. Ἡ ἐπιστολή αὐτή τοῦ πάπα Ἀλεξάνδρου Δ΄, γράφτηκε στίς 2 Φεβρουαρίου τοῦ 1255, καί ἐπομένως τά γεγονότα πού ὑπονοεῖ πρέπει νά εἶχαν συμβεῖ τουλάχιστο πρὶν ἀπό μερικούς μῆνες. Ἡ διαφορά ὁμως ἀνάμεσα στόν Φράγκο πρίγκιπα τοῦ Μορέως καί τούς Βενετούς τριτημορίους τῆς Εὐβοίας ἄρχισε ἀπό τήν ἀνοιξη τοῦ 1255⁴⁸ καί συνεπῶς ὁ πάπας δέν εἶναι δυνατό νά ἀναφέρεται σ' αὐτήν. Εἶναι πιθανό, λοιπόν, ὅπως ἀναφέραμε, νά πρόκειται γιά τά γεγονότα πού ὀδήγησαν στή μάχη τῆς Βοδονίτσας, πού μνημονεύει ὁ Sano, ἢ γιά ἄγνωστη εἰσβολή τοῦ Μιχαήλ τῆς Ἡπείρου ἀπευθείας στήν Πελοπόννησο, ἀφοῦ ἡ ἐπιστολή κάνει λόγο μόνο γιά τόν Μορέα καί ὄχι γιά τίς φραγκικές κτήσεις τῆς Στερεᾶς.

Μετά τό 1255 τά πράγματα ἀλλάζουν στήν κυρίως Ἑλλάδα καί οἱ δυό

45. *Alexander IV, Registres*, ἐκδ. G. B. de la Roncière - J. de Loye - P. de Genival - A. Coulon, τ. Α΄ - Γ΄, Paris 1902-1953, ἀρ. 34. Ἐκδ. T. Haluszkyński, *Acta Alexandri IV, Romae* 1966, ἀρ. 4.

46. *J.A.C. Buchon, Recherches et matériaux*, μέρ. Α΄, ὁ.π., σ. 163.

47. Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, ὁ.π., σ. 306.

48. *Longnon, Empire* σ. 220-221.

σημαντικότεροι ἡγεμόνες τῆς, ὁ Φράγκος πρίγκιπας Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος καὶ ὁ Ἑλληνας Μιχαὴλ Β΄ Δούκας ἀπὸ ἐχθροὶ γίνονται σύμμαχοι. Πρῶτος ὁ Βιλλεαρδουίνος ζήτησε τὴν ὑποστήριξη τοῦ Μιχαὴλ στὸν πόλεμο κατὰ τῶν Βενετῶν καὶ τοῦ δούκα τῆς Ἀθήνας⁴⁹, καὶ ἀργότερα ἡ συμμαχία στερεώθηκε μὲ τὸ γάμο τοῦ ἴδιου τοῦ Φράγκου πρίγκιπα, πού ἦταν χῆρος, μὲ τὴν κόρη τοῦ Μιχαὴλ, Ἄννα⁵⁰. Σύμφωνα μὲ τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως, ὁ γάμος τελέστηκε μὲ κάθε λαμπρότητα στὴν Πάτρα⁵¹, ἡ ὁποία, ἀπὸ σημεῖο διενέξεων πού ἦταν πρὶν, θά γίνει στὸ μέλλον σημεῖο ἐπικοινωνίας καὶ συνεννοήσεως ἀνάμεσα στὶς δύο περιοχές. Ὁ Μιχαὴλ Β΄ προχώρησε στὴ συνθήκη μὲ τοὺς ἡγεμόνες, γιατί σκοπὸς του ἦταν πιά ἡ κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης, πού πιθανότατα θά τοῦ ἄνοιγε τὸ δρόμο γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀναζωογονήθηκε δηλ. καὶ πάλι ἡ ἰδέα τῶν Ἑλλήνων τῆς κυρίως Ἑλλάδας νά καταλάβουν τὴ βασιλεύουσα, ἰδέα πού εἶχε ὑποχωρήσει σημαντικὰ μετὰ τὴ μάχη τῆς Κλοκοτινίτσας⁵². Ὁ Μιχαὴλ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐτῶν 1257 καὶ 1258 ἀπέσπασε ἀπὸ τὴ Νίκαια ἓνα μεγάλος μέρος τῆς δυτικῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἀλβανίας καὶ ἐτοιμαζόταν νά ἐπιτεθεῖ ἐναντίον τῆς Θεσσαλονίκης⁵³. Ἔτσι ὁ ἄμεσος ἀντίπαλός του ἦταν τώρα ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νίκαιας, καὶ ἡ συμμαχία του μὲ τὸν ἰσχυρὸ Φράγκο πρίγκιπα τοῦ Μορέως τοῦ προσέφερε ἓνα μέσο γιὰ νά πετύχει τὸ σκοπὸ του.

49. *Sanudo*, *Istoria*, σ. 106. *Nicol*, *Despotate*, σ. 172, μετ. Λεύκα, σ. 147. *Bon*, *Morée*, σ. 119.

50. Ἄκροπολίτης, σ. 158. *Γρηγοράς*, σ. 71. *Παχυμέρης*, σ. 83.

51. *Καλονάρου*, *Χρονικόν*, σ. 133-4, στ. 3111 κ.έ. *Morel-Fatio*, *Libro*, παρ. 235. *Longnon*, *Chronique*, παρ. 216. Τὸ Χρονικὸ κάνει λόγο γιὰ τὴν ἀδελφὴ τοῦ Μιχαὴλ καὶ ὄχι γιὰ τὴν κόρη του, διευκρινίζοντας ὅτι ὁ γάμος καὶ ἡ προίκα κανονίστηκαν μὲ ἀπεσταλμένους. Ὁ Μιχαὴλ πρόσφερε γιὰ τὴν ἀδελφὴ του 60.000 ὑπέρπυρα «ἄνευ γὰρ τὰ στολισματα καὶ τὰ χαρίσματα τῆς».

52. Πρβλ. *Παχυμέρης*, σ. 82 «...καὶ τῇ πόλει προσχῶν περικαθῆσαι καὶ πειραθῆναι κατασχεῖν, καὶ οὕτω βασιλεὺς ἀναγορευθῆναι Ῥωμαίων». Βλ. ἐπίσης σ. 83.

53. *Nicol*, *Despotate*, σ. 162 κ.έ., μετ. Λεύκα, σ. 139 κ.έ.

8. ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΝΙΚΑΙΑΣ ΜΕ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ ΚΑΙ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΦΡΑΓΚΟΥΣ

Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νίκαιας, τουλάχιστο στά πρώτα χρόνια τῆς ὑπαρξῆς της, δέν ἔπαιξε σημαντικό ρόλο στά πράγματα τῆς νότιας Ἑλλάδας. Τό νεοσύστατο κράτος τοῦ Λάσκαρι ἀγωνιζόταν γιά τήν ἐπιβίωσή του, σ' ἓνα διμέτωπο ἀγώνα ἐναντίον τῆς νεοϊδρυμένης Λατινικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινούπολης, πού ἡ ἐξάπλωσή της στήν ἀπέναντι ἀκτή ἦταν ἐπίσης ζήτημα ἐπιβίωσης, καί ἐναντίον τῶν Τούρκων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πού ἀπό τήν πρώτη κιόλας στιγμή θέλησαν νά ἀπαλλαγοῦν ἀπό τόν ἐνοχλητικό γείτονα. Ἐνας ἄλλος λόγος πού ἡ Νίκαια δέν ἔπαιξε σημαντικό ρόλο στή νότια Ἑλλάδα κατά τά πρώτα χρόνια τῆς φραγκικῆς κατάκτησης ἦταν ἡ μεγάλη ἀπόσταση πού χώριζε τίς δύο περιοχές καί ἡ δυσκολία τῆς ἐπικοινωνίας πού γινόταν μόνο ἀπό τή θάλασσα. Ἐν τούτοις, τό Χρονικό τοῦ Μορέως, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, κάνει λόγο γιά βοήθεια τοῦ αὐτοκράτορα τῶν Ρωμαίων, στά τρία φρούρια τοῦ Σγουροῦ, καθώς καί στή Μονεμβασία¹. Ὅσον ἀφορᾷ τά φρούρια τῆς Κορίνθου καί τοῦ Ἄργους εἶναι δύσκολο νά δεχτοῦμε τήν πληροφορία αὐτή. Εἰδικά γιά τήν Κόρινθο εἶχαμε τήν εὐκαιρία νά δοῦμε πῶς ὁ πιθανότερος ἀποστολέας ἐφοδίων ἦταν ὁ Μιχαήλ Ἄγγελος Δούκας. Κατά τήν πολιορκία ὅμως τοῦ Ναυπλίου χρησιμοποιήθηκαν ἀπό τοὺς Φράγκους βενετικά πλοῖα γιά τόν ἀποτελεσματικότερο ἀποκλεισμό τῶν κατοίκων τοῦ κάστρου, οἱ ὁποῖοι ἀναγκάστηκαν νά τό παραδώσουν, ἐπειδή «οὐκ εἶχεν τίποτε ποσῶς καμμίαν βοήθειαν νά ἔλθῃ»². Φαίνεται λοιπόν πῶς τό Ναύπλιο, πού βρίσκεται στήν ἀνατολική πλευρά τῆς Πελοποννήσου, διατηροῦσε κάποιες σχέσεις μέ τήν αὐτοκρατορία τῆς Νίκαιας³. Διαφορετικά δέν μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ἀπό ποῦ ἐφοδιάζονταν οἱ κάτοικοί του. Ὁ

1. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 116, στ. 2767-69.

«Τά ὅποια κάστηρῃ εἶχασιν τοὺς πρώτους γάρ λιμιῶνες, ὅπου ἔρχονταν τά πλευτικά τοῦ βασιλέως Ρωμαίων, κ' ἤφέρονσιν σωτάρχισιν κι ἀνθρώπους τῶν ἀρμάτων».

2. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 120, στ. 2869.

3. Ἴσως ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νίκαιας μποροῦσε νά στείλει βοήθεια στό Ναύπλιο μετά τό 1207, ἔτος κατά τό ὁποῖο ἐκλείσει συνθήκη μέ τοὺς Φράγκους τῆς Κωνσταντινούπολης.

ἐφοδιασμός εἶναι πιθανό νά γινόταν μέ μονεμβασιώτικα πλοῖα⁴.

Στά ἐπόμενα χρόνια ἡ κατάσταση ἀλλάζει γιά τήν αὐτοκρατορία τῆς Νίκαιας. Ἄφου ὁ αὐτοκράτοράς της στερεώθηκε γιά καλά στή Μικρά Ἀσία, πέρασε μέ τόν στρατό του τήν Προποντιδα καί κυρίευσε ἓνα τμήμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐδάφους, μέ ἀπώτερο στόχο τήν ἴδια τήν Κωνσταντινούπολη. Οἱ Φράγκοι τῆς νότιας Ἑλλάδας ἦταν πολύ μακριά γιά νά ἔλθει σέ σύγκρουση μαζί τους, κατά τά ἔτη ὅμως 1236 καί 1238 οἱ δυνάμεις τοῦ Βατάτζη καί τοῦ Βιλλεαρδουίνου βρέθηκαν ἀντιμέτωπες στήν Κωνσταντινούπολη, ὅταν ὁ πρῶτος πολιόρκησε τήν πόλη καί ὁ δεύτερος ἔσπευσε σέ βοήθειά της, μέ ἀποτέλεσμα τή διακοπή τῆς πολιορκίας⁵. Τό 1242 ὁ αὐτοκράτορας τῆς Νίκαιας ἔφθασε ὡς τή Θεσσαλονίκη, ἐνῶ παράλληλα φρόντιζε νά παρακολουθεῖ τήν ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων στή νότια Ἑλλάδα. "Ὅσο ἔξασθενοῦσε ἡ ἐπιρροή τῆς Ἡπείρου πάνω στους Ἕλληνες τῆς Στερεᾶς καί τῆς Πελοποννήσου τόσο ἡ θέση τῆς Νίκαιας ἐνισχυόταν. Ἀπό τήν ἐποχή ἀκόμη τοῦ Ἰωάννη Βατάτζη, μερικές μονές τῆς Ἀττικῆς ἦταν ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνες πού εὐεργετήθηκαν ἀπό τόν αὐτοκράτορα⁶, ἐνῶ τό οἰκουμενικό πατριαρχεῖο συνέχιζε νά διατηρεῖ σχέσεις μέ τήν Ἐκκλησία τῆς Μονεμβασίας⁷. Εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ σχέσεις τῆς Νίκαιας μέ τήν πόλη τῆς Μονεμβασίας διατηρήθηκαν χωρίς διακοπή." Ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, τό Χρονικό τοῦ Μορέως μνημονεῦει ὅτι τό κάστρο τῆς Μονεμβασίας ἐφοδιαζόταν ἀπό τόν αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας. Σύμφωνα μέ μιά μεταγενέστερη ἀναφορά τοῦ Κυρίλλου Μονεμβασίας, οἱ ἄρχοντες τῆς πόλης διατηροῦσαν τήν ἐλευθερία τους «σύμμαχοι τῆ βασιλείᾳ Ρωμαίων τελοῦντες αἰεὶ πιστοὶ τε καὶ ἄοκνοι»⁸. Ἦταν λοιπόν τό ὄχυρό αὐτό φρούριο τῆς

4. Ἡ Μονεμβασία τήν ἐποχή αὐτή διέθετε ἐμπορικά πλοῖα (βλ. *Μ. Κορδώση*, Τό ἐμπόριο στή βυζαντινὴ Λακωνία (Θ' αἰώνας - 1204), Α' Συνέδριο Λακωνικῶν Μελετῶν, Μολάοι Λακωνίας 5-7 Ἰουνίου 1981, σ. 107-108.

5. *Philippe Mouskes*, *Chronique rimée*, ἐκδ. Reiffenberg, Bruxelles, 1838, στ. 29238 κ.έ., 29600 κ.έ. *Μίλλερ*, Ἱστορία, σ. 131, 132. *Γρηγοροβίου*, Ἱστορία, τ. Α', σ. 455. *Longnon*, *Empire*, σ. 176. *Bon*, *Morée*, σ. 79, 80. *Setton*, *Papacy*, σ. 57. Πρβλ. *Gregoire IX*, *Registres*, ἐκδ. Aunray, δ.π., ἀρ. 3382, 3408, 3409, 4035, ἐκδ. Tautu, Vaticano 1950, ἀρ. 217. *Γρηγοροβίου*, Ἱστορία, τ. Γ', ἀρ. 25, ὅπου ὁ πάπας Γρηγόριος προτρέπει τούς Φράγκους, λαϊκοὺς καί κληρικοὺς, νά βοηθήσουν τήν Κωνσταντινούπολη πού ἀπειλεῖται ἀπό τόν Βατάτζη.

6. *Theodori Scutariotae*, δ.π., σ. 288.

7. *R.-J. Loenertz*, *Lettres de George Bardanes metropolitte de Corcyce au patriarche oecumenique Germann II (1226-1227c)*. Ε Β Β Σ 33(1964) «...ἰσοταχῆς σχεδόν τι τῆ τοῦ Παύλου εὐαγγελίῳ γεγεννημένος ὁ δρόμος τῶν πατριαρχικῶν θεοπνεύστων ἐπιστολῶν καί ἀπό Ἱερουσαλὴμ καί κύκλω μέχρι τῆς κατά τό Αἰγαῖον Μονεμβασίας κύκλον περιγράψας καί συμπεράνας τό θεοσυνέργητον κήρυγμα, ἡμῖν ὅμως τοῖς ἐγγυτέρω ὄψιαιτέρως καί βραδυτέρως τούς ἀποστολικούς εἰσενήνοχε πόδας».

8. *Λάμπρου*, Ἀναφοραὶ, δ.π., σ. 289.

ανατολικής Πελοποννήσου τό σημείο πού θά μπορούσε νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς ὄρμητήριο, γιά τήν κατάληψη τῆς Πελοποννήσου, ὅταν θά ἔφτανε ἡ κατάλληλη στιγμή.

“Ὡς τό 1246, ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Γοδεφρίδου Β΄ Βιλλεαρδουίνου, ἡ Μονεμβασία, ἡ Τσακωνιά καί ἡ περιοχή τοῦ Ταυγέτου δέν εἶχαν πέσει ἀκόμη σε φραγκικά χέρια. Οἱ ὄρεισιβιοί κάτοικοι τῶν παραπάνω περιοχῶν δέν δίσταζαν νά κάνουν ἐπιδρομές στά φραγκικά ἐδάφη καί νά προξενοῦν μεγάλες καταστροφές⁹.” Ὄταν ὅμως ὁ Γουλιέλμος, ἀδελφός τοῦ Γοδεφρίδου, ἀνέλαβε τό πριγκιπάτο τοῦ Μορέως, ἀποφάσισε νά προσβάλει ἀμέσως τή Μονεμβασία καί νά συμπληρώσει τήν κατάληψη τῆς Πελοποννήσου. Αἰτία τῆς ἀπόφασης αὐτῆς δέν ἦταν τόσο ὁ ὄρμητικός χαρακτήρας τοῦ νέου πρίγκιπα ἢ οἱ ἐπιδρομές πού ἔκαναν οἱ ὄρεισιβιοί κάτοικοι τοῦ Πάρωνα καί τοῦ Ταυγέτου, ὅσο ἡ νέα κατάσταση τῶν πραγμάτων. Ὁ Βατάτζης εἶχε φτάσει στό ἀποκορύφωμα τῶν ἐπιτυχιῶν του. Ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ τύχη τῆς ὁποίας ἀπό τό 1242 ἐξαρτιόταν ἀποκλειστικά ἀπό τή θέλησή του¹⁰, θά πέσει ὀριστικά στά χέρια του λίγους μῆνες μετά τήν ἔναρξη τῆς πολιορκίας τῆς Μονεμβασίας. Ἡ πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης φαινόταν τώρα πολύ κοντά. Μέ τό νά καταλάβει ὁ Βιλλεαρδουίνος τή Μονεμβασία ἀπομάκρυνε τόν κίνδυνο μιᾶς εἰσβολῆς τῆς Νίκαιας ἀπό τό μέρος τῆς θάλασσας. Ἦταν εὐκολότερο, πράγματι, στόν Βατάτζη νά εἰσχωρήσει ἀπό ἐκεῖνο τό σημεῖο στήν Πελοπόννησο καί ὄχι ἀπό τή Στερεά, γιατί, καί ὕστερα ἀπό τήν κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης ὁ στρατός του θά ἔπρεπε νά περάσει μέσα ἀπό ἐχθρικά ἐδάφη τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου καί τῶν Φράγκων τῆς Στερεᾶς. Ἀντίθετα, ἔχοντας ὡς βάση τή Μονεμβασία, καί μέ τή βοήθεια τῶν ἀνυπότακτων ἀκόμη κατοίκων τῆς ὄρεινῆς Λακωνίας καί τῆς Τσακωνιάς, θά μπορούσε νά φέρεי σέ δύσκολη θέση τό πριγκιπάτο τοῦ Μορέως, πού ἀποτελοῦσε τήν καρδιά τοῦ φραγκικοῦ κόσμου τῆς «Ρωμανίας».

Λεπτομέρειες γιά τήν κατάληψη τῆς Μονεμβασίας μᾶς παραδίδει τό Χρονικό τοῦ Μορέως¹¹. Ὁ Βιλλεαρδουίνος, ἐπειδὴ γνώριζε τή δυσκολία τοῦ ἐγχειρήματος, ἔστειλε ἀγγελιοφόρους στόν δούκα τῆς Ἀθήνας, στούς τριτημορίους τῆς Εὐβοίας, στόν δούκα τῆς Νάξου καί στόν κόμη τῆς

9. *Morel-Fatio*, Libro, παρ. 210.

10. *Nicol*, Despotate, σ. 138 κ.ἔ. μετ. Λεύκα, σ. 119 κ.ἔ. *M. Angold*, A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261), Oxford 1975, σ. 279 κ.ἔ.

11. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 121 κ.ἔ., στ. 2889 κ.ἔ. *Longnon*, Chronique, παρ. 202 κ.ἔ. *Morel-Fatio*, Libro, παρ. 213. Βλ. καί *Hopf*, Geschichte, σ. 207. *Χέρτσμπεργ*, Ἱστορία, τ. Β΄, σ. 165-6. *Μίλλερ*, Ἱστορία, σ. 143 κ.ἔ. *O. Miller*, Essays, ὁ.π., σ. 232. *Rodd*, Princes, σ. 179 κ.ἔ. *Λάμπρου*, Ἱστορία, σ. 298-99. *Longnon*, Empire, σ. 217. *Bon*, Morée, σ. 72 κ.ἔ. Γιά τό κάστρο τῆς Μονεμβασίας βλ. *Andrews*, Castles, σ. 192 κ.ἔ.

Κεφαλλονιάς καί τούς ζήτησε νά ἔρθουν σέ βοήθειά του, μέ ὅσο στρατό διέθεταν. Εἶχε σκοπό νά πολιορκήσει τό κάστρο ἀπό ξηρά καί ἀπό θάλασσα. Συγχρόνως ἀπευθύνθηκε στή Βενετία καί σέ ὄλους τούς «κεφαλάδες» τοῦ Μορέως καί ὄρισε ὡς τόπο συγκέντρωσης τῶν στρατευμάτων τήν πεδιάδα τοῦ Νικλίου. Ὅταν ἔφθασαν τά τέσσερα βενετικά καράβια¹² καί ἀπέκλεισαν τήν πόλη ἀπό τή θάλασσα, ὁ Φράγκος πρίγκιπας, πού εἶχε φθάσει μέ τό στρατό ἀπό τό Νίκλι¹³, πολιορκήσε τόσο στενά τό φρούριο, ὥστε νά μὴν ὑπάρχουν περιθώρια ἐπικοινωνίας μέ τόν ἔξω κόσμο¹⁴. Οἱ κάτοικοι τῆς Μονεμβασίας γνώριζαν καλά τήν ὄχυρότητα τοῦ φρουρίου τους καί ἀψηφώντας τά φραγκικά στρατεύματα, εἶχαν προετοιμαστεῖ γιά μακρόχρονη πολιορκία. Ὁ Βιλλεαρδουίνος ἔστησε τίς πολιορκητικές μηχανές καί διέταξε νά χτυποῦν τήν πόλη ἀδιάκοπα, μέρα καί νύχτα, μέ ἀποτέλεσμα νά καταστραφοῦν πολλά σπίτια καί νά ὑπάρχουν θύματα ἀνάμεσα στόν πληθυσμό. Πρόκειται βέβαια γιά τήν κάτω πόλη, γιατί τό φρούριο, στήν κορυφή τοῦ βουνοῦ, δέν ἦταν εὐκολο νά χτυπηθεῖ¹⁵. Ἡ πολιορκία κράτησε τρία ὀλόκληρα χρόνια. Τά τρόφιμα ἐξαντλήθηκαν καί οἱ κάτοικοι ἀναγκάζονταν νά τρῶνε ὅ,τι ἔβρισκαν· ἀκόμη καί γάτες καί ποντικούς. Φαίνεται πῶς ὁ Ἕλληνας αὐτοκράτορας τῆς Νίκαιας, μολονότι, μετά τήν κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης, ἦταν ὁ πιό ἰσχυρός ἡγεμόνας τῆς περιοχῆς, δέν ἦταν σέ θέση νά διασπάσει τόν κλοιό καί νά ἐφοδιάσει τήν πόλη. Στό τέλος οἱ Μονεμβασιῶτες, ἀφοῦ δέν εἶχαν πιά τί νά φᾶνε, ἀποφάσισαν νά παραδοθοῦν. Ζήτησαν ἀπό τόν Γουλιέλμο καί πέτυχαν νά τούς ἐπιτρέψει νά διατηρήσουν τίς περιουσίες τους, νά εἶναι ἐλεύθεροι καί ἀπαλλαγμένοι ἀπό φόρους καί νά ἐκτελοῦν μόνο θαλασσινές ὑπηρεσίες, γιά τίς ὁποῖες θά ἔπαιρναν χρήματα¹⁶. Ἔτσι τρεῖς ἄρχοντες πού ἦταν οἱ «εὐγενικώτεροι» τῆς

12. Ὁ πρίγκιπας αὐτή τήν ἐποχή διέθετε στόλο, ἀφοῦ κατά τά ἔτη 1236 καί 1238 ἔσπευσε νά βοηθήσει τήν Κωνσταντινούπολη μέ δικά του πλοῖα. Ἴσως ὁμως τά βενετικά πλοῖα ἦταν πιό κατάλληλα γιά μακρόχρονη πολιορκία.

13. Βλ. *Miller, Essays*, ὁ.π., σ. 233. Μνημονεύει ὅτι σώζεται λαϊκή παράδοση πού ὀρίζει τό μέρος, ὅπου ὁ Βιλλεαρδουίνος ἄφησε τό ἵππικό του.

14. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 122, στ. 2909-10.
 «μέ τέτοιον τρόπον κι ἀφορμήν τήν ἐπαρακαθίσαν
 ἐτότε τήν Μονεμβασίαν, ὡς τό κλουβί τό ἀηδόνη».

15. *Longnon Chronique*, παρ. 204. Πρόβλημα εἶναι πού ἔστησαν οἱ Φράγκοι τίς πετροβόλες μηχανές.

16. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 123, στ. 2936-40.

«Συμβίβασιν ἐζήτησαν τοῦ πρίγκιπα Γυλιάμου
 νά εἶναι πάντοτες αὐτοῦ μέ τήν κληρονομίαν τους
 Φράγκοι ἐγκουσατοί ἐνομοῦ μετά τά πράγματά τους,
 νά μὴ χρεωστοῦσιν δούλεψιν ἄνευ τά πλευτικά τους,
 ἔχοντα γάρ τήν ρόγαν τους, καί τήν φιλοτιμίαν τους».

πόλης, ὁ Μαμωνάς, ὁ Δαιμονογιάννης καί ὁ Σοφιανός, πῆγαν νά προσκυνήσουν τόν Φράγκο πρίγκιπα καί νά παραδώσουν τά κλειδιά τοῦ κάστρου. Ὁ Βιλλεαρδουίνος τοὺς δέχτηκε μέ μεγάλη τιμή, τοὺς χάρισε ἄλογα καί πολύτιμα ροῦχα καί τοὺς παραχώρησε γῆ στά Βάτικα. Συγχρόνως φρόντισε γιά τή διοίκηση καί τή φύλαξη τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ κάστρου, ὀχυρώνοντάς το καί τοποθετώντας ἰσχυρή φρουρά. Πολλοί ἀπό τοὺς κατοίκους τῆς Μονεμβασίας, μετὰ τήν κατάληψη τῆς πόλης τους, πιστοί στό Ρωμαῖο αὐτοκράτορα, κατέφυγαν στίς Πηγές τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπου καί συνέχισαν νά ἀσχολοῦνται μέ τή ναυτιλία¹⁷.

Ἡ πτώση τῆς Μονεμβασίας εἶχε ὡς συνέπεια τήν ὑποταγή τῶν κατοίκων τῆς Τσακωνιάς καί τῶν Βατίκων, περιοχῶν πού βρίσκονταν βόρεια καί νότιά της, κι ἔτσι ὀλόκληρη ἡ βραχώδης ἀκτὴ τῆς ἀνατολικῆς Πελοποννήσου ἔπεσε στά χέρια τοῦ Φράγκου πρίγκιπα. Ἡ κατάληψη τῆς Μονεμβασίας καί ἡ ὑποταγή τῶν περιοχῶν Βατίκων καί Τσακωνιάς πού ἀκολούθησε, δείχνει τή σημασία πού εἶχε ἕνα ἰσχυρό κάστρο γιά τήν ἀντίσταση καί τῆς γύρω περιοχῆς. Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, οἱ Φράγκοι ἔκαναν ἐπιδρομές στά Βάτικα μετὰ τήν κατάληψη τῆς Λακεδαίμονος ἀλλά δέν εἶχαν προσαρτήσῃ τήν περιοχὴ, προφανῶς ἐξαιτίας τῆς ὑπαρξῆς τοῦ ἰσχυροῦ φρουρίου τῆς Μονεμβασίας. Οἱ συνέπειες τῆς πτώσης τῆς Μονεμβασίας εἶχαν ἀντίκτυπο ἀκόμη καί στήν ὀρεινὴ Τσακωνιά, ἡ κατάληψη τῆς ὁποίας, διαφορετικὰ, δέ θά ἦταν εὐκόλη.

Οἱ μόνοι πού ἀπέμεναν τώρα ἔξω ἀπὸ τὴ φραγκικὴ ἐξουσία ἦταν οἱ Σλάβοι τοῦ Ταυγέτου, οἱ ὁποῖοι, σύμφωνα μέ τίς πληροφορίες πού ἔδωσαν οἱ ντόπιοι κάτοικοι, ἦταν ἄνθρωποι «ἀλαζονικοί» καί ἀνυπότακτοι. Γιά νά τοὺς ἀναγκάσει νά παραδοθοῦν ὁ Βιλλεαρδουίνος ἔχτισε τρία φρούρια γύρω ἀπὸ τὴν περιοχὴ ὅπου κατοικοῦσαν οἱ Σλάβοι, τόν Μυστρά ἀπὸ ἀνατολικά, τὴ Μάνη¹⁸ ἀπὸ νότια καί τὸ Λεῦτρο ἀπὸ δυτικά. Σκοπὸς του ἦταν νά τοὺς ἐκφοβίσει καί νά τοὺς ἐμποδίσει νά κατεβαίνουν στοὺς κάμπους, ὅπου ἐφοδιάζονταν μέ τὰ ἀπαραίτητα. Οἱ Σλάβοι, βλέποντας ὅτι εἶχαν ἀποκλεισθεῖ ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη, ἀποφάσισαν νά παραδοθοῦν. Ἐστειλαν στὸν πρίγκιπα Γουλιέλμο πρεσβεία καί τοῦ ζήτησαν, σύμφωνα μέ τὴν παλιά τους παράδοση, νά μὴν πληρώνουν φόρους, ἀλλὰ νά ὑπηρετοῦν, μόνο, ὡς ὑποτελεῖς στό στρατό του, ὅπως ὑπηρετοῦσαν ὡς τώρα τόν Βυζαντινὸ αὐτοκράτορα. Ὁ Βιλλεαρδουίνος δέχτηκε τοὺς ὄρους τους καί ὑπέγραψε τίς

17. Σ. Λάμπρου, Ἀναφοραὶ, ὁ.π., σ. 289. «Ἐξιόντες δ' οὖν, τὰ δ' ἐν μέσῳ πάντα ἐῷ πρὸς βασιλεῖα εὐθύς ὄλω ποδί καί ὡς εἶχον ἐχώρουν ἐν Ἀσία...Πηγαί, πόλις δ' αὕτη παλαιά καί παράλιος ἀσιανή καί ἐν καλῷ κειμένη θέσεως... καί οἰκίτορες ἐκεῖνοι ταύτας ἐγίγνοντο».

18. Ἡ θέση ὅπου χτίστηκε τὸ κάστρο τοῦ Βιλλεαρδουίνου δέν εἶναι γνωστὴ. Βλ. Βον, Μορέε, σ. 503-504, πού καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι πρόκειται πιθανότατα γιά τὰ εῤεῖπια στήν κορυφὴ τοῦ κάβου Γκρόσσο. Πρβλ. Καλονάρου, Χρονικόν, σ. 126, σημ. στ. 3004 κ.ε. καί Markl, Ortsnamen, σ. 34.

συμφωνίες «μέ κρεμαστές τές βούλλες»¹⁹.

Μέ τὴν ὑποταγὴ τῆς Μονεμβασίας, τῆς Τσακωνιάς τῶν Βατίκων καὶ τῶν Σλάβων τοῦ Ταυῆγету, συμπληρώθηκε ἡ κατάκτηση τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς Φράγκους, περίπου 45 χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τοῦ Βονιφατίου καὶ τὴ διάλυση τοῦ στρατοῦ τοῦ Σγουροῦ μπροστὰ στὸν Ἴσθμό. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα δὲν ὑπῆρχαν σημεῖα ἀντίστασης στὸ Μορηά κι ὁ Βιλλεαρδουίνος μποροῦσε νὰ εἶναι ἡσυχος ὅτι ὁ Ἕλληνας αὐτοκράτορας τῆς Νίκαιας δὲν θὰ ἔβρισκε σημεῖα στήριξης γιὰ μιὰ μελλοντικὴ ἀπόβαση στὴ χερσόνησο. Ἐν τούτοις ὁ τριετής αὐτὸς ἀγῶνας τῶν Φράγκων ἀποδείχτηκε μάταιος, γιατί ὕστερα ἀπὸ 13 χρόνια ἡ ἀπόβαση τῶν στρατευμάτων τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Πελοποννήσου, ἄρχισε ἀπὸ τὴ Μονεμβασία ἡ ὁποία εἶχε περιέλθει στὰ χέρια του, κατόπιν συμφωνίας, μαζί μέ τὰ δύο κάστρα πού εἶχε χτίσει ὁ Βιλλεαρδουίνος, τὸ Μυστρά καὶ τὴ Μάνη. Τελικὰ λοιπὸν ἀποδείχτηκε ὅτι ὁ Φράγκος πρίγκιπας ἔχτισε τὰ φρούρια του γιὰ τὸν Βυζαντινὸ αὐτοκράτορα.

Ἡ Ἀραγωνικὴ παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ ἀναφέρει ὅτι ὁ Βιλλεαρδουίνος, γιὰ νὰ πετύχει πλήρη ὑποταγὴ τῶν Τσακῶνων, ἔχτισε ἓνα ἀκόμη κάστρο μέσα στὰ βουνά πού τὸ ὀνόμασε *la Estella* (Ἴστρος)²⁰. Ὁ Ν. Βέης ταυτίζει τὸ φρούριο αὐτὸ μέ τὸ κάστρο τῆς Ὠρηᾶς, πού βρίσκεται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Κυνουρίας²¹. Ἡ κατασκευὴ του δείχνει, ὅτι καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Μονεμβασίας, ἡ ὑποταγὴ τῆς ὄρεινῆς αὐτῆς περιοχῆς δὲν ἦταν τόσο εὐκόλη. Ἡ κατασκευὴ φρουρίων ἀπὸ τὸν πρίγκιπα τοῦ Μορέως, ἐξάλλου, ἦταν ἀναγκαία γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἐλέγχει εὐκολότερα τὸν ντόπιον πληθυσμό. Ἔτσι τὸ ἴδιο Χρονικὸ μνημονεύει²² ὅτι, ἀργότερα, ὁ Βιλλεαρδουίνος ἐπισκεύασε τὸ κάστρο τῆς Κορίνθου, ἐνῶ παράλληλα ἔχτισε καὶ τὰ κάστρα τῶν Βασιλικῶν²³ καὶ τῆς Ἀνδρούσας²⁴.

19. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 127, στ. 3021 κ.έ. Πρβλ. *Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου*, *De administrando Imperio*, ὁ.π., ἀρ. 50, σ. 232, ὅπου μνημονεύεται γιὰ τοὺς Σλάβους: ἀποστατήσαντες οὐ πείθονται οὔτε τῷ στρατηγῷ, οὔτε βασιλικῇ κελεύσει ὑπέικουσιν, ἀλλ' εἰσὶν ὡσπερ αὐτόνομοι καὶ αὐτοδέσποστοι, καὶ οὔτε παρά τοῦ στρατηγοῦ δέχονται ἄρχοντα, οὔτε συνταξιζοῦσιν αὐτῷ ὑπέικουσιν, οὔτε ἄλλην τοῦ δημοσίου δουλείαν ἐκτελεῖν πείθονται.

20. *Morel-Fatio*, *Libro*, παρ. 214.

21. Ν. Βέη, Μνεῖαι τοῦ Ἴστρος κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ τὰ παρ' αὐτῷ κάστρα: *BZ* 17(1908)100. Σύμφωνα μέ παραδόσεις, ὁ μεσαιωνικὸς οικισμὸς Ἅγιος Ἰωάννης, πού βρίσκεται κοντὰ στὸ κάστρο τῆς Ὠρηᾶς, λεγόταν καὶ «πάνω Ἴστρος» ἢ «Ἀγιάννης τοῦ Ἴστρος».

22. *Morel-Fatio*, *Libro*, παρ. 216.

23. *Βον*, *Μορέε*, σ. 482. *Σφηκοπούλου*, *Κάστρα*, σ. 72. *Κορδῶση*, Ἱστορία, σ. 196 κ.έ.

24. Γιὰ τὸ κάστρο τῆς Ἀνδρούσας, *Βον*, *Μορέε*, σ. 637 κ.έ. *Σφηκοπούλου*, *Κάστρα*, σ. 223 κ.έ.

9. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΟΕΛΑΣΗ ΤΩΝ ΦΡΑΓΚΩΝ

α') Γενικές διαπιστώσεις

Ἐάν ὑπολογίσουμε τό χρόνο πού ἀπαιτήθηκε γιά νά πέσει ἡ νότια Ἑλλάδα στό χέρια τῶν Φράγκων, βλέπουμε ὅτι ἦταν ἄνισος γιά τά διάφορα τμήματά της. Ἐτσι, ὀλόκληρη ἡ ἀνατολική Στερεά καί ἡ δυτική Πελοπόννησος κυριεύθηκαν ἀπό τοὺς Φράγκους μέσα σέ μερικούς μήνες. Ἀντίθετα, μερικά ἀπομονωμένα φρούρια καί ἰδιαίτερα ἡ νοτιοανατολική Πελοπόννησος ἄντεξαν γιά χρόνια ἢ καί γιά δεκαετίες. Εἰδικά στή Στερεά δέν ὑπῆρξε ἴχνος ἀντίστασης. Ἡ ἄτυχη ἀπόπειρα νά ἀναχαιτισθοῦν οἱ Φράγκοι στίς Θερμοπύλες προῆλθε ἀπό τόν Σγουρό καί τίς δυνάμεις του, δηλ. ἀπό στρατό μὴ στερεοελλαδικό, πού βρέθηκε ἐκεῖ μετὰ τὴν ἐξόρμηση τοῦ Ναυπλιώτη ἄρχοντα βόρεια τοῦ Ἴσθμοῦ. Στὴν Πελοπόννησο ἡ ἀντίσταση, ἐκτός ἀπὸ μιὰ ἐξαιρεση, περιορίστηκε στίς ὀχυρωμένες πόλεις¹. Στό δυτικὸ μέρος τῆς χερσονήσου ἡ ἀντοχή τῶν φρουρίων, ἐκτός ἀπὸ τὴν Ἄρκαδιὰ καί ἴσως καί τὴν Καλαμάτα, ἀποδείχθηκε πολὺ μικρὴ, ἀφοῦ ἡ πολιορκία τους δέν κράτησε περισσότερο ἀπὸ μερικές ὥρες. Μεγαλύτερη ἦταν ἡ ἀντίσταση στό ἐσωτερικὸ τῆς χερσονήσου, ὅπου, τουλάχιστο σύμφωνα μὲ τό Χρονικὸ, ἡ πολιορκία τοῦ Νικλίου καί τῆς Λακεδαίμονος κράτησε μερικές μέρες, ἐνῶ οἱ ἐπιχειρήσεις στό μικρὸ κάστρο τοῦ Ἄρακλόβου συνάντησαν ἀκόμη μεγαλύτερη δυσκολία. Ἡ πολιορκία τῆς Κορίνθου καί τῆς Μονεμβασίας γνωρίζουμε ὅτι κράτησε ὀλόκληρα χρόνια — δύσκολα θὰ βροῦμε στὴν ἱστορία τοῦ Βυζαντίου φρούρια νά πολιορκοῦνται τόσο μεγάλου χρονικοῦ διαστήματος — τό Ναῦπλιο ἔπεσε ὕστερα ἀπὸ πολιορκία ἐνός ἔτους καί τό Ἄργος, πιθανότατα, μετὰ ἀπὸ πολὺμηνη πολιορκία. Τέλος καί σέ ἄλλα μέρη τῆς Πελοποννήσου, ἡ κατασκευή ὀρισμένων φραγκικῶν φρουρίων φανερώνει ὅτι ἡ ὑποταγή τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ δέν ἦταν τέλεια. Τό μεγάλο κάστρο Χλομούτσι χτίστηκε κατὰ τά ἔτη 1220-1223, γιὰτὶ ὁ πρίγκιπας τοῦ Μορέως, σύμφωνα μὲ τό Χρονικὸ, βρισκόταν σὲ μάχη μὲ

4

1. Πρβλ. *Γρηγοροβίου*, Ἱστορία, τ. Α', σ. 365.

τούς Ἕλληνες². Τά ἰσχυρά φραγκικά κάστρα τῆς Ἄκοβας καί τῆς Καρύταινας, πού περιλάμβαναν περισσότερα φέουδα ἀπό κάθε ἄλλο φρούριο στό Μορέα, χτίστηκαν μέσα ἢ πολύ κοντά στήν ὄρεινὴ περιοχὴ τῶν Σκορτῶν, ὅπου γνωρίζουμε πῶς ἡ ἀντίσταση τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ ἦταν μεγάλη.

Μετά τὴν πτώση τῆς Ἀργοναυπλίας (ἔτος 1212) καί τῆς Λακεδαίμονος (γιά τὴν ὁποία δὲν γνωρίζουμε πότε ἀκριβῶς παραδόθηκε στους Φράγκους) οἱ ἐχθροπραξίες ἔπαυσαν, ἢ τουλάχιστο λιγόστεψαν σημαντικά ὡς τὸ 1246, ἔτος πού ὁ πρίγκιπας Γουλιέλμος πῆρε τὴν ἐξουσία στὰ χέρια του καί ἀποφάσισε νὰ ὑποτάξει καί τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τῆς νοτιοανατολικῆς Πελοποννήσου, πού δὲν εἶχε ἀκόμη πέσει σὲ φραγκικά χέρια. Εἶναι ἄγνωστο γιατί οἱ Φράγκοι ἄφησαν νὰ περάσει μιά περίπου τριακονταπενταετία ὥσπου νὰ ὑποτάξουν τὴν περιοχὴ αὐτή. Δυὸ ἐξηγήσεις ὑπάρχουν: ἢ ἀπέφυγαν νὰ ὑποβληθοῦν σὲ μακρόχρονες θυσίες γιὰ μιά περιοχὴ πού δὲν ἦταν τόσο μεγάλη καί τόσο ζωτικῆς σημασίας γι' αὐτούς, γνωρίζοντας, ὅτι θὰ βροῦν ἐκεῖ ἰσχυρὴ ἀντίσταση, ἢ ὁ πόλεμος συνεχιζόταν σὲ ὀρισμένα μέρη τῆς Λακωνίας πού ἦταν εὐκολότερο νὰ ὑποταγοῦν καί δὲν τὸ γνωρίζουμε, λόγω ἐλλείψεως πηγῶν. Ἐπὲρ τῆς δευτέρης ἐκδοχῆς συνηγοροῦν οἱ ἀγῶνες τοῦ Ἰωάννη Χαμαρέτου στὴ Λακωνία (πιθανότατα στὴ χερσόνησο τοῦ Ταϊνάρου) πού διήρκεσαν ὡς τὸ 1222, ὅταν ὁ Χαμαρέτος ἐγκατέλειψε τὴν πατρίδα του καί κατέφυγε στὴν Ἡπειρο.

Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, οἱ Ἕλληνες τῆς Πελοποννήσου ἀντιμετώπισαν τούς Φράγκους σὲ μιά μόνο μάχη, στὴ Μεσσηνία. Ὄταν ὁ Βονιφάτιος περνοῦσε μέ τὸ στρατὸ του τὸν Ἴσθμό, στὶς ἀρχές τοῦ 1205, οἱ δυνάμεις τοῦ Σγουροῦ προσπάθησαν ἐπίσης νὰ τὸν ἀναχαιτίσουν³, χωρὶς ἐπιτυχία, ἢ σύγκρουση ὅμως αὐτὴ ἦταν μιά προσπάθεια νὰ κρατηθοῦν οἱ Φράγκοι πίσω ἀπὸ τίς ὀχυρώσεις τοῦ Ἴσθμοῦ⁴ καί ὄχι μάχη σὲ ἀνοιχτὸ ἔδαφος. Ἐπομένως, σὲ ὅλες σχεδὸν τίς περιπτώσεις, ὁ ἀγῶνας περιορίστηκε μπροστὰ στὰ τεῖχη τῶν κάστρων. Κάθε πόλη, ἂν ἤθελε νὰ σωθεῖ, ἔπρεπε νὰ φροντίσει μόνη της γιὰ τὴ σωτηρία της.

Ὁ Χωνιάτης καί ὁ ἱστορικός Βιλλεαρδουίνος δὲ μνημονεύουν παρά ἓνα μικρὸ ἀριθμὸ φρουρίων πού πολιορκήθηκαν καί κυριεύθηκαν ἀπὸ τούς Φράγκους. Τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως δίνει περισσότερες λεπτομέρειες καί θὰ μπορούσε νὰ υποθέσει κανεῖς ὅτι δὲν παραλείπει κανένα φρούριο, ἀφοῦ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν ἐπιχειρήσεων μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ

2. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 112, στ. 2661-2.

«παραδηλῶντα, λέγοντα, τὸ πῶς ἐνι εἰς τὴν μάχην,
καὶ μάχεται μέ τούς Ρωμαίους ἐκεῖ εἰς τὴν Ρωμανίαν».

3. *Χωνιάτης*, σ. 610.

4. *Κορδῶση*, Ἱστορία, σ. 207. Ἐχει διαπιστωθεῖ πῶς πάνω στό Ἰουστινιάνειο τεῖχος ἔχει χτιστεῖ τεῖχος τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου.

Πελοπόννησος δέν εἶχε παρά μόνο δώδεκα κάστρα⁵, πληροφορία πού πολλοί ἐρευνητές υἱοθέτησαν⁶. Τό ἴδιο τό Χρονικό ὁμως κάνει λόγο γιά δεκατρία κάστρα, χωρίς νά λάβουμε ὑπόψη τή Μεθώνη, πού ἀναφέρεται ὡς κατεστραμμένη (Πάτρα, Ποντικόκαστρο, Ἀράκλοβο, Ἀρκαδιά, Κορώνη, Καλαμάτα, Λακεδαίμων, Νίκλι, Βελιγοστή, Μονεμβασία, Ἄργος, Ναύπλιο, Κόρινθος) καί εἶναι βέβαιο ὅτι ὑπῆρχαν καί ἄλλα⁷. Ἴσως θά μπορούσαμε νά υποθέσουμε ὅτι τό Χρονικό ἐννοεῖ μόνο ἐκεῖνα τά φρούρια πού πρόβαλαν ἀντίσταση, καί πάλι ὁμως ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι τά φρούρια αὐτά ἦταν περισσότερα ἀπό δώδεκα⁸. Φαίνεται λοιπόν, πῶς, παρόλη τήν ἐκτεταμένη

5. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 60, στ. 1403-1406.

Ἐτότε γάρ ὄπου λαλῶ κ' εἰς τόν καιρόν ἐκείνον
ὁ τόπος ὅλος τοῦ Μορέως, ὅσος καί περιέχει
τό λέγουν Πελοπόννησον, οὕτως τόν ὀνομάζουον,
οὐδέν εἶχεν καταπαντοῦ, μόνον δώδεκα κάστρη».

6. *Buchon*, Histoire, σ. 50. *Μίλλερ*, Ἱστορία, σ. 63. *D. de Guldencrone*, L'Achaïe féodale. Étude sur le moyen âge en Grèce, Paris 1886, σ. 9. *Rodd*, Princes, σ. 158. *Δραγοῦμη*, Χρονικὸν Μορέως, σ. 5 κ.ε.

7. Μιλήσαμε γιά τά φρούρια τῆς παρόδου τοῦ Ἀγιονορίου. Τήν ἐποχὴ ἐκείνη κάθε πόλη πού ἤθελε νά ἐπιζήσει ἔπρεπε νά ἦταν ὄχυρωμένη ἢ τουλάχιστο νά ὑπῆρχε κάποιον κοντινό φρούριο, ὄπου θά κατέφυγε ὁ πληθυσμός, σέ περίπτωση κινδύνου. Ὁ *Edrisi*, πού ἔγραφε περίπου μισό αἰῶνα νωρίτερα, ἀναφέρει ὅτι στήν Πελοπόννησο ὑπῆρχε ἕνας πολύ μεγάλος ἀριθμός ἀπό ὄχυρωμένους τόπους (*Edrisi*, Géographie, δ.π., σ. 122, 124) καί ἀναφέρει ὀνομαστικά τό φρούριο *Nadjina*, πρὶν ἀπό τήν Πάτρα (Αἴγιο) καί τά φρούρια *Arbat-Abiana* καί *Bend-Camales* μετὰ τήν Πάτρα καί πρὶν ἀπό τήν Κυπαρισσία (σ. 124). Κοντά στόν Ἴσθμό βρισκόταν καί τό φρούριο *Achkala* (σ. 125), πού πιθανότατα πρέπει νά ταυτιστεῖ μὲ τό Σοφικό Κορινθίας (*Κορδῶση*, Ἱστορία, σ. 190 κ.ε.).

8. Ἔτσι γιά τό Ἀγιονόρι ἀναφέρει ὅτι παραδόθηκε οἰκιοθελῶς, ὄπως ὁμως μνημονεύσαμε ἤδη, ὁ Χωνιάτης μᾶς κάνει γνωστό ὅτι ὁ Βονιφάτιος, γιά νά περάσει ἀπό τήν Κόρινθο στό Ἄργος, χρειάστηκε νά πολιορκήσει τά φρούρια τοῦ Ἀγιονορίου. Σέ μιά τοιχογραφία τοῦ σταυρεπίστεγου ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν τοῦ κάστρου τοῦ Γερακίου, παριστάνεται ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ, ἐπικεφαλῆς ἱππέων, μέ βυζαντινές στρατιωτικές στολές, νά ὀρμᾷ πρὸς τήν πύλη τῆς Ἰεριχοῦς, ἐναντίον ἄλλης ὀμάδας ἱππέων, πού φέρουν φραγκικές στολές. Ὁ *Μίλλερ*, Τό κάστρον τοῦ Γερακίου: NE 21(1927) 402-403, ἀναφέρει σχετικά: ὁ γαλλικός τύπος τοῦ ὀνόματος τοῦ Γερακίου, οὐ γίνεται χρῆσις ἐν τῇ γαλλικῇ διασκευῇ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, εἶναι *Giergachy*, τό δέ ὄνομα τοῦτο προφανῶς ὑπομνησκει τό τῆς Ἰεριχοῦς. Ἄν δ' ἀποδεχθῶμεν, ὅτι τό παριστανόμενον κάστρον, εἶνε ἐν τῶν πόλεων τῶν Ἀμοριτῶν, ὑπομνησκόμεθα ἄμεσως, ὅτι *Apoorea* ἦτο ὁ παρά τοῖς Φράγκοις ἀρχαῖος μεσαιωνικός τύπος τοῦ ὀνόματος τοῦ Μορέως. Οὕτως ἔχομεν γραφικὴν παρᾶστασιν τῆς ἀλώσεως τοῦ Γερακίου ἢ ἄλλου τινός πολιτισματος τῆς Πελοποννήσου. Ὁ ρόλος ὁμως πού παίζουν τά πρόσωπα στήν εἰκόνα δηλώνει μᾶλλον τό ἀντίθετο: Βλ. *Μ. Σωτηρίου*, Ἡ πρῶμος παλαιολόγειος ἀναγέννησις εἰς τὰς χώρας καί τὰς νήσους τῆς Ἑλλάδος κατά τόν 13ο αἰ.: ΔΧΑΕ 4(1964-65) 265 «...δίνει τήν ὑπόνοιαν, ὅτι ὁ καλλιτέχνης μετέτρεπεν εἰκονογραφικῶς τό θέμα διά νά ὑποδηλώσει τοὺς ἀγῶνας κατά τῶν Φράγκων κατακτητῶν καί τήν ἀνάκτηση τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν». Βλ. καί *Α. Ξυγγοπούλου*, Ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ εἰς τήν Μονήν τοῦ ὀσίου Λουκά: ΔΧΑΕ 7(1973-74) 127 κ.ε. *Bon Morée*, σ. 594-5. Γιά τά φραγκικά ὀνόματα τοῦ Γερακίου, *Markl*, Ortsnamen, σ. 33.

ἀφήγηση τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, παραμένουν ἄγνωστες ἀρκετὲς λεπτομέρειες τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ 1205.

Ἡ εὐκόλη κατάληψη τῶν πόλεων πού βρισκόνταν σέ χαμηλοὺς λόφους ὀφείλεται, ὡς ἓνα σημεῖο, καί στὰ ὄπλα, μέ τὰ ὁποῖα οἱ Φράγκοι τίς προσέβαλαν. Στὰ περισσότερα κάστρα τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως ἀναφέρει ὅτι οἱ κατακτητὲς χρησιμοποίησαν «τζάγκες» καί «τριπουτσέτα». Τὰ πρῶτα ἦταν ἓνα εἶδος τόξου πού εἶχε τόση δύναμη, ὥστε μπορούσε νά τρυπήσει μέ εὐκολία ἀσπίδα καί θώρακα. Γιά νά τὸ χειριστεῖ κανεὶς κρατοῦσε τὸ τόξο μέ τὰ πόδια καί τραβοῦσε τὴ νευρά μέ τὰ δύο χέρια. Ἡ Ἄννα Κομνηνή, πού τὸ περιγράφει, ἀναφέρει ὅτι ἦταν τελείως ἄγνωστο στοὺς Βυζαντινοὺς⁹. Τὰ τριπουτσέτα ἦταν ἓνα εἶδος πετροβόλων μηχανῶν πού χρησιμοποιήθηκαν στὴ Δύση κατὰ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα. Ἡ λειτουργία τους δέ στηριζόταν σέ μηχανισμό συστροφῆς ἢ τεντώματος ἀλλὰ σέ ξαφνικὴ πτώση μεγάλου βάρους. «Ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἓνα κοντάρι, στήν ἄκρη τοῦ ὁποίου ἦταν τοποθετημένο τὸ βλήμα. Τὸ κοντάρι στηριζόταν σέ ἄξονα, πού στό πίσω μέρος του ἔφερε μεγάλο βάρος. Μόλις τὸ βάρος ἀπελευθερωνόταν, ἔπεφτε ἀπότομα καί τίναζε τὸ βλήμα στὸν ἀέρα, σέ μιά παραβολικὴ καμπύλη, ὅμοια μέ βολὴ σημερινοῦ ὀλμοβόλου»¹⁰.

Κατὰ τὴν πολιορκία τῶν φρουρίων τῆς Πελοποννήσου οἱ Φράγκοι δέν διέθεταν πολλές πετροβόλες μηχανές. Οἱ πηγές μας ἀναφέρουν ὅτι χρησιμοποιήθηκαν τέσσερις ἀπ' αὐτές στὴν Ἀρκαδιά¹¹ καί τρεῖς στὴ Μονεμβασιά¹². Οἱ μηχανές ἐκεῖνες πού χρησιμοποιήθηκαν στὴν Ἀρκαδιά καί τὴν Κορώνη ὀνομάζονται ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ παραλλαγή «riegez» καί «mangonneaux»¹³. Μέ τὴ δευτέρη ὀνομασία καλοῦνται παλιοῦ τύπου πετροβόλα πού δέ λειτουργοῦν μέ ἀπότομη πτώση βάρους. Τὰ χρονικά ὁμως δέν κάνουν διάκριση ἀνάμεσα στὰ διάφορα εἶδη, κι ἔτσι, ὅπωςδὴποτε καί νά ὀνομάζεται ἡ πετροβόλα μηχανὴ σέ κείμενα μετὰ τὸ 1200, δέν πρόκειται παρά γιὰ τριπουτσέτα (trebuchet)¹⁴.

Ἀπὸ τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως διαπιστώνουμε ὅτι ἡ πλήξη τοῦ τείχους μέ

9. *Anne Comnène*, *Alexiade*, ἔκδ. Budé, τ. Β΄, Paris, 1943, σ. 217. Βλ. καί *H. Lurier*, *Grusaders as Conquerors. The Chronicle of Morea*, Columbia, 1964, σ. 91, σημ. 55.

10. *C. Oman*, *A History of the Art of War in the Middle Ages*, τ. Β΄, New York 1924 (ἔπαν. 1969) σ. 43 κ.ἑ.

11. *Longnon*, *Chronique*, παρ. 116.

12. *Καλονάρου*, *Χρονικόν*, στ. 2920 κ.ἑ.

13. *Longnon*, *Chronique*, παρ. 111, 116.

14. *C. Oman*, ὁ.π., σ. 45.

πετροβόλες μηχανές και βέλη συγχρόνως, ήταν άποτελεσματική¹⁵. 'Από τὰ βλήματα ἐπλήττοντο κυρίως οί πύργοι και οί ἐπάλξεις, μέ συνέπεια νά εἶναι ἀδύνατο στους ὑπερασπιστές νά στέκουν στά τείχη και νά ἀμύνονται¹⁶. 'Επίσης πολλές καταστροφές πάθιαν και τὰ σπίτια ἀπό βλήματα, πού περνούσαν τὰ τείχη και ἔπεφταν μέσ τήν πόλη. Στή Μονεμβασία, πού σύμφωνα μέ τό χρονικό τοῦ Μορέως χτυπιόταν γιά τρία συνεχῆ ἔτη, οί ἀπώλειες σέ σπίτια ἀλλά και σέ ἀνθρώπους ἦταν ἐξαιρετικά μεγάλες¹⁷. Πάντως τὰ βλήματα ἀπό τίς πετροβόλες μηχανές δέν μπορούσαν νά φτάσουν πολύ ψηλά, ὡς τίς ὀχυρώσεις τοῦ βουνοῦ. Γενικά ὅλα τὰ φρούρια πού εἶχαν χτιστεῖ σέ ἀπότομα βουνά ἦταν ἄτρωτα ἀπό πετροβόλες ἢ ἄλλου εἶδος πολιορκητικές μηχανές.

β') Οί λόγοι τῆς εὐκόλης κατάληψης τῆς ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδας

“Όταν ὁ Βονιφάτιος ἔφτασε στή Θεσσαλονίκη «ἅπας ἐξερρήσαν ὁ λεῴς και μετ' εὐσήμων βοῶν σφᾶς τε αὐτούς και τήν πόλιν περιχαρῶς ἐνδιδόασιν»¹⁸. Στή Θεσσαλία και στήν ἀνατολική Στερεά ἴσως νά μῆν ἐπικρατοῦσε ὁ ἴδιος «ἐνθουσιασμός», ὅταν ἔφθαναν οί Φράγκοι, εἶναι ὁμως βέβαιο ὅτι δέν ὑπῆρξε οὔτε ἴχνος ἀντίστασης. 'Ο Βυζαντινός ιστορικός Γρηγορᾶς ἀναφέρει ὅτι ὁ Βονιφάτιος διέτρεξε ὀλόκληρη τήν ἀνατολική Ἑλλάδα «ῥᾶστα καθάπερ φλόξ»¹⁹. 'Οχυρωμένες πόλεις ὅπως ἡ Λάρισα, ἡ Θῆβα, ἡ Ἀθήνα και ὁ Εὐριπος ἀνοιξαν τίς πύλες στόν ἐχθρό, χωρίς νά προηγηθεῖ καμιά ἀψιμαχία. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι λίγους μῆνες πρωτύτερα ὁ Μιχαήλ Χωνιάτης εἶχε προβάλει ἀπό τήν Ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας ἰσχυρῆ ἀντίσταση στόν Σγουρό, πρέπει νά καταλήξουμε στό συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀπουσία ἀντίστασης δέν ἦταν μόνο ζήτημα ἀδυναμίας και ὀχυρῶν ἀλλά και διάθεσης. 'Ο Νικήτας Χωνιάτης ἀναφέρει, ὅπως ἤδη μνημονεύσαμε, ὅτι ὁ ἀδελφός του Μιχαήλ θεώρησε μάταιη κάθε ἀντίσταση τῆ στιγμῆ ἐκείνη, ἀφοῦ ἡ πρωτεύουσα τοῦ Βυζαντίου εἶχε πέσει στους Φράγκους. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι και πρίν ἀπό τήν πτώση τῆς βασιλεύουσας δέν ὑπῆρχε στή νότια Ἑλλάδα ὑπολογίσιμη στρατιωτική ὀργάνωση, ἀπό τῆ στιγμῆ ὁμως πού οί

15. Χαρακτηριστικά, στό κάστρο τῆς Ἀρκαδιᾶς (*Καλονάρου*, Χρονικόν, στ. 1780-1):
«Ἐκ τό ἕνα μέρος ἔδερναν μετά τῶν τριπουτσέτων
κι ἀπό τήν ράχην κ' ἔμπροσθεν ἦσαν οί τζαγαράτοροι».

16. *Καλονάρου*, Χρονικόν, στ. 1700, 2058.

17. *Καλονάρου*, Χρονικόν, στ. 2920 κ.ἔ.

18. *Χωνιάτης*, σ. 599.

19. *Γρηγορᾶς*, σ. 14.

Φράγκοι ἔγιναν κύριοι τῆς Κωνσταντινούπολης παρέλυσε κάθε διάθεση γιὰ ἀντίσταση, ἀκόμη καὶ ἐκείνων πού ἦταν πιστοὶ στὴν κεντρικὴ κυβέρνησι.

Ὁ Βονιφάτιος δὲν ἦταν μόνο καλὸς στρατηγός, ἀλλὰ καὶ καλὸς διπλωμάτης. Ὁ Χωνιάτης ἀναφέρει ὅτι ἀπὸ τῆ Θράκη ὡς τὴ Στερεὰ συνοδεύταν ἀπὸ τὸν πρωτότοκο γιό τῆς γυναίκας του Μαρίας, προηγούμενης συζύγου τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου, πού τὸν ἐπευφημοῦσε ὡς βασιλιά καὶ τὸν παρουσίαζε στοὺς Ἕλληνας, μὲ σκοπὸ νὰ τοὺς προσελκύσει. Τὸν ἀκολουθοῦσαν ἀρκετοὶ εὐγενεῖς Ρωμαῖοι, «παλεύοντες τὰς χώρας καὶ τὰς τρίβους διομαλίζοντες»²⁰, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ Ἕλληνες ὄλων τῶν περιοχῶν νὰ τὸν δέχονται μὲ εὐχαρίστηση. Ἔτσι, λοιπόν, ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας ἄρχοντες συνέβαλαν στὴν εὐκολότερη καθυπόταξη τῆς πατρίδας τους ἀπὸ τοὺς Φράγκους. Παρόμοιες περιπτώσεις συναντοῦμε καὶ κατὰ τὴν κατάκτηση τῆς Πελοποννήσου.

Στὴν ἀνατολικὴ Στερεὰ ὑπῆρχαν βέβαια ἄρχοντες²¹, οἱ πηγές ὅμως δὲν ἀναφέρουν κανέναν ἀπὸ αὐτοὺς νὰ πρόβαλε ἀντίσταση ἢ νὰ συνεργάστηκε μὲ τοὺς κατακτητές, φαινόμενα πού παρατηρήθηκαν στὴν Πελοπόννησο. Μολονότι δηλαδὴ ἡ κεντρικὴ ἐξουσία ἦταν σχεδὸν ἀνύπαρκτη, δὲν ἀναδειχτήκαν ἀπὸ τοὺς ντόπιους ἄρχοντες ὀρισμένα ἰσχυρὰ πρόσωπα, πού θὰ κάλυπταν τὸ κενό, μὲ ἀποτέλεσμα, τουλάχιστο στὴν Ἀθήνα, τὸ κενὸ αὐτὸ νὰ καλυφθεῖ ἀπὸ τὸν μητροπολίτη²². Πράγματι ὁ ρόλος πού ὁ Νικήτας Χωνιάτης δίνει στὸν ἀδελφό του, Μιχαήλ, κατὰ τὴν προσβολὴ τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὸν Σγουρό καὶ ἄργότερα, ὅταν ὁ Μιχαήλ παράδωσε τὴν πόλη στοὺς Φράγκους, ξεπερνᾷ τὸ ρόλο τοῦ ἀπλοῦ ἱεράρχη. Ἴσως τὸ κενὸ αὐτὸ ἐξουσίας θέλησε νὰ ἐκμεταλλευθεῖ καὶ ὁ μητροπολίτης Κορίνθου, στὴ δικὴ του πόλη, ὅταν ἦρθε σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Σγουρό, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ βρεῖ οἰκτρὸ θάνατο. Στὴν ἀνατολικὴ λοιπόν Στερεὰ δὲν ὑπῆρχαν ἀνεξάρτητοι ἢ ἡμιανεξάρτητοι ἄρχοντες, πού ἔχοντας σφετερισθεῖ τὴν ἐξουσία καὶ διαθέτοντας δικές τους δυνάμεις, θὰ μπορούσαν νὰ προβάλλουν ἀντίσταση στοὺς Φράγκους καὶ νὰ προστατεύσουν τὴν ἐπικράτειά τους, ὅπως ἔγινε μὲ τὸν Σγουρό καὶ τοὺς Χαμαρέτους. Φαίνεται πὼς ἐδῶ ἔφθανε ἀκόμη ἡ ἐξουσία τῆς Κωνσταντινούπολης, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ ἄλωσή της νὰ παραλύσει ὅποιαδήποτε ἀντίσταση πού θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρξει, ὅπως π.χ. ἐκείνη τοῦ μητροπολίτη τῆς Ἀθήνας. Ἡ κατάσταση αὐτὴ ἐνεθάρρυνε τὸν Σγουρό νὰ ἐξορμήσει, μετὰ τὴν ἄλωση τῆς πρωτεύουσας, βόρεια ἀπὸ τὸν Ἴσθμό καὶ νὰ οἰκειοποιηθεῖ τοὺς «ἀκέφαλους» αὐτοὺς τόπους.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ὅτι στὴν ἀνατολικὴ Στερεὰ δὲν ἔλειπε μόνο ἡ

20. Χωνιάτης, σ. 601.

21. *Herrin, Realities*, σ. 275-6: Βοιωταρχοῦντες καὶ καστηνοί.

22. Πρβλ. *Herrin, Realities*, σ. 284.

κρατική στρατιωτική οργάνωση και ή διάθεση του πληθυσμού για αντίσταση, αλλά και ή παρουσία ντόπιων ισχυρών αρχόντων, πού θά ξπαιρναν τήν πρωτοβουλία νά αντίσταθοῦν. Οί λόγοι αὐτοί και ή διπλωματικότητα τοῦ Βονιφατίου συνέτειναν στήν εὐκολότερη κατάληψη τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδας. Τέλος, ή μεγάλη διείσδυση τῶν Λατίνων στίς σπουδαιότερες πόλεις τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδας (Ἄλμυρος, Θήβα, Κόρινθος) γιά ἐμπορικούς λόγους, θά συνέβαλε ἀσφαλῶς στήν ἀπόφαση τῶν κατοίκων της νά παραδίνουν χωρίς μάχη τίς πόλεις τους στόν φραγκικό στρατό²³.

γ') Ἡ προσωπικότητα τοῦ Λέοντος Σγουροῦ

Ὁ Λέων Σγουρός ἦταν τό πρόσωπο πού πρόβαλε τή μεγαλύτερη ἀντίσταση στούς Φράγκους, κυρίως μέσα ἀπό τά ὄχυρά φρούρια τῆς Κορίνθου, τοῦ Ἄργους και τοῦ Ναυπλίου. Γι' αὐτό τό λόγο ἀξίζει νά ἀσχοληθοῦμε ἰδιαίτερα μέ τήν προσωπικότητά του, ἀφοῦ μάλιστα οί πηγές διαφωνοῦν μεταξύ τους, παρουσιάζοντας κατά διαφορετικό τρόπο τή στάση του ἀπέναντι στούς Φράγκους.

Ἡ μεγάλη ὄχυρότητα τῶν φρουρίων τοῦ Σγουροῦ και ή μακρόχρονη πολιορκία τους ἐντυπώσασε τόν Λατίνο ἱστορικό Βιλλεαρδουίνο, πού ἀναφέρει ὅτι ὁ Σγουρός ἦταν τό μόνο «ὑψηλό» πρόσωπο πού ἀντιστάθηκε στό Βονιφάτιο²⁴. Σέ ἄλλο σημεῖο ὁ ἴδιος ἱστορικός περιγράφει τόν Σγουρό μέ τούς κολακευτικούς χαρακτηρισμούς τοῦ ἱκανοῦ και τοῦ συνετοῦ²⁵. Τό Χρονικό τοῦ Μορέως ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι ὁ Σγουρός ἦταν «ὀκάποιος μέγας ἄνθρωπος και φοβερὸς στρατιώτης»²⁶, πού διεύθυνε μέ ἐπιτυχία τήν ἀντίσταση μέσα ἀπό τόν πολιορκημένο Ἀκροκόρινθο. Τέλος, ὁ Κύριλλος Μονεμβασίας τόν περιγράφει χαρακτηριστικά: «Ρωμαίου ἀνδρὸς εὐγενοῦς και τό γένος και τήν ψυχὴν και τοῖς παλαιοῖς ἐκείνοις τῶν Ῥωμαίων ἐφαμίλλου· ἄλλος τις τάχα Φαβρίκιος»²⁷.

23. Πρβλ. Ἄκροπολίτης, σ. 7 «Τοὺς γάρ Λατίνους, οὓς οἰκήτορας εἶχεν ή Κωνσταντίνου, οἱ προύχοντες και τῶν ἐν τέλει συνβουλευσαντο ἀποπέμψαι τῆς πόλεως, ὡς μή ἐπιβούλους αὐτοῦς ἐντός ἔχουσιν. οἱ δὲ αὐτόμολοι πρὸς τοὺς πολεμίους χωροῦσι...ἐξελεθόντες δὲ πολλὰ τοῖς ἐναντίοις συνήραντο ἄτε πληθος πολὺ ὄντες και εἰδήμονες τῶν πραγμάτων».

24. *Villehardouin*, *Conquête*, παρ. 301.

25. *Villehardouin*, *Conquête*, παρ. 331 «mult sage et engigneus».

26. *Καλονάρου*, *Χρονικόν*, σ. 62, στ. 1464. Σέ ἄλλο σημεῖο (στ. 1528) ὁ Σγουρός ὀνομάζεται «ἐπαινετός στρατιώτης», και (στ. 1488) «φρόνιμος και βέβηλος». Πρβλ. *Longnon*, *Chronique*, παρ. 96, ὅπου ὁ Σγουρός χαρακτηρίζεται ὡς «vaillans homs».

27. *Σ. Λάμπρου*, *Δύο ἀναφοραί*, ὀ.π., σ. 288.

Τελείως ἀντίθετοι εἶναι οἱ χαρακτηρισμοὶ πού ἀποδίδουν στὸν Σγουρό οἱ δύο ἀδελφοὶ Νικήτας καὶ Μιχαήλ Χωνιάτης. Ὁ Νικήτας καλεῖ τὸν Σγουρό «θηριώνυμο» καὶ «λεοντώνυμο»²², καὶ τὸν κατηγορεῖ (καὶ μαζί μ' αὐτὸν ὄλους τοὺς ἀνεξάρτητους «τυράννους») ὅτι ἄρπαζε χρήματα καὶ ἐκτόπιζε ἢ ἔσφαζε τοὺς κατοικοὺς τῶν περιοχῶν του²⁹. Ἐπὶ πλέον ἀναφέρει, κατὰ τὴν προσέγγιση τῶν Φράγκων στὶς Θερμοπύλες ὁ Σγουρός δὲν ἔπραξε τίποτε τὸ «γενναῖον», ἀλλὰ «καὶ πρὸς μόνην τὴν τῶν ἰπέων Λατίνων ὄψιν ἀλλοφρονήσας φυγὰς ἐκείθεν ἐς τὸν Ἀκροκόρινθον ᾤχετο»³⁰. Τοῦ προσάπτει δηλ. ἀνοιχτὰ τὴν κατηγορία τῆς δειλίας. Βαρύτερες κατηγορίες ἐναντίον τοῦ Σγουροῦ ἐξαπολύει ὁ ἀδελφός του Νικήτα, μητροπολίτης τῆς Ἀθήνας Μιχαήλ Χωνιάτης, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει τὸν Ἀκροκόρινθο ὡς τόπο κολάσεως. Ἐκεῖ, ἀναφέρει ὅτι ὁ τύραννος Λέων Σγουρός βασάνιζε καὶ σκότωνε τὰ θύματά του, κατὰ τὸν σκληρότερο τρόπο³¹. Ἀναφέρει, χαρακτηριστικά, ὅτι οἱ τύραννοι τῆς ἀρχαίας Κορίνθου Κύψελος καὶ Περίανδρος «τοσοῦτω ἂν ἐπὶ μαιφονία ὑφίζανοιεν τούτου, ὄσφ καὶ τῆς Ἀκροκορίνθου τὰ ὑπ' αὐτὴν γεώλοφα ὑπολείπονται»³². Ἀκόμη καὶ οἱ Φράγκοι, μολονότι ἦταν ἀλλόφυλοι, φέρνονταν καλύτερα στὸν ντόπιο πληθυσμό. Ἀνάμεσα στὰ θύματα τοῦ Σγουροῦ συγκαταλέγει τοὺς κατοικοὺς τοῦ Ἄργους, τῆς Ἐρμιόνης, τῆς Αἴγινας, καὶ τῆς Κορίνθου³³. Μὲ ἀφορμὴ τὸ ὄνομά του, τὸν ἀποκαλεῖ αἰμοβόρο καὶ ἀνήμερο λιοντάρι, θηρίο πονηρὸ καὶ κακὸ πού κατατρώγει σάρκες³⁴, ἐνῶ παράλληλα ὀνομάζει τὸν Ἀκροκόρινθο «ἀκρόπολιν Ἄδου, θανάτου φρούριον, ἀλαστόρων κωμαστήριον, Ἐριννύων ἐστιατόριον...» «σκύλλης ἢ χαρῦβδεως σκόπελον»³⁵.

28. Χωνιάτης, σ. 607, 611.

29. Χωνιάτης, σ. 638.

30. Χωνιάτης, σ. 605.

31. Ἀκομινᾶτος, τ. Β', σ. 164 «οὓς ἐτάζων ἐκάστοτε ἀνηλεῶς ἄλλον ἄλλως ἐξαφανίζεις κατὰ κρημῶν ἠλιβάτων καὶ βυθῶν θαλασσίων ριπάζων, κατατοξεύων, ἀνασκολοπίζων, κατορυττων, κρευρυγῶν κατ' ἄρθρα καὶ μέλη καὶ οὓς μὲν ἀνασχίζων καὶ ἀλίζων ταριχευτικῶς, οὓς δὲ ἄμφ' ὀβελοῖς διαπεῖρων μαγειρικῶς ὡς ἐστιάτωρ Ἐριννύων φιλότιμος, οὓς δὲ πίσση κατακεχυμένους ὄλοκαυτῶν τῷ πατρί σου, τοιαύταις ἀνθρωποθυσίαις χαίροντι μάλιστα...» Ἐπίσης σ. 166, 172 «...ὄσακις αὐτός ἄλλων πόδας καὶ χεῖρας, αἰδοῖά τε καὶ ρίνας ἀπέτεμνε καὶ γλῶττας καὶ ὀφθαλμοὺς ἐξέκοπεν;...».

32. Ἀκομινᾶτος, τ. Β', σ. 188.

33. Ἀκομινᾶτος, τ. Β', σ. 170.

34. Ἀκομινᾶτος, τ. Β', σ. 167, 168.

35. Ἀκομινᾶτος, τ. Β', σ. 171, 179. Βλ. καὶ σ. 170 «Ἀκροκόρινθε στυγηρὰ, μὴ πέσοι ἐπὶ σὲ ὑετός, μὴδὲ θάλαψαι σε ἥλιος, καταξηράναι δὲ θεός τὰς ἐν σοὶ πηγὰς ὡς ποταμὸς Ἡθάμ,...ὅτι ἀντὶ φρουρίου ἐρυμνοῦ καὶ ἄκρας ἀναλώτου πόλεως περιφανοῦς εἰς λεόντων μετεσκευάσθης κατοικητήριον καὶ ληστήριον πέτραν Σκίρωνος καὶ βωμόν ἀνθρωποθυσιῶν ἀπάνθρωπον».

Γνωρίζουμε ότι ο Νικήτας Χωνιάτης δεν είναι καθόλου εϋνοϊκός απέναντι στους τοπικούς άρχοντες και ότι ο Μιχαήλ είχε προσωπική πείρα τής συμπεριφοράς του Σγουρού, όταν ο τελευταίος συγκέντρωνε φόρους από τις παραλιακές πόλεις και όταν, τό 1204, έπιχείρησε νά καταλάβει τήν 'Αθήνα. Έν τούτοις οί λόγοι αϋτοί δεν είναι άρκετοί για νά έξηγήσουν τό μίσος πού έτρεφαν οί δυό άδελφοί και ιδιαίτερα ο Μιχαήλ απέναντι στό Σγουρό. Έπήρχε και ένας άκόμη, προσωπικός λόγος· ο φόνος από τόν Ναυπλιώτη τύραννο του Μιχαήλ, γιου του άνεψιού τους Γεωργίου. Ο Σγουρός είχε παραλάβει τόν μικρό Μιχαήλ ως όμηρο από τήν 'Αθήνα και τόν είχε μεταφέρει στόν 'Ακροκόρινθο³⁶. Έκει, σύμφωνα μέ τόν μητροπολίτη τής 'Αθήνας, ο Μιχαήλ έζησε μαρτυρική ζωή, ύπηρετώντας τον για τέσσερα χρόνια, ως ότου ο Σγουρός τόν σκότωσε, χτυπώντας τον μέ σιδερένιο λαστό, έπειδή σέ κάποιο συμπόσιο ο μικρός Μιχαήλ έσπασε από άπροσεξία κάποιο γυάλινο ποτήρι³⁷. Ο πόνος και τό μίσος του Μιχαήλ Χωνιάτη για τόν Πελοποννήσιο τύραννο εκφράζονται σέ δύο έπιστολές του προς τόν άνεψιό του Γεώργιο, πατέρα του μικρού Μιχαήλ³⁸.

Βλέπουμε λοιπόν ότι οί χαρακτηρισμοί πού ο Νικήτας και ο Μιχαήλ Χωνιάτης αποδίδουν στόν Σγουρό έχουν χρωματισθεί από τις προσωπικές τους έμπειρίες και συνεπώς πρέπει νά τούς δεχτούμε μέ κάποια δυσπιστία. Τουλάχιστο για τόν άγώνα του Σγουρού κατά των Φράγκων πρέπει νά λάβουμε ύπόψη και τις άλλες πηγές, πού τόν επαινοϋν, μολονότι οί κυριότερες άπ' αυτές (Χρονικό Μορέως, Βιλλεαρδουίνος) είναι έχθρικές. Τοϋτο βέβαια δέ σημαίνει ότι δικαιολογούνται οί πράξεις του Σγουρού. Η όλη του στάση, άκόμη και ο τρόπος του θανάτου του, δείχνουν άτομο μέ άχαρακτήριστη συμπεριφορά³⁹. Τά πράγματα συγγέονται περισσότερο, άφου, σύμφωνα μέ τά λεγόμενα του Νικήτα Χωνιάτη, ύπήρχε κάποια πνευματική σχέση ανάμεσα στόν άδελφό του, μητροπολίτη τής 'Αθήνας, και τόν Σγουρό· ο τελευταίος όνόμαζε τόν μητροπολίτη «πατέρα και ποιμένα...και τά τής αϋτου γλώττης 'ρήματα όσα και γλυκύ μελίκηρον ώρεκτία διά παντός δρέπεσθαι» και ο Μιχαήλ Χωνιάτης «παισί τοίς κατά πνεϋμα τόν Σγουρόν ένέγραφε»⁴⁰!

36. 'Ακομινάτος, τ. Β', σ. 611.

37. 'Ακομινάτος,, τ. Β', σ. 163, 176 «Τό δ' ήμέτερον μειράκιον, έγγέον τυράννω πίνοντι, τόν αϋτόν εκείνιος πέπονθεν δλεθρον οϋ κλάσματος μύλου κατενεχθέντος επί κεφαλήν αϋτου, οϋτε κεράμου, αλλά σιδηρέου μοχλου δι' ό τιποτον σκευος ύαλον, ξεστην δηπου ή φιάλην ή εκπαμα του δακτύλου [του] παιδός ακοντος εκρυνέν και θρασθεν...».

38. 'Ακομινάτος, τ. Β', σ. 162-187.

39. Πρβλ. Χωνιάτης,, σ. 611, κριτ. ύπόμν., όπου, εκτός από τά άλλα, τόν κατηγορεί ότι «και τήν αϋτόν γειναμένην υπέβαλε μαστιγώσεσι».

40. Χωνιάτης, σ. 606.

δ) Ἡ στάση τῶν ἀρχόντων

Ὁ Λέων Σγουρός, ὁ Λέων Χαμάρετος, ὁ Βουτσαράς Δοξαπατρῆς, ὁ φρούραρχος τῆς Κορίνθου Θεόδωρος, ὁ Ἰωάννης Χαμάρετος καὶ οἱ τρεῖς ἄρχοντες τῆς Μονεμβασίας, Μαμωνάς, Δαιμονογιάννης καὶ Σοφιανός ἀνήκουν στοὺς ἄρχοντες ἐκείνους πού ἀντέταξαν στοὺς Φράγκους πεισματώδη ἀντίσταση. Ἀντίθετα ὁ πεθερός τοῦ Ἰωάννη Χαμαρέτου, Γεώργιος Δαιμονογιάννης, καὶ ὁ ἄγνωστος ἄρχοντας τῆς Μεσσηνίας πού συνεργάστηκε μέ τόν Βιλλεαρδουῖνο, ταύτισαν τὰ συμφέροντά τους μέ ἐκεῖνα τῶν κατακτητῶν. Στὴν ἀνατολική Στερεά, ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, τὴ στιγμή πού ἔφθαναν οἱ Φράγκοι, δέν ὑπῆρχαν ἄρχοντες ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τὴν κεντρικὴ κυβέρνησι⁴¹ καὶ οἱ μικροὶ ἀνώνυμοι ἄρχοντες δέν πρόβαλαν καμιά ἀντίσταση. Ποιά ἦταν ἡ στάση τῶν ὑπόλοιπων ἀνώνυμων ἀρχόντων στὴν Πελοπόννησο; Σύμφωνα μέ τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως, οἱ ἄρχοντες, στὴν ἔκκληση τῶν Φράγκων νά ὑποταχθοῦν, δέν πρόβαλλαν ἀντίσταση κι ἔτσι διατηροῦσαν πάντοτε τίς περιουσίες τους καὶ τίς πρόνοιές τους⁴². Αὐτὴ ἡ «συνεργασία» γινόταν σχεδόν σέ κάθε περιοχὴ καὶ διαπιστώνεται σέ μεγαλύτερη ἔκταση στὴν Ἀνδραβίδα, ὅπου μαζεύτηκαν οἱ ἄρχοντες μεγάλου μέρους τῆς δυτικῆς καὶ κεντρικῆς Πελοποννήσου. Σύμφωνα μέ τὸ Χρονικὸ⁴³:

ἐποίκασιν συμβίβασιν μετὰ τὸν Καμπανέσην,
ὅτι ὅλα τὰ ἀρχοντόπουλα, ὅπου εἶχασιν προνοίεσ,
νά ἔχουσιν ὁ κατὰ εἶς, πρὸς τὴν οὐσίαν ὅπου εἶχεν,
τὴν ἀνθρωπέαν καὶ τὴν στρατείαν, τόσον νά τοῦ ἐνεμεῖνη,
καὶ τ' ἄλλο τό περισότερον νά μερίζουν οἱ Φράγκοι·
καὶ οἱ χωριάτες τῶν χωριῶν νά στέκουν ὡσάν τοὺς ἡῤαν.
Ἄρχοντες ἔξι ἐβάλασι καὶ ἄλλους ἔξι Φράγκους
ὄπερ ἐμοιράσασιν τοὺς τόπους καὶ προνοίεσ.

41. Ὁ Π. Γουναρίδης, Οἱ πολιτικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀντίσταση στοὺς Λατίνους τὸ 1204: Σύμμεικτα 5 (1983) 155, πιστεῦει ὅτι ἡ ἐπιβολὴ τῆς ἐξουσίας τοῦ Σγουροῦ στὴ Στερεά δέν ἄφησε περιθώρια γιὰ συνασπισμὸ τῶν ἀρχόντων.

42. Καλονάρου, Χρονικόν, στ. 1417-18, 1609 κ.έ., 1706, 2048, 2060, 2822. Ὁ D. Jacoby, Les archontes, ὁ.π., σ. 431-2., διακρίνει τὸ «ἰγονικόν» καὶ τὴν «κληρονομία», πού ἦταν περιουσία πού κληρονομοῦσαν ἀπὸ τοὺς γονεῖς τους, ἀπὸ τὴν «πρόνοια» πού ἦταν κάτι σάν φέουδο. Στὸ χρονικὸ τοῦ Μορέως πρόνοια ὀνομάζονται οἱ κτήσεις τῶν Βυζαντινῶν προνοιαρίων καὶ τὰ φέουδα τῶν Σταυροφόρων. Τὴ σημασία τοῦ φέουδου ἀπέκτησε ἡ λέξι «πρόνοια» στὴν Πελοπόννησο μετὰ τὴ μακρὰ συμβίωση μέ τοὺς Φράγκους (Jacoby, Les archontes, ὁ.π., σ. 433. Τοῦ ἴδιου, Encounter, ὁ.π., σ. 876 κ.έ.). Πρβλ. G. Ostrogorsky, La féodalité, ὁ.π., σ. 35, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι στὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν ἡ πρόνοια δέν ἦταν κληρονομικὴ ἀλλὰ προσωπικὴ καὶ περιερχόταν στὸ κράτος μετὰ τὸ θάνατο τοῦ κατόχου. Βλ. καὶ Π. Ζέπου, Τὸ δίκαιον εἰς τὸ Χρονικόν τοῦ Μορέως: ΕΕΒΣ 18(1948)213 κ.έ.

43. Καλονάρου, Χρονικόν, σ. 69-70, στ. 1643 κ.έ. Π. Γουναρίδης, ὁ.π., σ. 149 κ.έ.

Ὁ καθένas, λοιπόν, παρέμενε στήν κατάσταση πού βρισκόταν ὡς τότε καί ἡ ἀφίξη τῶν νέων κυρίων δέν ἐπέφερε σημαντικές μεταβολές. Σύμφωνα μέ τό Χρονικό, οἱ ἄρχοντες παρέμειναν ἄρχοντες καί οἱ πάροικοι παρέμειναν πάροικοι. Ἐπίσης καί πέρα οἱ Ρωμαῖοι αὐτοὶ ἄρχοντες πού «ἐξεύρασιν τούς τόπους», θά γίνουν οἱ καλύτεροι σύμβουλοι τοῦ Σαμπλίτη καί τοῦ Βιλλεαρδουίνου καί θά τούς ἀκολουθοῦν πάντοτε, ὡς ὅτου συμπληρωθεῖ ἡ κατάκτηση τῆς Πελοποννήσου⁴⁴. Βέβαια ὅλα σχεδόν τά κάστρα τῆς χερσονήσου παραδόθηκαν ὕστερα ἀπό πολιορκία, πράγμα πού δείχνει ὅτι λαός καί ἄρχοντες εἶχαν διάθεση νά ἀγωνιστοῦν, μπροστά ὅμως στό ἀβέβαιο μέλλον πού διαγραφόταν, ἂν οἱ Φράγκοι κυριεύαν μέ ἔφοδο τίς πόλεις τους, προτιμοῦσαν τελικά τή συνεννόηση καί τήν ὑποταγή, ὥστε νά ἦταν εὐκολότερο νά διατηρήσουν τήν περιουσία τους, τήν πίστη τους καί τά «συνήθειά» τους⁴⁵.

Τῆ μεγαλύτερη ἀντίσταση κατά τῶν Φράγκων στήν κυρίως Ἑλλάδα πρόβαλαν ὁ Λέων Σγουρός, ὁ Χαμάρετος καί ὁ Μιχαήλ Δούκας, ὁ ὁποῖος καί κατόρθωσε νά κρατήσει τήν ἐπικράτειά του ἐλεύθερη. Ἐπίσης καί τόν Νικητᾶ Χωνιάτη μαθαίνουμε ὅτι αὐτοὶ οἱ τρεῖς ἦταν οἱ ἀνεξάρτητοι ἄρχοντες τῆς νότιας Ἑλλάδας, πρὶν ἢ λίγο μετὰ τήν πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης⁴⁶. Τό πράγμα δέν μπορεῖ νά εἶναι τυχαῖο. Οἱ ἄρχοντες αὐτοὶ εἶχαν καί συμφέρον καί τή δύναμη νά ἀντισταθοῦν. Συμφέρον, γιατί ἦταν ἤδη ἀνεξάρτητοι⁴⁷ καί ἡ φραγκική κατάκτηση σήμαινε ὑποτέλεια, καί δύναμη, γιατί ὡς ἀνεξάρτητοι εἶχαν τό δικό τους στρατό. Ἔτσι, μετὰ τήν κατάληψη τῆς πρωτεύουσας καί ἐνῶ τά πάντα εἶχαν παραλύσει, ὁ Σγουρός καί ὁ Χαμάρετος ἦταν οἱ μόνοι πού ἀντιστάθηκαν, στηριζόμενοι ἀποκλειστικά στίς δικές τους δυνάμεις. Ὁ Μιχαήλ Δούκας, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μολοντί φαίνεται ὅτι ἐφθασε στήν Ἡπειρο μετὰ τήν ἄλωση, μπόρεσε νά στερεωθεῖ καλύτερα ἀπ' ὄλους, γιατί οἱ σχέσεις του μέ τήν περιοχὴ αὐτὴ ἦταν ἀρκετά παλιές⁴⁸ καί γιατί ὁ στρατός τῶν Φράγκων εἰσέβαλε στήν ἀνατολική καί ὄχι στή δύσβατη δυτικὴ Ἑλλάδα.

Ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, πρὶν ἀπὸ τὴ Δ' Σταυροφορία, στήν περιφέρεια τοῦ κράτους ὁ στρατός τῆς αὐτοκρατορίας ἦταν σχεδόν ἀνύπαρκτος. Οἱ κεντρώφωγες τάσεις πού παρατηρήθηκαν εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τήν πλήρη ἢ σχετικὴ ἀνεξαρτησία τοπικῶν ἀρχόντων, οἱ ὁποῖοι διέθεταν πιά δικό τους

44. *Καλονάρου*, Χρονικόν, στ. 1424 κ.έ., 1726-7, 1742-45, 1751 κ.έ., 2023 κ.έ., 2028-9, 3003.

45. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 89, στ. 2093-2095.

46. *Χωνιάτης*, σ. 638.

47. Πρβλ. *Π. Γουναρίδη*, ὀ.π., σ. 155 «Ἡ ὕπαρξη ἢ ἡ σύσταση αὐτονόμων πολιτικῶν ἐξουσιῶν... ἦταν ἡ προϋπόθεση γιὰ τήν ἀντίσταση στοὺς Λατίνους».

48. *Nicol, Despotate*, σ. 11, μετ. Λεύκα, σ. 15.

στρατό. Ἡ συγκέντρωση ἑνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ πεζῶν καὶ ἰππέων ἀπὸ τὴ νότια καὶ τὴν κεντρικὴ Πελοπόννησο, κατὰ τὴ μοναδική μάχη στὸν «Κοῦντουρα ἐλαιώνα», ἀποδεικνύει ὅτι ἡ χερσόνησος δὲν εἶχε στερηθεῖ ἀπὸ ὑπερασπιστές. Ποιὰ ὅμως ἦταν ἡ προέλευση καὶ ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ ἐκείνου πού ἀντιμετώπισε στὴν Πελοπόννησο τοὺς Φράγκους; Δέν εἶναι εὐκολο νὰ δώσει κανεὶς μιὰ σωστὴ ἀπάντηση. Ὅπως εἶπαμε, στὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν, ὁ θεσμὸς τῆς πρόνοιας ἀπέκτησε στρατιωτικὸ χαρακτήρα, γι' αὐτὸ καὶ οἱ κάτοχοί της ὀνομάζονταν «στρατιῶτες». Οἱ στρατιῶτες εἶναι τῶρα λοιπὸν ὄχι καλλιεργητές, ἀλλὰ μικροὶ ἢ μεγάλοι γαιοκτῆμονες φεουδάρχες⁴⁹. Ἴσως τὴν ἴδια προέλευση εἶχε καὶ ὁ βυζαντινὸς στρατὸς στὴν Πελοπόννησο⁵⁰, δεδομένου μάλιστα ὅτι κατὰ τὴν ἑνταξίαν τῶν Ἑλλήνων γαιοκτημόνων τῆς Πελοποννήσου στὴ φεουδαρχικὴ τάξη, ἡ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία ἦταν ἀνάμεσα στὶς ὑποχρεώσεις τους⁵¹. Στὸ Χρονικὸ ὅμως τοῦ Μορέως, ὁ ὅρος «στρατιῶτης» ἔχει τὴ σημασία τοῦ «ἰπότητος»⁵², πρᾶγμα πού δείχνει ὅτι δέν μπορούμε νὰ στηριζόμαστε σὲ μεταγενέστερες πηγές καὶ μάλιστα φραγκικές. Ἔτσι, δέν μπορούμε νὰ στηριχθοῦμε, ἐπίσης, σὲ στίχο τοῦ ἴδιου Χρονικοῦ πού μιλά γιὰ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων τῆς Μονεμβασίας στὴν ὑπεράσπιση τῆς πόλης τους, ἀνάλογα μὲ τὴν περιουσία καὶ κοινωνικὴ τάξη τοῦ καθενός⁵³.

49. G. Ostrogorsky, *Feodalité*, σ. 9, 71 κ.ἑ. Ὁμως ὁ B. Ferjancic, *Queleques significacions du mot stratiote dans les chartes de basse Byzance*: ZRBI 21 (1982)97-98, ἀναφέρει ὅτι ὑπάρχουν παραδείγματα, ὅπου φαίνεται ὅτι ὀρισμένοι στρατιῶτες ἦταν μικροκαλλιεργητές, πρὶν τὴν ἄλωση τοῦ 1204. Γιὰ τοὺς στρατιῶτες στὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ βλ. καὶ M. Bartusis, *On the Status of Stratiotai during the Late Byzantine Period*: ZRBI 21(1982)53 κ.ἑ.

50. Ὁ D. Jacoby, *Les archontes*, ὁ.π., σ. 445, 479 κ.ἑ. δέ δέχεται ὅτι ὑπῆρχε πρόνοια μὲ στρατιωτικὸ χαρακτήρα στὴν Πελοπόννησο. Ὁ A. Carile, ὅμως, *Sulla pronomia nel Peloponneso bizantino anteriormente alla conquista latina*: ZRBI 16(1975)60, δέν τὸ ἀποκλείει.

51. Καλονάρου, Χρονικόν, στ. 1646.

52. Στὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως «στρατιῶτες» ὀνομάζονται ὄχι μόνον ὁ Σγουρός καὶ ὁ Δοξαπατῆς (Καλονάρου, Χρονικόν, στ. 1464, 1763), ἀλλὰ ἐπίσης ὁ Φράγκος ἀφέντης τῆς Καρύταινας (στ. 3156), ὁ ἴδιος ὁ Βιλλεαρδουίνος (στ. 4147: «Πάντως ἐγὼ εἶμαι πρίγκιπας, ἕνας μικρὸς στρατιῶτης»), καθὼς καὶ πολλοὶ ἄλλοι Ἕλληνες καὶ Φράγκοι εὐγενεῖς (στ. 3092, 3156, 3255, 3292, 3845, 3857, 3958, 3981, 3982, 4002, 4013, 4058, 4068, 4522, 4636, 4713, 4736, 4930, 4988, 5014, 5060, 5128, 5144, 5268, 5271, 5365, 5740, 5749, 5751, 5780, 5795, 5879, 5941, 5984, 6628, 7231, 7268, 7832, 7839, 8004, 8009, 8875, 8920, 8922, 8937, 8954, 9060. (Γιὰ τοὺς στρατιῶτες βλ. καὶ Ἱστορία Ἑλλήν. Ἔθνους, τ. Θ', σ. 220. καὶ G. Ostrogorsky, *Feodalité*, ὁ.π., σ. 57. D. Jacoby, *Les archontes*, ὁ.π., σ. 428). Ἡ νέα σημασία τῆς ὀφείλεται στὴ μακρόχρονη συμβίωση μὲ τοὺς Φράγκους.

53. (Καλονάρου, Χρονικόν, στ. 2913). Σύμφωνα μὲ τὸν στίχο αὐτὸν κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Μονεμβασίας οἱ ὑπερασπιστές τοῦ φρουρίου «ἐποῖκαν τὴν σωτάρχειον τους πρὸς τὴν οὐσίαν ὅπου εἶχαν». Δίνεται λοιπὸν ἡ ἐντύπωση πὼς στὴν ὀχύρωση τῆς πόλης συνέβαλαν οἱ κάτοικοι ἀνάλογα μὲ τὴν περιουσία τους καὶ τὴν εὐγένειά τους. Τοῦτο θυμίζει τοὺς ἴδιους τοὺς Φράγκους,

Μιά ακόμη πληροφορία, ὄχι καί τόσο σαφή, γιά τό στρατό τοῦ Σγυροῦ ἀντλοῦμε καί πάλι ἀπό τό Χρονικό τοῦ Μορέως. Ἐκεῖ ἀναφέρεται, ὅτι, ὅταν οἱ Φράγκοι ἔφθασαν στήν Κόρινθο, ὁ Σγυρός συγκέντρωσε ἀπό τήν κάτω πόλη τά γυναικόπαιδα

ὡσαύτως καί τόν λῖον λαόν ὅπου ἄρματα ἐβαστοῦσαν,
Κι ἀπάνω τούς ἀνέβασεν στό κάστρον τῆς Κορίνθου·
Κ' ἐκεῖνος γάρ ἐνέμεινεν ἐκεῖσε εἰς τήν χώραν
μέ ὅσοι ἐβαστοῦσαν ἄρματα, διά νά τήν διαφεντέψη»⁵⁴.

Στά περισσότερα σημεῖα τοῦ Χρονικοῦ «λαός» σημαίνει στρατός⁵⁵ καί σέ ἐλάχιστα (ὅπως πιθανότατα καί στό σημεῖο αὐτό) ἔχει τή σημερινή τῆς ἔννοια⁵⁶, πράγμα πού μᾶς κάνει νά δεχτοῦμε ὅτι ἓνα μικρό τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ ἔλαβε μέρος στή μάχη. Ἡ Γαλλική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ⁵⁷ μνημονεύει ὅτι ὁ Σγυρός ἀνέβασε στόν Ἄκροκόρινθο, ἐκτός ἀπό τά γυναικόπαιδα, καί τούς «ψιλοῦς» ἄνδρες. Ἄν συνδυάσουμε τίς δύο παραλλαγές, ἴσως θά πρέπει νά συμπεράνουμε ὅτι ὁ Σγυρός χρησιμοποίησε ὡς ψιλοῦς ὀρισμένους ἀπό τούς κατοίκους τῆς πόλης πού μπορούσαν νά χρησιμοποιοῦν ἄρματα.

Δέ γνωρίζουμε ἂν ὁ Δοξαπατρῆς ἦ οἱ ἄρχοντες τῆς Μονεμβασίας, πού πρόβαλαν ἐπίσης ἰσχυρή ἀντίσταση, εἶχαν μιά σχετική, ἔστω, ἀνεξαρτησία ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, ἢ ἀνθεκτικότητα, ὅμως, ἐνός φρουρίου στίς ἐπιθέσεις τοῦ ἐχθροῦ δέν ἐξαρτᾶται μόνο ἀπό τή διάθεση τοῦ πληθυσμοῦ του, ἀλλά, περισσότερο ἀκόμη, ἀπό τήν ὀχυρότητά του. Οἱ ἄρχοντες καί ὁ λαός τῆς Στερεᾶς καί τῆς Πελοποννήσου πού συμφώνησαν μέ τούς Φράγκους βρισκόνταν σέ εὐπρόσβλητες θέσεις καί δέν εἶχαν ἐλπίδα γιά βοήθεια ἀπό πουθενά. Ὁ Σγυρός, ὁ Χαμάρετος, ὁ Δοξαπατρῆς καί οἱ ἄρχοντες τῆς Μονεμβασίας πού πρόβαλαν ἀντίσταση, προστατεύονταν ἀπό ὀχυρές θέσεις, ἐνῶ ὁ Μιχαήλ Δούκας ἦταν περισσότερο ἀσφαλῆς πίσω ἀπό τήν ὄροσειρά τῆς Πίνδου. Ἔτσι, ἡ συνεργασία ἀνάμεσα στούς Ἕλληνες ἄρχοντες καί τούς Φράγκους ἦταν μιά λύση ἀνάγκης, γιατί, βέβαια ἡ διατήρηση τῶν περιουσιῶν τους ἐξαρτήθηκε ἀπό τή θέληση τοῦ κατακτητῆ, πού κατὰ τή διανομή τῶν γαιῶν κράτησε τό μεγαλύτερο μέρος⁵⁸. Εἶναι

οἱ ὅποιοι, γιά τήν υπεράσπιση τῶν νέων τους ἐδαφῶν, ἀπεφάσισαν ἢ συμβολή τοῦ κάθε ἰππότη νά ἐξαρτᾶται ἀπό τόν ἀριθμό τῶν φέουδων πού τοῦ εἶχαν παραχωρηθεῖ (*Καλονάρου*, Χρονικόν, στ. 1977 κ.έ., σ. 84).

54. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 62, στ. 1470 κ.έ.

55. *Καλονάρου*, Χρονικόν, στ. 1414, 1452, 1455, 1532, 1659, 1676, 1686, 1710 κ.λπ.

56. *Καλονάρου*, Χρονικόν, στ. 1905, 2255.

57. *Longnon*, *Chronique*, παρ. 96.

58. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 70, στ. 1647 «καί τ' ἄλλο τό περισσότερο νά μερίζουν οἱ Φράγκοι».

χαρακτηριστικό, ὅτι, ὅταν οἱ Φράγκοι ἔφεραν σέ δύσκολη θέση τοὺς Σλάβους τοῦ Ταυγέτου, ἐκεῖνοι πού ἤθελαν νά ἀντισταθοῦν ἦταν οἱ ἀρχηγοὶ «ὅπου εἶχαν καὶ τό πλοῦτος», καὶ ὅτι μόνο ἀφοῦ εἶδαν ὅτι «τό κοινόν» ἤθελε νά παραδοθεῖ ἔστειλαν πρεσβευτές γιά διαπραγματεύσεις⁵⁹.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ὅτι ἡ συνεργασία τῶν Ἑλλήνων μέ τοὺς Φράγκους ἄρχιζε ἀπὸ τῆ στιγμή πού δέν ὑπῆρχε ἄλλη λύση, μέ σκοπό τὴν κατά τό δυνατό διατήρηση τῶν περιουσιῶν τους. Ἐξαίρεση ἀποτελέσαν οἱ ἀνεξάρτητοι ἢ ἡμιανεξάρτητοι ἄρχοντες πού κατεῖχαν συγχρόνως καὶ ὄχυροὺς τόπους, οἱ ὁποῖοι ἀρνήθηκαν νά ἔρθουν σέ συναλλαγὴ⁶⁰. Ἡ ἀγάπη γιά τὴν πατρίδα, ὅπως τὴν ἐκφράζει ὁ Νικῆτας Χωνιάτης⁶¹ ἢ ὁ Δημήτριος Χωματιανός⁶², ἔπαιξε δευτερεύοντα ρόλο. Τέλος, ὑπῆρξαν καὶ οἱ καιροσκοποὶ (π.χ. ὁ ἄρχοντας τῆς Μεσσηνίας πού βοήθησε τὸν Βιλλεαρδουίνο) πού συνεργάστηκαν μέ τοὺς κατακτητές ὄχι ἀπὸ ἀνάγκη ἀλλὰ ἀπὸ προσωπικό ὄφελος. Στίς διαπραγματεύσεις αὐτές ὁ λαός δέν ἀντιτάχθηκε, εἴτε γιὰτί ἀκολούθησε τοὺς ἄρχοντές του, εἴτε γιὰτί θεωροῦσε τὴν ἀντίσταση περιττή, γνωρίζοντας ὅτι ἡ μελλοντικὴ κατάσταση δέν θά ἦταν χειρότερη ἀπὸ τὴν τωρινή.

Τέλος, οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Ἐκκλησίας, μολονότι, καθὼς εἶδαμε, δέν ἦταν τελείως ἄσχετοι μέ τὰ στρατιωτικὰ καὶ πολιτικὰ θέματα, δέν πρόβαλαν καμιὰ ἀντίσταση. Ἰδιαίτερα ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης, πού ἀντιστάθηκε ἀποτελεσματικὰ στὸν Σγουρό, θεώρησε, καθὼς ἤδη ἀναφέραμε, περιττὴ κάθε ἀντίσταση. Κατὰ τὴ διάρκεια ὅμως τῆς μακρόχρονης φραγκικῆς κυριαρχίας οἱ κληρικοὶ καὶ ἰδιαίτερα οἱ μοναχοὶ ἦταν ἐκεῖνοι πού δημιουργοῦσαν τὰ περισσότερα προβλήματα στοὺς κατακτητές.

59. *Καλονόρου*, Χρονικόν, σ. 127, στ. 3011 κ.έ.

60. Πρβλ. *J. Ferluga*, L'aristocratie byzantine en Morée au temps de la conquête latine: Byzantinische Forschungen 4(1972) 85. *B. Ferjančić*, Rapports entre Grecs et Latins après 1204: SRBI 10(1967)171 κ.έ. *G. Ostrogorsky*, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, μετάφρ., ἐποπτεία Ι. Παναγόπουλου - Ε.Χρυσοῦ, τ. Γ', Ἀθήνα 1981, σ. 101.

61. *Χωνιάτης*, σ. 637 «εἰσὶ δ' οἱ καὶ εἰς ὄλοσχερῆ φιλοτιμίαν κατὰ τῆς ἑαυτῶν πατρίδος ὑπεκκαέντες...».

62. *Χωματιανός*, σ. 98, ἔκδ. Prinzing, σ. 487 «...μέχρι θανάτου κινδύνους ὠμίληκότα ὑπὲρ τῆς εἰς τὴν Ῥωμανίαν εὐγνωμοσύνης...».

**10. ΔΕΚΑ ΕΤΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ
(Η ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΥΣ ΦΡΑΓΚΟΥΣ ΤΗΣ
ΝΟΤΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ ΤΗΣ ΝΙΚΑΙΑΣ
ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΦΡΑΓΓΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΑΝΑ-
ΤΟΛΙΚΗ ΣΤΕΡΕΑ ΚΑΙ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ)**

α') Η μάχη τής Πελαγονίας καί ἡ προσπάθεια διεΐσδυσης τοῦ στρατοῦ τῆς Νίκαιας στήν ἀνατολική Στερεά ἀπό τό βορρά

Ἡ παρεμβολή τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου ἀνάμεσα στή Νίκαια καί τίς φραγκικές κτήσεις τῆς νότιας Ἑλλάδας ἀπέτρεπε τήν πιθανότητα σύγκρουσης τοῦ Ἑλληνα αὐτοκράτορα μέ τόν Φράγκο πρίγκιπα. Οἱ στρατοί τῶν δύο κρατῶν εἶχαν συγκρουσθεῖ μόνο σέ περιορισμένη κλίμακα στήν Κωνσταντινούπολη, ὅταν ὁ Βιλλεαρδουῖνος ἔσπευσε νά βοηθήσει τούς Λατίνους τῆς πρωτεύουσας, καί στή Ρόδο (ἔτος 1249), ὅταν ὁ Φράγκος πρίγκιπας βοήθησε τούς Γενουάτες νά ἀποκρούσουν τά στρατεύματα τοῦ Βατάτζη, πού πολιορκοῦσαν τήν πόλη!. Ἡ συμμαχία τοῦ Μιχαήλ τῆς Ἡπείρου μέ τόν Βιλλεαρδουῖνο ἄλλαξε τήν κατάσταση στή Βαλκανική καί μετέβαλε τήν ἰσορροπία δυνάμεων σέ βάρος τῆς Νίκαιας. Στή συμμαχία Μιχαήλ Β΄-Βιλλεαρδουῖνου προστέθηκε καί ἕνας τρίτος, ὁ ἡγεμόνας τῆς Σικελίας, Μανφρέδος, πού εἶχε στό μεταξύ οἰκειοποιηθεῖ ἕνα τμήμα τῶν ἠπειρωτικῶν καί ἀλβανικῶν ἀκτῶν. Ὁ Μιχαήλ, ἐνῶ ἐπλήττετο ἄμεσα ἀπό τή νέα αὐτή ἐνοχλητική γειτονία, προσπάθησε νά μεταβάλει τήν κατάσταση πρός ὄφελός του, ἀναγνωρίζοντας τή νέα τροπή τῶν πραγμάτων καί δίνοντας στόν Μανφρέδο τήν πρώτη του κόρη ὡς σύζυγο².

Ἐχοντας τήν ὑποστήριξη τῶν δύο γαμπρῶν του, ἰδιαίτερα τοῦ Βιλλεαρδουῖνου, ὁ Μιχαήλ ἀποφάσισε νά χτυπήσει τή Νίκαια καί νά καταλάβει τή Θεσσαλονίκη. Οἱ ἐνισχύσεις πού ζήτησε ἀπό τόν πρίγκιπα τοῦ Μορέως ἔφθασαν στήν Ἄρτα καί ἐνώθηκαν μέ τό στρατό τῆς Ἡπείρου, ἐνῶ οἱ δυνάμεις τῶν Φράγκων τῆς ἀνατολικῆς Στερεᾶς προωθήθηκαν στή Θεσσαλία. Ὁ Βιλλεαρδουῖνος εἶχε ἀνταποκριθεῖ πρόθυμα στήν ἐκκλήση τοῦ πεθεροῦ του, θέτοντας ὅλες τίς φραγκικές δυνάμεις στή διάθεσή του, γιατί, ὅπως φαίνεται, περίμενε μεγάλα ὀφέλη ἀπό τήν ἐκβαση τῶν πολεμικῶν

1. Ἀκροπολίτης, σ. 87.

2. Ἀκροπολίτης, σ. 158. Παχυμέρης, σ. 83. Γρηγοράς, σ. 71.

αὐτῶν ἐπιχειρήσεων³. Σύμφωνα με τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως⁴, ὅλες οἱ δυνάμεις, φραγκικὲς καὶ ἑλληνικὲς, συναντήθηκαν στὸν κάμπο τοῦ Θαλασσινοῦ, βόρεια τῆς νέας Πάτρας (Ἵπάτη) καὶ ξεκίνησαν μὲ κατεῦθυνση βορειοδυτικὴ. Στὸ μεταξὺ ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος ἔστειλε τὸν ἀδελφὸ του Ἰωάννη Παλαιολόγο στὴ Μακεδονία μὲ πολὺ στρατὸ, πού εἶχε ἐνισχυθεῖ μὲ Τούρκους, Κουμάνους καὶ Σλάβους μισθοφόρους. Ὁ συμμαχικὸς στρατὸς τοῦ Μιχαὴλ τῆς Ἠπείρου καὶ τοῦ Βιλλεαρδουίνου εἶχε τὸ μειονέκτημα ὅτι ἦταν ἀνομοιογενὴς καὶ δὲν διέθετε κοινὴ διοίκηση. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Φράγκους καὶ τοὺς Ἕλληνες τῆς Ἠπείρου ὑπῆρχαν καὶ Ἕλληνες τῆς νότιας Ἑλλάδας καὶ 400 ἐπίλεκτοι Γερμανοὶ ἱππεῖς, πού ἔστειλε ὁ δεῦτερος γαμπρὸς τοῦ Μιχαὴλ Β΄, Μανφρέδος.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1259 οἱ δύο ἐχθρικοὶ στρατοὶ συναντήθηκαν στὴν Πελαγονία καὶ στὴ μάχη πού ἐπακολούθησε κρίθηκε ἡ τύχη ὄχι μόνον τῆς γύρω περιοχῆς καὶ τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ἑνὸς τμήματος τῆς Πελοποννήσου. Οἱ πηγὲς δὲ συμφωνοῦν ἀπόλυτα γιὰ τὶς λεπτομέρειες τῆς μάχης⁵, φαίνεται ὁμως πὼς δημιουργήθηκε σύγχυση καὶ ἀσυμφωνία ἀνάμεσα στοὺς συμμάχους, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ στρατὸς τοῦ Μιχαὴλ Β΄ νὰ ἀποχωρήσει, ἐνῶ ὁ γιὸς του Ἰωάννης μὲ τὶς δικὲς του δυνάμεις αὐτομόλησε πρὸς τὸν σεβαστοκράτορα Ἰωάννη Παλαιολόγο. Ἡ νίκη τῶν αὐτοκρατορικῶν στρατευμάτων ἦταν συντρι-

3. Ὁ Ἀκροπολίτης μνημονεῦει (σ. 165), ὅτι ὁ Βιλλεαρδουίνος ἀνέμενε «πολλὰ ἐκ τούτου προσγενήσεσθαι αὐτῷ». Ὁ Γρηγορᾶς (σ. 112) ἀναφέρει ὅτι οἱ δύο γαμπροὶ τοῦ Μιχαὴλ περίμεναν ἀπ' αὐτὴ τῆς συμμαχία σημαντικὰ ἑδαφικὰ ὀφέλη καὶ συγκεκριμένα ἔλπιζαν «τὴν μετὰ τὸν Ἰόνιον κόλπον εὐθὺς ἄχρι Βυζαντίου πᾶσαν Ρωμαίων ἀρχὴν ἔξιν ἀπονητὶ». Εἶναι δύσκολο νὰ ἐκτιμηθεῖ κανεὶς πὼς εἶχαν κανονίσει τὴ διανομὴ τῶν κερδῶν οἱ τρεῖς σύμμαχοι καὶ ἂν ὁ Μιχαὴλ θὰ δεχόταν νὰ οἰκειοποιηθοῦν οἱ Φράγκοι ὀλόκληρη τὴν περιοχὴ πού ἀναφέρει ὁ Γρηγορᾶς. Προφανῶς ἡ συμμαχία τοῦ Βιλλεαρδουίνου μὲ τὸν Μιχαὴλ Β΄ θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ὄχι μόνον τὴν ἐξασφάλιση ἑδαφικῶν ἀνταλλαγμάτων γιὰ τὸν Φράγκο πρίγκιπα, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξασθένηση τῆς Νίκαιας πού εἶχε σχηματίσει ἀσφυκτικὸ κλοιὸ γύρω ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Βιλλεαρδουίνος ἦταν ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς Λατίνους ἡγεμόνες τῆς Ἀνατολῆς πού θὰ μπορούσε, ἔστω καὶ ἔμμεσα, νὰ τὴν βοηθήσει. Κάπως ἀπίθανος φαίνεται ὁ λόγος πού μνημονεῦει ὁ Marino Sanudo, *Istoria*, δ.π., σ. 107, ὅτι δηλ. ὁ Φράγκος πρίγκιπας ἤθελε νὰ καταλάβει τὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ διώξει ἀπὸ ἐκεῖ τοὺς Βενετούς, ὥστε νὰ τοὺς ἐκδικῆθαι γιὰ τὴν βοήθειά τους στοὺς ἐπαναστάτες τριτημορίου τῆς Εὐβοίας (Πρβλ. *D. J. Geanakoplos, Emperor Michael Palaeologus and the West (1258-1282)*, Cambridge, Massachusetts 1959, σ. 54 κ.ἔ.).

4. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 156, στ. 3636.

5. Γιὰ τὴν μάχη τῆς Πελαγονίας, Ἀκροπολίτης, σ. 168 κ.ἔ. *Παχυμέρης*, σ. 84 κ.ἔ. *Γρηγορᾶς*, σ. 72 κ.ἔ. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 159 κ.ἔ., στ. 3696 κ.ἔ. *Longnon*, *Chronique*, παρ. 278 κ.ἔ. *Morel-Fatio*, *Libro*, παρ. 251 κ.ἔ. *Sanudo*, *Istoria*, σ. 107. *Μίλλερ*, Ἱστορία, σ. 161 κ.ἔ. *Nicol*, *Despotate*, σ. 178 κ.ἔ., μετ. *Λευκα*, σ. 152 κ.ἔ. *Bon*, *Morée*, σ. 120 κ.ἔ. *Setton*, *Papacy*, σ. 85 κ.ἔ. *D.-J. Geanakoplos*, *Greco-latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration. The Battle of Pelagonia: D O P 7(1953)118 κ.ἔ.* *D. Nicol*, *The Date of the Battle of Pelagonia: BZ 49(1956)68 κ.ἔ.*

πτική. Οί περισσότεροι από τούς Φράγκους σκοτώθηκαν και ό ίδιος ό Βιλλεαρδουίνος πιάστηκε αιχμάλωτος, κάπου κοντά στην Καστοριά, «ύπό άχυρμιᾶ τινι κρυβείς», και όδηγήθηκε δέσμιος στη Νίκαια⁶.

Μετά τή λαμπρή αυτή νίκη ήταν πιά ή κατάλληλη στιγμή για τά αυτοκρατορικά στρατεύματα να εισχωρήσουν και στην Ήπειρο και στη φραγκοκρατούμενη νότια Ἑλλάδα. Ἰδιαίτερα ή θέση των Φράγκων τή στιγμή εκείνη ήταν εξαιρετικά δύσκολη, γιατί ό στρατός τους είχε διαλυθει και οί περισσότεροι από τούς εὐγενείς είχαν σκοτωθει ή είχαν συλληφθει και μεταφερθει στη Μικρά Ἀσία⁷. Ὁ Marino Sanudo⁸ μνημονεύει ότι ή ἔλλειψη πολεμιστῶν στην Πελοπόννησο προκάλεσε επανάσταση. Δέ γνωρίζουμε τί ακριβῶς συνέβη, πιθανότατα όμως πρόκειται για κίνηση τῶν ὀρεινῶν πληθυσμῶν. Ἄν ό στρατός τῆς Νίκαιας εισχωροῦσε τότε στην Πελοπόννησο ἴσως ή χερσονήσος ἔπεφτε στά χέρια τοῦ αυτοκράτορα μέσα σέ μικρό χρονικό διάστημα. Τελικά ή κίνηση αυτή τῶν ντόπιων, λόγω ἔλλειψως ἐξωτερικῆς βοήθειας, δέν είχε κανένα ἀποτέλεσμα και οί Φράγκοι κατόρθωσαν να ἐπιβληθοῦν, ἔχοντας προσωρινά ἐπικεφαλῆς τόν δούκα τῆς Ἀθήνας⁹.

Στό μεταξύ ό στρατός τῆς Νίκαιας είχε χωριστεί σέ δύο τμήματα· ό σεβαστοκράτορας Ἰωάννης Παλαιολόγος ἔχοντας μαζί του και τόν γιό τοῦ Μιχαήλ Β΄, Ἰωάννη Δούκα, προχώρησε στά νότια και στρατοπέδευσε κοντά στη Νέα Πάτρα, ἐνῶ ό μέγας δομέστικος Ἀλέξιος Στρατηγόπουλος πέρασε στην Ήπειρο, ὅπου πολιόρκησε τά Γιάννενα και κατέλαβε τήν Ἄρτα. Ἀπό τή Νέα Πάτρα ό Ἰωάννης Παλαιολόγος προχώρησε νοτιότερα, εἰσέβαλε στις φραγκικές κτήσεις τῆς Στερεᾶς και παρακάμπτοντας τή Λεβαδιά λεηλάτησε τή Θήβα. Φαινόταν ότι είχε φθάσει ή ὥρα τῆς ἀνακατάληψης τῆς ἀνατολικῆς Στερεᾶς, τήν κρίσιμη όμως αυτή στιγμή ό Ἰωάννης Δούκας ἐγκατέλειψε τόν Παλαιολόγο και κατέφυγε κοντά στον πατέρα του, Μιχαήλ, ό ὁποῖος είχε ἀποσυρθει πρῶτα στη Βόνιτσα και κατόπιν στη Λευκάδα και

6. Ἀκροπολίτης, σ. 170. Πρβλ. Παχυμέρης, σ. 86, ὅπου ἀναφέρεται ἐπίσης ότι ό πρίγκιπας είχε κρυφτεί σέ κάποιο θάμνο μέ τήν ἐλπίδα να ξεφύγει.

7. Πρβλ. Καλονάρου, Χρονικόν, σ. 179-80, στ. 4231 κ.έ.
 «Λοιπόν ἀφότου εὐρίσκεσαι ἐδῶ στην φυλακήν μου
 ἐσύ κι ὄλος σου ὁ λαός κ' εἶναι ἐδῶ μετ' ἔσου,
 ἄν θέλω ἀρτίως να στείλω ἐκεῖ φουσσᾶτα ἐδικά μου,
 να στείλω μέ τά κάτεργα να ὑπάγουν τῆς θαλάσσης
 κι ἀπαύτου πάλε ἀπό τῆς γῆς να ὑπάγουν τῆς στερεᾶς,
 ἐπεῖ ἔνι γάρ κι ὁ τόπος σου γυμνός ἐκ τά φουσσᾶτα,
 να τόν ἐπάρουν εὐκόλα και να τόν ἔχης χάσει».

8. Sanudo, Istorìa, σ. 107.

9. Sanudo, Istorìa, σ. 108 «E le cose della Morea passavano assai bene sotto il governo del Duca d'Athene».

στήν Κεφαλλονιά¹⁰. Στὴ συνέχεια ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος ἀποσύρθηκε στὴ Νίκαια, στήν ἀνατολική ὁμως Στερεά παρέμενε ὁ Ἀλέξιος Στρατηγόπουλος μέ τὸ στρατό του, πού κατέφυγε ἐκεῖ μετὰ τὴν ἀποτυχία του στήν Ἠπειρο. Ὁ Στρατηγόπουλος εἶχε εἰσχωρήσει βαθειά στὴ Στερεά καὶ πλησίαζε τὴ Ναύπακτο, πιθανότατα γιὰ νὰ βρεθεῖ στὰ νῶτα τοῦ δεσποτάτου, ἀλλὰ ὁ Μιχαὴλ Β΄, πού ἔλαβε νέες ἐνισχύσεις ἀπὸ τὸν Μανφρέδο καὶ διέθετε πάλι ἕνα ἀξιόμαχο στρατό, ἔστειλε ἐναντίον του τὸ γιό του Νικηφόρο. Οἱ δύο ἐχθρικοὶ στρατοὶ συναντήθηκαν στό Τρικόρουφο¹¹ καὶ ἡ ἡττα πού ἐπακολούθησε γιὰ τὸ στρατό τῆς Νίκαιας ἦταν ἀποφασιστική¹². Ἔτσι, ἀπέτυχε ἡ προσπάθεια διείσδυσης στὴ φραγκοκρατούμενη νότια Ἑλλάδα ἀπὸ βορρά, κυρίως ἐξαιτίας τῆς κακῆς ὀργάνωσης τῶν αὐτοκρατορικῶν στρατευμάτων, ὁ Βυζαντινὸς ὁμως αὐτοκράτορας εἶχε στὰ χέρια του τὸν Φράγκο πρίγκιπα τοῦ Μορέως καὶ ἦταν ἀποφασισμένος νὰ μὴν τὸν ἀφήσει ἐλεύθερο, πρὶν τοῦ ἀποσπάσει ἕνα τουλάχιστο μέρος τῆς Πελοποννήσου.

β΄) Ὁ Φράγκος πρίγκιπας αἰχμάλωτος τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ παραχώρηση ἑνὸς τμήματος τῆς Λακωνίας στοὺς Βυζαντινοὺς

Ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικός Γεώργιος Παχυμέρης ἀναφέρει ὅτι ὁ πρίγκιπας φυλακίστηκε στὴ Νίκαια καὶ ὅτι μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀφοῦ εἶχαν περάσει δύο χρόνια, ἄρχισε νὰ κάμπτεται, «τόν σοβαρόν αὐχένα κλίνας τῷ βασιλεῖ»¹³. Τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως μᾶς δίνει μιὰ λεπτομερὴ καὶ σέ μερικά σημεῖα φανταστικὴ περιγραφή τῆς παραμονῆς τοῦ πρίγκιπα στήν Κωνσταντινούπολη¹⁴, τῆς συνομιλίας του μέ τὸν αὐτοκράτορα καὶ τῆς συμφωνίας πού τελικὰ ἔκλεισαν¹⁵. Ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος, κατὰ τὸ Χρονικὸ, προσπάθησε νὰ πείσει τὸν πρίγκιπα νὰ δεχτεῖ χρήματα, ὥστε νὰ

10. *Ἀκροπολίτης*, σ. 171-2. «Ὁ μὲν οὖν νόθος υἱὸς τοῦ ἀποστάτου Μιχαὴλ Ἰωάννης τῷ σεβαστοκρατορί ξυνὼν ἀποστασίαν μετὰ καὶ ἄλλων τινῶν ἐμελέτα. καὶ ἐπεὶ ὁ σεβαστοκράτωρ Ἰωάννης κατὰ τῶν Λατίνων κεχώρηκε καὶ τὴν Λεβαδίαν παραμείψας τὰς Θήβας ἐσκύλευσε, τὴν ἦν ὠδινεν οὗτος ἀπιστίαν εἰς προὔπτον προύφηγε καὶ μετὰ τῶν ἄλλων τινῶν ἀποδράς περὶ τὸν ἀποστάτην Μιχαὴλ τὸν πατέρα τούτου ἀπῆει».

11. *Koder-Hild*, *Hellas*, σ. 273.

12. *Παχυμέρης*, σ. 89. *Nicol*, *Despotate*, σ. 189, μετ. Λεύκα, σ. 162.

13. *Παχυμέρης*, σ. 86.

14. Ἡ Κωνσταντινούπολη τὴν ἐποχὴ τῆς αἰχμαλωσίας τοῦ πρίγκιπα ἦταν σὲ φραγκικὰ χέρια. Τὸ Χρονικὸ κάνει σύγχυση τόπου καὶ χρόνου.

15. *Καλονάρου*, *Χρονικόν*, σ. 179 κ.έ., στ. 4209 κ.έ. *Longnon*, *Chronique*, παρ. 312 κ.έ. *Morel-Fatio*, *Libro*, παρ. 285 κ.έ. Βλ. καὶ *Δραγοῦμη*, *Χρονικῶν Μορέως*, σ. 139 κ.έ.

είναι σέ θέση νά αγοράσει γῆ στή Δύση καί νά ἐγκαταλείψει τήν Πελοπόννησο, ἀπειλώντας τον, διαφορετικά, ὅτι κι ἂν ἀκόμη φθάσει στόν Μορέα ποτέ δέ θά ἔχει ἡσυχία καί εἰρήνη. Ὁ πρίγκιπας ἀπάντησε ὅτι δέν ἦταν στό χέρι του νά δώσει τό παραμικρό «ἄνευ βουλῆς καί θέλημα ὄλων του τῶν συντρόφων»¹⁶ καί ὁ αὐτοκράτορας, ὀργισμένος, ἔδωσε διαταγή νά τόν φυλακίσουν, μαζί μέ ὄλους τούς συντρόφους του. Τρία χρόνια ἔμειναν οἱ Φράγκοι στή φυλακή, καί ὅταν ἐνόησαν ὅτι ὁ Μιχαήλ Παλαιολόγος δέ δεχόταν νά πάρει χρήματα, συμβιβάστηκαν νά παραχωρήσουν στόν αὐτοκράτορα, ἀντί τῆς ἐλευθερίας τους, τά κάστρα τῆς Μονεμβασίας, τῆς Μάνης καί τοῦ Μυστρά.

Ὁ Βυζαντινός ἱστορικός Νικηφόρος Γρηγοῤῥας καί ὁ Βενετός χρονογράφος Marino Sanudo μνημονεύουν ὅτι ὁ πρίγκιπας ἐξαγόρασε τήν ἐλευθερία του παραχωρώντας στόν αὐτοκράτορα τίς ἴδιες πόλεις πού ἀναφέρει καί τό Χρονικό¹⁷. Ὁ Παχυμέρης προσθέτει στίς παραπάνω πόλεις τό Γεράκι καί τήν περιοχή τῆς Κινστέρνας (περιοχή Λεύτρου), ἐνῶ ἀναφέρει ἐπίσης, πῶς ἔγινε λόγος καί γιά τήν παράδοση τοῦ Ναυπλίου καί τοῦ Ἄργους. Συγχρόνως ὁ πρίγκιπας ὁμολόγησε ὑποτελία στόν Ρωμαῖο αὐτοκράτορα, πού σφραγίσθηκε μέ τήν αὐτοκρατορική ἀπονομή τοῦ ἀξιώματος τοῦ μεγάλου δομεστίκου¹⁸, καί ἔγινε ἀνάδοχος ἐνός ἀπό τά παιδιά τοῦ Μιχαήλ Η΄. Τέλος, ἡ Ἀραγωνική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως μνημονεύει ὅτι ἡ συμφωνία, ἐκτός ἀπό τή Μονεμβασία, τό Μυστρά καί τή Μάνη, περιλάμβανε καί τό κάστρο τῆς Κορίνθου. Εἶναι φανερό λοιπόν ὅτι οἱ διαπραγματεῦσαι ἀνάμεσα στόν αὐτοκράτορα καί στόν πρίγκιπα ἦταν μακροχρόνιες καί ὅτι ὁ Μιχαήλ Παλαιολόγος, ἔχοντας στό χέρι τόν Βιλλεαρδουῖνο, προσπάθησε νά κερδίσει ὅσο τό δυνατό περισσότερα ἐδάφη. Οἱ προσπάθειές του ἀπέβλεπαν στήν ἀπόσπαση τῶν πιό ὄχυρῶν φρουρίων τῆς Πελοποννήσου, πού πίστευε ὅτι θά τοῦ χρησίμευαν ὡς βάσεις γιά τή βαθμιαία ἀνάκτηση τῆς χερσονήσου. Ἡ εἰρωνία τῆς τύχης θέλησε, ὥστε ὁ Βιλλεαρδουῖνος νά παραδώσει ἀκριβῶς ἐκεῖνα τά κάστρα τῆς Λακωνίας πού κατέλαβε ἡ ἔχτισε ὁ ἴδιος. Ἡ ἐλπίδα ὅτι τά φρούρια αὐτά σύντομα θά περιέρχονταν καί πάλι στά χέρια του, θά συνέβαλε, ὅπωςδήποτε,

16. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 181, στ. 4286.

17. *Γρηγοῤῥας*, σ. 79, 80. *Sanudo*, *Istoria*, ὁ.π., σ. 108.

18. *Παχυμέρης*, σ. 87, 88 «ἦσαν δέ σφίσιν αἱ συνθεσῖαι, ἡ μὴν τόν μὲν πρίγκιπα Ῥωμαίων δοῦναι καί βασιλεῖ ἐξ αὐτῆς κατασχεῖν εἰς δεσποτεῖαν ἀναφαίρετον τά κατὰ Πελοπόννησον ταῦτα, Μονεμβασίαν Μαῖνην Ἱεράκιον Μυζηθρᾶν (Ἄνάπλιον δέ καί Ἄργος ἐν ἀμφιβόλοις ἐτίθει) καί ἅμα πᾶν τό περί τήν Κινστέρναν θέμα πολὺ γε ὄν τό μῆκος καί πολλοῖς βρύον τοῖς ἀγαθοῖς, καί γε αὐτόν ἐς αἰεὶ δοῦλον κεκλήσθαι Ῥωμαίων καί βασιλέως, καί ὄφφικιον ἐντεῦθεν εἰς δουλείας σημεῖον ἀποφερόμενον, τόν δέ γε βασιλεῖα σεμνύναντα τοῦτον τῷ τοῦ μεγάλου ἀξιώματι δομεστίκου».

στήν παραχώρησή τους¹⁹.

Πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο παράδοσης τῶν παραπάνω φρουρίων ἀντλοῦμε ἀπὸ τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως²⁰. Ὁ κύριος τῆς Καρύταινας, Γοδεφρίδος de Bruyeres, πού ἦταν ἐπίσης αἰχμάλωτος τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, ἀφέθηκε ἐλεύθερος, γιὰ νὰ πάει στὴν Πελοπόννησο καὶ νὰ παραδώσει τὰ κάστρα σὲ ἀνθρώπους τοῦ βασιλιᾶ. Φθάνοντας στὴ Θήβα συνάντησε τὸν δούκα τῶν Ἀθηνῶν Γουίδ. Δελαρός καὶ μαζί κατευθύνθηκαν πρὸς τὸ Νίκλι τῆς Ἀρκαδίας, ὅπου βρῆκαν τὴν πριγκίπισσα καὶ τὶς γυναῖκες τῶν Φράγκων εὐγενῶν νὰ συμμετέχουν σὲ συμβούλιο, μέ σκοπὸ τὴ λήψη ἀπόφασης γιὰ τὴν τύχη τῶν τριῶν κάστρων καὶ τοῦ πρίγκιπα. Ὁ ἀριθμὸς τῶν Φράγκων εὐγενῶν πού σκοτώθηκαν ἢ αἰχμαλωτίστηκαν στὴν Πελαγονία ἦταν τόσο μεγάλος, ὥστε μόνο δύο ἄντρες συμμετείχαν στὴ συνέλευση τοῦ Νικκίου. Ὁ Γουίδωνας Δελαρός, πού σκεπτόταν ψυχραιμότερα, συνέστησε νὰ μὴν παραχωρήσουν τὰ φρούρια,

«ὅτι ἂν ἐπάρῃ ὁ βασιλέας αὐτὰ τὰ τρία κάστρη,
τοὺς ὄρκους ὅπου ὤμοσεν οὐδὲν τοὺς θέλει στέρξει·
τόσα φουσαῖτα καὶ λαόν μᾶς θέλει ἐδῶ ἀποστείλει
ὅπου μᾶς θέλουν ἀπ' ἐδῶ ἐβγάλει κι ἀκληρήσει»²¹

Τοὺς εἶπε ὅτι θὰ δεχόταν νὰ ἔμπαινε ὁ ἴδιος φυλακὴ στὴ θέση τοῦ πρίγκιπα ἢ νὰ πουλοῦσε τὸν τόπο του, ὥστε νὰ βρεθοῦν χρήματα γιὰ τὴν ἐξαγορά του, δεδομένου ὅτι, ἂν δὲν παραχωροῦσαν τὰ κάστρα τῆς Λακωνίας στὸν Βυζαντινὸ αὐτοκράτορα, ἐκεῖνος θὰ δεχόταν τελικὰ νὰ τὸν ἐλευθερώσει, λαβαίνοντας χρήματα. Τέλος, πρόσθεσε, καὶ στὴ χειρότερη περίπτωση, εἶναι καλύτερα νὰ χαθεῖ ἕνας παρὰ νὰ χάσουν ὅλοι οἱ Φράγκοι ὅ,τι κέρδισαν μέ τόσο κόπο οἱ γονεῖς τους. Ὁ κύριος τῆς Καρύταινας Γοδεφρίδος de Bruyeres, πού εἶχε προσωπικὴ ἐμπειρία τῆς τρίχρονης φυλάκισης στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐκτίμησε διαφορετικὰ τὴν κατάσταση. Εἶπε ὅτι εἶναι ἄμαρτία ὁ πρίγκιπας νὰ πεθάνει στὴ φυλακὴ γιὰ φρούρια πού κατέλαβε ἢ ἔφτιαξε ὁ ἴδιος καὶ ὅτι μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του θὰ ἔκανε τὸ πᾶν νὰ τὰ ἀνακτήσει²². Τελικὰ ὑπερίσχυσε ἡ ἀπόφαση τοῦ Βιλλεαρδουίνου νὰ

19. Πρβλ. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 183, στ. 4351 κ.έ.: εἰς τέτοιον τρόπον καὶ σκοπόν καὶ λογισμόν τὸ ἐποίηκεν, /ὅτι μεθ' ὅτου θέλει ἐβγῆ ἐκεῖ ἐκ τῆν φυλακῆν του, /ἤθελε πράξει τίποτε μέ τρόπον καὶ μέ τέχνην, / τὰ κάστρη ἐκεῖνα ὅπου ἐδίδε, πάλε νὰ τὰ κερδίση».

20. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 184 κ.έ., στ. 4360 κ.έ.

21. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 187, στ. 4443-4446.

22. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 187, στ. 4466 κ.έ.

«Ἄλλ' ἄς ἐβγῆ ἡ τὸν πειρασμόν τῆς φυλακῆς ὅπου ἐνι,
καὶ μετὰ ταῦτα ὁ Θεός τοῦ θέλει γάρ βοηθήσει
νὰ ἐπάρῃ γάρ τὰ κάστρη του, νὰ τὰ ἔχη ὡς ἐδικὰ του».

παραχωρηθῶν τὰ κάστρα καὶ ἀσφαλῶς ἡ σύνθεσις τοῦ συνεδρίου, πού τὸ ἀποτελοῦσαν σχεδόν ἀποκλειστικά γυναῖκες, θά συνέτεινε πολὺ στὴν ἀπόφασιν αὐτή. Ἀπὸ τὰ τρία φρούρια παραδόθηκε πρῶτα ὁ Μυστράς, ὕστερα ἡ Μονεμβασιά καὶ τελευταῖα ἡ Μάνη. Δύο εὐγενεῖς κυρίες στάλθηκαν ὡς ὄμηροι στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ ὁ Βιλλεαρδουίνος, μαζί μέ τούς συντρόφους του, ἀφέθηκαν ἐλεύθεροι νά γυρίσουν στὴν Πελοπόννησο.

Δέν εἶναι βέβαιο ἂν παραδόθηκαν στοὺς Βυζαντινοὺς μόνο οἱ τρεῖς (ἡ οἱ πέντε κατὰ τὸν Παχυμέρη) πόλεις στὴν Πελοπόννησο ἢ ἂν μαζί μέ αὐτές παραχωρήθηκε καὶ ἡ γύρω περιοχὴ. Πιθανότατα πρέπει νά παραδόθηκαν καὶ οἱ δύο λακωνικὲς χερσόνησοι τοῦ Μαλέα καὶ τοῦ Ταινάρου²³. Στὰ ἐδάφη αὐτὰ δέν πρέπει νά περιλαμβανόταν οὔτε ἡ Λακεδαίμων, μολονότι ἀπέιχε ἐλάχιστα ἀπὸ τὸν Μυστρά, οὔτε οἱ Σλάβοι τοῦ Ταυγέτου²⁴. Ἡ Ἀραγωνικὴ παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως μνημονεῖ ὅτι ἡ Κόρινθος δέν παραχωρήθηκε στὸν αὐτοκράτορα, λόγω ἀρνήσεως τοῦ Φράγκου φρουράρχου τῆς²⁵. Μᾶλλον πρέπει νά ἀπορρίψουμε αὐτὴ τὴν εἰδησιή, γιατί, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ἡ Κόρινθος, μαζί μέ τὸ Ἄργος καὶ τὸ Ναῦπλιο, φαίνεται ὅτι ὑπῆρξαν ἀντικείμενο διαπραγματεύσεων ἀνάμεσα στὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸν πρίγκιπα, ἀλλὰ τελικὰ δέν περιελήφθησαν ἀνάμεσα στὰ κάστρα πού θά παραχωροῦνταν στοὺς Βυζαντινοὺς²⁶. Οἱ Φράγκοι κράτησαν τὸ λόγο τους, ἀλλὰ ὁ Μιχαὴλ Η΄, σύμφωνα, τουλάχιστο, μέ ὅσα ἀναφέρονται στό Χρονικό, δέν ἀπελευθέρωσε τὸν πρίγκιπα, παρά μόνο μετὰ τὴν παράδοσιν τῶν φρουριῶν. Ὁ Παχυμέρης ἀναφέρει ὅτι ὁ Βιλλεαρδουίνος μόλις ἐπέστρεψε στὴν Πελοπόννησο, «μηδὲν μελλήσας», ἔστειλε τὰ λύτρα πού εἶχε ὑποσχεθεῖ, καὶ ὅτι ὁ Φράγκος πρίγκιπας θά ἔμεινε ὡς τὸ τέλος «ἐνσπόνδως

23. Ὁ Παχυμέρης, σ. 88, ἀναφέρει τὶς τέσσερις πόλεις καὶ «πᾶν τὸ περί Κινστέρναν θέμα» πού παραχωρήθηκαν στοὺς Βυζαντινοὺς, ὡς ἐδαφικὸ τμῆμα «πολὺ γε ὄν τὸ μήκος καὶ πολλοὶς βρῦν τοῖς ἀγαθοῖς». Φαίνεται λοιπὸν ὅτι πρόκειται γιὰ ὀλόκληρη περιοχὴ καὶ ὄχι ἀπλῶς γιὰ κάστρα. Πρβλ. *D. Zakynthinos, Despotai*, ὁ.π., σ. 19, πού πιστεύει ὅτι ὁ Παχυμέρης δίνει τὸν ἀκριβὴ ἀριθμὸ τῶν πόλεων πού παραχωρήθηκαν στὸν αὐτοκράτορα, γιατί, ἀμέσως ἐπιτα, βλέπουμε ὅτι οἱ Φράγκοι βαρῶνοι τοῦ Γερακίου εἶχαν ἐγκατασταθεῖ ὡς φεουδάρχες σὲ ἄλλη περιοχὴ, ἐνῶ ἀπὸ βενετικὸ ἔγγραφο τοῦ 1278 φαίνεται ὅτι ἡ περιοχὴ τῆς Κινστέρνας ἀνήκεε στοὺς Βυζαντινοὺς.

24. *Καλονάρου*, Χρονικόν, σ. 189 κ.ε., ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ πρίγκιπας, μετὰ τὴν ἀφίξή του στὴν Πελοπόννησο, ἐπισκέφθηκε τὴ Λακεδαίμονα. Ὁ ἐρχομὸς του ἐκεῖ μέ πολυπληθὴ συνοδεία θεωρήθηκε ἀπὸ τούς Ἕλληνας, πού βρίσκονταν στό Μυστρά, ὡς ἀφορμὴ πολέμου, κι ἔτσι εἰδοποίησαν τούς Σλάβους τοῦ Ταυγέτου καὶ τούς ἔπεισαν νά ἀποστατήσουν ἀπὸ τούς Φράγκους καὶ νά ὑπηρετήσουν τὸν αὐτοκράτορα.

25. *Morel-Fatio*, Libro, παρ. 307. «mas el castello de Corento, el castellan que lo tenia lo quiso dar ni por pregarías ni por menazas, diziendo que mas queria morir que no dar el castiello».

26. Εἰδικὰ γιὰ τὸ Ἄργος καὶ τὸ Ναῦπλιο ὑπάρχει πρόβλημα ἂν ὁ Φράγκος πρίγκιπας μποροῦσε νά τὰ περιλάβει στὴ συμφωνία, ἐπειδὴ ἀνήκαν στὸν κύριο τοῦ δουκάτου τῆς Ἀθήνας.

ἔχων πρὸς Ρωμαίους», ἐάν δὲν ἐπενέβαινε ὁ πάπας καὶ δὲ διέλυε τὶς συνθήκες καὶ τοὺς ὄρκους²⁷.

Στὰ τέλη τοῦ 1262 καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 1263 γενουατικά πλοῖα μετέφεραν τὰ βυζαντινά στρατεύματα στὴ Μονεμβασιά μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἀδελφό τοῦ αὐτοκράτορα, Κωνσταντῖνο, πού εἶχε ἤδη γίνεи σεβαστοκράτορας. Σύμφωνα μὲ τὸν Γρηγοῤῃ, ὁ Κωνσταντῖνος «ἀπελθὼν ἐκεῖσε πολλὰς εἰργάσατο νίκας κατὰ τῶν Πελοποννησίων Λατίνων καὶ πολλὰς ἑτέρας προσεκτήσατο πόλεις ὡς ἐξ ὀρμητηρίων μεγάλων τριῶν ἐκείνων ὀπλιζόμενος πόλεων»²⁸. Ἐνας νέος ἀγὼνας ἀρχίζει στὴν Πελοπόννησο πού θὰ διαρκέσει 167 χρόνια, ὡς τὴν τελικὴ ἐκδίωξη τῶν Λατίνων ἀπὸ τὴ χερσόνησο καὶ τὴν κατάληψη καὶ τοῦ τελευταίου φραγκικοῦ ἐρείσματος (ἔτος 1430)²⁹.

27. Παχυμέρης, σ. 88.

28. Γρηγοῤῃς, σ. 80.

29. Βλ. D. Zakynthinos, Despotat, δ.π., σ. 25 κ.ἔ. D. Geanakoplos, Emperor Michael, δ.π., σ. 154 κ.ἔ.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἡ ἀποδιοργάνωση τῆς κρατικῆς μηχανῆς, πού φυσικά χειροτέρευσε μετά τήν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπό τοὺς Σταυροφόρους, ἐπέτρεψε στό Σγουρό νά γίνει γιά μερικούς μῆνες ὁ κύριος μιᾶς ἐκτεταμένης περιοχῆς ἀπό τό Ἄργος ὡς τὰ Τέμπη. Στὴ Λάρισα, κοντὰ δηλ. στὰ νέα σύνορα τοῦ κράτους τοῦ Σγουροῦ, ἔνωσαν τὶς δυνάμεις τους καὶ τὰ συμφέροντά τους ὁ ἔκπτωτος αὐτοκράτορας, πού περιπλανιόταν μοιράζοντας τίτλους καὶ γυρεύοντας προστασία, καὶ ὁ ἐπιτυχημένος τοπάρχης, πού ἀξιώθηκε τῆς τιμῆς νά ὀνομαστεῖ «δεσπότης», τίτλος πού τοῦ ἦταν ἀναγκαῖος γιά τὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας, στὴν ἐκτεταμένη τώρα ἐπικράτειά του. Ὁ Ἀλέξιος Γ' καὶ ὁ Σγουρός, ἐνώνοντας τὶς δυνάμεις τους, ἀπέβλεπαν σὲ ξεχωριστοὺς στόχους, ὑπῆρχε ὅμως καὶ ἓνας κοινός σκοπός· ἡ ἀναχαίτιση τῶν Φράγκων. Ἡ συμμαχία σὲ ὀμαλότερους καιροὺς θὰ ἦταν ἀφύσικη. Τώρα ἦταν ἀνειλικρινῆς καὶ ἀσθενικῆ. Ἔτσι ἡ κάθοδος τῶν Φράγκων ὡς τὸν Ἴσθμό ἐγινε ἀπλὸς περίπατος. Ὁ αὐτοκράτορας ἐγκαταλείφθηκε καὶ αἰχμαλωτίσθηκε, καὶ ὁ Σγουρός ὑποχώρησε χωρὶς μάχη. Ἡ Θεσσαλία καὶ ἡ ἀνατολικὴ Στερεὰ ἔπесαν στὰ χέρια τῶν Φράγκων μὲ τὴν ἴδια ἢ μεγαλύτερη εὐκολία ἀπ' ὅ,τι εἶχαν πέσει στὰ χέρια τοῦ Σγουροῦ.

Στὴν Πελοπόννησο τὰ πράγματα ἦταν διαφορετικὰ. Ὅσο ἀνίσχυρος φάνηκε ὁ Σγουρός σὲ ἀνοιχτὴ μάχη καὶ σὲ ἐδάφη πού μόλις εἶχε κατακτήσει, τόσο ἔμπειρος καὶ προετοιμασμένος ἀποδείχθηκε στὴν πολιορκία τῶν φρουριῶν πού ἀποτελοῦσαν τὸν πυρῆνα τῆς ἡγεμονίας του. Οἱ Φράγκοι, μολονότι ἔλαβαν ὅλα τὰ ἀναγκαῖα μέτρα (κατάληψη παρόδου ἀπὸ Κόρινθο πρὸς Ἄργος - κατασκευή ἀντιφρουρίου στὸν Ἀκροκόρινθο) ἀποκρούσθηκαν καὶ ἀπὸ τὰ τρία κάστρα τοῦ Σγουροῦ, μὲ ἀποτέλεσμα νά ἐγκαταλείψουν πρὸς στιγμὴ τὶς ἐπιχειρήσεις καὶ νά στραφοῦν πρὸς τὴν δυτικὴ πλευρὰ τῆς χερσονήσου, ὅπου τό ἔδαφος ἦταν πιὸ πρόσφορο.

Μερικὰ κάστρα τοῦ Μορέως εἶχαν ἤδη περιέλθει στὰς Φράγκους ἀπὸ τό χειμῶνα τοῦ 1204, ὅταν ὁ Βιλλεαρδουίνος ἔφθασε στὴ Μεθώνη, δὲ γνωρίζουμε ὅμως, ἂν, μετὰ τὴν ἀναχώρησή του γιά τό Ναύπλιο, παρέμεινε κανένα ἀπὸ αὐτὰ κάτω ἀπὸ φραγκικὴ ἐξουσία. Ἡ συστηματικὴ κατάληψη τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου ἄρχισε μετὰ τὴ συνεργασία τοῦ Σαμπλίτη καὶ τοῦ Βιλλεαρδουίνου, καὶ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ τό βορρὰ πρὸς τό νότο. Μέσα σὲ μερικούς μῆνες οἱ Φράγκοι ἐγιναν κύριοι τῶν φρουριῶν τῆς περιοχῆς,

ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Ἀράκλοβο — μικρὸ ἀλλὰ ὄχυρότατο κάστρο, πού βρισκόταν τρία περίπου χιλιόμετρα νοτιοανατολικά τῆς Ἰαλβενας (σημ. Μίνθης)— πού ἀναγκάστηκαν νὰ τὸ πολιορκήσουν μέ ἕνα ἀπόσπασμα. Εἶναι ἡ δευτέρα φορά πού οἱ Φράγκοι ἀνακόπτονται μπροστά σέ κάποιο πολὺ ὄχυρὸ κάστρο. Ἀντίθετα στὴ μάχη πού ἔγινε σέ ἀνοιχτὸ ἔδαφος φάνηκε ἡ ἰκανότητα τῶν Φράγκων καὶ ἡ ἀπειρία τῶν Ἑλλήνων, πού κατέβηκαν νὰ τοὺς ἀντιμετωπίσουν σέ ἀνοιχτὸ χῶρο, πιθανότατα μέσα στὴν πεδιάδα τῆς Καλαμάτας, ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὴ Θουρία. Ἡ παρουσία ὡς ἀρχηγοῦ τῆς μάχης τοῦ Μιχαὴλ Δούκα, ὁ ὁποῖος πιθανῶς βοηθήθηκε ἀπὸ τὸν ἄρχοντα Λέοντα Χαμάρετο, δείχνει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἡγεμόνα τοῦ νεοσύστατου ἑλληνικοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου γιὰ τὴν Πελοπόννησο. Ὁ Μιχαὴλ ἀπέβλεπε στὴ ματαίωση τῆς φραγκικῆς κατάληψης καὶ προφανῶς στὴν προσάρτηση τῆς χερσονήσου στὴ δική του ἐπικράτεια.

Τὰ φρούρια τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Πελοποννήσου, χτισμένα μέσ τὴν πεδιάδα, δέν ἦταν δυνατόν παρὰ νὰ παραδοθοῦν στὸν ἐχθρό. Ἡ Βελιγοστή, πού κυριεύθηκε πολὺ εὐκόλα, πρέπει νὰ βρισκόταν στὴν περιοχὴ τοῦ χωριοῦ Σαμαρᾶ, δέν μπορούμε ὅμως νὰ ὀρίσουμε μέ βεβαιότητα τὴν ἀκριβὴ τῆς θέσης, γιὰ νὰ ἐκτιμήσουμε κατὰ πόσο ἡ κατάληψή της ἐξαρτήθηκε ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἐδάφους. Τὸ Νίκλι — πού ἦταν πόλη κι ὄχι ἀπλῶς κάστρο— καὶ ἡ Λακεδαίμων ἀντιστάθηκαν ἀρκετὲς μέρες, λόγω τῆς καλῆς κατασκευῆς τῶν τειχῶν τους καὶ τῆς θελήσεως τῶν κατοίκων τους.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ δεύτερου ἀντιφρουρίου τῆς Κορίνθου, πού τὸ τοποθετοῦμε ἀκριβῶς δίπλα στὴν εἴσοδο τοῦ λιμανιοῦ τοῦ Λεχαιοῦ, σημαίνει δύο πράγματα: τὴ δυσκολία πού ἐξακολουθοῦσαν νὰ συναντοῦν οἱ Φράγκοι κατὰ τὴν πολιορκία τοῦ Ἀκροκορίνθου καὶ τὸν ἀνεφοδιασμό τῶν ὑπερασπιστῶν τοῦ ἀπόκρημνου αὐτοῦ φρουρίου ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα τῆς Ἡπείρου. Γιὰ νὰ κρατήσῃ ἕνα φρούριο, ὅσο ὄχυρὸ κι ἂν ἦταν, ἔπρεπε νὰ ἐφοδιάζεται. Ἡ Κόρινθος καὶ τὰ κάστρα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς Πελοποννήσου ἀντέξαν, γιὰ τὸ ἐφοδιάζονταν ἀπὸ τὰ δύο ἀνεξάρτητα ἑλληνικὰ κράτη τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Νίκαιας. Εἰδικὰ ὁ ἡγεμόνας τῆς Ἡπείρου, Μιχαὴλ Δούκας, φαίνεται ὅτι καὶ μετὰ τὴν ἀποτυχία τῆς μάχης πού διεῦθνε ὁ ἴδιος, ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν Πελοπόννησο, καὶ νὰ ἔχει σχέσεις μέ τοπάρχες της. Παρ' ὅλα αὐτὰ δέν ἀποκλείεται ἡ κατάληψη τῆς Κορίνθου— τῆς ὁποίας πιθανῶς ἔγινε κύριος μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Λέοντα Σγουροῦ — νὰ ἦταν καὶ ἀποτέλεσμα συμφωνίας τοῦ Μιχαὴλ μέ τοὺς Φράγκους, δεδομένου μάλιστα ὅτι ἀπὸ τὴ χρονολογία αὐτὴ καὶ πέρα τὸ ἐνδιαφέρον του στρέφεται πρὸς τὰ φραγκικὰ ἐδάφη στὰ βόρεια καὶ βορειοανατολικά σύνορα τῆς ἐπικρατείας του, πού ἦταν περισσότερο εὐάλωτα. Μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Κορίνθου, οἱ Φράγκοι μπορούσαν εὐκολότερα νὰ διαθέσουν δυνάμεις πρῶτα γιὰ τὴν πολιορκία τοῦ Ναυπλίου καὶ ὕστερα γιὰ τὴν πολιορκία τοῦ Ἄργους. Τὰ δύο φρούρια ἔπεσαν τὸ ἕνα

πίσω από τό άλλο, ύστερα από πολύμηνη πολιορκία.

Ἡ Λακωνία ἦταν τό μέρος ἐκεῖνο ὅπου οἱ Φράγκοι εἶχαν εἰσδύσει λιγότερο. Οἱ δύο χερσόνησοι τῆς περιοχῆς καί ὁ ὄρεινός ὄγκος τοῦ Ταυγέτου δέν εἶχαν περιέλθει ἀκόμη στά χέρια τους, οἱ ἐχθροπραξίες ὁμως φαίνεται πῶς δέ σταμάτησαν ποτέ. Ἔτσι, στήν περιοχή τοῦ Ταινάρου, οἱ Φράγκοι προσπαθοῦσαν νά κάμψουν τήν ἀντίσταση τῶν Ἑλλήνων μέ τή βοήθεια ντόπιων λατινόφιλων ἀρχόντων, ἐνῶ, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, οἱ ἄρχοντες πού ἀγωνίζονταν νά κρατήσουν τήν περιοχή τους ἀνυπότακτη ἀναζητοῦσαν στηρίγματα στή συμπαράσταση τοῦ Ἑλληνα ἡγεμόνα τῆς Ἡπείρου, Θεοδώρου Δούκα. Κύριος ἀντιπρόσωπος τῆς ἀντιλατινικῆς μερίδας ἦταν ὁ Ἰωάννης Χαμάρετος, πού δυστυχῶς ὁμως δέν μπόρεσε νά ἐπιβληθεῖ καί κατέφυγε στήν Ἡπειρο. Κατά τήν ἐποχή αὐτή φαίνεται πῶς ἐπικρατοῦσε στήν περιοχή Ταινάρου μιά ἰδιότυπη κατάσταση ὑποτέλειας πρὸς τοὺς Φράγκους, πού ἀσφαλῶς θά ἐνισχύθηκε μετά τή φυγή τοῦ Χαμαρέτου. Ὁ Θεόδωρος Δούκας ἐξακολουθοῦσε νά ἔχει σχέδια γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Πελοποννήσου, ἀλλά τά ἀνέβαλε γιά τό ἀπώτερο μέλλον. Τήν ἐποχή πού ὁ Ἰωάννης Χαμάρετος κατέφυγε στήν Ἡπειρο, ὁ Θεόδωρος ἀγωνίζονταν γιά τήν ἐπέκταση τῆς ἐπικρατείας του βόρεια καί ἀνατολικά. Ὅσο τό κράτος τῆς Ἡπείρου ἐπεκτεινόταν πρὸς αὐτές τίς κατευθύνσεις, τόσο ἀπομακρυνόταν ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Πελοποννήσου. Ὡς τό ἔτος 1210 ἡ προσοχή τοῦ Μιχαήλ Δούκα ἦταν στραμμένη περισσότερο πρὸς τό νότο. Ἀργότερα, ὅσο οἱ ἐπιτυχίες τῶν Ἡπειρωτῶν πλήθαιναν, τόσο οἱ ἐπιδιώξεις τους μεγάλωναν. Ὁ μέγας στόχος, ἡ Θεσσαλονίκη, δέ βρισκόταν νότια ἀλλά βόρεια. Ὅταν ἡ Θεσσαλονίκη κυριεύθηκε ἀπό τά στρατεύματα τοῦ Θεοδώρου καί ὁ ἴδιος στέφθηκε αὐτοκράτορας, στόχος ἔγινε ἡ ἴδια ἡ Κωνσταντινούπολη, μέ ἀποτέλεσμα νά παραμεληθεῖ ἀκόμη περισσότερο ἡ ἀνάκτηση τῆς Πελοποννήσου.

Ἀντίθετα ἀπό τήν Πελοπόννησο, ἡ προσπάθεια τῆς κατάληψης τῆς Θεσσαλονίκης ἀπό τόν Θεόδωρο δέν ἐπηρεάσε σέ μεγάλο βαθμό τίς πολεμικές ἐπιχειρήσεις στήν ἀνατολική Στερεά. Ἡ φραγκοκρατούμενη αὐτή περιοχή εἶχε κοινά σύνορα μέ τό κράτος τῆς Ἡπείρου καί ὁ ἀδελφός τοῦ Θεοδώρου, Κωνσταντῖνος, προσπάθησε μέ ἓνα τμήμα στρατοῦ νά εἰσβάλει, κυρίως ἀπό τή μεριά τῆς Θεσσαλίας. Ἡ προσπάθεια αὐτή εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά κυριευθεῖ ἓνα μικρό μέρος τῆς ἀνατολικῆς Στερεᾶς, ἡ ἀπουσία ὁμως τοῦ στρατοῦ ἀπό τήν Αἰτωλοακαρνανία ἄφηνε ἐκθετες τίς ἀκτές τῆς Ναυπάκτου στίς πειρατικές ἐπιδρομές τῶν Φράγκων τῆς Πελοποννήσου. Οἱ προσπάθειες διεξόδου στρατοῦ τῆς Ἡπείρου στή νότια Ἑλλάδα ἐπαναλήφθηκαν ἐπί Μιχαήλ Β΄, μέ ἐπιδρομές στή Στερεά — λεηλατήθηκε ἀκόμη καί ἡ πρωτεύουσα τοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν, Θήβα — καί πιθανότατα καί στήν Πελοπόννησο, μέσω τῆς Πάτρας, χωρίς ὁμως νά ἀποφέρουν σημαντικά ἔδαφικά ὀφέλη.

Μετά τὴ συνθήκη τῶν ἡγετῶν τῆς Θεσσαλονίκης μέ τοὺς Φράγκους τῆς νότιας Ἑλλάδας καί ἰδιαίτερα μετά τὴ συμμαχία τοῦ Μιχαήλ Β' μέ τὸν Βιλλεαρδουίνο, οἱ βλέψεις τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἡπείρου στή φραγκοκρατούμενη νότια Ἑλλάδα ἀναστέλλονται. Στό ἐξῆς ὁ κύριος πρωταγωνιστής στήν προσπάθεια ἐπανάκτησης τῆς νότιας Ἑλλάδας θά εἶναι ἡ Νίκαια, πού διατηροῦσε πάντοτε σχέσεις μέ τὴν ἀνατολικὴ Πελοπόννησο καί ἰδιαίτερα μέ τὴ Μονεμβασία. Οἱ σχέσεις αὐτές ἦταν ὁ κύριος λόγος πού ὁ Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος ἀποφάσισε νά πολιορκήσῃ καί νά καταλάβῃ τὴν πόλη τῆς Μονεμβασίας τό 1246. Ἡ μακρόχρονη πολιορκία τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ κάστρου ἀποδεικνύει γιά ἄλλη μιὰ φορὰ τὴν ἀδυναμία τῶν Φράγκων μπροστά στίς πολὺ ὀχρῆς θέσεις, καί ἡ πτώση τῆς τῆ σημασία πού θά μπορούσε νά ἔχει ἡ ἀντοχὴ ἐνός ἰσχυροῦ φρουρίου γιά τοὺς γύρω πληθυσμούς, ἀφοῦ, ἀμέσως μετά τὴν παράδοσή της, ὑποτάχθηκαν καί οἱ κάτοικοι τῶν Βατίκων καί τῆς ὄρεινῆς Τσακωνιάς. Τέλος, ἀκόμη καί ἡ ὑποταγὴ τῶν Σλάβων τοῦ Ταυγέτου ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἀπομόνωσής τους, ὕστερα ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τριῶν φρουρίων, γύρω ἀπὸ τὴν περιοχὴ πού κατοικοῦσαν.

Κατὰ τὴ φραγκικὴ κατάκτηση τῆς νότιας Ἑλλάδας, οἱ ἀνεξάρτητοι ἄρχοντες καί οἱ κάτοικοι τῶν ὄρεινῶν περιοχῶν πρόβαλαν τὴ μεγαλύτερη ἀντίσταση. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ἀντίσταση πρόβαλαν ἐκεῖνοι οἱ τόποι, οἱ ὁποῖοι, πρὶν ἀπὸ τὴν πτώση τῆς πρωτεύουσας, εἶχαν ἓνα εἶδος ἀνεξαρτησίας καί ἐπίσης ὅτι ἡ μεγάλη ὀχυρότητα τῶν τόπων αὐτῶν ἦταν ἡ κυριότερη αἰτία τῆς ἀνεξαρτησίας τους καί τῆς ἀντίστασης πού πρόβαλαν σιτοὺς Φράγκους. Ἡ ἀπουσία ἀπὸ τὴ Στερεὰ ἐνός προσώπου πού νά εἶχε ἀνεξαρτητοποιηθεῖ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καί νά διέθετε δικό του στρατό, ἡ ἔλλειψη ὀχυρῶν ἀπόκρημνων φρουρίων καί ἡ διπλωματικὴ τοῦ Βονιφατίου συνέβαλαν στήν εὐκολὴ ὑποταγὴ τῆς. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους ἀνώνυμους ἄρχοντες τῆς Στερεᾶς καί τῆς Πελοποννήσου προτίμησαν νά ἔρθουν σέ συνεννόηση μέ τὸν κατακτητὴ, γιά νά διασώσουν τίς περιουσίες τους, καί ὁ λαός φαίνεται πὼς τοὺς ἀκολούθησε. Τέλος, δὲν ἔλλειψαν καί οἱ ἄρχοντες ἐκεῖνοι πού συνεργάστηκαν ἀνοιχτὰ μέ τοὺς Φράγκους, ἀποβλέποντας μόνο στό δικό τους ὄφελος.

Γενικά οἱ τόποι πού πρόβαλαν ἰσχυρὴ ἀντίσταση ἦταν πολὺ λίγοι: οἱ δύο χερσόνησοι τῆς Λακωνίας, ἡ Τσακωνιά, οἱ Σλάβοι τοῦ Ταυγέτου καί τὰ ἀπομονωμένα κάστρα τῆς Κορίνθου, τοῦ Ναυπλίου, τοῦ Ἄργους καί τοῦ Ἀρακλόβου. Σέ μιὰ δευτέρη κατηγορία μπορούμε νά ἐντάξουμε μερικά φρούρια τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου καί τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς χερσονήσου (Νίκλι, Λακεδαίμονα, Ἀρκαδιά καί πιθανῶς Καλαμάτα), ὅπου ἡ ἀντίσταση ἦταν ἐπίσης σημαντικὴ, ἀν ληφθεῖ ὑπόψη καί ὁ βαθμὸς τῆς ὀχυρότητας τῶν φρουρίων αὐτῶν. Τέλος, εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ πηγές παραλείπουν πολλὰ περιστατικὰ τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων στήν Πελοπόννησο, ἐνῶ οἱ

χαρακτηρισμοί σέ μερικές ἀπ' αὐτές γιά τόν Λέοντα Σγουρό, πρόσωπο πού πρόβαλε τή μεγαλύτερη ἀντίσταση, δέν πρέπει νά θεωρηθοῦν ἀπόλυτα ἀντικειμενικοί.

Ἔστερα ἀπό τήν ἀπώλεια καί τοῦ τελευταίου ὄχυροῦ, πού θά μπορούσε νά ἀποτελέσει ὀρμητήριο γιά τήν ἀνάκτηση τῆς Πελοποννήσου, ἡ Νίκαια προσπάθησε νά εἰσβάλει στή φραγκική νότια Ἑλλάδα ἀπό βορρᾶ, μετά τή μάχη τῆς Πελαγονίας. Ἡ στιγμή ἦταν κατάλληλη, γιατί οἱ Φράγκοι εἶχαν ἀπογυμνωθεῖ ἀπό τό στρατό τους καί γιατί στήν Πελοπόννησο παρατηρήθηκαν ὀρισμένες κινήσεις τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ, ἀλλά ἡ προσπάθεια ἀπέτυχε ὄχι λόγω φραγκικῆς ἀντιστάσεως, ἀλλά λόγω συγκρούσεως μέ τούς Ἕλληνας τῆς Ἡπείρου. Ἐτσι ἡ ἀντιζηλία τῶν δύο ἐλληνικῶν κρατῶν δέν ἐπέφερε μόνο τήν καθυστέρηση τῆς ἀπελευθέρωσης τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀλλά ματαίωσε καί τήν ἀπελευθέρωση τῆς ἀνατολικῆς Στερεᾶς, πού θά μείνει στά φραγκικά χέρια ὡς τήν ἄφιξη τῶν Τούρκων. Βέβαια ἡ παραχώρηση ἑνός μέρους τῆς Λακωνίας στόν αὐτοκράτορα θά ἀποτελέσει τήν ἀρχή τῆς ἀπελευθέρωσης τῆς Πελοποννήσου, ἡ ἀνακατάληψη ὅμως τῆς χερσονήσου θά εἶναι πολύ ἀργή. Ἡ μόνη λοιπόν εὐκαιρία γιά γρήγορη κατάληψη τῶν φραγκικῶν κτήσεων τῆς νότιας Ἑλλάδας δόθηκε μετά τή μάχη τῆς Πελαγονίας, ἀλλά οἱ νικητές δέν μπόρεσαν νά τήν ἐκμεταλλευτοῦν.

SUMMARY

Leon Sgouros, «archon» of Nauplia, who had the title of «sebastoypertatos» became lord of Argos and Corinth, before the year 1204. After the fall of Constantinople, in April of 1204, Sgouros marched against the Byzantine towns of Hellas, beyond the Isthmus, besieging Athens and capturing Thebes and finally arriving at Larisa. His intention was to establish an independent dominion in eastern Greece. At Larisa he met the emperor Alexios III Angelos, who after wandering in Thrace and Thessalonica, had taken refuge in Larisa and probably put a garrison in the passage of Tempe in order to prevent the Franks from penetrating into Thessaly.

After the fall of Constantinople, Alexios III was the Roman emperor for those Greeks who were not at that time under the control of the Franks. Alexios III needed a protector who would defend him from the Franks and he thought that Leon Sgouros would be able to take this role. Sgouros, who needed more titles in order to realize his projects, married the emperor's daughter, Eudocia, and was given the title of «despot» by the emperor. Unfortunately their plans were destroyed by the Franks, who entered Thessaly, captured Alexios III, took away his royal emblems and pursued Sgouros, who escaped into the Peloponnesus. After a short time Thessaly, Boeotia, Attica and Euboea fell under the control of the Franks.

The Greek army was defeated near the Isthmus and the Franks captured the town of Corinth, then besieged its castle (Acrocorinthos), where Leon Sgouros had taken refuge. Boniface with a part of the Frankish army on their way to Nauplion, conquered the castles of Agionori, with the intention of controlling the strategic narrow pass, of the same name, captured the town of Argos and besieged Nauplion. After the departure of Boniface Leon Sgouros, with part of his men sallied forth from Acrocorinth, entered the town of Corinth and massacred many Franks. This shattering experience obliged the Franks to construct a small castle (Montescouvé, Penteskouphi) as a refuge and at the same time to constrain the besieged Greeks. Boniface did not remain for a long time before the walls of Nauplion, but, unsuccessfully, he soon departed for Thessalonica. Villehardouin and Champlitte left also for the west Peloponnesus, after charging Othon de la Roche to continue the siege of Acrocorinth.

We can say that the occupation of the Peloponnesus had started earlier, after the arrival of G. Villehardouin at the port of Modon and¹ his collaboration with a Greek lord, with whom he conquered several castles in the west Peloponnesus. Following the death of his collaborator, the situation obliged Villehardouin to travel quickly to Nauplion—perhaps by the coast road—where he joined his friend G. Champlitte.

The two Frank lords, according to the Chronicle of Morea, marched first to Patras and then afterwards to Andravida, Ponticocastro, Araclovo, Arkadia, Pylos, Modon, Coron and Calamata. They captured all these places except Araclovo, a strong castle, three kilometers SE of Alvena, which they besieged for a long time. The historian Geoffroy Villehardouin limits his narrative about the conquest of western Peloponnesus to Messenia, but the byzantine historian Nicetas Choniates agrees with the Chronicle of Morea, because he states that the conquest started from Achaïa and continued in the direction of Messenia.

The only battle between Greeks and Franks in the Peloponnesus took place in Messenia probably near Thouria. The leader of the Greek army was Micael Ducas, founder of the Greek state of Epiros, who may have been helped by local lords and more likely by the lord of Lacedaemon Leon Chamaretos. In this battle the Greeks were defeated and the Franks were free to march to central Peloponnesus, where they besieged and conquered the towns of Veligosti and Nicli. Veligosti, near the village Samara, and Nicli were the most significant towns of the central Peloponnesus. Then they entered the region of Laconia, of which they conquered only a small part. The main town of this region, Lacedaemon, did not fall into their hands until the year 1210-11.

In the meantime Othon de la Roche continued to besiege Acrocorinth and constructed another small castle— we identify it with the medieval tower of Lechaion— in order to prevent the Greek ships from bringing supplies to the defenders of Acrocorinth. These ships belonged most probably to the ruler of Epiros, Michael Ducas, who possibly became the lord of Corinth, after the death of Sgouros. Acrocorinth had been handed over to the Franks after negotiations, at the beginning of the year 1210, followed by Nauplion in the summer of 1211, after a stringent blockade for a year. Finally at the beginning of 1212, the last castle of Sgouros, Argos, also fell into the hands of the Franks.

After the capture of Corinth, Nauplion and Argos, only the southeast side of the Peloponnesus remained in Greek hands. The Chronicle of Morea provides no information about the conflicts between Greeks and Franks in this region of the Peloponnesus but in a letter the archbishop of Ochrida Demetrius Chomatianos makes clear that in Laconia and most probably in the region of Tainaron, the lord John Chamaretos, who had been given the title of despot, successfully, continued the war against the Franks. John Chamaretos wanted

to form an alliance against the Latins with his father in law, George Demonojiannis, in the region of Tainaron but George Demonojiannis, who was also a magnate, betrayed him and obliged him to leave for Epiros, in the year 1222.

In Epiros John Chamaretos met Theodorus Ducas, lord of the Greek state of west Greece (since the death of his brother, Michael) who had already made contacts with Chamaretos and other lords of Laconia, with the intention of reconquering the Peloponnesus. It is obvious that following the departure of Chamaretos, the Franks penetrated still further into the region of Tainaron, the magnates of which, probably, became their vassals.

The Greek lords of Epiros, Michael and Theodorus, next turned their attention in 1210, to Thessaly and northern Greece, in order to capture Thessalonica. These tactics resulted in the postponement of their original plans for the reconquest of the Peloponnesus. However the fighting continued in the Frankish region of eastern Sterea where, between the years 1217 and 1224 the Greeks reconquered the area of Neopatras and probably also Gravia.

As a result of the capture of Salonica by the army of Theodorus, the campaign for southern Greece had to be neglected (because Theodorus was crowned as emperor, with the intention of reconquering Constantinople) but after Michael II, the son of Michael I, became ruler of Epirus, the Greeks invaded the Frankish region several times, arriving at the capital of the Duchy of Athens. During this time, the Frankish northern Peloponnesus suffered also from raiding by the Greeks of Epiros.

In the meantime the Greek Empire of Nicaea became the most powerful state in the region and his army menaced Thessalonica. There was danger that his army would penetrate the Peloponnesus by sea, through Monemvasia, the strong castle of east Peloponnesus, the inhabitants of which preserved good relations with the emperor of Nicaea. This was the main reason that the new Frankish prince, William Villehardouin, decided to besiege and capture it, which he did in 1248 after a three year stringent blockade. After the capture of Monemvasia, the areas of Tsakonia and Vatica also submitted to the Franks, followed by the Slavs of Taÿgetus. The whole peninsula therefore came under the rule of the Franks.

The resistance of the people of southern Greece was not very strong, excepting the defenders of the mountainous region in southeast Peloponnesus (areas of Tsakonia, Monemvasia and Taÿgetus) and several fortified castles, where local independent lords directed the fight against the Franks. In the east Sterea, especially, there was no resistance, one of the reasons being the absence of an independent lord possessing a personal army, who could fight the Franks to protect his land.

Most of the local little known lords of east Sterea and the Peloponnesus

entered into negotiations with the conqueror, in order to preserve their lands, and the people followed them. Finally there were some rulers who collaborated with the enemy, considering only their own interests.

In 1258, Michael of Epiros formed an alliance with his former enemy, the Frankish prince of Morea, with the intention to fight against the Greeks of Nicaea and to capture Thessalonica, which, meanwhile, had fallen into the hands of the emperor, John Vatatzes. However, in the battle of Pelagonia they were defeated by the Nicaean army when the Frankish prince was captured and transported to Nicaea. After the battle, the Greeks of Nicaea advanced into the Frankish east Sterea and sacked Thebes, the capital of the Duchy of Athens but the next year the Nicaean army was defeated by the Epirots. In this way the most important opportunity for the liberation of the east Sterea and perhaps of the Peloponnesus was lost. The Greek emperor however – who in the meantime had captured Constantinople– had still in his hands the Frankish prince and exchanged him for three castles of Peloponnesus (Monemvasia, Maïna and Mystras). The restored new Greek empire therefore now had a basis for the future liberation of the peninsula.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.

α) Πηγές.

- 'Ακομινάτου Μιχαήλ τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, ἔκδ. Σ. Λάμπρου, τ. Α' - Β',
'Αθήναι 1879-80 (φωτοαν. ἔκδ. 1968).
- Acropolitae Georgii, Opera, ἔκδ. A. Heisenberg - P. Wirth, τ. Α', Stutgardiae
1978.
- Ahrweiler H., Une inscription méconnue sur les Mélingues de Taygète: Bul. de
Cor. Hell. 86 (1962)3 κ.έ.
- Alexandre IV, Registres, ἔκδ. G.B. la Roncière - J. de Loye - P. de Genival - A.
Coulon, τ. Α-Γ 1902-1953 (καί ἔκδ. T. Haluščynskyi, Acta
Alexandri IV, Romae 1966).
- Bees N., Zur Sigillographie des byzantinischen Themen Peloponnes und Hel-
las: VV 21(1914)III, σ. 192-235.
- , Unedierte Schriftstücke aus der Kauslei des Johannes Apokaukos
des Metropolitens von Naupaktos: BNJ 21(1971-76) παράρτημα.
- Benjamin of Tudela, Itinerary, ἔκδ. M. Adler, London 1907.
- Buchon J.A.C., Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la
domination française aux XIIIe, XIVe et XVe siècles dans les
provinces démembrées de l'empire grec à la suite de la quatrième
croisade, μέρ. Α' Paris 1811, μέρ. Β' Paris 1840.
- Χωματιανοῦ Δημητρίου...Πονήματα, ἔκδ. J.B.Pitra, Analecta sacra et
classica spicilegio solesmensi parata, τ. Ζ', Romae 1891 (καί
πολυγραφημένη ἔκδ., G. Prinzing, Die πονήματα διάφορα des
Demetrios Chomatenos, Münster 1980, τ. Β').
- Choniatae Niceta, Historia, ἔκδ. I-A van Dieten, μέρ. Α', Berolini 1975.
- Δρανδάκη Ν., Δύο βυζαντινές ἐνεπίγραφες πλάκες ἁγίας τράπεζας σέ ναούς
τῆς μεσσηνιακῆς Μάνης: 'Ανάτ. ἀπό τόν τόμο «Μνήμη» Γεωρ-
γίου Ι. Κουρμούλη, 'Αθήναι 1980.
- Edrisi, Géographie, μεταφρ. στά Γαλλικά P.A.Jaubert, τ. Β'. Paris 1840.
- Ephraemii chronographi, Caesares, P.G. 143, στ. 11 κ.έ.
- Gregoire IX, Les Registres. Recueil des bulles de ce pape, ἔκδ. L. Auvray,
τ. Α' - Δ', Paris 1896-1955 (καί ἔκδ. A. Tautu, Acta Honorii III et
Gregorii IX e registris vaticanis alliisque fontibus, Vaticano 1950).

- Gregorae Nicephori, *Byzantina Historia*, CSHB, έκδ. L. Schopeni, τ. Α', Bonnae 1829.
- Honorii papae III Regesta, έκδ. P. Pressutti, τ. Α', Romae 1888, τ. Β', 1895 (καί έκδ. A. Tautu, *Acta Honorii III et Gregorii IX e registris vaticanis alliisque fontibus*, Vaticano 1950).
- Hopf C., *Chroniques Gréco-Romanes inédites ou peu connues*, Berlin 1873.
- Innocentii III, *Opera omnia*, PL, τ. 215, 216 (καί έκδ. P. Theodosius Haluščynskyj, *Acta Innocentii pp. III*, Vaticano 1944).
- Innocentii IV, *Les Registres, publiés ou analysés d'après les manuscrits originaux du Vatican et de la bibliothèque national par E. Berger*, Paris τ. Α'-Δ', 1884-1921 (καί έκδ. T. Haluščynskyi -M. Wojnar, *Acta Innocentii pp. IV (1243-1254), e registris vaticanis aliisque fontibus*, Romae 1962).
- Ἰώβ ἱερομονάχου, Βίος τῆς δσίας Θεοδώρας: Ἑλληνομνήμων σ. 42 κ.ε. Καλονάρου Π., *Τό Χρονικόν τοῦ Μορέως*, Ἀθήναι 1940.
- Λάμπρου Σ., Ὁ Βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε: NE 3(1906) 129-228.
—, Δύο ἀναφοραὶ μητροπολίτου Μονεμβασίας πρὸς τὸν πατριάρχη: NE 12(1915) 257-318.
- Laurent V., *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine*: Ἑλληνικά 4(1931) 137-174.
- Loenertz R. J., *Lettre de Georges Bardanès métropolitane de Corcyre au patriarche oecumenique Germain II (1226-1227 c.)*: EEBΣ 33(1964) 87-118 (καί P.J. Loenertz, *Byzantina et Franco-graeca*, Roma 1970, σ. 467-501).
- Longnon J., *Livre de la conquête de la princée de l'Amorée. Chonique de Morée*, à Paris 1911.
- Longnon J. - Topping P., *Documents sur la régime des terres dans la principauté de Morée au XVe siècle*, Paris 1969.
- Morozzo dela Rocca R., - Lombardo A., *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII*, τ. Α'-Β', Torino 1940.
—, *Nuovi documenti del commercio Veneto dei sec. XI-XIII*, Venezia 1953.
- Morel-Fatio A., *Libro del los fechos et conquistas del principado de la Morea*, Genève 1895.
- Mouskes P., *Chronique rimée*, έκδ. βαρώνου de Reiffenberg, Bruxelles 1838.
- Pachymeris Georgii, *De Michaeli et Andronico Palaeologis*, τ. Α', Bonnae 1835.
- Παπαδοπούλου-Κεραμέως Α., Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, τ. Δ' 1897 (φωτοαν. έκδ., Bruxelles 1963).
—, Ἀθηναϊκά ἐκ τοῦ IB' καὶ ΙΓ' αἰῶνος: Ἀρμονία 3(1902) 209-224, 273-293.

- , Συνοδικὰ γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, μητροπολίτου Ναυπάκτου: Βυζαντις 1(1909)3-30.
- , Noctes Petropolitanae, Πετρούπολη 1913 (φωτοαν. ἔκδ., Leipzig 1976).
- Petrides S., Jean Apokaukos, Lettres et autres documents inédits: Bulletin de l'Institut Archéologique Russe à Constantinople 14(Sofia 1909) 1-32.
- Potthast A., Regesta pontificum Romanorum inde ab a post Christum natum 1198 ad a 1314, τ. Α', Berlin 1874-1875 (φωτοαν. ἔκδ., Graz 1957).
- Sanudo Marino, Istoria del regno di Romania (C. Hopf, Chron. Gréco-Romanes, σ. 100-170).
- Σάθα Κ., Χρονικόν ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου, Ἀθήνησιν 1865.
- Sathas C., Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας. Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen âge, τ. Ζ', Paris 1888.
- Schlumberger G., Sigillographie de l'empire byzantin, Paris 1886.
- Schmitt J., The Chronicle of Morea, London 1904.
- Scutariotae Theodori, Additamenta ad Georgii Acropolitae Historiam, ἔκδ. A. Heisenberg - P. Wirth, Stutgardiae 1977, σ. 276 κ.έ. (παράρτημα στὴν ἔκδ. τοῦ Γ. Ἀκροπολίτη).
- Tafel G.L.F.- Thomas G.M., Urkunden zur älteren Handels und Staats Geschichte der Republic Venedig, τ. Α', Wien 1856 (φωτοαν. ἔκδ., Amsterdam 1964).
- Valenciennes (de) H., Histoire de l'empereur Henri de Constantinople, ἔκδ. J. Longnon, Paris 1948.
- Vasilievsky V.G., Epirotica saeculi XIII: VV 3(1896) 241-299.
- Villehardouin G., La conquête de Constantinople, ἔκδ. E. Faral, Paris 1961.

β) Βοηθήματα.

- Ἀβραμέα Α. Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204, ἐν Ἀθήναις 1974.
- Ahrweiler H., Byzance et la mer, Paris 1966.
- , L'ideologie politique de l'Empire byzantin, Paris 1975.
- Andrews K., Castles of the Morea, Princeton, New Jersey, 1953.
- Angold M., A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Lascarids of Nicaea (1204-1261), Oxford 1975.
- Bartusis M., On the Status of Stratiotai during the Late Byzantine Period: ZRBI 21 (1982)53-59.
- Βέη-Σεφερλή Ε., Ὁ χρόνος στέψεως τοῦ Θεοδώρου Δούκα ὡς προσδιορίζεται ἐξ ἀνεκδότων γραμμάτων Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου: BNJ 21(1971-74) 272-279.

- Βέη Ν., Οί Χαμάρετοι (΄Ιστορικόν καί γενεαλογικόν σημεῖωμα), ἐν ᾿Αθήναις 1903 (ἔκδ. ἔφημ. «Πάπυρος»).
- Βελλισταρίου Π., Τοπογραφικά Βελιγόστιδος: ΕΕΒΣ 45(1981-82).
- , Οἰκιστικά τοῦ βυζαντινοῦ Λεονταρίου ᾿Αρκαδίας, «XVI Internat. Byzant. Kongress», Acten, II/4, Wien 1982 σ. 625-637.
 - , ᾿Ο ποταμός Γαθεάτας-Βελίγιοστη: Πελοποννησιακά 15(1982-84) 120.
- Βογιατζίδου Ι., Περί τοῦ νεοελληνικοῦ γεωγραφικοῦ ὀνόματος Νιμποργειοῦ: ᾿Αθηνᾶ 20(1908) 3-32.
- Bon A., Forteresses médiévales de la Grèce centrale: Bulletin de Cor. Hell. 61(1937) 136-208, 62 (1938) 441-442.
- , la prise de Kalamata par les Francs en 1205, «Mélanges Charles Picard», τ.Α΄, Paris 1949, σ. 98-104.
 - , Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951.
 - , The Medieval Fortifications of Acrocorinth and Vicinity, «Corinth» τ. Γ΄, μέρ. Β΄, σ. 128-281.
 - , La Morée franque, Paris 1969.
- Borsari S., Il Commercio veneziano nell' impero bizantino nel XII secolo: Rivista storica Italiana 76(1964) 928-1011.
- , Studi nelle colonie veneziane in Romania nel XIII secolo (Univ. di Napoli, Seminario di Storia Medievale et Moderna 3) Napoli 1966.
- Buchon J.A.C., La Grèce continentale et la Morée, Paris 1843.
- , Histoire des conquêtes et de l'établissement des Français dans les états de l'ancienne Grèce sous les Villehardouins, τ. Α΄, Paris 1846.
- Bury J., The Lombards and Venetians in Euboea: ᾿Ανάτ. ἀπό τή «Journal of Hellenic Studies» 1866.
- Carile A., Partitio terrarum imperii Romanie: Studi Veneziani 7(1965)125-305.
- , Sulla pronomia nel Peloponneso bizantino anterioremente alla conquista latina: ZRBI 16(1975)55-61.
 - , Per una storia dell'impero latino di Costantinopoli (1204-1261), Β΄ ἔκδ., Bologna 1978.
- Δημητρακοπούλου Γ., Τό φραγκοβυζαντινὸ κάστρο ᾿Αράκλοβο: Πελ. Πρ. 8 (1964) 314-317.
- Dendias M., Συμβολή εἰς τὰ τῆς ὀργανώσεως καί λειτουργίας τῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει περί τήν ἐποχήν τῆς ὑπό τῶν Φράγκων καταλύσεως αὐτοῦ: Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Palermo 3-10 Aprile 1951, Roma 1953, τ. Β΄, σ. 307-322.
- , Sur les rapports entre les Grecs et les Francs en Orient après 1204: ΕΕΒΣ 23(1953) 371-79.

- Diète (van) J.-L., Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte, τ. Α', Stuttgart 1973.
- Δραγοῦμη Σ., Χρονικῶν Μορέως τοπωνυμικά - τοπογραφικά - ἱστορικά, ἐν Ἐπισημοῦν 1921 (καὶ «Ἀθηναῖα», τ. 23 (1911) 396-431, τ. 25 (1913) 3-52, τ. 27 (1915—6) 3-33.
- Du Cange C. du Fresne, Histoire de l' empire de Constantinople sous les empereurs Français, ἔκδ. J-A-C. Buchon, τ. Α', Paris 1826, (φωτοαν. ἔκδ., New York 1971).
- Fedalto G., La Chiesa latina in Oriente, τ. Α', Ἐκδ. Β', Verona, 1981.
- Ferjančić B., Despoti u Vizantiji južnoslovenskim zemlana, Beograd 1960.
- , Raports entre Grecs et Latins après 1204: ZRBI 10 (1967) 171-176.
- , Quelques significations du mot stratiote dans les chartes de basse Byzance: ZRBI 21(1982) 97-102.
- Ferluga J., L'aristocratie byzantine en Morée au temps de la conquête latine: Byzantinische Forschungen 4(1972) 76-87.
- Finley J., Corinth in the Middle Ages: Speculum 7(1932) 477-499.
- Geanakoplos D.-J., Greco-latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia - 1259: DOP 7(1953) 99-141.
- , Emperor Michael Palaeologus and the West (1258-1282) Cambridge, Massachusetts 1959.
- Γουναρίδη, Π., Οἱ πολιτικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀντίσταση στοὺς Λατίνους τὸ 1204: Σύμμεικτα 5(1983) 143-160.
- Γρηγοροβίου Φ., Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, μετὰφρ. Σ. Λάμπρου, τ. Α', Γ', ἐν Ἐπισημοῦν 1904 (φωτοαν. ἔκδ. 1977).
- Guilland R., Recherches sur les institutions byzantines, τ. Β', Amsterdam 1967 (καὶ Études sur l' histoire administrative de l' empire byzantin. Le Despote, Δεσπότης: REB 17(1959) 52-89).
- Guldencrone (de) D., L'Achaïe féodale. Étude sur le moyen âge en Grèce, Paris 1886.
- Hendrickx B., Quelques problèmes à la conquête de la Morée par les Francs: Βυζαντινά 4(1972) 373-388.
- Herrin J., Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos (1180-1205): DOP 29(1975) 253-284.
- Χέρτσβεργ Γ.-Φ., Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς λήξεως τοῦ ἀρχαίου βίου μέχρι σήμερον, μετ. Π.Καρολίδου, τ. Α', Β', ἐν Ἐπισημοῦν 1906.
- Hoffmann J., Rudimente von Territorialstaaten im byzantinischen Reich (1071-1210), München 1974.
- Hopf K., Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit, τ. Α', Leipzig 1867-1868 (φωτοαν. ἔκδ. New York).

- Jacoby D., *Les archontes Grecs et la féodalité en Morée franque: Travaux et Mémoires* 2(1967) 421-481 (καί έκδ. Var. Reprints).
- , *The Encounter of two Societies: Western Conquerors and Byzantines in the Peloponnesus after the Fourth Crusade: The American Historical Review* 78B (1973) 873-906.
- Karpozilos A., *The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233)*, Θεσσαλονίκη 1973 (Βυζαντινά κείμενα καί Μελέται, άρ. 7).
- Κατριβάνου Θ., Βελιγροστή - Λεοντάρι: Πελ. Πρ. 4(1960) 344-349.
- Κατσαροῦ Β., 'Η «κατά τήν 'Ελλάδα» βυζαντινή Μονή τοῦ Προδρόμου, τελευταίος σταθμός τῆς ζωῆς τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτη: Βυζαντιακά 1(1981) 99-138.
- Koder J., *Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euboiia während der Zeit der Venezianerherrschaft*, Wien 1973.
- Koder J. - Hild F., *Hellas und Thessalia (T.I.B., 1)* Wien 1976.
- Κόλια Γ., Σιδερόκαστρον: ΕΕΒΣ 10(1933)72 κ.έ.
- Kolias G., *Das Lehngut von Gravia: BZ* 36 (1936) 330 κ.έ.
- Κορδώση Μ., Σχέσεις τοῦ Μιχαήλ 'Αγγέλου-Δούκα μέ τήν Πελοπόννησο: 'Ηπειρωτικά Χρονικά 22(1980) 49-57.
- , Συμβολή στην 'Ιστορία καί Τοπογραφία τῆς περιοχῆς Κορίνθου στοῦς μέσους χρόνους, 'Αθήνα 1981.
- Λαμπρινίδου Μ., 'Η Ναυπλία ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, έκδ. Β', 'Αθήναι 1950.
- Λάμπρου Σ., Περὶ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ μητροπολίτου 'Αθηνῶν Μιχαήλ 'Ακομινάτου 1182-1205: 'Αθήναιον 6(1878)354-367.
- , Αἱ 'Αθήναι περὶ τά τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος, 'Αθήνησι 1878.
- , 'Ιστορία τῆς 'Ελλάδος, τ. Στ', ἐν 'Αθήναις 1908.
- Leake W., *Peloponnesiaka*, London 1846 (φωτοαν. έκδ. Amsterdam 1967).
- Loenertz R.J., *Aux origines du despotat d'Épire et de la principauté d'Achaïe: Byzantion* 43(1973) 360-394.
- Longnon J., *Recherches sur la vie de Geoffroy de Villehardouin*, Paris 1939.
- , Problèmes de l'histoire de la principauté de Morée: «Journal des Savants» 1946 σ. 77-93, 147-161.
- , *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris 1949.
- Lurier H., *Crusaders as conquerors. The chronicle of Morea (μετάφρ. ἀπό τήν ἑλλην. παραλλαγή, μέ σημειώσεις)* Columbia 1964.
- Macrides R.-J., *A Translation and Historical Commentary of George Akropolites (διδακτ. διατρ., ἀνέκδοτη)*.
- Magdalino P., *A Neglected Authority for the History of the Peloponnese in the*

Early Thirteenth Century: Demetrios Chomatianos, Archbishop of Bulgaria: BZ 70(1977) 316-323.

- Μαλτέζου Χ., Λατινοκρατούμενη Ἑλλάδα. Βενετικές καί γενοουατικές κτήσεις, «Ἱστορία Ἑλλήν. Ἔθνους», τ. Θ', σ. 244 κ.έ.
- Markl O., Ortsnamen Griechenlands in «fränkischer» Zeit, Grätz-Köln 1966.
- Μηλιαράκη Α., Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καί τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου (1204-1261), ἐν Ἀθήναις 1898.
- Μίλλερ Ο., Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (1204-1566), μετάφρ. Σ. Λάμπρου, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1909-10.
- Miller W., Essays on the Latin Orient, Cambridge 1921.
- Μίλλερ Ο., Τό κάστρο τοῦ Γερακίου: NE 21(1927) 399-404.
- , Ἡ μαρκιωνεία τῆς Βοδονίτσης : NE 21(1927) 56-80.
- Μουνδρέα Η., Τοπωνυμικά τῆς Μεσσηνίας (στὴν ἐποχὴ τῆς Φραγκοκρατίας), «Πρακτικά Α' διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν», Σπάρτη 7-14 Σεπτεμβρίου 1975, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1976-8, σ. 181-200.
- Muralt E., Essai de Chronographie byzantine (1057-1453), St. Petersburg 1871 (φωτοαν. ἔκδ. 1965).
- Νερούτσου Γ., Χριστιανικαὶ Ἀθήναι, βιβλ. Β'(1). Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν ἐπὶ Φραγκοκρατίας: Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καί Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος Δ' (1982) 51-204.
- Nicol D., Ecclesiastical Relations between the Despotate of Epirus and the Kingdom of Nicaea in the years 1215 to 1230: Byzantion 22(1952) 207-228.
- , The Date of the Battle of the Pelagonia: BZ 49 (1956) 68-71.
- , The Despotate of Epiros, Oxford 1957.
- , The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires 1204-1261), «The Cambridge Medieval History», τ. Δ', μερ. Α'. Byzantium and its Neighbours, Cambridge 1966, σ. 275-330.
- , The Despotate of Epiros 1267-1479, Cambridge 1984.
- Oman C., A History of the Art of War in the Middle Ages, τ. Β', New York 1924 (ἐπανεκδόση, 1969).
- Ἵορλάνδου Α., Ἡ Μονὴ τοῦ ὁσίου Μελετίου καί τὰ παραλαύρια αὐτῆς: Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος 5(1939-40) 35-118.
- Ostrogorsky G., Pour l' histoire de la féodalité byzantine. Μετάφρ. στά Γαλλικά P. Lemerle, Bruxelles 1954.
- Prinzing G., Studien zur Provinz und zentral Verwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrcher Michael I und Theodoros Ducas: Ἡπειρωτικά Χρονικά 24(1982) 73-120, 25(1983)37-112.
- Rodd R., The Princes of Achaia and the Chronicles of Morea τ. Α', London 1907.

- Ρωμαίου Κ., Μεσαιωνικά τοπωνύμια: 'Ελληνικά 11(1939)283-291.
- Σαρρή Ι., Τά κάστρα τῶν Σκορτῶν Ἀράκλοβον καί Ἅγιος Γεώργιος: Ἀρχαιολ. Ἐφημ., 1934-5, σ. 57 κ.έ.
- Setton K., Athens in the Later Twelfth Century: *Speculum* 19 (1944) 179-207 (καί ἔκδ. Var. Reprints).
- , The Latins in Greece and the Aegean from the Fourth Crusade to the End of the Middle Ages, «The Cambridge Medieval History» τ. Δ', μερ. Α', Cambridge 1966.
- , The Papacy and the Levant (1204-1571), τ. Α', The Thirteenth and Fourteenth Centuries, Philadelphia 1976.
- Σφηκοπούλου Ι., Τά μεσαιωνικά κάστρα τοῦ Μορηᾶ, Ἀθῆναι 1968.
- , Μεσαιωνικά κάστρα καί πύργοι στή Ρούμελη, Ἀθῆναι 1981.
- Stadtmüller G., Michael Choniates metropolit von Athen: *Orientalia Christiana Periodica* 33 2(άρ. 91) Roma Febr.-Martio 1934, σ. 123-312.
- Stiernon L., Les origines du despotat d'Épire, *REB* 17(1959) 90-126.
- Tafel G.L.F., De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica (appendix, σ. 321 κ.έ.), Berolini 1839 (καί ἔκδ. Varior. Reprints).
- Thiriet F., *La Romanie vénitienne au moyen âge*, Paris 1975.
- Traquair R., Medieval Fortresses of the North-Western Peloponnesus: *ABSA* 13(1906-7) 268-281.
- Vagenas Th., Three Castles of the Morea identified: *Neo Hellenica* 1(1970)27 κ.έ.
- Wolff R., The Latin Empire of Constantinople: A History of the Crusades, II, Β' ἔκδ. Madison 1969 (ἔκδ. Var. Reprints).
- Ζακυθηνοῦ Δ., Μελέται περί τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καί τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει: *ΕΕΒΣ* 17(1941) 208-274, 18 (1948) 42-62.
- Zakythinis D., *Le despotat grec de Morée*, τ. Α', Β', London 1975 (ἐπιμ. Χ. Μαλτέζου, Var. Reprints).
- Ζέπου Π., Τό δίκαιον εἰς τό Χρονικόν τοῦ Μορέως: *ΕΕΒΣ* (1948) 202-220.

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΚΑΛΥΔΩΝ - ΚΑΛΥΔΩΝΙΟΙ - ΛΙΜΝΗ ΚΑΛΥΔΩΝΟΣ

Η αξία και ο σημαντικός πολιτιστικός και καλλιτεχνικός ρόλος που διαδραμάτισε η αιτωλική πόλη Καλυδών, ιδιαίτερα κατά την ρωμαϊκή περίοδο, έχουν τονιστεί από ειδικούς, που αφιέρωσαν μάλιστα μέρος της έρευνας και της ζωής τους σ' αυτήν, όπως ο Κ. Α. Ρωμαίος¹.

Με αυτό το σημείωμα επιχειρείται να τονιστεί η απήχηση που είχε το τοπωνύμιο «Καλυδών» στους βυζαντινούς και στους μετά την Άλωση αιώνες, και να επισημανθεί η ευρύτητα που έλαβε στην περιοχή της Δυτικής Στερεάς, φθάνοντας μάλιστα στο σημείο να περιλαμβάνει γεωγραφικά μεγάλη έκταση της Αιτωλίας ακόμη και τη λίμνη Τριχωνίδα.

Στον 12ο μ.Χ. αιώνα η περιοχή της Αιτωλίας εξακολουθούσε να διατηρεί την ανάμνηση εκείνου του αξιόλογου κοινωνικού, πολιτιστικού και καλλιτεχνικού κέντρου, αφού σε σπάνιο για τις πληροφορίες κείμενο της εποχής οι κάτοικοι ονομάζονται ακόμη «*Αιτωλοί και Καλυδώνιοι*». Πρόκειται για επαινετικό λόγο του γνωστού εκκλησιαστικού άνδρα και συγγραφέα της μεσοβυζαντινής περιόδου Ευθυμίου Τορνίκη, ο οποίος εκθειάζει τις αρετές κάποιου Κομνηνού, που υπήρξε διοικητής της Αιτωλίας και άφησε «*ὡς πατήρ φιλόστοργος καὶ δίκαιος*» τις καλύτερες εντυπώσεις, αφού το διάστημα της διοίκησής του ονομάζεται «*χρυσαὶ ἡμέραι*» και «*τῶν ἀνθρώπων εὐδαιμονία*». Αναφερόμενος στους κατοίκους της περιοχής ο Τορνίκιος γράφει: «*καὶ σέ τοίνυν ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ἰδὼν ἔγωγε πλεον τῶν ἄλλων ἐγνώρισα, ὅτε τῶν παρ' Αἰτωλοῖς καὶ Καλυδωνίοις τῆς Ἑλλάδος ἀρχας μερῶν*»².

Το επίθετο *Καλυδώνιοι* επεκτείνεται και συμπληρώνει ή διαφοροποιεί το άλλο των Αιτωλών. Και ναι μεν τα γεωγραφικά όρια εντός των οποίων κατοικούν οι «Καλυδώνιοι» είναι ασαφή, γνωρίζοντας όμως την περιοχή θα πρέπει να υποστηρίξουμε ότι ο συγγραφέας τους τα τοποθετεί γύρω από την αρχαία πόλη, αλλά σε μια ευρύτερη έκταση, ιδιαίτερα από τη Ναύπακτο μέχρι τις εκβολές του Αχελώου. Φαίνεται ότι αντιδιαστέλλει το επίθετο «Καλυδώνιος» από το «Αιτωλός» και ότι το δεύτερο δεν επικαλύπτει το πρώτο. Είναι γνωστή όμως η «γεωγραφική διεύρυνση» του ονόματος «Αιτωλία», που δίνουν οι βυζαντινοί συγγραφείς και χρονογράφοι (Χαλκοκονδύλης, Νικηφόρος Γρηγοράς), οι οποίοι φθάνουν κάποτε στο σημείο να περιλάβουν σ' αυτό ολόκληρη τη Δυτική Στερεά και την Ήπειρο.

Περνώντας το 1436 από την Αιτωλία ο περιηγητής Κυριάκος ο εξ

Αγκώνος (γνωστός και ως Ciriaco de Pizziccolli) επισκέπτεται και περιγράφει τα ερείπια της αρχαίας Καλυδώνος³. Είναι αυτή, απόσο ξέρουμε, η μοναδική μαρτυρία της Καλυδώνος στον 15ο μ.Χ. αι. Ωστόσο είναι ενδεικτικό πόσο η «Καλυδών» άφησε βαθειά τα ίχνη της και στους μετά την Άλωση αιώνες. Τη γνωστή εικόνα της «Παναγίας τῆς Ἐλεούσας» της αιτωλικῆς Μονῆς Μυρτιάς (την οποία κατά περιέργο τρόπο έκλεψαν πρόσφατα) ιστόρησε ο ζωγράφος Ιωάννης, παρακινήμενος από τον γνωστό λόγιο Ευγένιο Γιαννούλη τον Αιτωλό, ο οποίος εκείνη την εποχή (1659) βρισκόταν στο μοναστήρι της Μυρτιάς. Στην ιδιόχειρη επιγραφή του Ευγένιου, πίσω από την εικόνα, ανάμεσα στ' άλλα σημειώνεται: «*ὡσαύτως καὶ διὰ ἐξόδου τοῦ ὀσιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυρίου Κοσμᾶ καὶ ἡγουμένου τῆς Μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς κοινῶς Μυρτιάς λεγομένης ἢ Μυρσινείας τῆς ὀλίγον ἄποθεν κειμένης τῆς Καλυδῶνος λίμνης...*»⁴. Η «λίμνη Καλυδώνος» είναι βέβαια η σημερινή λίμνη Τριχωνίδα. Από αυτό μαθαίνουμε ότι το όνομα Καλυδών απλώθηκε όχι μόνο στην παραθαλάσσια Δυτική Στερεά, κατά τη βυζαντινή εποχή, αλλά ότι και η μεγαλύτερη λίμνη της περιοχής είναι γνωστή με το ίδιο όνομα.

Επιβεβαίωση της διαπίστωσης αυτής αποτελεί ο τίτλος χειρογράφου κώδικα, από τους λίγους που σώθηκαν ως τις μέρες μας, της πάλαι ποτέ πλούσιας βιβλιοθήκης της Μονῆς Μυρτιάς. Περιέχει κυρίως διαθήκες ηγουμένων από το 1702 ως το 1821. Ο τίτλος είναι χαρακτηριστικός: «*Πρόθεσις τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς ἐπονομαζομένης Μυρτιάς τῶν Κορηῶτων πλησίον Γουρίτσας καὶ Καλυδῶνος λίμνης*»⁵.

Παρατηρούμε δηλ. ότι ως τον 18ο αιώνα η επωνυμία «Καλυδών» διατηρήθηκε τοπωνυμικά, «ως παλαιά ανάμνησις» και περιλάμβανε όχι μόνο την παραθαλάσσια γεωγραφική έκταση της Δυτικῆς Στερεάς, αλλά ἔδωσε το όνομά της και στη μεγάλη λίμνη που βρέχει τα κράσπεδα του Παναιτωλικού και του Αρακύνθου και που δεσπάζει συγχρόνως του αιτωλικού κάμπου.

1. *K. A. Ρωμαίος*, Κέραμοι της Καλυδώνος, Ἴθνηναι 1951, *Ejnar Dyggve*, Das Laphrion der Tempelbezirk von Kalydon, Κοπεγχάγη 1948, *E. Dyggve - Fr. Poulsen - K. Rhomaios*, Das Heroon von Kalydon, 1934, *Fr. Poulsen - Konst. Rhomaios*, Erster vorläufiger Bericht über die Dänisch-Griechischen Ausgrabungen von Kalydon, Κοπεγχάγη 1927, *Kl. Pauly*, 3(1969) 93, όπου και η κυριότερη βιβλιογραφία για την Καλυδῶνα.

2. *A. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς*, Noctes Petropolitanae, Πετρούπολη 1913 (: Λειψία 1976), 150.

3. *E. W. Bodnar*, Cyriacus of Ancona and Athens (Collection Latomus 43) Brüssel 1960, 32, 112, 161.

4. *Av. Ορλάνδος*, Η εν Αιτωλία Μονή της Μυρτιάς, ABME 9(1961) 111.

5. *Αθ. Παλιούρας*, Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία, Αθήνα 1985, στο κεφ. για τη Μονή Μυρτιάς.

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΝΙΚΛΙ

Τὸ Νίκλι, μεσαιωνικός οικισμός κοντά στὴν ἀρχαία Τεγέα, ἦταν στά χρόνια τῆς κατάκτησής του ἀπὸ τοὺς Φράγκους καὶ ἀργότερα, ὡς τὸ τέλος τοῦ ΙΓ΄ αἰώνα, μία σημαντικὴ πόλη. Μνημονεύεται στό Βίο τοῦ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε (Νέος Ἕλληνας, τόμ. Γ΄, σ. 162) ὡς «Ἀμύκλιον» καί «Ἀμύκλαις», μέ τὴν εὐκαιρία τῆς συνάντησης τοῦ ὀσίου μέ τοὺς κατοίκους τῆς Σπάρτης. Στό σημεῖο ὁμως ἐκεῖνο τοῦ κειμένου δέν παρέχεται καμιά διευκρίνιση γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ οικισμοῦ. Ἡ ἔλλειψη μνείας τοῦ Νικλίου στίς πηγές καί ἡ ὀσιμη ἴδρυση τῆς ἐπισκοπῆς Ἀμυκλῶν —ιδρύθηκε στό τέλος τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα, λόγω τῆς ἀνύψωσης τῆς Λακεδαίμονος σέ μητρόπολη, στὴν ὁποία προσαρτήθηκε— ὀδήγησαν στὴν ἄποψη ὅτι στή θέση τῆς ἀρχαίας Τεγέας δέν ὑπῆρχε πόλη, τουλάχιστο κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου.

Στὴν Ἀγιορείτικη Βιβλιοθήκη (τόμ. 19, ἔτος 1954, σ. 370,— ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 80 χειρογράφου κώδικος, ἰζ' αἰ., τῆς Ι.Μ. Καρακάλλου) ὑπάρχει μνεία τοῦ Νικλίου, πού εἶναι καί ἡ πρώτη πού συναντᾶται στίς πηγές. Ὁ ἐπίσκοπος Μονεμβασίας Παῦλος (ἄκμασε στά μέσα τοῦ Ι΄ αἰώνα) ἀφηγεῖται ὅτι κάποιος πρεσβύτερος, πού ὀνομαζόταν Πάρδος, ἦρθε κοντά του στή Μονεμβασία, παρακαλώντας τον νά τόν κάνει μοναχό. Ὁ Παῦλος πραγματοποίησε τὴν ἐπιθυμία του καί τοῦ ἔδωσε τὸ μοναχικὸ ὄνομα Πέτρος. Ἀργότερα, συνεχίζει ὁ ἐπίσκοπος, ὁ Πέτρος «καλῶς ἀγωνιζόμενος, ὑπὸ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ βιασθεῖς, ὑπεχώρησεν ἀπ' ἐμοῦ καί ἐν τῇ ἰδίᾳ πατρίδι πορευθὺς εἰς κάστρον λεγόμενον Ἐνίκλιον (Νίκλιον) καί ἀσθενεῖα βαρυτάτη περιπεσὼν μετέστη πρὸς Κύριον». (Πρβλ. *Bibl. Hagiogr. Graeca*, τ. Γ΄, σ. 207 καὶ *Byzantion*, 29-30 (1959-60) 241).

Ἡ μνεία αὐτὴ τοῦ Νικλίου ἀπὸ τὸν Παῦλο Μονεμβασίας: α) Πιστοποιεῖ τὴν ὑπαρξὴ οικισμοῦ, πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξη τοῦ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε. β) Κατατάσσει τὸν οικισμό ἀνάμεσα στά κάστρα. Στίς λαϊκότερες πηγές τῆς ἐποχῆς, κάστρα ὀνομαζόνται συνήθως οἱ τειχισμένες πόλεις. Ἔτσι, κάστρο ὀνομάζεται ἡ Λακεδαίμων, ἡ Μάνη, ἡ Πάτρα, ἡ Χερσώνα, ἡ Σηλυβρία, ἡ Ραιδεστός, ἡ Ραγοῦζα, τὸ Ἀσπάλαθον κ.λ.π. (*Δ. Ζακυθνοῦ*, Κάστρον Λακεδαίμονος: Ἕλληνικά, τόμ. 15, σελ. 95 κ.ἔ. *Συμειῶν Μάγιστρον*, ἐκδ. Βόννης, σ. 614 κ.ἔ. *Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου*, *De administrando*, κεφ. 7, 29, 49, 50 κ.λ.π.). γ) Δείχνει ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ οικισμοῦ ἦταν Νίκλι, στό ὁποῖο προσκολλήθηκε ἡ πρόθεση -εν. Τὸ ἴδιο συνέβη καί μέ τὸ Ναύπλιο, πού συναντᾶται ὄχι μόνο ὡς Ἀνάπλι, ἀλλὰ καί ὡς Ἐναύπλιον («Πρακτικά Γ΄ Πανιωνίου Συνεδρίου, τ. Α΄, ἐν Ἀθήναις 1967, σ. 264). Τὸ Νίκλι συναντᾶται ἐπίσης ὡς «Τανεικλίου» καί «Ἀνηκλίου». Ἀπὸ ἐδῶ φαίνεται πῶς προέρχεται ὁ τύπος Ἀμύκλιον, ἴσως σέ συσχετισμὸ μέ τὸ ὄνομα τῶν ἀρχαίων Ἀμυκλῶν.

Πότε ιδρύθηκε ή πόλη; Στόν προηγούμενο, Θ΄ αιώνα, αποδίδονται όρισμένα γλυπτά, πού βρέθηκαν στην περιοχή τής Τεγέας. Τά γλυπτά αυτά συνδέονται μέ τήν ύπαρξη του Νικλίου (Α. Όρλάνδου, Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία Τεγέας-Νυκλίου: ΑΒΜΕ (1973) 112, 113, 116). Πιστεύουμε ότι τόν Θ΄ ή, τουλάχιστο, τόν Ι΄ αιώνα τό Νίκλι ήταν μιά μικρή πόλη, μολονότι δέν είχε επισκοπή. Τό έτος 903 ό επίσκοπος Λακεδαιμόνος Νικόλαος ανακαινίζει τό ναό του Άγίου Χριστοφόρου, σέ μικρή απόσταση δυτικά τής Τεγέας (Α. Ανραμέα, *La géographie du culte de saint Christophe en Grèce: «Geographica Byzantina», Paris 1981, σ. 34*). Ή περιοχή λοιπόν Νικλίου ύπαγόταν στην επισκοπή Λακεδαιμόνος και μόνον ό προβιβασμός τής τελευταίας σέ μητρόπολη έγινε αίτια τής ίδρυσης τής νέας επισκοπής. Τοῦτο φαίνεται καθαρά και από έγγραφο του 1340, όπου αναφέρεται για τό Άμύκλιο ότι «τά πρώτα μέν ένοριακόν αὐτῆς δίκαιον όν (τῆς Λακεδαιμόνος δηλ.) ...έπειτα, έξ ότου δηλαδή και αὐτη τῷ τῆς μητροπόλεως έτιμήθη σεμνώματι, εις επισκοπήν και αὐτό άποκαταστάν παρά του μέρους αὐτῆς, συνάμα τῆ τῆς Πίσσης και τῆ τῶν Έξερῶν δι΄ ένδόσεως έγγράφου βασιλικῆς και συνοδικῆς». Ή ίδρυση λοιπόν τής επισκοπής Νικλίου στό τέλος του ΙΑ΄ αιώνα δέν ήταν έξάρτηση του μεγέθους του οικισμού. Γνωρίζουμε ότι ήταν δύσκολο νά ιδρυθεΐ μιά νέα επισκοπή, γιατί αφαιρούσαν έδάφη από άλλη, προϋάρχουσα. Τώρα τέτοιο πρόβλημα δέν υπήρχε, αφού ή νέα επισκοπή θά ύπαγόταν στη μητρόπολη Λακεδαιμόνος.

Λείπουν οί ένδείξεις πού θά μάς επέτρεπαν νά χρονολογήσουμε τό κάστρο του Νικλίου πριν από τίς αρχές του Θ΄ αιώνα. Ή εϋπρόσβλητη θέση του, μέσα στην πεδιάδα, αποκλείει μιά τέτοια άποψη. Θά πρέπει όμως νά μνημονεύσουμε τήν ύπαρξη, ως τό 1931, στό μουσειο τής Τεγέας, ένός πήλινου λύχνου μέ μιά ένδιαφέρουσα ανάγλυφη παράσταση στην επιφάνειά του. Μέσα σέ πεταλοειδές πλαίσιο εικονίζεται άνδρική μορφή μέ τά χέρια ύψωμένα σέ στάση δεήσεως, πού φοράει κοντό χιτώνα, σάν ποιμενική φουστανέλα. Δίπλα του, εικονίζονται δυό ζῶα (πιθανῶς πρόβατα) και χαμηλά δυό κλαδιά. «Ή όλη άγροϊκος εμφάνισις τῆς έξωτερικῆς μορφῆς» και οί γραμμές πού υπάρχουν πάνω από τό κεφάλι του άνδρός, εϋθειες και λοξές, «δίκην έπιγραφῆς άκαταλήπτου», κάνουν τόν Α. Όρλάνδο νά πιστεϋει ότι ό λύχνος άνήκει, πιθανῶς, στον Ζ΄ ή Η΄ αιώνα. Συνδυάζεται τό περιεργο αὐτό άντικείμενο μέ τίς σλαβικές επιδρομές. «Ό έν τῷ μέσῳ εικονιζόμενος άνήρ και λόγω τῆς ένδυμασίας του και λόγω τῶν προβάτων, τά όποια τόν συνοδεϋουν, εικονίζει πιθανάτα ποιμένα, ως ποιμενικός δέ λαός χαρακτηρίζονται οί επιδραμόντες Σλάβοι» (Όρλάνδου, ό.π., σ. 126-128).

Η ΠΡΩΤΗ ΜΝΕΙΑ ΤΟΥ ΕΞΑΜΙΛΙΟΥ ΚΑΙ Ο ΔΙΟΛΚΟΣ

Τό 'Εξαμίλιον, ό στενός λαιμός του 'Ισθμού πού ένώνει τή Στερεά μέ τήν Πελοπόννησο, άναφέρεται συχνά σέ πηγές του τέλους του ΙΔ' και του ΙΕ' αιώνα. Σ' αυτό όφείλει τήν όνομασία του και τό τείχος πού χτίστηκε εκεί, για νά προστατεύει τήν Πελοπόννησο από έχθρικές επιδρομές. "Ως τό τέλος περίπου του ΙΔ' αιώνα οι βυζαντινές πηγές μνημονεύουν τό στενό άποκλειστικά μέ τήν άρχαία του όνομασία. Πότε λοιπόν εμφανίζεται τό νέο όνομα, 'Εξαμίλιον; Σέ χάρτη πού άνήκει στό έργο του "Αραβα γεωγράφου Ibn Hauqual (Ι' αιώνας), στό σημείο πού παριστάνεται ή Πελοπόννησος, άναγράφεται: *Είναι ή περιοχή της Πελοποννήσου, της οποίας ή περιφέρεια είναι 1.000 μίλια. Βρίσκονται εκεί βυζαντινοί πληθυσμοί (και) περισσότερα από 70 φρούρια· οι δύο άκρες της πλησιάζουν (τόσο), ώστε δέν χωρίζονται παρά από έξι μίλια, πράγμα στό όποιο όφείλεται και τό όνομα «Kasmili».* (Ibn Hauqual, Configuration de la terre [Kitab surat al-ard] μετάφρ. στα Γαλλικά J.H. Kramers-G. Wiet, τ. Α', Beyrouth-Paris, 1964, σ. 189 (ό χάρτης άρ. 8, La mer méditerranée).

'Η μνεία του 'Εξαμιλίου, στή σημείωση του "Αραβα γεωγράφου (ώς «kasmili»), είναι χρονολογικά ή πρώτη. Πιθανότατα ή άλλαγή του όνόματος του 'Ισθμού έπήλθε κατά τήν έποχή των βαρβαρικών επιδρομών του Ζ' και Η' αιώνα. Σέ άλλο χάρτη του ίδιου έργου, ή Πελοπόννησος όνομάζεται «Ζάνακα». Σύμφωνα μέ τόν Ν. Οικονομάκη ('Η 'Αθήνα και ή Πελοπόννησος τό 10ο αιώνα μ.Χ., κατά σύγχρονες ειδήσεις της άραβικής γραμματείας, σ. 124), Ζάνακα στήν άραβική σημαίνει στενή όδός. "Εχουμε λοιπόν άλλη μιά μνεία του διόλκου ύστερα από τή Συνέχεια του Θεοφάνους και πριν από τόν Edrisi, τά βενετικά έγγραφα του ΙΒ' αιώνα και άλλες πηγές, πού, καθεμιά μέ τόν τρόπο της, πιστοποιούν τήν ύπαρξη του διόλκου (Μ. Κορδώση, Συμβολή στην Ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κορίνθου στους μέσους χρόνους, 'Αθήνα 1981, σ. 50-54, 205 κ.έ.).

Σημαντική είναι και ή πληροφορία πού άντλούμε από τήν ίδια σημείωση του Ibn Hauqual ότι ό πληθυσμός της Πελοποννήσου ήταν βυζαντινός. Φαίνεται πώς κατά τό δεύτερο μισό του Ι' αιώνα δέν ύπήρχαν σλαβικοί πληθυσμοί στη χερσόνησο, εκτός από εκείνους του Ταυγέτου, οι όποιοι όμως δέν ήταν άρκετοί για νά αναφερθούν από τόν "Αραβα γεωγράφο.

Μιχάλης Κορδώσης

Η ΚΤΗΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΠΑΛΙΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ

Ἡ Παλιά Μητρόπολη τῆς Βέροιας εἶναι ἀναμφίβολα ἕνας ἀπό τοὺς σημαντικότερους βυζαντινοὺς ναοὺς στό χώρο τῶν Βαλκανίων¹. Οἱ ἐργασίες πού ἔγιναν σέ αὐτόν τά τελευταῖα χρόνια μέ τήν ἐπίβλεψη τοῦ κ. Ε.Τσιγαρίδα ἀποκάλυψαν σημαντικότερες τοιχογραφίες τοῦ 13ου καί 14ου αἰ.. Ταυτόχρονα οἱ ἀνασκαφές πλούτισαν τή γνώση μας γι' αὐτό τό σπάνιο ὡς πρός τή μορφή ἀρχιτεκτόνημα². Ἕνα ἐντελῶς πρόσφατο εὑρημα (24-6-85) ἔρχεται τώρα νά λύσει ἀποφασιστικά τό πρόβλημα τῆς ἴδρυσης τοῦ ναοῦ. Στό μαρμάρينو ὑπέρθυρο τῆς δυτικῆς εἰσόδου πρός τό νάρθηκα, κάτω ἀπό παχύ στρῶμα κονιαμάτων, ἀποκαλύφθηκε ἡ παρακάτω μεγαλογράμματη ἐπιγραφή σέ δωδεκασύλλαβο στίχο:

Καί τοῦτο ἔργον Νικήτα θηπόλου

Στηριγμένοι στήν ἄποψη τοῦ Γ. Σωτηρίου γιά τήν Παλιά Μητρόπολη «ὅτι πρόκειται περί ναοῦ τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος»³ ἔχουμε κάθε λόγο νά πιστεύουμε ὅτι ὁ «Νικήτας θηπόλος», ἐπίσκοπος Βεροίας, εἶναι τό ἴδιο πρόσωπο μέ τόν «*Νικήταν τόν θεοφιλέστατον ἐπίσκοπον Βεροίας καί μέγαν οἰκονόμον τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης*», πού ἀναφέρεται σέ ἔγγραφο τοῦ πρωτοσπαθαρίου Νικολάου τοῦ ἔτους 1078 γιά τή μονή Ἑσφιγμένου τοῦ Ἁγίου Ὁρους⁴. Δυστυχῶς ἡ πληροφορία τοῦ ἐγγράφου εἶναι μοναδική γιά τόν ἐπίσκοπο Βεροίας Νικήτα, ὡστόσο μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ναός τῆς Παλιάς Μητροπόλης πρέπει νά χτίστηκε στα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαήλ Ζ' Δούκα (1071-1078) ἢ τοῦ Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη (1078-1081). Θεωροῦμε τό 1081 ὡς ὄριο ante quem, μιά καί αὐτή τή χρονιά οἱ Νορμανδοί καταλαμβάνουν τήν Καστοριά καί ἐμφανίζονται στή Βέροια, κατά τήν πληροφορία τῆς Ἄννας Κομνηνῆς.

1. Ὁ Γ. Χιονίδης (Ἱστορία τῆς Βεροίας II, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 175) ἔχει συγκεντρώσει σχετική μέ τό ναό βιβλιογραφία.

2. Σύντομες πληροφορίες στό ΑΔ 27 (1972) Β' 2-Χρονικά, 552-3 καί ΑΔ 30 (1975) Β' 2-Χρονικά, 266.

3. Βυζαντιναί βασιλικά Μακεδονίας καί Παλαιᾶς Ἑλλάδος, ΒΖ 30 (1929/30) 569.

4. J.Lefort, Actes d' Esphigmenou, Paris 1973, ἀρ. 4₁₂ (1078).

Θανάσης Παπαζῶτος

Η ΠΥΛΗ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΤΟΥ ΚΟΥΛΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Τά σημειώματα καί τεμάχιο ἐγγράφου πού περιέχει ὁ Cod. Paris. Coislin 192 παρέχουν σημαντικότερες τοπογραφικές πληροφορίες γιά τή Θεσσαλονίκη τοῦ 14ου αἰ.¹ ἀναφέρεται ἕνας ναός Θεοτόκου, ἡ Χρυσή πόρτα², ἡ πόρτα τῆς Ἀναστάσεως³ καί ἡ πόρτα τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων. Τό σημεῖωμα γιά τήν τελευταία πύλη εἶναι ἀπόλυτα σαφές: «ὅτι ἡ ἀνατολική πόρτα τοῦ κουλά τῆς Θεσσαλονίκης τῶν ἀγίων Ἀποστόλων λέγεται». Σύμφωνα μέ τόν Συμεών Θεσσαλονίκης ὁ ὄρος «*θεοφρούρητος κουλάς*» εἶναι ταυτόσημος μέ τόν ὄρο «*ἀκρόπολις*»⁴. Συνεπῶς ἡ ἀναζήτηση τῆς πύλης τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων στήν ἀνατολική πλευρά τῆς ἀκρόπολης τῆς Θεσσαλονίκης, βόρεια ἀπό τήν πύλη τῆς Ἄννας Παλαιολογίνας⁵, ἡ ὁποία ἄς σημειωθεῖ δέν εἰσάγει στήν ἀκρόπολη, μᾶς ὁδηγεῖ σέ μία ἀσφαλῆ ταύτιση. Ἡ πύλη πράγματι ὑπάρχει στό μεσοδιάστημα περίπου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῶν τειχῶν τῆς ἀκρόπολης καί σημειώνεται στό χάρτη πού παραθέτει στό τέλος τοῦ βιβλίου του ὁ Ο.Ταφραλί⁶. Ἄν μάλιστα σκεφθοῦμε ὅτι καμία ἀπό τίς μεγάλες πύλες τῆς Θεσσαλονίκης δέν ἔχει διασωθεῖ, ἡ πύλη τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἀποκτᾷ ἰδιαίτερη ἀξία ὡς μοναδικό δεῖγμα πύλης τῆς βυζαντινῆς οχύρωσης τῆς Θεσσαλονίκης.

1. J. Darrouzès, *Obits et colophons*, Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Ὁρλάνδον, Ἀθῆναι 1965, σ. 310.

2. Γιά τήν πύλη βλ. Ο.Ταφραλί, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 102 κέ.

3. Ἄγνωστη ἀπό ἄλλες πηγές.

4. Ι.Φουντούλη, *Μαρτυραὶ τοῦ Θεσσαλονίκης Συμεών περί τῶν ναῶν τῆς Θεσσαλονίκης*, *ΕΕΘΣΑΠΘ* 21 (1976) 140-41, 174-75.

5. Γιά τήν πύλη βλ. J.-M. Spieser, *Les inscriptions de Thessalonique*, *Travaux et Memoires* 5 (1973) 175-76.

6. Βλ. τόν πίν. XIX, τοῦ βιβλίου του, δταν ἡ πύλη ἦταν φραγμένη.

Θανάσης Παπαζώτος

ΕΠΙΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΑΧΡΙΑΗΝΟ

Ἡ ὀρθή ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ πύργου πού βρίσκεται στό σημεῖο ἔνωσης τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς Ἀκρόπολης μέ τό κύριο τείχος, βόρεια

ἀκριβῶς ἀπό τόν περίβολο τῆς μονῆς Βλατάδων, ἐπέτρεψε στόν J.-M. Spieser τόν ὀρθό σχολιασμό της¹. Ὁ ἀναφερόμενος στήν ἐπιγραφή Ἄνδρόνικος Λαπαρδάς εἶναι πρόσωπο γνωστό ἀπό τούς ἱστορικούς Νικήτα Χωνιάτη καί Ἰωάννη Κίνναμο. Τό συμπέρασμα τοῦ Spieser εἶναι ὅτι ἡ ἐπιγραφή θά πρέπει νά χρονολογηθεῖ γύρω στά 1167.

Μία δεύτερη ἱστορική ἐπιγραφή τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης, σύγχρονη περίπου μέ τήν προηγούμενη, παρέμεινε ἀγνωστή ἀπό τό 1913 καί δῶθε, ἐξαιτίας τῆς συγκεχυμένης πληροφορίας πού ἔδωσε γι' αὐτήν ὁ O.Tafrali². Ἐγραψε ὅτι βρισκόταν στό δυτικό τεῖχος τῆς Θεσσαλονίκης, κοντά στόν πύργο τοῦ Μανουήλ Παλαιολόγου, ἐνῶ οἱ φωτογραφίες πού παραθέτει, ἄν καί πολύ κακές³, μᾶς βοήθησαν νά ἀναζητήσουμε ἄλλοῦ αὐτή τήν ἐπιγραφή. Πράγματι ἡ ἐπιγραφή ὑπάρχει, καμωμένη μέ πλίνθους, κατά τή συνήθεια τῆς Θεσσαλονίκης, στήν ἐσωτερική ὄψη τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τῆς Ἀκρόπολης, βόρεια ἀπό τή μεγάλη βυζαντινὴ κινστέρνα καί πολύ κοντά στήν ἔνωση τοῦ τείχους μέ τό γνωστό Ἑπταπύργιο. Εἶναι γραμμένη σέ δύο σειρές:

*Π[ρό]ημα τοῦτο Βασι-
λίου μ[ητροπο]λίτ(ου) [Ι]ν[δικτιῶ]νος η' +*

Ἀπό τούς ἐπισκοπικούς καταλόγους τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι γνωστοί μέ αὐτό τό ὄνομα δύο μητροπολίτες· ὁ βιογράφος τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου τοῦ Νέου⁴, ἰδρυτῆ τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου Περιστερῶν (περί τό 870), καί ὁ Βασίλειος Ἀχριδηνός, μητροπολίτης στό διάστημα ± 1145 μέχρι τό 1169.

Ἡ τοιχοδομή τοῦ τείχους, ὅπου ἡ ἐπιγραφή τοῦ Βασιλείου, καί τοῦ πύργου τοῦ Ἀνδρόνικου τοῦ Λαπαρδά, μᾶς ἐπιτρέπει νά ἀποκλείσουμε τόν μητροπολίτη Βασίλειο τοῦ τέλους τοῦ 9ου ἀρχῶν τοῦ 10ου αἰ...

Ἡ ἐπιγραφή δίνει τή χρονολογική ἔνδειξη τῆς ὄγδοης ἰνδικτιῶνος. Στά χρόνια τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Βασιλείου Ἀχριδηνοῦ ἡ ὄγδοη ἰνδικτιῶν συμπίπτει μέ τό ἀμφίβολο 1145 τῆς ἐνθρόνισης καί τό 1160, τό ὁποῖο καί θεωροῦμε ὡς πιθανότερο ἔτος τῆς ἐπισκευῆς τοῦ συγκεκριμένου τείχους τῆς Ἀκρόπολης, μιά καί τό ἔτος αὐτό δέν ἀπέχει χρονικά ἀπό τό 1167 (περίπου) τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ἀνδρόνικου Λαπαρδά. Ὁ λόγος πού ὀδήγησε τούς δύο ἄνδρες νά ἐπισκευάσουν τά τεῖχη τῆς Ἀκρόπολης δέν εἶναι δυνατό πρός τό παρόν νά προσδιοριστεῖ.

1. Les inscriptions de Thessalonique, Travaux et Memoires 5 (1973) 165-66.

2. Topographie de Thessalonique, Paris 1913, σ. 47.

3. Ὁ.π., πίν. X_{1,2}.

4. Γιά τόν Βασίλειο βλ. D. Papachryssanthou, La Vie de saint Euthyme le Jeune et la métropole de Thessalonique à la Fin du IXe et au début du Xe siècle, REB 32 (1974) 225-45.

ΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΟΥ ΜΕΛΑΝΘΙΟΥ ΚΙΛΙΚΙΣ

Σκοπός του μικρού αυτού σημειώματος είναι να γνωστοποιήσει στους ειδικούς την ύπαρξη ενός άγνωστου μεσαιωνικού κάστρου που βρίσκεται στα όρια της κοινότητας Μελανθίου Κιλίκις και σε απόσταση ενός περίπου χιλιομέτρου ΝΔ από το έρειπωμένο τουρκοχώρι 'Αχμετλή (βλ. χάρτη)¹. Τα έρειπια του κάστρου περιβάλλουν την κορυφή λόφου που προβάλλει πάνω στη συμβολή δύο χειμάρρων. Τό σχέδιο κάτοψης που συνοδεύει τό κείμενο έγινε με μετροταινία και πυξίδα. 'Η τοπογραφική αποτύπωση του κάστρου απαιτεί διάφορες εργασίες καθαρισμού από τή βλάστηση που ιδιαίτερα έχει αναπτυχθεί κατά μήκος τής περιμέτρου του.

Τό κάστρο σύμφωνα με τίς μετρήσεις μας έχει περίμετρο 805, 6 μέτρων. Οί τοίχοι του είναι κτισμένοι με ντόπια ακατέργαστη πέτρα και άσβεστοκονίαμα και έχουν πάχος 1,70 μ. 'Ακολουθούν τή φυσική κλίση του έδάφους. Στο άνωτερο σημείο διακρίνονται τά ίχνη του μοναδικού πύργου που προβάλλει προς τό έσωτερικό του κάστρου και δέ συνδέεται οργανικά με τήν υπόλοιπη τοιχοποιία. 'Η είσοδος στο κάστρο φαίνεται ότι βρισκόταν στη ΝΑ γωνία και προφυλαγόταν από δύο άντηρίδες. Στο άνωτερο σημείο του λόφου, σε μικρό πλάτωμα, διακρίνονται τά έρειπια μικρής μονόχωρης εκκλησίας. 'Ολόγυρά της υπάρχουν τάφοι κιβωτιόσχημοι που άνήκουν σε μικρό νεκροταφείο άπροσδιόριστης έποχης.

'Η άνυπαρξία άμυντικών πύργων στην όχύρωση οδηγεί στη σκέψη ότι τό κάστρο του Μελανθίου δέν ήταν συνδεδεμένο με κάποιο οικισμό. "Άλλωστε ούτε ίχνη υπάρχουν που να άποδεικνύουν κάτι τέτοιο. Χωρίς άνασκαφικές έρευνες είναι άδύνατη ή συναγωγή συμπερασμάτων, άκόμη και ιστορικών. Τό είδος τής τοιχοδομίας με τή χαρακτηριστική έλλειψη πλίνθων (πίν. 1, 2), τό είδος του κονιάματος-ύπάρχει συγκριτικό ύλικό από γειτονικούς χώρους π.χ. παλαιοχριστιανικό συγκρότημα Κολχίδας - και κάποια όστρακα από έπιφανειακή περισυλλογή μās οδηγούν σε μία χρονολόγηση του κάστρου στον 6ο αιώνα. 'Η έρευνα, στην άρχή άκόμη, δέ μπορεί με άκρίβεια να όρίσει τό δρόμο ή πέραςμα που έλεγχαν με τήν όχύρωση του Μελανθίου.

1. 'Αναφορά του ως κάστρου 'Επαλόφου στο: Γιώργος Καραμαλάκης, 'Η μεταξύ Πάικου και Κρουσιών χώρα (Ν.Κιλίκις), τόμος Α', Κιλίκις 1985, 142-144.

Τοπογραφικά πάντως δεσπόζει στόν άξονα πού από τό Βορρά οδηγεί στη Θεσσαλονίκη καί σ' αὐτόν πού οδηγεί από τά δυτικά πρὸς τίς Σέρρες.

Ἡ ἱστορική τοπογραφία τῶν περιοχῶν πού σήμερα υπάγονται στά διοικητικά ὄρια τοῦ Νομοῦ Κιλκίς εἶναι σχεδόν άγνωστη. Πρόσφατοι έντοπισμοί, ἀποτέλεσμα δυστυχῶς ύπηρεσιακῶν μετακινήσεων, δείχνουν πόσο σημαντικές θά ήταν συστηματικά ὀργανωμένες έρευνες. Μιά άλυσίδα παλαιοχριστιανικῶν ἢ μεσοβυζαντινῶν ὀχυρώσεων διατάσσεται στήν άνατολική ὄχθη τοῦ Γαλλικοῦ². Ἀπέναντι από τό χωριό Παντελεήμων (κάτω Βολοβότ) έντοπίζεται τό κάστρο τοῦ Ἄετοῦ πού άναφέρεται στό Νικηφόρο Βρυέννιο³. Βορειότερα έχουν έντοπισθεῖ οἱ ὀχυρώσεις στό Λόφο τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς κοντά στό χωριό Κολχίδα⁴ καί άκόμη πιό βόρεια τό κάστρο κοντά στό χωριό Σεβαστό, στό λόφο μέ τήν τοπωνυμία Μοναστήρι⁵. Στόν άλλο φυσικό άξονα τοῦ Ἄξιου⁶ δέν έχουμε πρὸς τό παρόν έντοπίσει ὀχυρώσεις. Τό Γυναικόκαστρο (Ἄβρέτ Χισσάρ)⁷, από τά μεγαλύτερα ὀχυρωματικά έργα τῆς ύστεροβυζαντινῆς περιόδου, δημιουργήθηκε στά χρόνια τοῦ Ἄνδρονίκου Γ' τοῦ Παλαιολόγου γιά διαφορετικό τελείως σκοπό καί σέ χρόνια πού οἱ ὀχυρώσεις πού άναφέραμε είχαν, κατά πᾶσαν πιθανότητα, πάψει νά λειτουργοῦν.

Σωτήρης Κίσσας
Ξανθή Σαββοπούλου

2. Γιά τό Γαλλικό πρόχειρα βλ. Στ. Κυριακίδης, Μακεδονικά 2 (1941-52) 730-731, 752.

3. Ἐκδ. Βonnae, 149.

4. Σωτ. Κίσσας, Προανασκαφικές έρευνες στήν περιοχή Ζωοδόχου Πηγῆς οἰκισμού Κολχίδας Δήμου Κιλκίς, Τρίτο Συμπόσιο βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί τέχνης, Ἀθήνα 1983, 37.

5. Τό κάστρο καταστράφηκε στά νεώτερα χρόνια καί τό οἰκοδομικό ὕλικό χρησιμοποιήθηκε γιά τό κτίσιμο τῶν σπιτιῶν τοῦ χωριοῦ Σεβαστό. Πρόχειρα βλ. Γ. Καραμαλάκης, δ.π., 144.

6. Γιά τόν Ἄξιό βλ. J. Ivanov, Axios, Velika, Vardar, Makedonski Pregled 1925, τεῦχος 3, 17-28· Ivan Dujčev, Edno kratko opisanie na Vardara ot XII vek, Bălgarsko srednovekovie, Sofija 1972, 205-207.

7. Γιά τό Γυναικόκαστρο βλ. P.N.Miljukov, Hristianskija drevnosti Zapadnoj Makedonii, IRAIK IV, τεῦχος 1, Sofija 1899, 30-33 καί A.M.Woodward, The Byzantine Castle of Avret-Hissar, BSA XX (1918-1919) 98-103.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ - ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ

Donald M. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267-1479. A contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge 1984, σελ. XIII+297.

Είκοσι εφτά χρόνια μετά την έκδοση του πρώτου μέρους της ιστορίας του λεγόμενου δεσποτάτου της Ήπειρου (1204-1267), ο καθηγητής του King's College του Λονδίνου Donald Nicol μās παρουσίασε τό δεύτερο μέρος, σ' έναν άρτια τυπωμένο τόμο, πού εξέδωσε τό Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ.

Στήν εισαγωγή του νέου βιβλίου (σ. 1-8) παρατίθεται περίληψη της ιστορίας του κράτους της Ήπειρου ως τό 1267 μέ βάση τά νέα δεδομένα πού προέκυψαν κατά τό χρονικό διάστημα πού χωρίζει τήν έκδοση των δύο τόμων. Άκολουθούν δώδεκα κεφάλαια, από τά όποια τά δέκα πρώτα κατατάσσονται κατά χρονολογική σειρά, φθάνοντας ως τό 1479, έτος της πώσης και του τελευταίου τμήματος του δεσποτάτου, της περιοχής της Βόνιτσας, στά χέρια των Τούρκων.

Στό πρώτο κεφάλαιο (σ. 9-33) αναφέρονται τά γεγονότα ως τό έτος 1285. Μετά τό θάνατο του Μιχαήλ Β' ό γιός του Νικηφόρος κράτησε τήν Ήπειρο και ό νόθος γιός του Ίωάννης τή Θεσσαλία. Ό γάμος του Νικηφόρου μέ τήν Άννα Παλαιολογίνα έρμηνεύεται ως έκφραση της κηδεμονίας της Κωνσταντινούπολης πάνω στο δεσποτάτο, αλλά τελικά ή παρουσία του Καρόλου Άνδρηγαβού στην περιοχή της Αύλωνος και του Βερατίου, ή αντίζηλία μέ τήν Κωνσταντινούπολη και οι κλυδωνισμοί της Όρθόδοξης Έκκλησίας, ύστερα από τήν ένωση των Έκκλησιών, θά συμβάλουν στην απομάκρυνση από τό Βυζάντιο και στην ύποτελεία του Νικηφόρου στον Κάρολο. Η Ήπειρος όμως βρισκόταν ανάμεσα στην Ίταλία και τό Βυζάντιο και δέν ήταν δυνατό παρά νά επηρεαζόταν από τήν κατάσταση πού επικρατούσε και στις δυό αυτές περιοχές. Στην άρχή υπερίσχυσαν οι Άνδρηγαβοί και άργότερα οι Βυζαντινοί, κανένας όμως από τους δυό αντίπαλους δέν μπόρεσε νά στερεωθεί μόνιμα στά έδάφη της Ήπειρου. Στό δεύτερο και τρίτο κεφάλαιο (σελ. 35-62 και 63-80) γίνεται λόγος για τίς σχέσεις της Ήπειρου μέ τους Άνδρηγαβούς και τους Βυζαντινούς. Η θέση των πρώτων ενισχύθηκε από τό συνοικέσιο της κόρης του Νικηφόρου Θάμαρ, μέ τον Φίλιππο του Τάραντος. Συνέπεια του

συνοικεσίου αυτού ήταν να γίνουν οι Ἄνδηγαβοὶ ἄμεσα κύριοι ὀρισμένων φρουρίων τῆς Αἰτωλοακαρνανίας. Ὅμως ἡ «βασίλισσα» Ἄννα καὶ ὁ γιὸς τῆς Θωμᾶς ἀρνοῦνται νὰ δεχτοῦν τὴν ἐπικυριαρχία τῶν Ἄνδηγαβῶν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀρχίσουν ἀνάμεσά τους ἐχθροπραξίες. Οἱ Βυζαντινοί, ἐπίσης, κάνουν αἰσθητὴ τὴν παρουσία τους ἀπὸ τὸ μέρος τῆς Ἀλβανίας, ἕνα τμῆμα τῆς ὁποίας βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν κατοχὴ τους. Ἀποτέλεσμα τῆς παρουσίας αὐτῆς θὰ εἶναι ἡ οἰκειοθελὴ παράδοση τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων, στὴν ὁποία οἱ Βυζαντινοὶ θὰ παραχωρήσουν προνόμια.

Τὸ τέταρτο κεφάλαιο (σελ. 81-105), ἀναφέρεται στὸ Νικόλαο Ὁρσίνι, πού διοίκησε ὡς δεσπότης πρῶτα τὴν Ἄρτα καὶ ἀργότερα τὰ Γιάννενα. Οἱ Ἄνδηγαβοὶ ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι ἐπικυρίαρχοι τοῦ δεσποτάτου, ἐκεῖνοι ὅμως πού ὠφελοῦνται οἰκονομικὰ εἶναι οἱ Βενετοί, οἱ ὁποῖοι ἐξασκοῦν τὸ ἐμπόριο στὶς παραλιακὲς πόλεις. Ἀπὸ τὸ 1337 ὡς τὸ 1348 τὸ δεσποτάτο ὑπάγεται στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Στὸ πέμπτο κεφάλαιο (σ. 107-122) ἀναφέρονται οἱ περιστάσεις κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες τὸ δεσποτάτο περιῆλθε σὲ βυζαντινὰ χέρια. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Νικ. Ὁρσίνι τὰ Ἰωάννινα τάχθηκαν κάτω ἀπὸ Βυζαντινὸ διοικητὴ, τὸ ὑπόλοιπο ὅμως δεσποτάτο ὑπετάγη χωρὶς τὴ θέληση τῆς Ἄννας καὶ τοῦ γιοῦ τῆς Νικηφόρου. Ἡ Ἄρτα, οἱ Ρογοὶ καὶ τὸ Θωμόκαστρο ἀποσκίρτησαν ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐξουσία καὶ χρειάστηκε ἡ πιεθὴ τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ γιὰ νὰ ἐπανεέλθουν.

Στὰ δύο ἐπόμενα κεφάλαια, ἔχτο καὶ ἕβδομο (σελ. 123-138 καὶ 139-156), γίνεται λόγος γιὰ τὴ σερβικὴ καὶ ἀλβανικὴ κατοχὴ τοῦ δεσποτάτου. Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ἀνάμεσα στὸν Καντακουζηνὸ καὶ τοὺς Παλαιολόγους θὰ ἐπιτρέψει στὸν πρῶτο νὰ γίνῃ κύριος τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας, ἀλλὰ τελικὰ κερδισμένοι θὰ βγοῦν οἱ Σέρβοι. Οἱ τελευταῖοι θὰ καταλάβουν τὴν Ἡπειρο, ἐπικεφαλῆς τῆς ὁποίας θὰ τεθεῖ ὁ Συμεὼν Οὐρός. Στὸ μεταξύ, στὴν περιοχὴ τῆς Ἄρτας καὶ τῆς Αἰτωλοακαρνανίας θὰ ἐπικρατήσουν οἱ Ἀλβανοὶ καὶ ἔτσι γιὰ 25 περίπου χρόνια θὰ ὑπάρχουν δύο δεσποτάτα· τῆς Ἄρτας, κάτω ἀπὸ ἀλβανικὴ κατοχὴ καὶ τῶν Ἰωαννίνων, κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ Σέρβου Θωμᾶ Πρελιούμποβιτς, γαμπροῦ τοῦ Συμεὼν, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὸ Χρονικὸ τῶν Ἰωαννίνων, ἦταν στυγνὸς τύραννος. Εἶναι ἡ ἐποχὴ πού οἱ Ἀλβανοὶ ἀρχίζουν τίς ἐπιθέσεις τους ἐναντίον τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων, τίς ὁποῖες θὰ συνεχίσουν καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια.

Σέρβοι καὶ Ἀλβανοὶ θὰ ἀπωθηθοῦν γιὰ ἄλλη μιά φορὰ ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς. Τὸ ὄγδοο καὶ ἕνατο κεφάλαιο (σελ. 157-178 καὶ 179-195) ἀναφέρεται στοὺς νέους ἀφέντες τῆς Δύσης. Ὁ Essau Buondelmonti θὰ ὀνομαστῆ δεσπότης ἀπὸ τὸν Βυζαντινὸ αὐτοκράτορα καὶ θὰ διοικήσῃ γιὰ ἀρκετὰ χρόνια τὸ δεσποτάτο, μὲ ἐπιτυχία. Θὰ τὸν διαδεχτεῖ ὁ Κάρολος Τόκκος, ὁ ὁποῖος, ἔχοντας ὡς ὀρμητήριο τὰ Ἴονια νησιά, θὰ καταλάβῃ τὴν Ἀκαρνανία, ἐνῶ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Essau θὰ τοῦ παραχωρηθεῖ ἡ διοίκηση τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων. Ὁ Κάρολος νίκησε τοὺς Ἀλβανούς καὶ

κατέλαβε τήν Ἄρτα, μέ ἀποτέλεσμα οἱ δύο σπουδαιότερες πόλεις τῆς Ἡπείρου νά ἀνήκουν καί πάλι στό ἴδιο δεσποτάτο (μοναφεντία).

Τό δέκατο κεφάλαιο (σελ. 195-215) ἀναφέρεται ἀποκλειστικά στήν κατάκτηση τῆς περιοχῆς ἀπό τούς Ὀθωμανούς. Οἱ νόθοι γιοί τοῦ Καρόλου κάλεσαν τούς Τούρκους ἐναντίον τοῦ ἐξαδέλφου τους Καρόλου Β΄, πού κληρονόμησε τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ δεσποτάτου. Τά Ἰωάννινα παραδόθηκαν οἰκειοθελῶς τό 1430 καί ἐξασφάλισαν σημαντικά προνόμια. Τό 1449 ὑπετάγη ἡ Ἄρτα, γύρω στό 1460 τό Ἀγγελόκαστρο καί τό 1479 ἡ Βόνιτσα μέ τά νησιά Λευκάδα, Κεφαλονιά καί Ζάκυνθο. Ἡ ἀντιζηλία τῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων ἔφερε τούς Τούρκους θριαμβευτές.

Στό ἐνδέκατο κεφάλαιο (σελ. 217-232) θίγονται θέματα διοικητικῆς καί οἰκονομικῆς φύσεως καί στό δωδέκατο (σελ. 233-248) θέματα τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Τό δεσποτάτο ἐξελίχθηκε σ' ἓνα φεουδαρχικό κράτος. Μερικοί ἡγεμόνες του ἔκοψαν νομίσματα (ὡς τό ἔτος 1267-68), στίς συναλλαγές τους ὁμως χρησιμοποιοῦσαν κυρίως τό βυζαντινό ὑέρπυρο καί ἔπειτα τό βενετικό δουκάτο. Εἰδήσεις σχετικές μέ τό ἐμπόριο διαθέτουμε γιά τά Ἰωάννινα, τά λιμάνια τῆς δυτικῆς ἀκτῆς τῆς Ἀλβανίας καί κυρίως γιά τήν Ἄρτα. Στήν τελευταία σύχναζαν Βενετοί καί Ραγουζαῖοι, οἱ ὁποῖοι ἐμπορεύονταν τά προϊόντα τῆς περιοχῆς, ἰδιαίτερα δημητριακά καί ἀλάτι, πού ἦσαν τά σπουδαιότερα.

Τό βιβλίο τελειώνει μέ ἐπίλογο, γενεαλογικούς πίνακες, πλούσια βιβλιογραφία καί εὔρετήριο.

Ὅπως δηλώνεται στόν ὑπότιτλο, τό ἔργο ἀποτελεῖ συμβολή στήν ἱστορία τῆς μεσαιωνικῆς Ἑλλάδας. Ἡ ἱστορία τοῦ δεσποτάτου εἶναι, θά λέγαμε, ἡ ἱστορία τοῦ κορμοῦ τῆς Ἑλλάδας. Ἡ μοῖρα τῆς γειτονικῆς Θεσσαλίας καί τῶν νησιῶν τοῦ Ἰονίου, κατά τήν ἴδια χρονική περίοδο, δέ διαφέρει πολύ. Ἡ θέση τῆς Ἡπείρου, στή δυτική πλευρά τῆς χερσονήσου, σφράγισε τίς τύχες της. Οἱ ἡγεμόνες της, ἀντίθετοι στήν ἔνωση μέ τήν Κωνσταντινούπολη, προτίμησαν, μέσω συνοικεσίων, τήν ὑποτελία στους Ἀνδηγαβούς. Ἀπό τή Δύση καί τά ἰταλοκρατούμενα Ἴονια νησιά προέρχονταν πολλοί ἀπό τούς δεσπότες της, οἱ ὁποῖοι ὁμως ἔπαιρναν τόν τίτλο τους ἀπό τόν Βυζαντινό αὐτοκράτορα. Ζώντας μέσα σέ ὀρθόδοξο πληθυσμό προτιμοῦσαν νά ἀσπασθοῦν τό δόγμα του, γιά νά γίνουν εὐκολότερα ἀποδεκτοί. Ἀντίθετα ἀπό τό κράτος ἡ Ἐκκλησία ὑπαγόταν πάντα στό ὀρθόδοξο πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης, μολονότι τό δεσποτάτο δέν ἦταν παρά γιά ἐλάχιστα χρόνια βυζαντινό.

Μέ τή δημοσίευση τοῦ τόμου αὐτοῦ συμπληρώνεται ἡ ἱστορία τοῦ μεσαιωνικοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου ἀπό τήν ἵδρυσή του, τό 1204, ὡς καί τήν πτώση τοῦ τελευταίου τμήματός του, τό 1479, στους Τούρκους. Ἡ μακρόχρονη ἀπασχόληση τοῦ συγγραφέα μέ τούς παλαιολόγειους χρόνους καί τόν ἑλλαδικό χῶρο βρῆκε τήν ἐκφρασή της στό βιβλίο αὐτό, πράγμα πού

φαίνεται από την άδρή και σαφή εξιστόρηση, την έπιμονή στη λεπτομέρεια και την βιβλιογραφική ένμέρωση.

Μιχάλης Κορδώσης

Rodoniki Etzeoglou, *Karyoupolis. Une ville byzantine déserté. Esquisse de géographie historique du nord est du Magne: Byzantion* 52(1982) 83-123 + 8 πίν.

Ἡ μικρή αὐτή μονογραφία, μέ χάρτες καί σχέδια, ένταγμένα στίς σελίδες τοῦ κειμένου, ἀρχίζει μέ τήν περιγραφή τῆς περιοχῆς καί τοῦ ὄχυρωμένου λόφου τῆς παλαιᾶς Καρυούπολης. Ἡ ὕπαρξη δύο παλιῶν πηγαδιῶν κοντά στά τείχη παρείχε κάποια λύση στό πρόβλημα τῆς ὕδρευσης, πού ἀντιμετωπίζει ὡς σήμερα μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μάνης. Τό ἱστορικό μέρος τῆς ἐργασίας χωρίζεται σέ τρεῖς περιόδους. Στήν πρώτη (σελ. 86-91) ἐξετάζονται οἱ σκοτεινοί αἰῶνες τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν. Ἡ Καρυούπολη δέ μνημονεύεται σέ πηγές τῆς ἀρχαίας καί πρωτοβυζαντινῆς περιόδου. Ἐτσι ἡ Ρ. Ἐτζέογλου ἀποκλίνει στήν ἄποψη ὅτι ἡ ἴορυσή της πρέπει, πιθανότατα, νά ὀρισθεῖ κατά τήν ἐποχή τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν (τέλη ΣΤ΄ - ἀρχές Ζ΄ αἰῶνα). Ἡ Καρυούπολη, χτισμένη σέ ὄχυρωμένο λόφο, «προστατευμένη γύρω-γύρω ἀπό βουνά καί μέ σχετικά εὐκόλη ἐπικοινωνία μέ τή θάλασσα, δίνει τήν ἐντύπωση μιᾶς πόλης-καταφυγίου». Στό δεύτερο μέρος τῆς ἱστορίας (σελ. 91-99), γίνεται κατά ἐξαντλητικό τρόπο ἡ ἐκμετάλλευση τῆς εἰδησης ὅτι ὁ Νικήτας, συγγραφέας τοῦ Βίου τοῦ Ἁγίου Φιλάρετου, βρισκόταν ἐξόριστος στήν Καρυούπολη κατά το 822-3, ἔτος πρώτης μνείας τοῦ οἰκισμοῦ στίς πηγές. Ἀναφέρει τίς γνώμες πού συνδέουν τή μετάβαση τοῦ Νικήτα στήν Καρυούπολη μέ τήν Εἰκονομαχία, ἀλλά ἡ ἴδια πιστεύει ὅτι ὁ Νικήτας ἦταν ἀνάμεσα σ΄ ἐκείνους πού ἤρθαν στήν Πελοπόννησο γιά νά ἐνισχύσουν τόν ἑλληνικό πληθυσμό. Ἐτσι, συνεχίζει, ἡ φράση ἐκείνη ἀπό τήν ὁποία μαθαίνουμε ὅτι βρισκόταν ἐξόριστος στήν Καρυούπολη, γράφτηκε ἀπό τόν ἴδιο γιά νά ἀποδοκιμάσει τήν ἐκεῖ μετάβασή του. Στούς αἰῶνες πού ἀκολουθοῦν ἡ Καρυούπολη δέν ἐμφανίζεται στίς πηγές. Στήν ὕστεροβυζαντινή ὁμως περίοδο τήν ξαναβρίσκουμε ὡς ἔδρα ἐπισκόπου καί τοπικοῦ διοικητῆ. Στό τρίτο μέρος (σελ. 99-103) ἀναγράφεται ἡ ἱστορία της κατά τά νεότερα χρόνια, ὡς τήν ἐποχή τῆς ἐρήμωσης της (ΙΖ΄ ἢ ΙΗ΄ αἰῶνας).

Οἱ σελίδες 103-109 εἶναι ἀφιερωμένες στήν ἐπισκοπή Καρυούπολης. Ἡ ἐπισκοπή πρέπει νά ἰδρύθηκε ἀνάμεσα στά ἔτη 1340 καί 1426. Μνημονεύεται στίς πηγές ὁλόκληρης τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας, ἀλλά φαίνεται ὅτι ὁ ἐπίσκοπός της ἔμενε στό Μαραθωνήσι (Γύθειο), γιατί ἡ πόλη ἐρημώθηκε. Στό τελευταῖο μέρος τῆς ἐργασίας, πρὶν ἀπό τά συμπεράσματα, περιγράφονται οἱ ναοί τοῦ ἁγίου Νικολάου (τέλος ΙΓ΄ - ἀρχές ΙΔ΄ αἰῶνα), τοῦ ἁγίου

Γεωργίου (τέλος ΙΔ΄ - αρχές ΙΕ΄ αιώνα) και οι όχυρώσεις του κάστρου. Είναι ενδιαφέρον ότι υπάρχουν κι εδώ ερείπια από μεγαλιθικά κτίρια.

Πιστεύουμε ότι η ίδρυση της Καρυούπολης ορίζεται σωστά κατά τις σλαβικές επιδρομές του τέλους του ΣΤ΄ με αρχές του Ζ΄ αιώνα. "Αν ληφθεί υπόψη ότι δέ μνημονεύεται στην αρχαιότητα ούτε και στην πρωτοβυζαντινή εποχή πόλη με τέτοιο όνομα, φαίνεται ότι πράγματι ο οικισμός ιδρύθηκε κατά τους σκοτεινούς αιώνες των σλαβικών επιδρομών. Και μόνο τό όνομά της δείχνει ότι ο οικισμός αυτός ήταν σημαντικός. Πιθανότατα κατέφυγαν εκεί οι κάτοικοι της περιοχής του Γυθείου. Δέ νομίζουμε ότι η πόλη ιδρύθηκε άναμεσα στο 805 (έτος κατά τό όποιο, σύμφωνα μέ τό χρονικό της Μονεμβασίας, άποκαταστάθηκε ή βυζαντινή κυριαρχία στην Πελοπόννησο) και τό 822 (έτος της πρώτης μνείας της Καρυούπολης). Δέν πιστεύουμε επίσης ότι η ίδρυση της Καρυούπολης ήταν άποτέλεσμα της εποικιστικής πολιτικής του Νικηφόρου, ούτε πώς ο Νικήτας ήταν θύμα της πολιτικής αυτής. Τό αναφέρει ο ίδιος καθαρά ότι εκεί έξορίστηκε. Τό Χρονικό της Μονεμβασίας μιλάει για μεταφορά ελληνικού πληθυσμού μόνο στην Πάτρα και τή Λακεδαίμονα. 'Η μεταφορά αυτή απέβλεπε στην πληθυσμιακή ενίσχυση δύο μεγάλων κέντρων που βρίσκονταν κοντά στις περιοχές της όρεινης 'Αχαΐας και του Ταυγέτου, όπου υπήρχαν πολλοί Σλάβοι. Κατά τή μέση βυζαντινή περίοδο ή Καρυούπολη πέφτει σέ άφάνεια. "Αν είχε ιδρυθεί ή ενισχυθεί πληθυσμιακά κατά τήν περίοδο αυτή, πιστεύουμε ότι θά εξακολουθούσε νά έπιζει ως πόλη. Κάτι τέτοιο όμως δέ μνημονεύεται και ή αιτιολογία είναι ότι ή Καρυούπολη, μιά περιοχή-καταφύγιο, είχε προσφέρει ότι μπορούσε κατά τους δύο δύσκολους σκοτεινούς αιώνες. Είχε δεχτεί ελληνικό πληθυσμό από τή γύρω περιοχή, ώστε νά σχηματιστεί μιά μικρή πόλη, και τώρα, μέ τή βυζαντινή κυριαρχία άποκατεστημένη σ' όλόκληρη τή χερσόνησο, ήταν μοιραίο νά πέσει σέ άφάνεια. Σέ όμαλές περιστάσεις δέν ενοείτο εκεί ή ίδρυση και ανάπτυξη πόλης. 'Η Καρυούπολη αναπτύχθηκε σέ δυό δυσχερείς περιόδους έχθρικών επιδρομών: τή σκοτεινή εποχή του Ζ΄ και Η΄ αιώνα και τήν δύσκολη περίοδο του ΙΔ΄ και ΙΕ΄ αιώνα. Είναι από τά λίγα παραδείγματα μικρών πόλεων, που έχουμε ένδείξεις ότι υπήρχαν κατά τή σκοτεινή εποχή του Ζ΄ και Η΄ αιώνα.

Στόν υπότιτλο ή Ρ. 'Ετζέογλου έντάσσει τήν έργασία της στην ιστορική γεωγραφία της Μάνης. Πρόκειται πράγματι για σημαντική συμβολή. 'Η εξέταση ενός μόνο οικισμού από ιστορικογεωγραφικής άπόψεως, λόγω της στενότητας του χώρου, μάς οδηγεί, ύστερα από τήν εξέταση της τοπογραφίας, στην εξέταση των αρχαιολογικών μνημείων και εύρημάτων της περιοχής. Για τήν Καρυούπολη όμως είχαμε τήν τύχη νά φθάσουν ως έμας λίγες αλλά σημαντικές ιστορικές ειδήσεις. 'Η αξιοποίηση των ειδήσεων αυτών γίνεται κατά τρόπο ίκανοποιητικό και τά συμπεράσματα που εξαγονται είναι εύπρόσδεκτα. 'Ακόμη γίνεται άναφορά, μέ επιφυλά-

ξεις βέβαια, και σέ μία παράδοση τῆς περιοχῆς, σύμφωνα μέ τήν ὁποία οἱ κάτοικοι τῆς Καρυούπολης μετακινήθηκαν δυτικά. Τέλος, σ' ἓνα σημεῖο τῆς ἐργασίας, γίνεται λόγος γιά ἐπιβίωση πολλῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων στήν περιοχή. Ἐπειδή ὅμως πρόκειται γιά πολύ περιορισμένο ἔδαφικό τμήμα (ἓνας ἔρημος οἰκισμός), θά ἦταν σκόπιμο νά σημειώνονταν, ἔστω σέ ὑποσημείωση, ὅλα τά μικροτοπωνύμια πού ὑπάρχουν γύρω ἀπό τήν Παλαιοκαρυούπολη.

Μιχάλης Κορδώσης

Βούλας Κόντη: Α) *Συμβολή στήν ἱστορική γεωγραφία τοῦ νομοῦ Ἀργολίδας:* Σύμμεικτα 5(1983) 169-202. Β) *Συμβολή στήν ἱστορική γεωγραφία τῆς Ἀρκαδίας (395-1209):* Σύμμεικτα 6(1985) 91-124.

Τοπικά, ἡ πρώτη ἐργασία περιορίζεται μέσα στά ὄρια τοῦ σημερινοῦ νομοῦ Ἀργολίδας. Δέν περιλαμβάνονται τά Μέθανα, ἡ Τροιζηνία καί τά ἀργολικά νησιά, γιατί δέν ὑπάγονται διοικητικά στό νομό. Χρονολογικά καλύπτει τήν περίοδο ἀπό τό 395 ὡς τό 1204. Παρουσιάζονται 32 θέσεις κατ' ἀλφαβητική σειρά. Παρατίθεται ἡ ἱστορία κάθε θέσης (ὅταν μνημονεύεται στίς πηγές) καί ἀναγράφονται τά μεσαιωνικά τῆς μνημεῖα, ἀπό τά ὁποία ἐξάγονται χρήσιμα συμπεράσματα (π.χ. πολλοί ἀρχαῖοι οἰκισμοί διαπιστώνεται ὅτι συνεχίζουν νά ἐπιζοῦν ὡς τήν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχή, τόν ΙΒ' αἰώνα ὑπάρχει ἔξαρση τοῦ μοναχικοῦ βίου κ.λ.π.).

Οἱ γραπτές πηγές πού μᾶς παρέχουν πληροφορίες γιά τήν ἐποχή αὐτή εἶναι πολύ λίγες καί, ὅπως εἶναι φυσικό, τό μεγαλύτερο μέρος τῆς μελέτης καλύπτεται ἀπό τήν ἀναγραφή τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων. Ἔτσι, στόν σπουδαιότερο οἰκισμό, τό Ἄργος, ἡ ἱστορία καλύπτει μία σελίδα καί τά μνημεῖα πέντε σελίδες. Γιά τούς περισσότερους οἰκισμούς δέν διαθέτουμε καμιά γραπτὴ μαρτυρία. Ἡ ἐργασία ἀποτελεῖται ἀπό ἓνα σύντομο ἱστορικό διάγραμμα (σ. 169-173) καί ἀπό τόν κατάλογο τῶν θέσεων (σελ. 174-197), πού εἶναι καί τό κύριο μέρος. Τελειώνει μέ ἓνα χάρτη τῆς Ἀργολίδας, ὅπου σημειώνονται ὅλες οἱ θέσεις (σ. 198), καί μέ βιβλιογραφία (σελ. 199-202).

Σημειώνουμε μερικές παρατηρήσεις: Σελ. 171· ἂν ἐξαιρέσουμε τούς Μηλιγκούς καί τούς Ἐξερίτες, οἱ Βυζαντινοὶ ἐλέγχουν ὀλόκληρη τήν Πελοπόννησο ἀπό τίς ἀρχές τοῦ Θ' αἰώνα, ἐκτός, ἴσως, ἀπό μιά μικρὴ περίοδο τῆς βασιλείας τῶν αὐτοκρατόρων Θεοφίλου καί Μιχαήλ Γ', κατὰ τήν ὁποία οἱ Σλάβοι ξαναγίνονται «αὐτοδέσποτοι». (Πορφυρογεννήτου, *De administrando*, κεφ. 50). Σελ. 175· οἱ κάτοικοι τοῦ Ἄργους μετοίκησαν στήν Ὀρόβη στήν ἀρχὴ τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν (τέλη ΣΤ' αἰώνα) καί, ὅπως φαίνεται, ἔμειναν γιά λίγο ἐκεῖ. Σελ. 172, 176· οἱ Φράγκοι κατέλαβαν τό φρούριο τοῦ Ἄργους τό 1212. Τό Ναύπλιο εἶχε παραδοθεῖ λίγους μῆνες ωρῖτερα. Ἀπό τίς πηγές πού δέ μνημονεύονται, ἀναφέρουμε τό Βίο τοῦ

Ἁγίου Θεοδώρου Κυθήρων (δημοσιευμένο ἀπό τόν Ν. Οἰκονομίδη, στά Πρακτικά τοῦ Γ΄ Πανιωνίου Συνεδρίου, 23-29 Σεπτεμβρίου 1965, τ. Α΄, ἐν Ἀθήναις 1967, σ. 264 κ.έ.). Στό Βίο ἀναφέρεται πρωτοπαπᾶς Ναυπλίου, πράγμα πού δείχνει ὅτι τότε δέν ὑπῆρχε ὁμώνυμη ἐπισκοπή, ἀλλά ὁ ἐπίσκοπος Ἄργους εἶχε ἀντιπρόσωπό του στό Ναύπλιο κάποιον πρωτοπαπᾶ. Λίγο νωρίτερα, στή σύνοδο τοῦ 879-80, οἱ δύο πόλεις εἶχαν στείλει διαφορετικούς ἐπισκόπους.

Ἡ δευτέρα ἐργασία περιλαμβάνει τόν σημερινό νομό Ἀρκαδίας. Ἀποτελεῖται καί αὐτή ἀπό ἓνα σύντομο ἱστορικό διάγραμμα (σ. 91-97), ἓνα χάρτη τῆς Ἀρκαδίας (σ. 98), τόν κατάλογο τῶν θέσεων (σ. 99-121, ὅπου συμπεριλαμβάνονται καί δύο πίνακες ἀπό τή βασιλική τῆς Χατούσας) καί βιβλιογραφία (σ. 122-124). Ἀναγράφονται 27 θέσεις, ἀριθμός μικρός, ἀν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ὁ νομός εἶναι, σέ ἔκταση, ὁ μεγαλύτερος τῆς Πελοποννήσου. Αἰτία τῆς φτωχῆς αὐτῆς παρουσίας τῆς Ἀρκαδίας στούς μέσους χρόνους πρέπει νά θεωρηθεῖ ὄχι μόνο ἡ σπανιότητα τῶν πηγῶν ἀλλά καί ἡ ἀνεπάρκεια τῶν ὡς τώρα ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν. Εἰδικά γιά τή μέση βυζαντινή περίοδο, πρέπει νά ἀναφέρουμε τά ἑξῆς: Οἱ ὡς τώρα λίγες ἔστω ἀναφορές στίς πηγές γιά ὀρισμένες θέσεις τῆς Ἀρκαδίας καί ἡ ἴδρυση τοῦ κέντρου τῆς περιοχῆς, τοῦ κάστρου Νικλίου, τουλάχιστο ἀπό τόν Ι΄ αἰῶνα (στή θέση τῆς ἀρχαίας Τεγέας, πού ὑπῆρξε πάντοτε τό κέντρο τῆς Ἀρκαδίας), πρέπει νά μᾶς κάνουν νά ἐγκαταλείψουμε τήν ἄποψη ὅτι ἡ περιοχή αὐτή κρατᾶ τίς πόρτες ἐρμητικά κλειστές γιά τόν ἐρευνητή τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου. Τοῦτο διαπιστώνεται καί ἀπό τά ἀρχαιολογικά δεδομένα. Οἱ πολλοί π.χ. βυζαντινοί ναοί στά Βούρβουρα δείχνουν ὅτι ἐδῶ, κατὰ τή μέση βυζαντινή περίοδο, εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἓνα σημαντικό πόλισμα, γιά τό ὁποῖο ὁμως δέν ἔχουμε πληροφορίες ἀπό τίς πηγές.

Στή μικρή ἱστορική εἰσαγωγή, πληρέστερη ἀπό ἐκείνη τῆς Ἀργολίδας, βρίσκουμε σημαντικά στοιχεῖα. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ ὑπαρξη, κατὰ τήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή, τῶν πόλεων Τεγέας, Θέλπουσας καί Μαντίνειας διαπιστώνεται ἀπό γραπτή πηγή (Συνέκδημος) καί ἀπό ἀρχαιολογικά τεκμήρια. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ἀκόμη καί στή μέση βυζαντινή περίοδο ἡ Ἀρκαδία δέ μένει ἔξω ἀπό τή ζωή τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῆς Πελοποννήσου, ἀπομένει ἡ σκοτεινή περίοδος τοῦ Ζ΄ καί ἰδιαίτερα τοῦ Η΄ καί τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ Θ΄ αἰῶνα ὡς ἡ πιό ἄγνωστη. Βέβαια καί στήν υπόλοιπη Πελοπόννησο ἡ περίοδος αὐτή εἶναι σκοτεινή, ἀλλά λιγότερο ἀπ' ὅ,τι εἶναι στήν Ἀρκαδία.

Γενικά καί οἱ δύο ἐργασίες τῆς Β. Κόντη παρέχουν χρήσιμο ἱστορικό καί, ἰδιαίτερα, ἀρχαιολογικό ὕλικό.

Μιχάλης Κορδῶσης

Παναγιώτη Φάκλαρη, *Ἀρχαία Κυνουρία. Ἀνθρώπινη δραστηριότητα καὶ περιβάλλον*, Θεσσαλονίκη 1985, σελ. XII + 319 + 195 εἰκόνες + 172 πίνακες.

Γιὰ μιὰ πληρέστερη εἰκόνα τῆς Κυνουρίας στοὺς Βυζαντ. χρόνους συγκεντρώσαμε στοιχεῖα ἀπὸ τὴν παραπάνω διατριβή, ἡ ὁποία ὁμως κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς δὲν ἐμπίπτει στὴν περίοδο πού καλύπτει ἡ ὕλη τοῦ περιοδικοῦ. Ἡ ἐργασία περιλαμβάνει ὅλες τὶς περιόδους τῆς ἀρχαιότητος μὲ ἀναφορές, εὐκαιριακά, μέχρι καὶ τῆ μεσαιωνικῆ ἐποχῆ. Ἀκολουθεῖ ἕνας κατάλογος τῶν θέσεων καὶ τῶν εὐρημάτων τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς:

Νησί Ἄγ. Ἀνδρέα (σ. 48 κ.ἐ.): Νομίσματα Ἰουστινιανοῦ, ἐπίχωση ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων, νόμισμα Μ. Κων/νου. «Ἡ κατώτερη συμπληρωματικὴ οχύρωση τοῦ λιμανιοῦ καὶ ἡ ἐπισκευὴ τῶν δύο πύργων τῆς ἀκρόπολης πρέπει νὰ ἀνήκουν... στους βυζαντινοὺς χρόνους». «Στο χώρο τοῦ σημερινοῦ μικροῦ λιμανιοῦ ἐπιστημάνθησαν θεμέλια βυζαντινῶν κτισμάτων, διαβρωμένα ἀπὸ τὴ θάλασσα, τα ὁποῖα προχωροῦν κάθετα καὶ παράλληλα πρὸς αὐτή». Στὸν ὄχυρωματικὸ περίβολο, βυζαντινῶν χρόνων εἶναι «ἡ προέκταση τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου πρὸς τὰ βόρεια, στο χώρο τῆς κοινοτικῆς πλατείας». Ἐκτιμᾶται ὅτι ὁ ἐκεῖ οἰκισμὸς ἐπέζησε ὡς τὰ πρῶιμα βυζαντινὰ χρόνια.

Νησί Πιρραλίου Ἄστρος (σ. 60 κ.ἐ.). Ὀστρακα μεσαιωνικῶν χρόνων. Τὸ ὄνομα τοῦ οἰκισμοῦ διατηρήθηκε τὸ μεσαιῶνα (ὅπως καὶ στὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια) ὡς Ἄστρος καὶ ὄχι ὡς Παράλιο Ἄστρος πού λέγεται σήμερα.

Κουρμέκι Κάτω Δολιανῶν (σ. 104 κ.ἐ.): Ἄβαφα ἀγγεῖα τοῦ ΣΤ' μ.Χ. αἰ. Ταφικὸ μνημεῖο τοῦ Ε'-ΣΤ' μ.Χ. αἰ. Δίδυμο μαρμάρينو θωράκιο τοῦ ΣΤ' μ.Χ. αἰ. Μαρμάρينو ἐπίκρανο τοῦ ἴδιου αἰ. Ἐκτιμᾶται ὅτι ὁ οἰκισμὸς «υπάρχει στον ΣΤ' καὶ Ζ' αἰ. μ.Χ., δὲν εἶναι ὁμως γνωστὸ ἀν συνεχίστηκε ἡ ζωὴ του καὶ στους μεσαιωνικοὺς χρόνους».

Εὔα (περιοχὴ μοναστηριοῦ Λουκοῦς) σ. 108 κ.ἐ.: Ὑδραγωγεῖο ρωμαϊκῶν (ἢ μεσαιωνικῶν;) χρόνων. Στὴ θέση Γουσιὰ λείψανα ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων, κυρίως κεραμεικῆ. «Ο οἰκισμὸς ζεῖ καὶ ἀναπτύσσεται μόνον στους μεταχριστιανικοὺς χρόνους». Δυτικὰ ἀπὸ τὸ νυμφαῖο τμήμα μὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο, ἴσως τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων «ἀπὸ τὴ διακόσμηση τοῦ ὁποῖου σώζονται... ριπιδόσχημος πλοχμὸς καὶ δύο γυναικειὲς προτομῆς». Πήλινες μῆτρες λύχνου τοῦ ΣΤ'-Ζ' αἰ. τοῦ βορειοαφρικανικοῦ τύπου. «Οἱ μῆτρες μας ὁδηγοῦν στὴν ὑπάρξη κεραμεικοῦ κλιβάνου καὶ ἐργαστηρίου κεραμεικῆς». Στὰ μέσα τοῦ Β' αἰ. μ.Χ. ὁ Ἡρώδης ὁ Ἀττικὸς ἔκτισε ἐκεῖ πολυτελὴ ἐπαυλὴ καὶ ἔφτιαξε ὕδραγωγεῖα, λουτρά, ἄλλα κλπ. «Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἡρώδη συνεχίζεται ἡ ἀκμὴ τῆς Εὔας, τουλάχιστο μέχρι τὸν ΣΤ'-Ζ' αἰ. μ.Χ., πού θα ἀποτελοῦσε τὸ ἐμπορικὸ καὶ βιοτεχνικὸ κέντρο τῆς περιοχῆς».

Περιοχὴ Μελιγούς Καστράκι (σ. 122 κ.ἐ.): Σὲ ἐκκλησιάκι «ἔχουν ἐντοιχισθεῖ διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (κίονες, κιονόκρανα, ἐπιστύλια κλπ.) κυρίως παλαιοχριστιανικῶν χρόνων». Στὸν ΣΤ' μ.Χ. αἰ. «πρέπει νὰ ὑψωνόταν στὴν κορυφῆ τοῦ λόφου, ὅπου τὸ σημερινὸ ἐκκλησιάκι, κάποιος χριστιανικὸς ναὸς, ὅπως δείχνουν τὰ θραῦσματα τῶν θωρακίων, ἕνας κίονας ἀπὸ ἀτράκιο λίθο, μαρμάρينو πεσσίσκοι κλπ.». Πάνω στὸ βωμὸ τῆς ἐκκλησίας «εἶναι στερεωμένο ἕνα μαρμάρينو τεκτονικὸ κιονόκρανο ἀπὸ χριστιανικὸ ναὸ τοῦ ΣΤ' αἰ.». Ἐκτιμᾶται ὅτι ἡ μικρὴ ἐγκατάσταση τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων συνεχίστηκε στὰ ρωμαϊκὰ καὶ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια.

Ἁγία Ἀναστασία (σ. 124-5): Γύρω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία «υπάρχουν ὄστρακα ρωμαϊκῶν, παλαιοχριστιανικῶν καὶ μεσαιωνικῶν χρόνων καὶ σωρολίθια ἀπὸ ερειπωμένα σπίτια, ἴσως μεσαιωνικῶν χρόνων». Σὲ τάφο, κοντὰ στὴν ἐκκλησία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν σκελετὸ, βρέθηκε καὶ πήλινος λύχνος τοῦ ΣΤ'-Ζ' αἰ., τοῦ βορειοαφρικανικοῦ τύπου.

Ἁγιος Γεώργιος (σ. 126): Κεραμεικῆ ρωμαϊκῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν χρόνων. «Στο μικρὸ πλακόστρωτο προαύλιο τοῦ Ἀγιώργη υπάρχουν πέντε τμήματα ἀπὸ ψηφιδωτὸ τοῦ ΣΤ' αἰ. μ.Χ.».

Περιοχή Ἴστρου. Συκιά (σ. 127): Κεραμεική ύστερορωμαϊκῶν χρόνων. Χάλκινα νομίσματα πρώτων βυζαντινῶν χρόνων.

Ἅγιος Στέφανος (σ. 128): Κεραμεική παλαιοχρ. χρόνων. Τμήμα λύχνου ΣΤ'-Ζ' αἰ.

Ἀλωνάκι τῆς γριᾶς (σ. 129): κεραμεική ύστερορωμαϊκῶν χρόνων.

Μποστανχώρραφα (σ. 129): Ὕστρακα παλαιοχριστιανικῶν χρόνων.

Ξεροκάμπι (σ. 134 κ.έ.): Κατοικεῖται «σχεδόν χωρίς διακοπή μέχρι τα μεσαιωνικά και ἀκόμη παραπέρα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας». Οἱ κάτοικοι του τό καλοκαίρι κατέβαιναν στή χειμαδιά.

Σαραντόραχη (σ. 143): Κεραμεική ύστερορωμαϊκῶν χρόνων.

Παλιόστολος (σ. 144): Ἐρείπια οἰκισμοῦ παλαιοχριστιανικῶν χρόνων. Σῶζονται ἀρκετά θεμέλια κτισμάτων, ὀπτόπλινθοι, κεραμίδες καί ἄβαφα ὄστρακα.

Πλατάνα, Ἅγιος Ἀσώματος, Λεβέτι Προσηλίων (σ. 144-5): Ὕστρακα ύστερορωμαϊκῶν χρόνων.

Πρασιαί ἢ Βρασιαί (σ. 149 κ.έ.): Ἐτήν κορυφή τοῦ λόφου τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου, δεξαμενή μεσαιωνικῶν χρόνων. Στό Λεωνίδιο λύχνος Δ' μ.Χ. αἰ., μέ τό μονόγραμμα Α. «Ο οἰκισμός ὑπάρχει στα Ρωμαϊκά και τα ύστερορωμαϊκά χρόνια, ἐνῶ στα μεσαιωνικά χρόνια μετατοπίζεται ψηλότερα, στην κορυφή του λόφου, ὅπου η μεσαιωνική οχύρωση και οι ύστεροβυζαντινές ἐκκλησίες Ἁγ. Ἀθανάσιος και Ἁγ. Δημήτριος».

Παλιόχωρα (σ. 166-7): Ὕστρακα παλαιοχριστιανικῶν χρόνων. Λεῖψανα μεσαιωνικοῦ φρουρίου.

Πολίχνη (σ. 170-1): Ἐτήν κορυφή τοῦ λόφου Βίγλα, στή μεσαιωνικά χρόνια χτίστηκε «ένας τετράγωνος πύργος πλευράς 5 μ., που θα χρησίμευε για παρατηρητήριο».

Γλυπία (σ. 185 κ.έ.): «Πάνω στόν οχυρωμένο λόφο... ερείπια σπιτιῶν μεσαιωνικῶν χρόνων». «Ἡ Γλυπία ζεῖ και στα ρωμαϊκά χρόνια και στο Μεσαίωνα ὑπάρχει πάνω στο λόφο μιᾶ ἀξιόλογη ἐγκατάσταση». «Στο Μεσαίωνα ἐκμεταλλεύτηκαν την παλιά οχύρωση, τη συμπλήρωσαν και την ἐνίσχυσαν προσθέτοντας ἕναν ψηλό πύργο στη ΒΑ πλευρά». Ὑπάρχουν καί λείψανα δύο ἐκκλησιῶν.

Σπήλαιο Ἀσουλα Χάραδρου (σ. 204 κ.έ.): Ὕστρακα ἀπό τήν παλαιοχριστιανική ἐποχή, ἄβαφα, μερικά «με ραβδωτή ἐπιφάνεια ἢ με πλαστικές ταινίες που φέρουν ἐμπέσεις. Βρέθηκαν ἐπίσης οκτώ θραύσματα ἀπό λύχνους των ρωμαϊκῶν και παλαιοχριστιανικῶν χρόνων». Ἡ ἀνθρώπινη παρουσία στό σπήλαιο φθάνει ὡς τόν Ζ' αἰ.

Σπήλαιο Προσηλίων (σ. 207): Θραύσματα ἀγγείων ύστερορωμαϊκῶν χρόνων.

Οἱ θέσεις ὅπου βρέθηκαν ἵχνη ζωῆς τῆς πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς εἶναι ἀρκετές. Ἡ διαπίστωση αὐτή ἔχει μεγαλύτερη βαρύτητα, γιατί βασίζεται σέ ἀρχαιολογικά κατάλοιπα τοῦ καθημερινοῦ βίου. Παρατηροῦμε ὅτι στίς περισσότερες θέσεις ὁ ἀρχαῖος βίος διακόπτεται (ἢ φαίνεται ὅτι διακόπτεται) στοῦς πρωτοβυζαντινοῦς χρόνους (ΣΤ' ἢ Ζ' αἰ.). Στίς θέσεις τῆς νότιας Κυνουρίας, πού ὑπάγεται στήν Τσακωνιά, παρατηροῦμε συνέχεια καί στοῦς μεσαιωνικοῦς χρόνους. Μήπως τοῦτο ἐνισχύει τήν πληροφορία τοῦ Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας ὅτι, κατά τίς σλαβικές ἐπιδρομές τοῦ τέλους τοῦ ΣΤ' αἰ. κατέφυγαν ἐκεῖ ἑλληνικοί πληθυσμοί; Στό νότιο μέρος τῆς Κυνουρίας ἔχουμε, πράγματι, λίγα σλαβικά τοπωνύμια, σέ ἀντίθεση μέ τό βόρειο τμήμα, ὅπου ὑπάρχουν τά περισσότερα σλαβικά τοπωνύμια, σέ σχέση μέ ἄλλα ἴσα ἐδαφικά τμήματα τῆς ἀνατολικῆς Πελοποννήσου. Χαρακτηριστικό εἶναι τό σπήλαιο Ἀσουλα (Ἀσουλα), μέσα στό ὁποῖο βρέθηκαν ὄστρακα καί λύχνοι παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς. Ἀπό τό ὄνομα

καί μόνο φαίνεται ότι τό σπήλαιο είχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἄσυλο. Εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ ἀνθρώπινη παρουσία ἐκεῖ χρονολογεῖται ὡς τόν Ζ' αἰ., ἐποχή τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν.

Μιχάλης Κορδῶσης

Yves Lacoste, *La géographie, ça sert, d'abord, à faire la guerre*, petite collection Maspéro, Paris 1982¹, σελ. 235.

Καθηγητής τῆς γεωγραφίας στό VIII Πανεπιστήμιο τοῦ Παρισιοῦ (πρῶην Vincennes) καί ἐκδότης τοῦ περιοδικοῦ *Hérodote. Revue de géographie et de géo-politique*¹, ὁ Yves Lacoste εἶναι γνωστός ὄχι μόνο σέ στενό κύκλων εἰδικῶν ἀλλά καί στό εὐρύ κοινό ἀπό διάφορα δημοσιεύματά του.

Ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ βιβλίου πού παρουσιάζουμε, Ἡ γεωγραφία χρησιμεύει πρῶτα ἀπ' ὅλα γιά νά κάνεις πόλεμο, τό 1976, προκάλεσε, ὅπως ἐξάλλου καί τό πρῶτο τεύχος τοῦ *Hérodote* στήν ἀρχή τοῦ ἴδιου ἔτους, πραγματικό σκάνδαλο στούς κύκλους τῶν καθηγητῶν-γεωγράφων. Μετά ἀπό τίς συζητήσεις τῆς περιόδου πού ἀκολούθησε, ὁ προβληματισμός γύρω ἀπό τή λειτουργία τῆς γεωγραφίας σήμερα, τήν ἐρμηνεία τῆς γαλλικῆς γεωγραφικῆς σχολῆς κλπ. ἐμπλουτίστηκε, μέ ἀποτέλεσμα νά ἀκολουθήσει μιά δεύτερη ἔκδοση τό 1982 πανομοιότυπη μέ τήν πρώτη, συμπληρωμένη ὁμως μέ ἕνα πρόλογο κι ἕνα διεξοδικό ἐπίλογο.

Ὁ συγγραφέας ἀντιλαμβάνεται τή γεωγραφία, σέ ἀντίθεση μέ τή γενικά ἀποδεκτή πεποίθηση ὅτι εἶναι μιά ἐπιστήμη «οὐδέτερη» καί ἀνιάρη, σάν τή γνώση ἐκείνη πού χρησιμεύει στίς κυρίαρχες πολιτικές καί κοινωνικές ὁμάδες ὄχι μόνο γιά τή διεξαγωγή κάποιου πολέμου ἀλλά καί γιά τή διευθέτηση τοῦ χώρου (espace) μέ στόχο τήν ἀποκόμιση μεγαλύτερου οἰκονομικοῦ κέρδους. Χρησιμεύει ἀκόμα καί γιά τή στρατηγική ὀργάνωση τοῦ οἰκονομικοῦ, πολιτικοῦ καί κοινωνικοῦ πεδίου ἔτσι ὥστε νά ἐλέγχονται ἀποτελεσματικότερα ἀπό αὐτές τίς ἴδιες ὁμάδες οἱ πολίτες τοῦ κράτους καί νά χαλιναγωγῶνται τά λαϊκά κινήματα. Ἐπομένως ἡ γεωγραφία μελετιέται στό βιβλίο αὐτό σάν μιά στρατηγική γνώση στενά δεμένη μ' ἕνα σύνολο πολιτικῶν καί στρατιωτικῶν ἐπιλογῶν καί ὄχι σάν πεδίο ἔρευνας τῆς γνώσης γιά τή γνώση. Κάτω ἀπό αὐτή τήν ὀπτική ἡ σχεδίαση ἑνός χάρτη προϋποθέτει καταρχή τήν πολιτική καί ἐπιστημονική κυριαρχία τοῦ χώρου πού ἀπεικονίζεται καί κατά δεύτερο λόγο ἀποτελεῖ ἕνα ἀποτελεσματικό μέσο στά χέρια ὀρισμένων κοινωνικῶν ὁμάδων γιά τήν ἄσκηση τῆς κυριαρχίας τους πάνω σ' αὐτό τό χῶρο.

1. Τό προγραμματικό κείμενο τοῦ πρώτου τεύχους (Γενάρης 1976) ἀναδημοσιεύεται ἀπό τόν Y. Lacoste στίς σελ. 231-5 τοῦ βιβλίου του.

Με μιά ιστορική επισκόπηση ο συγγραφέας επιχειρεί να ερμηνεύσει, θίγοντας περισσότερο τις θέσεις τής γαλλικής γεωγραφικής σχολής και λιγότερο τής γερμανικής, πώς εμφανίστηκε και γιατί έμεινε άδιαμφισβήτητη ως πρίν από πενήντα περίπου χρόνια ή αντίληψη τῶ P. Vidal de la Blanche (1845-1918) γιά τή γεωγραφία και τή μελέτη τοῦ χώρου. Στή συνέχεια ἀνιχνεύει τίς τάσεις πού τείνουν νά ἐπιβληθοῦν στήν ἔρευνα σήμερα και τέλος ὑποστηρίζει τή θέση πώς πρέπει εὐρύτερα κοινωνικά στρώματα νά πάρουν στά χέρια τους τή γνώση τοῦ χώρου και τῶν λειτουργιῶν του.

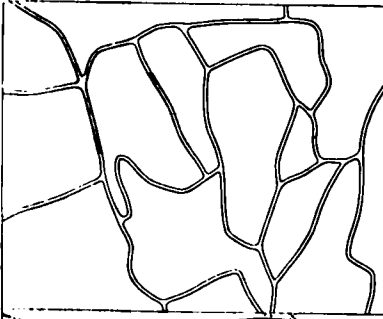
Στήν ιστορική επισκόπηση ὁ Yves Lacoste, ἐνῶ ἀναγνωρίζει ὅτι μέ τό ἔργο τοῦ Vidal de la Blanche, *Tableau géographique de la France* (1905), καταρρίπτεται ἡ ντετερμινιστική θεωρία πού ἴσχυε ὡς τότε (ἄμεση και καθοριστική ἐπίδραση τής φύσης στόν ἄνθρωπο), παράλληλα ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἔννοια τής περιφέρειας (région) πού εἰσήγαγε πρῶτος ὁ Vidal, συνέβαλε στή διαμόρφωση μιᾶς ἀντίληψης γιά τόν καταταμαχισμό τοῦ χώρου μέ βάση φυσικούς και ιστορικούς παράγοντες αὐστηρά ἐπιλεγμένους και διαχρονικά σταθερούς. Κι αὐτή ἡ ἀντίληψη ὀδήγησε στή στατιστική ἀπεικόνιση τοῦ χώρου και ἐπομένως στόν ἀποκλεισμό τής μελέτης τῶν οικονομικῶν, κοινωνικῶν και πολιτικῶν παραγόντων. 'Ὁ ἄνθρωπος μέσα σ' αὐτά τά θεωρητικά πλαίσια ἀντιμετωπιζόταν ὡς κάτοικος μιᾶς περιφέρειας, κατά προτίμηση ἀγροτικῆς¹. Ἔμεναν ἔτσι ἐλάχιστα περιθώρια νά συνειδητοποιήσουν οἱ ἄνθρωποι τίς διαφορετικές λειτουργίες πού ἐπιτελεῖ ὁ χώρος στή σύγχρονη ἐποχή (σχῆμα Α). Γιατί βέβαια δέν ζοῦμε πιά στήν περίοδο τής κλειστῆς οικονομίας, στή διάρκεια τής ὁποίας ὁ ἄνθρωπος μετακινόταν στό χωρο τοῦ χωριοῦ του και γύρω ἀπό αὐτόν μέ τά πόδια ἢ μέ μέσα πού τοῦ ἐπέτρεπαν νά τόν γνωρίζει ἐξαντλητικά και νά τόν ζεῖ. Στήν ἐποχή μας ὅμως, καθώς ὁ ἄνθρωπος μετακινεῖται μέ δημόσια ἢ ἰδιωτικά μέσα, ἀντιμετωπίζει τό χωρο παθητικά. Συχνά μάλιστα μετῶ τό χωρο μέ τό χρόνο (στάσεις). Ἔτσι τοῦ διαφεύγει ἡ πολλαπλότητα τῶν λειτουργιῶν πού ἐπιτελοῦνται και ἐπομένως οἱ ποικίλες τομέες πού ἐγγράφονται σέ ἕνα και τόν ἴδιο χωρο, αὐτό δηλαδή πού ὁ Yves Lacoste ὀνομάζει διαφορική ἐκτατικότητα (spacialité différentielle), π.χ. ὁ χωρος πού διανύουμε καθημερινά, ὅπου ἀνήκουμε διοικητικά, ἡ ἐκλογική περιφέρεια, ἡ Εὐρώπη τῶν δέκα, Ἄνατολή-Δύση, Βορράς-Νότος, ὑπανάπτυκτες χῶρες κλπ. (σχῆμα Β).

Ἄν συνδυάσουμε λοιπόν αὐτή τή στατική ἀντίληψη πού καθιερώθηκε

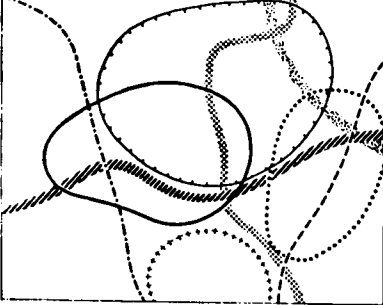
1. Μόνο ἕνα βιβλίο τοῦ Vidal de la Blanche, *La France de l'Est* (1916), εἶναι γραμμένο μέ βάση ριζικά ἀντίθετες θεωρητικές ἀφετηρίες. Ἐξετάζονται σ' αὐτό οἱ περιοχές Ἄλσατία και Λωραίνη πού οἱ Γάλλοι διεκδικούσαν τότε, μετά τήν προσάρτησή τους ἀπό τή Γερμανία (1871). Ἡ πολιτική αὐτή ἀναγκαιότητα ἔκανε τόν V. de la Blanche νά μελετήσει τήν πολυπλοκότητα τῶν οικονομικῶν, κοινωνικῶν και πολιτικῶν δεδομένων. Τό βιβλίο αὐτό δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἀγνοήθηκε ἐντελῶς μέχρι και σήμερα. Ἡ εἰκόνα αὐτή ἐνός ἄλλου Vidal παρουσιάζεται στόν ἐπίλογο τής δεύτερης ἐκδοσης τοῦ βιβλίου τοῦ Y. Lacoste.

Σχήμα Α

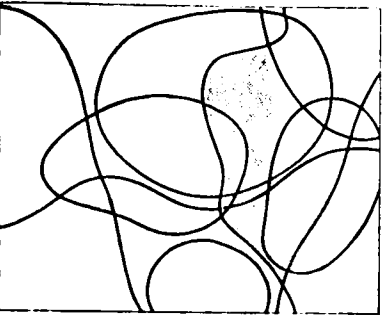
Γραφική παράσταση διαφόρων τρόπων αντίληψης τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου.

1. Κλασικός κατατεμαχισμός τοῦ χώρου κατὰ περιφέρειες (RÉGION) σύμφωνα μέ τόν VIDAL DE LA BLANCHE.

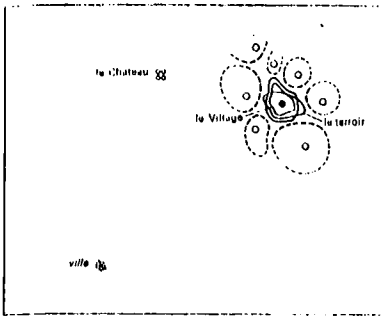

2. Ἀπεικόνιση ὀρισμένων γεωγραφικῶν συνόλων «φυσικῶν» καί «ἀνθρώπινων». Τά περιγράμματα τους τέμνονται. Κάθε σύνολο δέν ἔχει ξεχωριστό ὄνομα. Ὁρίζεται ἀπό τά στοιχεία καί τίς χαρακτηριστικές σχέσεις κάθε συνόλου.

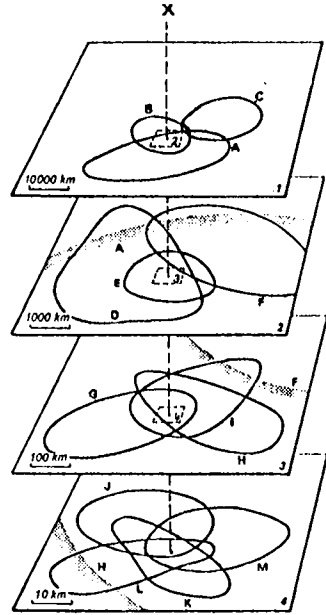

3. Μέ γκριζο χρώμα μιά περιφέρεια, ὅπως τήν ἀντιλαμβάνεται ὁ V. DE LA BLANCHE. Μελετώντας τη μ' αὐτό τόν τρόπο δέν παίρνονται ὑπόψη τά διαφορετικά σύνολα τοῦ χώρου καί οἱ διατομές τους (σελ. 56-57).

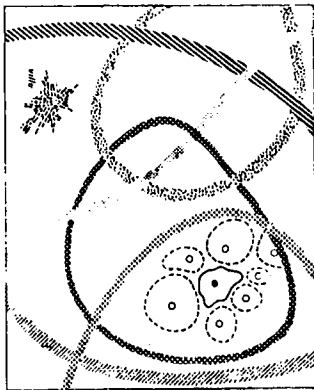
Σχήμα Β.

Σχήμα Γ.

1. 'Απεικόνιση του χώρου έτσι όπως τον αντιλαμβάνονται οι περισσότεροι κάτοικοι του χωριού στην περίοδο της κλειστής οικονομίας. Γνωρίζουν μόνο τό χώρο όπου εγγράφονται όλες οι κοινωνικές λειτουργίες και κανέναν άλλον.

2. Τό ίδιο χωριό για τό σημερινό κάτοικό του είναι μόνο ένα τμήμα του γεωγραφικού χώρου στον οποίο μετακινείται. Οί κάτοικοί του εξαρτώνται από πολυάριθμα δίκτυα και περιφέρειες των οποίων τό περιήγραμμα γνωρίζουν πολύ ή λίγο (σελ. 35).

Τρόποι αντίληψης του χώρου με βάση δύο μεθόδους έκτακτης ανάλυσης.

- συστηματική διάκριση των διαφόρων επιπέδων ανάλυσης (1, 2, 3 και 4) κατά μέγεθος (10000, 1000, 100, 10 χλμ.).
- συστηματική έρευνα σε κάθε επίπεδο χωριστά των διατομών ανάμεσα σε κάθε περιήγραμμα των έκτακτων συνόλων (Α, Β, C, D κλπ). (σελ. 187).

από τη γαλλική γεωγραφική σχολή τό 19ο αιώνα μέ τό γεγονός ότι γιά πρώτη φορά ή γεωγραφία έγινε τό ίδιο διάστημα άντικείμενο διδασκαλίας σ' όλες τίς βαθμίδες τής εκπαίδευσης, καταλαβαίνουμε τίς ιδεολογικές επιπτώσεις πού είχε τόσο στόν έπιστημονικό τρόπο μελέτης του γεωγραφικού χώρου όσο, κι αυτό είναι ίσως πιό σημαντικό, στόν τρόπο διδασκαλίας τής γεωγραφίας: ό στρατιωτικός και πολιτικός λόγος έγινε παιδαγωγικός και έγκυκλοπαιδικός. 'Η έπιλογή και ή παράθεση όρισμένων «άντικειμενικών» και «ουδέτερων» στοιχείων τής φύσης² έδινε τήν έντύπωση ότι ή γεωγραφία ήταν τό μόνο μάθημα πού δέν είχε καμιά εφαρμογή έξω από τό σχολείο. "Ότι πρόκειται γιά μιά γνώση ουδέτερη, στατική, άντικειμενική και τελικά άνιαρή. Κάτι παραπάνω: ή γεωγραφία ανέλαβε μέσα από τούς χάρτες νά παρουσιάσει τά κράτη ως φυσικά και όχι ως ιστορικά δεδομένα. Είναι συμπτωματικό άραγε, άναρωτιέται ό συγγραφέας, πού ό κατεξοχή γεωγραφικός όρος χώρα (pays) άντικατέστησε τίς πολιτικές έννοιες κράτος και έθνος;

'Από τήν άλλη μεριά, ή γεωγραφία έχει γίνει γιά τόν πολύ κόσμο θέαμα, αισθητική απόλαυση. Σ' αυτό συμβάλλουν οι πίνακες μέ τοπία, ό κινηματογράφος, τά περιοδικά, οι άφίσες, οι κάρτες, οι τουριστικοί οδηγοί. Μέ τόν τρόπο αυτό μυθοποιείται, σύμφωνα μέ τόν συγγραφέα, και άποκρύπτεται μέ τόν πιο άποτελεσματικό τρόπο ή πολιτική και στρατηγική σημασία του χώρου.

'Η στατική αυτή άπεικόνιση του χώρου και ή παρουσίαση τής γεωγραφίας ως «έπιστήμης του συγκεκριμένου» είχε και μιά άκόμα συνέπεια: οι θεωρητικές συζητήσεις άνάμεσα στους γεωγράφους και ό προβληματισμός γύρω από τή λειτουργία των γεωγράφων νά εκλείψουν έντελώς.

Προσπαθώντας νά δώσει ένα νέο περιεχόμενο στη γεωγραφία, ό Lacoste έπισημαίνει άρχικά τήν αναγκαιότητα νά εισαγάγουμε ποικίλες κλίμακες στη μελέτη του χώρου, γιατί έτσι διακρίνουμε όχι μόνο τίς ποσοτικές διαφορές αλλά και τίς ποιοτικές. "Άλλες φορές, σημειώνει ό ίδιος χαρακτηριστικά, κοιτάμε τή γή μέ μικροσκόπιο και άλλες από δορυφόρο. Στόν έπίλογο τής δευτέρης εκδοσης τό 1982, επανεξετάζει τό θέμα τής κλίμακας και άναγνωρίζει ότι ή κλίμακα είναι κάτι σχετικό (μεγαλύτερη ή μικρότερη από ποιά;), γι' αυτό προτείνει, γιά μεγαλύτερη άκρίβεια, νά παίρνουμε ύπόψη μας σέ μιά γεωγραφική μελέτη ποικίλα μεγέθη του πραγματικού χώρου όπως δεκάδες χιλιάδων χιλιομέτρων (π.χ. ήπειροι και ώκεανοί, χώρες του NATO ή του συμφώνου τής Βαρσοβίας) χιλιάδες χλμ. (π.χ. κράτη, όροσειρά των "Άλπεων) δεκάδες χλμ. (π.χ. μεγάλα δάση) χιλιομέτρα: εκατοντάδες μέτρων: μέτρα (σχήμα Γ).

2. 'Ακριβώς εξαιτίας αυτού του χαρακτήρα του περιεχομένου της, ή γεωγραφία έντάσσεται συχνά στις θετικές έπιστήμες, όπως π.χ. στην 'Ελλάδα.

Στή συνέχεια ο συγγραφέας αναζητᾷ τίς δυνατότητες οικόδομησης μιᾶς μαρξιστικῆς γεωγραφίας. Διατυπώνει λοιπόν τήν ἄποψη ὅτι, καθώς ὁ Μάρξ δέν ἔδειξε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τή φύση σάν γεωγραφικό χῶρο, ὁ μαρξισμός δέν ἐπῆρέασε τή γεωγραφία ὅσο τίς ἄλλες ἐπιστῆμες, παρά μόνο στό μέτρο πού ἡ γεωγραφική μελέτη ἀφοροῦσε τήν πόλη. Ἐπιπλέον ἡ γεωγραφία ἐξαφανίζεται καί στό ὄνομα τῆς διεπιστημονικότητας, τή θέση της παίρνει ἡ κοινωνιολογία.

Σ' αὐτή τή μαρξιστική προσέγγιση ἀντιπαράκειται ἕνα σύγχρονο ρεύμα νεοφιλελεύθερων γεωγράφων πού ἀκολουθοῦν τήν ἀγγλοσαξωνική κοινωνιολογία. Οἱ ἐργασίες τῶν ἐκπροσώπων αὐτοῦ τοῦ ρεύματος στηρίζονται στή μαθηματική διατύπωση τῆς προβληματικῆς καί σέ μιά προωθημένη σχηματοποίηση μέ μαθηματικά μοντέλα (Νέα Γεωγραφία, ποσοτική γεωγραφία). Αὐτή ἡ «ἐφαρμοσμένη» γεωγραφία γνωρίζει τά τελευταῖα χρόνια μεγάλη ὄθηση. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ἔρευνα, ἀπαλλαγμένη ἀπό τό ἔργο τῆς παραγωγῆς γεωγράφων, χρηματοδοτεῖται ἀπό μεγάλες ἐταιρεῖες καί τό κράτος. Συνήθως ὁ γεωγράφος προσλαμβάνεται γιά μιά μόνο ἔρευνα, δουλεύει ἀπομονωμένος ἀπό ἄλλους γεωγράφους πού ἔχουν ἀναλάβει παρόμοιες ἔρευνες, δέν ξέρει σέ τί θά χρησιμεύσουν τά συμπεράσματα στά ὁποῖα θά καταλήξει καί σχεδόν ποτέ δέν τή βλέπει δημοσιευμένη. Ἐτσι ὁ γεωγράφος γίνεται τελικά ἕνας προλετάριος. Παρόλα αὐτά δέν πρέπει νά βιαστοῦμε νά καταδικάσουμε τήν «ἐφαρμοσμένη» ἢ ποσοτική γεωγραφία. Αὐτό πού πρέπει νά καταγγείλουμε εἶναι οἱ πολιτικές συνέπειες πού ἔχει. Τό γεγονός δηλαδή ὅτι οἱ μελέτες αὐτές καταστρώνονται —καί βέβαια πάντα σέ χώρους ὅπου ὑπάρχει «πρόβλημα»— καί τελικά χρησιμοποιοῦνται μόνο ἀπό τά κυρίαρχα στρώματα τῆς κοινωνίας. Οἱ ἄμεσα ἐνδιαφερόμενοι, οἱ κάτοικοι δηλαδή τῆς συγκεκριμένης περιοχῆς, ἀγνοοῦν τή διεξαγωγή παρόμοιων ἐρευνῶν, παρόλο πού εἶναι οὐσιαστικά τό «ἀντικείμενό» της. Ἀναπόφευκτα λοιπόν οἱ γεωγράφοι ἔρχονται σέ ἐπαφή μέ τήν ἐξουσία, οἱ σχέσεις τους ὅμως μποροῦν νά μὴν εἶναι ἀναγκαστικά σχέσεις ἐξάρτησης ἀλλά ἀνταγωνιστικές. Ὁ γεωγράφος δηλαδή εἶναι αὐτός πού μπορεῖ νά γνωστοποιήσει τοὺς σκοπούς τῆς μελέτης του στοὺς κατοίκους τοῦ ἀντίστοιχου χώρου καί νά τοὺς κάνει νά κατανοήσουν ὅτι ἡ γεωγραφία εἶναι μιά στρατηγική γνώση πού πρέπει νά πάψει νά τήν κατέχει μόνο ἡ κυρίαρχη τάξη.

Τό πολιτικό συμπέρασμα πού ἀπορρέει τελικά ἀπό τήν ἀνάγνωση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ εἶναι ἡ ἀναγκαιότητα νά συνειδητοποιήσουν εὐρύτερα κοινωνικά στρώματα ὅτι ἡ πολιτική καί στρατηγική γνώση τοῦ χώρου ἀποτελεῖ ὄπλο πού μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ ἐνάντια σ' αὐτοὺς πού ὡς τώρα τό μονοπωλοῦν.

Ἐπιπλέον ἡ Κωνσταντακοπούλου

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

ΤΑ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ ΚΑΙ Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΛΟΓΙΑ

Τά Ἡπειρωτικά Χρονικά ιδρύθηκαν τό 1926 ἀπό τόν μητροπολίτη Ἰωαννίνων Σπυρίδωνα. Ἡ ἐκδοση τοῦ περιοδικοῦ διακόπηκε τό 1941, συνεχίστηκε τό 1973 ἀπό τόν μητροπολίτη Σεραφεῖμ καί ξαναδιακόπηκε τό 1977. Τό 1980 ἡ ἐκδοση τοῦ περιοδικοῦ συνεχίστηκε γιά τρίτη φορά μέ χορηγία τῶν ἀγαθοεργῶν καταστημάτων Ἰωαννίνων. Τή συντακτική ἐπιτροπή τοῦ περιοδικοῦ ἀποτελέσαν καθηγητές τοῦ Παν/μίου Ἰωαννίνων. Ὡς τώρα ἐκδόθηκαν πέντε τόμοι μέ θέματα ἱστορίας, λαογραφίας, ἀρχαιολογίας, γλωσσολογίας, ψυχολογίας κλπ.

Ἐνα μεγάλο μέρος τῶν σελίδων τοῦ περιοδικοῦ ἀφιερώνεται σέ ἐργασίες πού ἔχουν σχέση μέ τό Βυζάντιο. Ἐτσι θά λέγαμε ὅτι τό περιοδικό ἔχει θέση στή βιβλιοθήκη ὄχι μόνο κάθε ἡπειρολόγου ἀλλά καί κάθε βυζαντινολόγου. Οἱ μελέτες αὐτές (συμπεριλαμβάνεται καί ἡ μεταβυζαντινὴ τέχνη) εἶναι οἱ ἐξῆς:

		σελ.
	Τόμ. 22 (1980)	
<i>P. SOUSTAL</i>	Sybota und Sopotos.....	35
<i>D. M. NICOL</i>	Πρόσφατες ἐρευνες γιά τίς ἀπαρχές τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου.....	39
<i>M. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ</i>	Σχέσεις τοῦ Μιχαήλ Ἀγγέλου Δού- κα μέ τήν Πελοπόννησο	49
<i>E. ΧΡΥΣΟΥ</i>	Ἱστορικά στοιχεῖα γιά τήν Ἡπειρο σέ σημεῖωμα τοῦ κώδικα Cromwell II	58
<i>A. ΤΟΥΡΤΑ</i>	Νεκτάριος καί Θεοφάνης οἱ Ἀσα- ράδες καί ἡ Μονή τοῦ Προδρόμου στό νησί τῶν Ἰωαννίνων	66
	Τόμ. 23 (1981)	
<i>ΕΥΓ. ΧΑΛΚΙΑ</i>	Παλαιοχριστιανικές Τράπεζες ἀπό τῆ Νικόπολη τῆς Ἡπείρου	252

<i>Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΥ</i>	Νεώτερα στοιχεία σέ βυζαντινούς ναούς τῆς Αἰτωλοακαρνανίας	266
<i>ΑΠ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΥ</i>	Βασιλείου Πεδιαδίτη: «Ἐκφρασις ἀλώσεως ἀκανθίδων»	284
Τόμ. 24 (1982)		
<i>JOH. KODER</i>	Προβλήματα τῆς σλαβικῆς ἐποίκισης καί τοπωνυμίας στή Μεσαιωνική Ἠπειρο	9
<i>RAD. KATIČIČ</i>	Οἱ ἀρχές τῆς Κροατικῆς παρουσίας στήν Ἀδριατική. Προβλήματα ἱστορικά, φιλολογικά καί γλωσσικά	36
<i>G. PRINZING</i>	Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I und Theodoros Dukas (Erster Teil)	73
<i>Θ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ</i>	Γενική θεώρηση τῆς ζωγραφικῆς στήν Αἰτωλοακαρνανία τό 16 αἰ. ..	121
<i>Π. ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΥ</i>	Ἡ νομισματοκοπία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους τῆς Ἠπέρου (1204-1268)	130
<i>M. GARIDIS</i>	Les grandes étapes de la peinture murale en Épire au XVIe siècle	151
<i>Α. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΚΡΗ</i>	Πρῶτες εἰδήσεις γιά τοιχογραφίες τοῦ 16ου αἰώνα στόν Ἅγιο Δημήτριο Βελτσίστας	176
<i>Ε. ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ</i>	Ἡ ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης νήσου Περιθείας στήν Κέρκυρα.	183
Τόμ. 25 (1983)		
<i>GÜNTER PRINZING</i>	Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung im Machtbereich der Epirotischen Herrscher Michael I und Theodoros Dukas	34
<i>OTTO KRESTEN</i>	Marginalien zur Geschichte von Ioannina unter Kaiser Andronikos III. Palaiologos	110
<i>ΚΩΣΤΑ Ε. ΤΣΟΥΡΗ</i>	Ἡ Βυζαντινή ὀχύρωση τῶν Ἰωαννίνων	130
<i>ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ</i>	Οἱ χίλιοι στίχοι στήν ἀρχή τοῦ Χρονικοῦ τῶν Τόκκο	155
<i>ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΧΡΥΣΟΥ</i>	Μιά σημαντική συμβολή στήν ἱστο-	

	ρική γεωγραφία της Μεσαιωνικής Ἡπείρου	179
<i>ΔΗΜΗΤΡΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΥ</i>	Τρεῖς δεσποτικές εἰκόνες ἀπό τό ναό τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτῆρος στήν Κληματιά Ἰωαννίνων	186
<i>ΕΥΓΕΝΙΑΣ ΧΑΛΚΙΑ</i>	Εἰκόνα Ὀδηγήτριας μέ σκηνές Ἀκα- θίστου ἀπό τή Μονή Πατέρων Ζί- τσας	211
	Τόμ. 26 (1984)	
<i>FRANK E. WOZNIAK</i>	Late Roman fortifications in Epirus...	71
<i>ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΥ</i>	Ἐπιφανειακές καί σκαφικές ἔρευνες στή ΒΔ Ἑλλάδα	117
<i>ΜΑΝΤΩ ΠΑΠΑΔΑΚΗ</i>	Μιά εἰκόνα τοῦ ζωγράφου Γεωργίου Κλόντζα μέ θέμα τή μνηστεία τῆς Ἀ- γίας Αἰκατερίνης	147

Μ.Σ.Κ.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ ΚΥΠΡΙΑΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ἐκδόθηκαν πρόσφατα ἀπό τόν Τομέα Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων τά *Πρακτικά Συμποσίου Κυπριακῆς Ἱστορίας (Λευκωσία 2-3 Μαΐου 1983)*, (Ἰωάννινα 1984). Τό Συμπόσιο πραγματοποιήθηκε στή Λευκωσία τό Μάη τοῦ 1983, μέ συνεργασία τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων καί τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου.

Τό διήμερο συμπόσιο εἶχε δύο ξεχωριστές θεματικά ἱστορικές ἐνότητες. Κατά τήν πρώτη μέρα ἀσχολήθηκε μέ τή Μεσαιωνική περίοδο τῆς ἱστορίας τῆς Κύπρου, σύμφωνα μέ τό ἐξῆς πρόγραμμα:

Κ.Π. ΚΥΡΡΗΣ,

Χαρακτηριστικά τῆς Κυπριακῆς Ἱστορίας κατά τήν πρώτημη Βυζαντινή περίοδο

C.N. CONSTANTINIDES,

Cypro-Ephesena

Ε. ΧΡΥΣΟΣ,

Ὁ Ἡράκλειος στήν Κύπρο

Α. ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ,

Ἡ καλλιέργεια ζαχαροκάλαμου καί ἡ παραγωγή ζάχαρης στήν Κύπρο κατά τό Μεσαίωνα

Ἡ δεύτερη μέρα ἦταν ἀφιερωμένη στήν Τουρκοκρατία καί σ' αὐτήν ἔγιναν οἱ πῶ κάτω ἀνακοινώσεις:

Κ.Π. ΚΥΡΡΗΣ,

Χαρακτηριστικά τῆς Κυπριακῆς Ἱ-

Z.N. ΤΣΙΡΠΑΝΑΗΣ,

στορίας τῆς Τουρκοκρατίας
Χριστόδουλος καὶ Παρθένιος, Ἄρ-
χιεπίσκοποι Κύπρου, καὶ οἱ σχέσεις
τους μέ τό Βατικανό (1639-1641)

A. ΑὐΪΖΙΔΟΥ,

Τά Γαλλικά Προξενικά Ἐγγραφα
περί Κύπρου (1661-1901). Προκαταρ-
κτικό σχέδιο καὶ δείγματα Ἐρευνη-
τικού Προγράμματος

A. ΛΟΥΛΕΣ,

Τό Ἑλληνικό Προξενεῖο καὶ ἡ ἑλ-
λαδική παρουσία στήν Κύπρο κατά
τήν Ὀθωνική περίοδο (1834-1863)

M.N. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ,

Ἡ Κυπριακή διάλεκτος ἐπί Τουρκο-
κρατίας

Οἱ ἀνακοινώσεις παρουσιάζουν ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ σ' αὐτές ἐξετάστηκε ἀνέκδοτο ἢ ἀνεκμετάλλευτο ὕλικό ἀπό πηγές ἢ ἀρχεῖα σχετικό μέ τήν ἱστορία τῆς Κύπρου. Ἀκόμη γίνονται νέες χρονολογήσεις γεγονότων, καθὼς καὶ προσωπογραφικές διορθώσεις. Ἡ ἐξαγγελία τῆς θεσμοποίησης τοῦ Συμποσίου αὐτοῦ δείχνει τήν ἐπιτυχία πού εἶχε τό πρῶτο αὐτό Συμπόσιο τῆς Λευκωσίας. Οἱ ἐπιστημονικές συναντήσεις θά γίνονται ἐναλλάξ στίς δύο ἀκριτικές Ἑλληνικές περιοχές, τήν Ἠπειρο καὶ τήν Κύπρο.

K. N. Κωνσταντινίδης

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Για εκείνον πού ασχολείται με μιά στενή γεωγραφική περιοχή, ή έπαφή με τούς ντόπιους είναι αναγκαία. 'Απ' αυτούς θά άντλήσει όχι μόνο τίς τοπογραφικές πληροφορίες καί τό ύλικό (τοπωνύμια, τραγούδια κλπ.) αλλά καί μιά πρώτη έξήγηση τών πραγμάτων. Για τά τοπωνύμια, π.χ., πού μās ενδιαφέρουν άμεσα, πρίν προχωρήσουμε στήν έτυμολογία τους, πρέπει νά συμβουλευτοϋμε τούς ντόπιους για τήν αίτία τής όνομασίας τους. Πρίν έπίσης ψάξουμε στίς πηγές για τήν ιστορία ενός τόπου, πρέπει νά τήν ακούσουμε άπό τούς ίδιους τούς κατοίκους του. Οί άφηγήσεις πού θά συγκεντρωθοϋν μ' αυτόν τόν τρόπο, δείχνουν, τίς περισσότερες φορές, τή δημιουργική φαντασία τοϋ ντόπιου πληθυσμοϋ, αλλά δέν είναι λίγες καί οί παραδόσεις εκείνες πού είναι άληθινές, ή έχουν, τουλάχιστον, ένα ιστορικό πυρήνα.

Τό ύλικό θά δημοσιεύεται κατά οικισμούς (κατά κοινότητες, με άλφαβητική σειρά) άπ' όλη τή χώρα, ανάλογα με τούς συνεργάτες. Τό έρωτηματολόγιο πού χρησιμοποιήσαμε, για τή συλλογή τοϋ ύλικοϋ¹, είναι τό παρακάτω:

1. Τό έρωτηματολόγιο είδε καί διόρθωσε ό καθηγ. Δ. Λουκάτος.

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Καταγραφή όλων τών άγροτικῶν τοπωνυμίων πού υπάρχουν στή περιφέρεια ενός χωριοϋ. Γιατί όνομάστηκαν έτσι. Συνοικίες ενός χωριοϋ.

'Ιστορικές παραδόσεις δεμένες με τά τοπωνύμια αυτά, ιδιαίτερα με τά όνόματα: Κάστρο (Καστράκι, Παληόκαστρο), Κουλάς, Χώρα (Παλαιά Χώρα), Παλιοχώρι, Κτίρια, Χαλάσματα, Παλάτι, 'Επισκοπή (Παλιοεπισκοπή), Καλύβια κλπ. (π.χ. πώς χτίστηκε τό κάστρο, πώς τό πήραν οί έχθροί, τί διηγοϋνται για τό όνομά του ('Ωραιόκαστρο, Σιδηρόκαστρο, τής 'Ωριάς).

Μέγεθος κάστρου, 'Εκκλησίες μέσα στά τείχη καί γύρω τους. Πόσες εκκλησίες υπήρχαν παλιά στό χωριό. 'Υπάρχει κοντά στό κάστρο τοπωνύμιο ποϋρκος (μποϋργκος), 'Εμποριό, Νιμποριό;

Περιγραφή: άπόκρημο ή όχι, με πύργους, με επάλξεις, με στέρνες. Είναι άρχαιο; μεσαιωνικό; βενετσιάνικο;

“Άλλα παλιά χτίσματα και γεφύρια (περιγραφή).

Παλιές βρύσες και πηγάδια - τότε φτιάχτηκαν. Παραδόσεις, ιδιαίτερα για γεφύρια. Παλιοί δρόμοι με γκαλντερίμι.

Πόσα σπίτια είχε παλιότερα τό χωριό ή πόσους κατοίκους. Παραδόσεις για θανατικά, για παλιούς εγκαταλειμμένους οικισμούς (γιατί εγκαταλείφθηκαν; — πειρατές, άρρώστειες, πόλεμος). Έποχικές μετακινήσεις πληθυσμού.

Βουλιαγμένοι τόποι και πολιτείες.

Έκκλησίες και μοναστήρια πού χαλάστηκαν.

Παραδόσεις για βασιλιάδες και ρηγόπουλα.

Παραδόσεις για γίγαντες και άνδρειωμένους.

Παραδόσεις για Στοιχειά και Δράκοντες σε σπηλιές, σπίτια, χωριά, εκκλησίες, ράχες, λαγκάδια, λίμνες, γιαλούς.

Παραδόσεις για κρυμμένους θησαυρούς.

Παιοιμίες, τραγούδια, παραμύθια και αινίγματα δεμένα με την τοπογραφία του χωριού.

1) Αρίστη (Αρταίστα) Ιωαννίνων

Ένα από τα χωριά του δυτ. Ζαγορίου με υψόμετρο 650 μ., στην ευρύτερη λεκάνη του Βοϊδομάτη. Είναι χτισμένο στην ανατολική πλευρά του υψώματος της Γκραμπάλας. Η ακμή του στα μέσα του ΙΗ΄ αιώνα. Παλιότερα είχε 150 σπίτια, με 700 κατοίκους. Σήμερα έχει 70 σπίτια, με 140 περίπου κατοίκους. Ο Άγιος Αθανάσιος είναι η παλιότερη εκκλησία του χωριού. Εξωτερικά μπορεί να διακρίνει κανείς αρχιτεκτονικά μέλη από παλιότερο κτίσμα. Εσωτερικά, το τέμπλο διακρίνεται σε ένα παλιότερο τμήμα και σε ένα νεότερο, δουλεμένο από διαφορετικό τεχνίτη. Η σημερινή της μορφή χρονολογείται από το 1850. Μέσα στο χωριό υπάρχουν και οι εκκλησίες Άγιος Νικόλαος και Άγιος Ταξιάρχης, που έδωσαν τα ονόματά τους και στους μαχαλάδες. Στη θέση Βοτανάρια υπάρχει πλακόστρωτος δρόμος, που εξυπηρετούσε τη συγκοινωνία από τα μαστοροχώρια της Κόνιτσας προς το Ζαγόρι, μέσω της πέτρινης μονότοξης γέφυρας, στην έξοδο της χαράδρας του Βίκου. Στη γέφυρα υπήρχε και τούρκικο φυλάκιο. Στις τοποθεσίες Θεόκλουτου και Καραγιάννη υπάρχουν βρύσες. Την πρώτη την έχτισε κάποιος καλόγερος Θεόκλητος. Στο Πηγαδούλι σώζεται ωραία, χτιστή βρύση, φτιαγμένη από την οικογένεια Παπακώστα, το τελευταίο τέταρτο του ΙΘ΄ αιώνα. Το μοναστήρι της Παναγίας της Σηπλιαιώτισσας, στην αριστερή όχθη του Βοϊδομάτη, είναι τειχισμένο, με κελιά, καμπαναριό, στην κορυφή του βράχου, καθολικό και τοιχογραφίες του 1874 από τον καλλιτέχνη Γεώργιο Αναστασίου από τις Χιονιάδες (σημ.: Σύμφωνο με τον Λαμπρίδη, χτίστηκε το 1579). Κοντά στο μοναστήρι υπάρχουν ύπολοιμματα γεφυριού. Χτίστηκε πέτρινο το 1873 και σιδερένιο αργότερα (γύρω στο 1905). Και τις δυο φορές παρασύρθηκε από τον Βοϊδομάτη. Στην τοποθεσία Παλιογέφυρο, το 1817 είχε χτιστεί γεφύρι που εξυπηρετούσε την επικοινωνία της Αρταίστας και του Βιτισικού με το Πάπιγκο. Σήμερα σώζεται μόνο μια μικρή καμάρα. Για λίγες δεκάδες μέτρα μετά την καμάρα, το μονοπάτι είναι λαξευμένο στο βράχο.

Τοπωνύμια: Αγία Παρασκευή, Αγία Σωτήρα, Άγιος Αθανάσιος, Άγιος Βασίλειος, Άγιος Ηλίας, Άγιος Νικόλαος, Άγιος Ταξιάρχης, Αγορά, Αγραπιδιά, Αμπελότοπος, Αργυρόραχη, Βαρκά, Βασινιά, Βόπατη, Βοτανάρια, Βουβισιά, Γερονικός, Γιαβρούμη λάκκος, Γκαέτσος, Γκραμπτζή λάκκος, Γκραμπάλα, Γράβος, Γρανίτσα, Δαμασκηνιά, Διακόπια,

Διαμάντη Λούτσα, Δρούγκα αλώνι, Ζάβγιακας, Ζουμπέρι, Θεόκλουτου, Θημνοστάσια, Καινούργια, Καλλιθέα, Καλύβια, Καμποκούκκια, Καραβάνια, Καραγιάννη, Καρυά, Κασιδιάρια, Καστράκι, Καταβόθνα, Κατσίκη (η), Κατσουτίνα, Κερασιά, Κήποι, Κλεισούρα, Κοντογιάννη λακκιά, Κότσιαρη, Κουδουνάτα, Κουκούλα, Κρεμαστή, Λάλιζα, Λίμνη μεγάλη, Λίμνη μικρή, Μανταλά λούτσα, Μαντζιλικά λίμνη, Μάρμαρο, Μελίσσι, Μοναστήρι, Μοσχόραχη, Μούσγκες, Μούλα, Μπαγιώτισσα, Μπάταινας πηγάδι, Μπάτσα, Μπεκιάρη λάκκος, Μπέλου χωράφι, Μπόμπολη (η), Μπουγκρανά, Μύλοι, Νησί, Ντεμίρη μαντριά, Παλιογέφυρα, Πανέτσι, Πανωνέρι, Πανώσπιτα, Παπαδιάς ράχη, Παπαχαρίση αμπέλι, Παππούλες, Πηγαδούλι, Ποντικόλακα, Ποτάμι, Πουρνारीά, Πράκου τά κουκούλια, Πρασιανού, Προσήλιο, Πυργάκι, Ρέση (του), Ρίζες, Ροϊνίκος, Σάκου πηγάδι, Σαρμαλούς τρύπα, Σιράκο, Σουδενίκος, Σουμάκι, Σπάσμα, Σταυρός, Συκιές, Τάβλες, Τόριζα, Τσάνιστα, Φτελιάδα, Φτέρη, Χαλκιοπούλου.

Παραδόσεις: α) Σ' ένα από τα μεγάλα δέντρα του Αγίου Αθανασίου ακούμπησε και δίδαξε ο άγιος Κοσμάς, ερχόμενος από το Βιτσικό. β) Στόν Άγιο Βασίλειο υπήρχαν παλιότερα δυο πέτρινα «εικονίσματα», ένα «παιδιακίσιο», όπου πήγαιναν τα αγόρια του χωριού κι ένα «κοπελίσιο», όπου πήγαιναν οι κοπέλες για να ανάψουν τα καντήλια. γ) Στη Βόπατη, στη Β-ΒΔ πλευρά της Κουδουνάτας, υπήρχε παλιός οικισμός. Εγκαταλείφθηκε επειδή ήταν ανήλιος και έπεφταν πέτρες από το γυμνό, τα παλιότερα χρόνια, ύψωμα της Κουδουνάτας. δ) Παλιός οικισμός υπήρχε επίσης και στα Βουβισνά, όπου σώζονται ερείπια σπιτιών. Εγκαταλείφθηκε γιατί στον τόπο έβγαιναν πολλά φίδια. Οι κάτοικοι του εγκαταστάθηκαν στο χωριό Βιτσικό (σημ. Βίκος). ε) Στο Καστράκι, οξυκόρυφο βράχο στην αριστερή όχθη του Βοϊδομάτη, που είναι προσιτός μόνο από ΝΔ, υπάρχουν ερείπια τειχών της βυζαντινής εποχής και της Τουρκοκρατίας. Σύμφωνα με την παράδοση εκεί ήταν θαμμένη η χρυσή κούνια της βασιλοπούλας. Παραδόσεις επίσης μιλούν για υπόγεια στοά που οδηγεί από την κορυφή του κάστρου στο ποτάμι με το πολύτιμο νερό, για τις φυλακές, για τις στέρνες και τα καζάνια —ένα με φλουριά κι ένα με φίδια— και για τα δυο γένη, του Σταμάτη και του Γερένη, που μάλωναν μεταξύ τους κι έτσι χάλασε το χωριό. στ) Όταν ήρθε η πανούκλα στην Αρτσίστα, βρήκε στην άκρη του χωριού (στη θέση Πηγαδούλι) θαμμένα ένα ζευγάρι βόδια με το αλέτρι κι είπε: δεν μπορώ να περάσω, είναι φραγμένος ο δρόμος. Έτσι γλύτωσε το χωριό από την άρρώστια.

Κων. Οικονόμου

2) Άσβεστοχώρι Ίωαννίνων (Λιόκ)

1. *Τοπωνύμια:* Μέσα στο χωριό: Κούλια, Σιάδια (=Ίσιωμα), Σκούπρα, Πλακαριά. β) Στην περιφέρεια του χωριού, Ανατολικά: Ανήλια, Προσήλιο, Κόντρες, Βιλιακάτες, Κοντρολάκκος, Γιάνοβες, Παλιοραγίστα, Κοντσιά, τ' Κλωσιδα το χωράφι(ι), Καζαντή, Λάσπες, Μούλκια, Μπλιάκι(ι), Ράχη Ντειρούτ(η) (=Δορούτη), Λούτσα, Φτιές, Φτέρεις, Τσιουμπάρες, Κερασιά, Καραούλι, Στραβόλακκος, Πάλιουρας, Μούτσ(σ'), Γιώργεις, Τατζιάκα τ' λούτσα (= τ' Ζιάκα λούτσα). Τζιρέτο, Στεφάνι, Αϊ-Νικόλας, Καρυές, Φτιλιά. Ν.Α.: Ντραγατσούρα, Ντιμίσιαρ, Κούκλες, Χαντάκια, Κόντρες, Τσ' Περάτως, Αγκαθιές. Νότια: Καταμπέλια, Παν(ω)τ' αμπέλια, Δέντρα, τ' Τζιουβάρια τ' αμπέλ(ι), Κρεμάσματα, Καλαρρύτη, Νικόρδα, Ακρολακκιά, Μουρταζάδια ή Μουλταζάδια, Αγορές, Κιτσιάνια, Βαλαντιά, Αλπότρυπες, Μπικιάρια, Χαντάκια, Χαλίκια, Αγκαθιές, Σιμέν, Λαζαρίνες, Λιβάδια, Πηγάδια, Γκορτσιές, Κατάν, Τσιουκαρέλα, Μάντζιος, Βουνό της Τσοούκας. Στις πλαγιές του τα τοπωνύμια: Λακκιές, Τσιουμαδιές, τ' Σφρίγκα το Κουρί, Στυργγλό, Σκιπή τ' Αμπέλ(ι), των Αλεξέω (Αλεξίου) οι γκορτσιές, Τσιαβίδες, Κουμπρουλιθαρα (= μεγάλες πέτρες, βράχοι), Συγχρονιάτσα, Μπαλντάδες, Κτισούρατα, Ντικόρνια, Τχάλ τσ' Ντικόρνιας, τ' Μπαλούια το μαντρί. Ν.Α.: Μακρίνα, τ' Γιάχ (= του Γιάκου) το κουρί, τ' Ζώη το λάκκο, Γκινόλακκα, Μαντζί, τ' Βέργου(ου) τα Μαντριά, Κφόλαγος, Καψούρες, Λυκοφάωμα, τ' Ζήκ(ου) ή Τζικ, Κόκκινα κλαριά, Τατσιούλδης, Γούβα, Κριπαμάρες.

Δυτικά: Παναγία, Λάκκος τσ' Παναγιάς, Σιλλιάνια, Μεσιές, Καλύβες, Λακκοπούλες. Β.Δ.: Κλεισούρα, Κλαρί, Καρδαρωτές, Βοϊδόστερνα. Βόρεια: Στρίφα, Πεταλάς, Κλούρια, Λάκκος, Στεφάνια, Θεόχτη, Αντώνια, Προσκύς (= Προσκύνηση), Κακονύχτες, Μαρκάτκα, Κουτσιουλακκίες, Στενά. Β.Α.: Βασίλ(η) τ' ράχη, Κοντρολάκκος, Βιλλιακάτες.

2. *Εκκλησίες*: Μέσα στο χωριό που υπάρχουν και σήμερα: α) Παλιά εκκλησία του Αγίου Δημητρίου. β) Νέα (κτισμένη πρόσφατα) εκκλησία του Αγ. Δημητρίου. Εξωκκλήσια. Ανατολικά: 'Αγ. Νικόλαος. Νότια: 'Αγ. Γεώργιος. Δυτικά: Της Παναγίας. Παλιά, ανατολικά του χωριού υπήρχε το μοναστήρι της Δουρούτης (Αγία Παρασκευή), που λειτουργούσε πριν 50 (πενήντα) χρόνια περίπου. Πιο παλιά είχε και καλόγριες με έκταση που καλλιεργούσαν και ζώα. Σήμερα είναι ερείπιο. Βρίσκεται πιο πάνω απ' το μοναστήρι του Αγ. Γεωργίου της Δουρούτης.

3. *Παλιά χτίσματα*: α) Τα πολυβολεία στα «στεκάμια» της Δουρούτης. β) Στην Κούλια στο χωριό, κατοικία του Χότζα, όπου έχτισαν σήμερα το Δημοτικό σχολείο. Πηγάδια υπάρχουν και σήμερα 4-5 στο χωριό. Χτίστηκε ίσως πριν από εκατό χρόνια. Σ' αυτά οδηγούσαν και τα δύο μοναδικά γκαλντερίμια του χωριού που ξεκινούσαν απ' την «Κούλια» και τα «Σιάδια».

4. *Παραδόσεις*: Παλιά (πριν 100 χρόνια) το χωριό είχε περίπου 40 (σαράντα) σπίτια. Υπάρχει (όχι όμως πολύ διαδεδομένη) η παράδοση, ότι το χωριό πριν βρισκόταν απέναντι ακριβώς, στην Σκεπή τ' Αμπέλ, στα ριζά του βουνού της Τσιούκας. Έφυγαν όμως γιατί εκεί «τους έπιανε το ρεύμα του λάκκου» και ήρθαν στο προσήλιο, αλλά και γιατί θεώρησαν στερεότερο το νέο μέρος. Άλλοι αναφέρουν ότι το χωριό ήταν πριν απέναντι αλλά στην κορυφή σχεδόν του βουνού της Τσιούκας, στο Ξυλοφωριό ή Ξυλοχωριό. Υπάρχουν παραδόσεις ότι έβγαιναν δαιμόνια στα Β.Α. του χωριού, στη Βασίλ τ' ράχη, σ' Κλούρια και στις Μπιστές (= Ανεμότρυπες, πολύ βαθιές, δεν μπορείς να υπολογίσεις το βάθος). Υπάρχουν πολλές τέτοιες μέσα στο χωριό και γύρω απ' αυτό περίπου 10). Πριν 30 χρόνια κυκλοφόρησε (φήμη) στο χωριό ότι ιδιώτες βρήκαν στα Σιλλιάνια (Δυτικά), κουμπιά και στάμνες πήλινες.

5. Η παλιά ονομασία του χωριού Ασβεστοχωριού ήταν Λιόκ. Η ονομασία κατά 2 παραδόσεις: α) Δόθηκε στο χωριό απ' τους Τούρκους και β) Κάποιος Αρβανίτης «Λιόκας» εγκαταστάθηκε με την οικογένειά του στο χωριό και το ίδρυσε προφανώς. Ο ίδιος φαίνεται σαν νομάς, με μεγάλη οικογένεια (γιούς, νύφες, εγκόνια). Ας σημειωθεί ότι και σήμερα στο χωριό υπάρχουν οικογένειες με το επίθετο Λιοκάτης. Πιθανότερη όμως φαίνεται η α' παράδοση.

Λαμπρ. Παπαθανασίου

3) Βλαχογιάννη Ελασσόνας

Το χωριό Βλαχογιάννη, επαρχία Ελασσόνας, νομός Λάρισας, είναι πολύ παλιό. Αυτό το μαρτυρούν τα διάφορα ευρήματα και οι τάφοι που βρέθηκαν λίγο πιο έξω από το χωριό στη θέση «Περβόλια». Εκεί ήταν κτισμένο πρώτα το χωριό, όπως βέβαια λένε οι παλιοί. Την ονομασία Βλαχογιάννη την οφείλει σ' έναν αξιωματικό του στρατού που ονομαζόταν Βλαχογιάννης και σκοτώθηκε στη θέση Βάλτος. Το χωριό προηγουμένως λεγόταν «Τρίλοφος», λόγω των τριών μικρών λόφων πάνω στους οποίους ήταν κτισμένο. Το χωριό είναι πάρα πολύ εύφορο, γιατί βρίσκεται στο κέντρο μιας μεγάλης πεδιάδας.

Τοπωνύμια: Παλιόχωρα, Ξεπατώματα, Βάλτος, Μετόχι, Αμπέλια, Μάλια, Λόφος, Ξηροπόταμος, Μπέσικος, Αμυγδαλή, Γαβρί, Χάρτζια, Καπρισιούτα, Χονδρή ράχη, Ποταμιά, Ισιώματα, Μπατάλιδες, Καρκατσέλι, Λευκαδούλα, Βρυζόστη, Ξεριάς, λάκκος του Κακαδιάρη, Γιακάς.

Παραδόσεις: α) Πολύ παλιά το χωριό ήταν κτισμένο στη θέση Περβόλια, όπως αναφέρεται πιο πάνω. Ήταν μια τοποθεσία με πολλά περιβόλια, στην περιοχή όμως αυτή έβγαιναν κάτι ζωύφια (πρέπει να έμοιαζαν κάπως με το σκορπίο) που ήταν πολύ επικίνδυνα και όποιον τσιμπούσαν υπήρχε κίνδυνος να πεθάνει. Τότε οι κάτοικοι αναγκάστηκαν ν' αλλάξουν περιοχή και κατοίκησαν στο χωριό που σήμερα ονομάζεται Βλαχογιάννη. Από τότε η περιοχή που ήταν

χτισμένο πρώτα το χωριό καλείται «Παλιόχωρα».

β) Η εκκλησία του χωριού, η Αγία Τριάδα, είναι κτισμένη στο σημείο όπου παλιότερα, στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, βρισκόταν μια παλιά εκκλησία, αρκετά μέτρα κάτω από την επιφάνεια της γης (περίπου 20 με 25 σκαλοπάτια κάτω από το έδαφος). Εκεί προσεύχονταν οι χριστιανοί εξαιτίας του φόβου των Τούρκων.

γ) Στο χωριό υπάρχει μια βρύση η *Καρούλα* που οφείλει το όνομά της σε μια μικρή καρυά που βρισκόταν εκεί. Σύμφωνα με την παράδοση, την καρυά αυτή την είχαν φυτέψει την Κυριακή των Βαΐων. Το δέντρο αφού έφτασε σ' ένα μικρό σημείο ύψους, από κει και πέρα σταμάτησε να μεγαλώνει. Η καρυά αυτή κήκε από μια πυρκαγιά πάλι την ημέρα της Κυριακής των Βαΐων. Οι κάτοικοι του χωριού θεώρησαν αυτό το γεγονός (ότι δηλαδή το δέντρο κήκε την ίδια μέρα με τη μέρα που φυτεύτηκε) πως είχε ιδιαίτερη σημασία για το χωριό τους.

δ) Έξω από το χωριό υπάρχουν λείψανα τειχών που θεωρούνται σαν προέκταση των τειχών του διπλανού χωριού *Δαμασιού*.

ε) Στο χωριό έπεσε παλιότερα, όπως και σ' ολόκληρο το νομό, επιδημία γρίπης απ' την οποία πέθαναν πολλά άτομα, ιδιαίτερα παιδιά.

Αικατ. Καρανίκα

4) Γέρμας Καστοριάς

Το χωριό *Γέρμας* βρίσκεται στα Ν.Α. του νομού Καστοριάς. Είναι χτισμένο σε κοιλάδα που τη διασχίζει ένας χείμαρρος και το περιβάλλουν από παντού πανύψηλα βουνά, αφήνοντας μόνο προς το Νότο ένα άνοιγμα.

Το έδαφος του χωριού είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος ορεινό. Δάση από οξιές και βελανιδιές σκεπάζουν τα βουνά, ενώ από τα άφθονα νερά, που έχουν τις πηγές τους κυρίως στις περιοχές *Γιάζιας* και *Μουρικιού*, υδρεύεται ολόκληρο το χωριό και ποτίζει τα χωράφια του.

Οι κάτοικοι του χωριού, που είναι περίπου 1.200, βρίσκονταν παλιότερα σκορπισμένοι σε 6 μαχαλάδες στα γύρω βουνά. Οι μαχαλάδες ήταν: η *Κρασιά*, του *Κιράσουβου*, ου *Αϊ-Λιας*, τ' *ς Μπίλιας* τα *μνημόρια*, η *Πιράσα* και η *Λόσνιτσα*. Από το φόβο των γενιτσάρων μαζεύτηκαν στον κεντρικό μαχαλά, τη *Λόσνιτσα* (*Λιόσια* + *Σέλο* = κακό χωριό). Η συγκέντρωση των μαχαλάδων πρέπει να έγινε γύρω στα 1400, γιατί στην αγιόθυρα του τέμπλου της εκκλησίας του χωριού, υπάρχει η χρονολογία 1413).

Στην αρχή η *Λόσνιτσα* είχε 150 σπίτια περίπου και γύρω στους 500 κατοίκους. Υπήρχαν σ' αυτήν 5 εκκλησίες: Του *Αϊ-Γιώργη* (στην πλατεία του χωριού), της *Αϊ-Τριάδας*, της *Παναγιάς*, του *Αϊ-Θανάσ'*, και του *Πάσχου* (γιόρταζαν εκεί το *Πάσχα*. Είναι άγνωστο σε ποιόν άγιο ήταν αφιερωμένη).

Από τις 11 κοινοτικές βρύσες που υπάρχουν και σήμερα στο χωριό, οι 9 κτίστηκαν γύρω στα 1955. Οι άλλες 2 είναι παλιότερες. Πρέπει να κτίστηκαν γύρω στο 1912. Σήμερα έχουν κλεισθεί όλες, εκτός από τρεις.

Τοπωνύμια: *Αμπέλια*, *Βρύσ'*, *Χουριό*, *Λιφκάδια*, *Λ' βάδ'*, *Πάσκους*, *Μπίλιας* τα *μνημόρια*, *Γέρμα*, *Κουκινουνέρ'*, *Κρουουνέρ'*, *Πριστέρα*, *Μιλανή*, *Ουξιά*, *Κρασιά*, *Αμπάζακα*, *Μουρίκ'*, *Κιράσουβου*, *Καναβουτόπ'*, *Καρτσλίν'*, *Χάβους*, *Γιάζια*, *Πάτουμα*, *Μιλιτσουτόπ'*, *Πιράσα*, *Αϊ-Λιας*, *Πόρους*, *Καρακώστα*, *Μακρυβούν'*, *Αϊ-Κουσταντίνους*, *Μπαρμπατράχ'*, *Παναΐα*, *Αϊ-Τριάδα*, *Γγαγκιά*, *Αϊ-Θανάσ'*, *Κόρακα* *Πέτρα*, *Σκυλόλακκας*, *Πηγαδάκ'*, *Αλώνια*, *Αλουνέτους*, *Κουλιούμπα* *Βρύσ'*, *Μύλους*, τ' *Κατσιάπ'* οι γούρνες, *Παλιοστρούγκ'*, *Καγγέλια*, *Κουκόλια*, *Πιργιόν*, *Μπατάν'*, *Τζούπ* του μύλου, *Νταμπάκ'*, *Μπέσταν'*, *Σκέβα* τα χωριά, *Φαρμασόν'*, *Μότσιαλης*, *Μπίργιαν'*, *Τσοούκα*, *Μακρυβούν'*, *Κιρακάλια*, *Τζιτζέλ'* τ' *αλών'*, τ' *Αϊγιώργ'* του κουρί, *Τόστια* ο *λάκκος*, *Φαφούτα* *γκουρτσιές*, *Σκάλα*, *Φουρτόπ'*, *Παρούλια*, τ' *Γιάνν'* τ' *ράχ'*, *Τζιούλα* του κουρί, *Τσοούμα* *μαντρινές*, *Μπιουριτία*, *Γκόγκα* τα *λιβάδια*, *Απάν'* *μύλους*, *Μισιός* *μύλους*, *Σκάπιτο*, *Καραμιγάλ'*, *Αμαξιλό*, *Αλουπότρυπς*, *Σιλίο*, *Αμάραντους*,

Χριστοφόρο, Τσικιέ, Πατουσιά, Τζιόκα καρυές, Καλόγρια.

Παραδόσεις: α) Μέχρι πριν από 5-6 χρόνια πίστευαν ακόμα ότι το σπίτι που ανήκε στον Μπαζντέκα ήταν στοιχειωμένο. Ήταν ένα παλιό τριώροφο σπίτι (το μοναδικό, τότε, τριώροφο στο χωριό). Τα μεσάνυχτα, όπως διηγούνται πολλοί απ' αυτούς που κοιμήθηκαν εκεί, ακούγονταν βήματα στο πάνω πάτωμα του σπιτιού, τρίξιμο και σύρσιμο αλυσίδων και φωνές, άλλοτε ανδρικές, άλλοτε γυναικείες και πολλές φορές ζώων (σκύλου και γάτας).

Όπως λένε οι παλιότεροι κάτοικοι του χωριού, στο σπίτι αυτό σκοτώθηκε κατά τον Εμφύλιο πόλεμο (1945-49) ένας αντάρτης που θάφτηκε στο υπόγειο του σπιτιού.

β) *Μπίλιας τα μνημόρια:* Ονομάστηκαν έτσι από ένα γεγονός που συνέβη πολύ παλιά εκεί («στην εποχή των παππούδων μας» είπε ο Λάζαρος Βούρδας, 82 ετών). Την ημέρα της πρωτοχρονιάς συνήθιζαν οι νέοι άνδρες του χωριού να πηγαίνουν σε γειτονικά χωριά ντυμένοι με τις παραδοσιακές ενδυμασίες. Το ίδιο έκαναν και οι άνδρες των γύρω χωριών. Εκείνη τη χρονιά στην περιοχή της Μπίλιας, σ' ένα μονοπάτι, συναντήθηκαν δύο ομάδες ανδρών. Μία της Λόσνιτσας που πήγαινε στο Σιάνι και μια ομάδα Σιανιώτες που κατέβαιναν στη Λόσνιτσα. Κάποια απ' τις δύο έπρεπε να παραμερίσει για να περάσει η άλλη. Το πέρασμα ήταν απότομο και στενό και άλλος δρόμος δεν υπήρχε. Εκεί ακριβώς, επειδή καμιά ομάδα δεν υποχωρούσε, έγινε η σύγκρουση. Χτυπήθηκαν με μαχαίρια και σκοτώθηκαν πολλοί. Τα μνημάτά τους έγιναν εκεί.

γ) *Βρύση:* Στην περιοχή αυτή υπάρχει σήμερα κτισμένη βρύση. Το νερό που αναβλύζει είναι κόκκινο, κρύο το καλοκαίρι και ζεστό το χειμώνα. Λένε ότι παλιά, πριν κτισθεί η βρύση, πνίγηκε εκεί ένας γιαλαντζής (= γανωματής) με το γαίδαρό του, στον οποίο είχε φορτωμένα τα σύνεργά του. Κι απ' τα μακίρια (= χαλκός) του, βγαίνει το νερό κόκκινο.

Χαρίκ. Βούρδα

5) Γεροπλάτανος Ιωαννίνων

1. Το όνομα Γεροπλάτανος το δώσανε στο χωριό το 1922 περίπου, γιατί στην πλατεία, στο μέσο του χωριού, υπήρχε και υπάρχει ένας πλάτανος. Αρχικά λεγόταν «Διχάν-Καρυά», όταν όμως το κατέλαβαν οι Τούρκοι ονομάστηκε Τσιφτελίκι ή Τσιφλίκι. Οι μαχαλάδες του χωριού είναι δύο. Ο ένας λέγεται «απ' εκεί» ή Γύφτικός, γιατί εκεί κατοικούν οι γύφτοι. Αυτός βρίσκεται στην άκρη του χωριού. Ο άλλος λέγεται του Χριστοκέντρου, γιατί στην άκρη του μαχαλά είναι το σπίτι αυτού του χωριανού.

2. *Εκκλησίες:* Η εκκλησία του Αγίου-Νικολάου, ο Άγιος Παντελεήμονας ή Εκκλησίτσα. Προς τιμή του αγίου κάνουν πανηγύρι στις 27 Ιουλίου. Έξω από το χωριό, στο Βοϊδομάτι, είναι η Παναγιά. Αυτό το εξωκκλήσι είναι παλιό και το «ανοίγουν» δύο φορές το χρόνο: της Ζωοδόχου Πηγής και το Δεκαπενταύγουστο.

3. *Γεφύρια:* Ένα μικρό γεφυράκι βοηθούσε να πηγαίνουν στον Άγιο Παντελεήμονα κι ένα άλλο οδηγούσε στα πηγάδια. Ένα γεφύρι του χωριού είναι στο Βοϊδομάτι και λέγεται Παλιά Γέφυρα. Είναι κτισμένο με πέτρες και από αρχιτεκτονική άποψη αφήνει έκπληκτο το θεατή για την τέχνη του. Στο κέντρο σχηματίζει μία καμάρα. Οι πέτρες για να διευκολύνουν την άνοδο και την κάθοδο εξέχουν και έτσι το πόδι βρίσκει στήριγμα.

4. *Βρύσες-Πηγάδια.* Το χωριό δεν είχε βρύσες. Μετά όμως από αίτηση 4 χωριών έφεραν νερό από τη Νεμέρτσικα. Πριν να γίνουν οι βρύσες, νερό έφερναν με τα ζώα και τις βαρέλες από τα πηγάδια που είναι πολλά: α) 10' λεπτά από το χωριό είναι η Σαλαμουριά, χτισμένη από παλιά. Είναι πλατύ και βαθύ γι' αυτό το είπαν έτσι. β) Κοντά σ' αυτό είναι και το πηγάδι του Λιάπη, γιατί το έκτισε χωριανός μ' αυτό το όνομα. Κι αυτό είναι μεγάλο, καθαρό και παλιό. γ) Το Κατοπήγαδο λέγεται έτσι γιατί εκεί είναι πολλά πηγάδια κ' αυτό βρίσκεται πιά χαμηλά. δ) Το Μεσοπήγαδο είναι το καλύτερο και λέγεται έτσι γιατί ήταν στη μέση. Το νερό σ' αυτό ερχόταν από τον Μαρίνο κι όταν «σωνόταν» (τελείωνε) το νερό «βρυσούσε» πάλι. Σύμφωνα με την

παράδοση, όταν άνοιξαν και βγήκε το νερό, δεν μπορούσαν να το σταματήσουν, γι' αυτό και βούλωσαν τις τρύπες με μαλλιά από τα πρόβατα κι' έτσι ελάττωσαν την ορμή του νερού και το έχτισαν. ε) Κοντά είναι και του Γιώτη Κέντρου που στον πυθμένα είχε ένα καζάνι. στ) Το Σερτοπήγαδο, το είχαν για το πότισμα των ζώων. ζ) Το πηγάδι που είχε χτίσει ο Δημήτρης Τζέρκος. η) Το πηγάδι Βούλγαρη. θ) Το πηγάδι στη Βρονιά που μόλις το έκτισαν έπεσε και φοβήθηκαν να το ξαναφτιάξουν. ι) Τέλος ήταν κάτω από το χωριό ένα ξεροπήγαδο, που δεν βρυσούσε και μόνο το χειμώνα γέμιζε.

5. Παλιοί δρόμοι με γκαλντερίμι οδηγούσαν από το χωριό στην εκκλησία και στα πηγάδια.

6. *Σπίτια-κάτοικοι*: Παλιά είχε 80 σπίτια και 500 περίπου κατοίκους. Με τις μεταναστεύσεις όμως (ιδίως μετά το '40) ελαττώθηκε ο πληθυσμός. Το ίδιο έγινε και με το αντάρτικο και με τη γρίπη που έπεσε το 1917. Το καλοκαίρι κατασκηνώναν γύφτοι στο Νταλαμάγκα.

7. Το 1955 έγινε στο χωριό τοπικός σεισμός. Έπεσαν τότε όλα σχεδόν τα σπίτια.

Τοπωνύμια: Γκρόχος, οδός Γάγαρη, Ηλιοχώραφα, Μεσοπήγαδο, Σούκα, Κουλούρες, Κόκκινο-λιθάρι, Καλύβια, Μπίγνισες, Κερασιές, Πίσω μεριές, Βούλγαρη, Κεφαλοβούλγαρα, Βλάνο, Ταμπουρί, Βίγλα, Λακιά, Κουβαράτες, Γκιώνης, Πετσάλη, Βρονιές, Σερτοπήγαδα, Βαλαντόραχη, Μεγάλο-χώραφα, Πελεκάνος, Γιουβούνια, Στριμπίνα, Βουρνιές, Εκκλησιές, Κρασιές, Κάμπος, Ιτιές, Ράχη-Αμπέλια, Παλιάμπελα, Λιμνίτσα, Σουροχώραφα, Ασβεσταριές, Μαρίνος, Χάνια, Νταλαμάγκα, Κρίκι, Δεμάτι, Ζιλοχώραφα, Σουρβιά, Λίμνες, Αη-Λιας, Λωρίδα, Σποριά, Γκίκας, Φτέρι, Καναβιστρια, Καρυές, το Εικόνησιμα του Μαργαρίτη, Χλωρά, Αλώνια, Ζέγκλας, Μπιστεριές, Πεύκα, Αμυγδαλιά του Κατσάνου, Στάλος, Βοτανάρια, Βοϊδομάτη.

1. *Παλαιοχώρι*: Τοποθεσία στο Βοϊδομάτι όπου ήταν κτισμένο παλιά το χωριό. Μετά τον πόλεμο όμως τον τούρκικο, οι άνθρωποι από φόβο εγκατέλειψαν το χωριό και πήγαν στο χωριό όπου ζουν σήμερα. Εκεί υπάρχουν τώρα μόνο χαλάσματα. Στο Παλαιοχώρι υπήρχε και μία εκκλησία, έπεσαν όμως τα βράχια από το βουνό και την έκλεισαν. Συμβαίνει όμως κάτι παράξενο. Παλιά, όποτε πλησίαζαν εκεί μύριζε λιβάνι. Πολλοί πίστευαν ότι την έκλεισε το βουνό για να μην την πάρουν οι Τούρκοι.

2. *Εκκλησιές*: Παλιά απέναντι από το χωριό υπήρχε ένα εικόνησιμα, ανάμεσα στα δέντρα. Ένας Τούρκος που είχε μια κλεμμένη εικόνα από ένα άλλο χωριό κάθησε να ξεκουραστεί στο εικόνησιμα και αποκοιμήθηκε. Σαν ξύπνησε τράβηξε την εικόνα για να φύγει, αλλά είδε πως αυτή ήταν κολλημένη στο χώμα. Φώναξε λοιπόν τους χωριανούς και τους είπε πως έπρεπε να χτίσουν εκεί μια εκκλησία. Πράγματι έκτισαν την εκκλησία του Αγίου Νικολάου και έβαλαν μέσα την εικόνα.

3. Στο χωριό πίστευαν ότι υπήρχαν Νεραίδες που την νύχτα φώναζαν τους ανθρώπους να βγουν έξω. Αν έβγαιναν, τότε αυτές τους έπαιρναν τη φωνή. Αυτές ζούσαν στις άκρες στις ποταμιές. Ακόμα υπήρχαν και τα ζωτικά που ζούσαν σε ρέματα, λάκους, τρύπες. Στο χωριό υπήρχαν κάτι τρύπες όπου ζούσαν αυτά. Πολλές φορές βγαίνουν τη νύχτα. Έτσι, όταν βγήκε μια φορά κάποια χωριανή το βράδυ για να βρει τη 'γελάδα της, άκουσε σ' εκείνο το μέρος όργανα, βιολιά, κλαρίνα. Όσοι πατούσαν το τραπέζι των ζωτικών έμεναν ξεροί και ύστερα από προσευχές και λειτουργίες συνέρχονταν.

4. Στο χωριό υπάρχει ένας μικρός κάμπος που τον λέγανε Βούλγαρη. Ονομάστηκε έτσι γιατί από εκεί περνούσαν παλιά οι Βούλγαροι. Ένας από αυτούς χάρισε στον τόπο το όνομά του γιατί το *άλογό του έσκαψε σ'* ένα μέρος του κάμπου κι έβγαλε νερό. Έτσι ξεδίψασαν τα ζώα και οι άνθρωποι που διψούσαν. Ο Βούλγαρος πληροφόρησε τους χωριανούς και τους είπε να κάνουν πηγάδι. Αυτοί από ευγνωμοσύνη ονόμασαν τον τόπο Βούλγαρη κι έκαναν πηγάδι.

5. Τα *χωράφια «Καλύβια»* ονομάστηκαν έτσι γιατί εκεί υπήρχαν παλιά καλύβες. Σήμερα εκεί υπάρχουν χαλάσματα και μισογκρεμισμένοι τοίχοι.

6. Η *Βίγλα* ήταν ένα ψηλό βουνό που οι παλιοί γύρω-γύρω είχαν κτίσματα. Το ονόμασαν έτσι γιατί από εκεί βίγλιζαν.

7. *Μπιστεριές*. Η ονομασία αυτή σημαίνει σπηλιές. Ονόμασαν έτσι την περιοχή γιατί εκεί

υπήρχαν και υπάρχουν σπηλιές όπου κρυβόταν ή καθόταν ο κόσμος, ιδίως το καλοκαίρι που οι γυναίκες θέριζαν.

Ελ. Βαγενά-Παντούλα

6) Ελαφότοπος Ιωαννίνων

Ένα από τα 46 χωριά του Ζαγορίου. Οφείλει την ονομασία του στα ελάφια που υπήρχαν παλαιότερα στο χωριό και τα είχαν δει οι κάτοικοί του. Παλαιότερα ονομαζόταν Τσερβάρι και, σύμφωνα με πληροφορίες των κατοίκων, το χωριό μ' αυτή την ονομασία προϋπήρχε του 1630 (:). Εξάλλου την ονομασία Τσερβάρι μαρτυρεί και το κάτωθι δημοτικό τραγούδι:

«Στο Τσερβάρι στον Άη-Θανάση
βάλαν τραχανά να βράσει
και γλεντάν οι σορφιελέδες
με τς' ανύπαντρες κοπέλες...».

Ένας από τους κατοίκους του χωριού υποστηρίζει ότι την ονομασία Τσερβάρι την έδωσε ο ίδιος ο Τσάρος! Πριν τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο στο χωριό υπήρχαν 1.000 με 1.500 κάτοικοι. Μετά τον πόλεμο αρχίζουν να φεύγουν και να εγκαθίστανται στα μεγάλα αστικά κέντρα: Αθήνα και κυρίως στην Θεσσαλονίκη. Σήμερα στο χωριό υπάρχουν μόνον 50 κάτοικοι.

Τοπωνύμια: Λούτσης, Σταυροπίδια, Κόνισμα, Άη-Βαρβάρα, Κούρι-Μαλάμος, Πέρα Πηγάδι, Άιρος, Κάμπος, Πλασιόρια, Αντινούλια, Στούρος, Κραμπάλα, Άη-Θανάσης, Κωματσούλια, Κάστρο, Κωματάδες, Κονίσματα, Καλύβια.

Μεσοχώρι: Πρόκειται για την κεντρική πλατεία του χωριού που είναι πλακοστρωμένη. Κάθε χρόνο στις 6 Αυγούστου, γιορτή της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, γίνεται πανηγύρι που διαρκεί 3 ημέρες. **Εκκλησίες:** Υπάρχουν πολλές εκκλησίες με ωραίες αγιογραφίες και διατηρούνται σ' αρκετά καλή κατάσταση. Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου, κεντρική εκκλησία του χωριού, βρίσκεται στην περιοχή Καλύβια και χτίστηκε γύρω στο 1620. Αγίου Γεωργίου, Αγίας Βαρβάρας, Αγίας Διοδόχου, Αγίας Παναγίας, Κοίμηση της Θεοτόκου ή της Παναγίας -όπως είναι γνωστή- χτισμένη γύρω στο 1610.

Παραεκκλήσια: Αγία Παρασκευή, Άγιος Αθανάσιος, Άγιος Δημήτριος, Ζωοδόχου Πηγής, παρεκκλήσιο των Ταξιαρχών (η στέγη του κατέρρευσε το 1969). Υπάρχει επίσης και το εικόνισμα των Αγίων Θεοδώρων, που το έχτισε κάποια οικογένεια ονόματι Καρπούζη, στη θέση όπου υπήρχε το παρεκκλήσι των Αγίων Θεοδώρων, το οποίο κατέρρευσε το 1912.

Σχεδόν όλος ο Ελαφότοπος είναι γεμάτος γκαλντερίμια, τα οποία σήμερα έχουν καταστραφεί ολοσχερώς, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις σε ορισμένα σημεία. Το γεφύρι Άιρος είναι πέτρινο και αρκετά παλιό· διατηρείται σε καλή κατάσταση.

Βρύσες: Πέτρινες και αρκετά παλιές. α) Βρύση Άγιος Αθανάσιος, από το ομώνυμο παρεκκλήσι που βρίσκεται εκεί κοντά και β) βρύση Πέρα Πηγάδι, όπου υπάρχει και εικόνισμα.

Το Κάστρο βρίσκεται σε λόφο, δεν είναι χτισμένο σε απόκρημνο μέρος, ούτε φαίνονται πύργοι και επάλξεις, γιατί έχει καταστραφεί· φαίνεται μόνο το γύρω τείχος. Το μέγεθος του είναι γύρω στα 300 μέτρα πλάτος. Η περιοχή στην οποία είναι χτισμένο, είναι ακατοίκητη και λέγεται Κάστρο. Υπήρχαν εικασίες, ότι μέσα στο Κάστρο βρισκόταν μια σπηλιά, στην οποία φυλαγόταν κάποιος κρυμμένος θησαυρός. Άλλοι πάλι ισχυρίζονταν ότι η σπηλιά ήταν μυστικό πέρασμα που οδηγούσε κάπου αλλού.

Όλγα Σφήκα

7) Κασσιώπη Κέρκυρας

Βρίσκεται στο Β.Δ. άκρο της Κέρκυρας. Παλιά είχε γύρω στους 700 κατοίκους. Κοντά του διασώζεται, σε αρκετά καλή κατάσταση, ένα μεγάλο κάστρο.

Τοπωνύμια: Μεγάλη Πόρτα (η είσοδος του κάστρου), Μπαταρία (το πίσω μέρος του κάστρου), Ημερολιά, Κάμπος, Χαρχάλα, Κακό λιθάρι, Βίγλα, Ριζόβιγλο, Ανατολικό Παρασπύρι, Αμούτσα, Κελιά, Λιθιασμένο, Μάνεση, Λάνδου, Κατσαφαλάτικα, Κατούνες, Άη Γιώργης, Ποδολάκο, Κωνσταντάλια, Μούτρουβα, Τζιτζίλενα, Κροκιδένα, Παλιαυλή, Κεγεβίνα, Βουρλιά, Καλογιαννάκη, Μιλιδόνη, στα Μνήματα.

Το Κάστρο: Το κάστρο είναι αρχαίο και βυζαντινό. Καταστράφηκε το 1386 από τους Ενετούς. Σήμερα διασώζεται το περιτειχισμά του. Οι πύργοι του είναι πολύ παχείς. Έχει δύο πύλες και επάλξεις από όλες τις πλευρές του. Είναι περίπου 100 στρέμματα. Μέσα στο κάστρο σώζονται τέσσερα παλιά ενετικά κανόνια, που τώρα τα μεταφέρουν στην παραλία. Το κάστρο δεν είναι απόκρημνο. Έχει λίγο ύψωμα μόνο από την πλευρά του χωριού. Σήμερα η περιοχή μέσα στο κάστρο είναι ιδιόκτητη και καλλιεργείται.

Υπάρχει ένας θρύλος σύμφωνα με τον οποίο μέσα στο κάστρο, κοντά στη στέρνα, ζούσε μία βασίλισσα (ο πληροφοριοδότης μου το πήρε από βιβλίο).

Αικατ. Σγούρου

8) Κλένια Κορινθίας

Στους πρόποδες του βουνού Νυφίτσα. Έδαφος λοφώδες, εύφορο αλλά και ορεινό. Κυριότερη καλλιέργεια, από παλιά, η ελιά. Νοτιοανατολικά του χωριού, σε μεγαλύτερο υψόμετρο, υπάρχουν χαλάσματα της Πάνω Κλένιας. Εκεί ήταν χτισμένο το χωριό κατά την Τουρκοκρατία. Οι τελευταίοι κάτοικοί του το εγκατέλειψαν πριν από λίγα χρόνια (2 ή 3 δεκαετίες). Σήμερα σώζεται εκεί η εκκλησία της Παναγίας της «Μουσκοφίτσας», χτισμένη στα 1800, χωρίς τοιχογραφίες. Λίγο νοτιότερα υπάρχει η βρύση της Αλεξάντρας που τρέχει από σχισμή βράχου. Δίπλα της, πηγάδι με ξύλινες γούρνες, για να ποτίζουν οι τσοπάνηδες τα γίδια. Ακόμη νοτιότερα και ψηλότερα, στην ανατολική πλευρά της Νυφίτσας, υπάρχει μεγάλο σπήλαιο, που πρέπει να ήταν αρχαίο ιερό. Από την άλλη πλευρά του χωριού —500 περίπου μ. δυτικά του— διακρίνονται θεμέλια σπιτιών γύρω από το «Πηγαδάκι», μικρό παλιό πηγάδι, χτισμένο με λίθους. Οι γούρνες του είναι λαξευμένες σε πέτρα. Εδώ ο οικισμός πρέπει να ήταν πολύ παλιός. Δυτικά από το Πηγαδάκι απλώνεται, σε μεγάλη έκταση, η τοποθεσία Φλεβάρη, όπου υπήρχε ομώνυμο χωριό, πριν 300 περίπου χρόνια (η πληροφορία από βενετικά έγγραφα). Εκατόν πενήντα περίπου μ. νότια από το Πηγαδάκι σώζεται ο βυζαντινός ναός του αγίου Νικολάου (13ος αι.). Ακόμη νοτιότερα, σε απόσταση 700 περίπου μ. από τον άγιο Νικόλαο, σε λόφο κόντρα στο βουνό, σώζεται ο ναός του αγίου Παντελεήμονα, που παλιότερα ήταν μοναστήρι και ονομαζόταν επίσης άγιος Νικόλαος. Ως τελευταία υπήρχαν τα χαλάσματα από τα κελιά του. (Σημ.: Σύμφωνα με επιγραφή, ανακαινίσθηκε και τοιχογραφήθηκε στα τέλη του ΙΣΤ΄ αι., από μοναχούς). Άλλα ξωκκλήσια: Άγιος Δημήτριος, Αγία Σωτήρα, Αγιάννης (νεκροταφείο). Β.Α. του χωριού, στις θέσεις Βουνό και Παλιό Σχολείο ίχνη αρχαίου οικισμού (Τενέα). Στο Παλιό Σχολείο, ανάμεσα στα χωριά Κλένια και Χιλιόμοδι, σήμερα ερειπωμένο, πήγαιναν παλιότερα οι μαθητές και των δύο χωριών. Η νότια συνοικία του χωριού, που είναι πιο ανηφορική, λέγεται Πλάκα. Μέσα στο χωριό υπάρχουν οι εκκλησίες του Αγίου Γεωργίου και της Παναγίας, όπου ήταν το νεκροταφείο, πριν το μεταφέρουν στον Αη-Γιάννη. Υπήρχαν παλιότερα πέντε βρύσες, οι περισσότερες με στέρνες, για να μαζεύουν το νερό και να ποτίζουν τους κήπους.

Τοπωνύμια: Αγιάννης, Βουνό, Πάνω Κλένια, Λιτρίβα, Κοκολίο, Ξερόκαμπος, Βαθύ, Αγία Κυριακή, Κοκκαλάς, Σόνσοφα το γαλάρι, Κουτσαίικο, Παλιό Σχολείο, Καρκανάς, Γωνιά,

Αγιασώματος, Ντράσες, Περιβόλα, Βαρκό, Γάλισσα, Βορός, Άγιος Παντελεήμονας, Νυφίτσα, Αη-Λιάς, Χέρωμα, Πλεύρα, Μουσκουφίτσα, Αλεξάντρα, Καλυβάκι, Λιθαρόστρουγκα, Γκαλγκού-νι, Γκορτσιά, Τόγια σπηλιά, Πηγαδάκι, Φλεβάρι, Ντελής, Γούβες, Σηηλιές, Πιστρατού, Καβουρόρεμα, Νταλιάνη ράχη, Πλατάνα, Σαρντάμ, Μονοπάτι, Βαθύ ρέμα, Αλωνάκια, Σταλιό, Δήμα μελίτσια, Χους, Κουκουνάρι, Βατάκια, Κοντογιώργη, Αμπελάκια, Κοτσίνες, Αϊδημή-τρης, Ρέθια, Κατεβασιά, Μεσονούχι, Αγιασωτήρα, Κουρδελιόπεσι, Ετιές, Πλάκα, Βραχιάς, Διάσκελο, Ξουράφι, Κοτίτσα, Σηηλιές, Τουφωτή, Γουβιά, Αμπιδίτσα, Μοναστηράκι, Μονοπά-τι, Αλμπάνι, Γούβες, Όχτος, Χαντάκια, Σινάνου κλαριά, Πεζούλια, Βορτοπό, Αλεπότρupes, Κολοφονιά, Πούλιας βράχος, Ίσιωμα, Βάγιας βράχος, Ορφανόρεμα, Σφάσκες, Απαγορευμένη, Κάβαλος του Μπισμπίκη, Ζιώτη γαλάρι, Καταλύματα, Κουμπιές, Καφαντάρι, Αγίου Κων/νου ρέμα, Κούτρουλας, Κιτσανοχώραφο, Αλαταριά, Γρανίτσα, Φοραδιάς, Ψευδού χωράφια, Κατσιμπούλα στρούγκα.

Παραδόσεις: α) Το όνομα του χωριού Κλένια (Κλένιες και λόγια Κλεωνες) αποδίδεται στη βασίλισσα Κλεώνη, που είχε το παλάτι της στο βουνό. β) Τα τοπωνύμια Χους, Νταλιάνη και Μάντρα οφείλονται σε Τούρκους σιφλικάδες, που είχαν εκεί χτήματα. γ) Ο Κοκκαλάς ή Τουρκοστράτι, κοντά στην έξοδο της Κλεισούρας του Αγιονορίου, ονομάστηκε έτσι από τα κόκκαλα των Τούρκων του Δράμαλη που σκοτώθηκαν από τον Νικητρά. δ) Στον Άγιο Παντελεήμονα είχε μοναστήρι. Εκεί κρυβόταν ο κόσμος, γιατί φοβόντουσαν τους Τούρκους. Ήταν λόγος μπροστά και το μοναστήρι δεν φαινόταν. Πεινάγανε, και οι γυναίκες κατέβαιναν στον Άγιο Νικόλαο και μάζευαν λάχανα. Οι άντρες φυλάγαν μην προβάλουν οι Τούρκοι στο ξάγναντο. Μόλις τους έβλεπαν να έρχονται φώναζαν. Πέφταν τότε οι γυναίκες στο λόγγο και χάνονταν. Εκεί πάνω στο μοναστήρι πεινούσαν. Έτσι κόβαν τα γένια από τα κλαριά (τις φούντες) την άνοιξη και φτιάχναν μουσιέντρα (λαχανόπιτα). ε) Η σπηλιά στη Νυφίτσα βγάζει στον Άγιο Βασίλη. Είχαν κάποτε απολύσει ένα σκυλί και βγήκε στην Παναγία του Αγίου Βασιλείου. στ) Όσοι πήγαιναν στη σπηλιά άκουγαν ένα θόρυβο, σα να 'πεφταν χρήματα. Τα χρήματα είχανε οδηγό που τά 'φερνε εκεί. Αν, εκείνη τη στιγμή που τά 'φερνε, πέταγες ένα ρούχο πάνω τους, τα παράταγε κι έφευγε. ζ) Ανάμεσα πάνω και κάτω Αγιάνη βρίσκεται θαμμένο χρυσό λεβέτι με δώδεκα αρβάλια (χερούλια). η) Το Παλιοσχολείο (ερειπώθηκε μετά την εγκατάλειψή του) είναι «απογερικό» μέρος. Πολλοί έχουν δει φαντάσματα, όταν περνούσαν από κει.

Μιχ. Κορδώσης

9) Λοφίσκος (Τσέρμανη) Ιωαννίνων

Χωριό πενήντα περίπου σπιτιών, ένα χιλιόμ. Β.Α. του Γραμμένου. Έδαφος πετρώδες, κυριότερες ασχολίες δημητριακά, αμπέλια, κτηνοτροφία. Σήμερα το έχουν εγκαταλείψει οι περισσότεροι κάτοικοί του. Η εκκλησία του χωριού, μεταβυζαντινή, με τοιχογραφίες, βρίσκεται πολύ κοντά στο Γραμμένο. Ήταν μετόχι της μονής Κύκκου της Κύπρου. Τοιχογραφημένος είναι και ο Άγιος Νικόλαος, το μοναδικό ξωκκλήσι. Ο τόπος δεν έχει τρεχούμενα νερά και οι κάτοικοί του υδρεύονταν από πηγάδια. Τελευταία, και πριν από την κεντρική ύδρευση, είχαν φτιάξει στέρνες, για να μαζεύουν το βρόχινο νερό. Παλιότερα, όταν το καλοκαίρι τα πηγάδια στέρευαν, αναγκάζονταν να γυρεύουν νερό στο πλατύ πηγάδι (στον «Πλατύ»), χιλιόμετρα μακριά. Ανατολικά του χωριού, σε λόφο, υπάρχουν, σε μεγάλη έκταση, ερείπια από μεσαιωνικό χωριό (Παλιούρια, Κτίρια).

Τοπωνύμια: Παλιοκκλήσια, Μπουντέκα, Παλιομονές, Μηλιές, Μούλκια, Κοντόραχο, Βόκ(ου), Αλμπάνια, Δεμάτι, Διάγκη, Στέρνα, Ντόβα, Μιτσιτία, Μπόγδη, Παλιάμπελα, Κολόκα, Λακκάκι, Λάκκος, Φτελιάδες, Δέση, Ανήλια, Δέντρα, Πανούτσι, Ζλάνη, Κατσιάβα, Κίτσιος, Παπαγιώτη, Καλαντζή, Παλιοκόπρια, Μισόραχη, Γκαλντερίμα, Κοντόραχα, Ασκιές, Προσή-

λιο, Σταυροδρόμι, Βουρτόπια, Λακκάκια, Κολόκες, Σιάτρα, Καρυές, Κοτσολούτσι, Κλαριά, Γκορμπιτσιλιά, Στρογκλί, Γρέβες, Σιαδάκια, Κουριά, Αλώνια, Λακκοπούλες, Κρανιές, Ξάλωνο, Σωκήπια, Παλιούρια (Κτίρια).

Παραδόσεις: α) Εκεί που είναι τώρα τα Κτίρια ήταν χωριό. Έπεσε πανούκλα κι ο κόσμος πέθαινε. Ο Αιμίλιος έριξε το μικρόβιο στα πηγάδια και καταστράφηκε το χωριό. Έμεινε ένας παπάς, μια γάτα κι ένας πετεινός κι όταν βούλιαζαν λαλούσε ο πέτος στο βάθος. Πάνω από την εκκλησία τους χτίστηκε άλλο εκκλησάκι. β) Στα Παλιοκκλήσια ήταν χωριό. Ήταν το παρεκκλήσι η Αγία Παρασκευή. γ) Στην Μπουντέκα ήταν κεραμιδαριό, όπου έφτιαχναν τα πήλινα σκεύη. δ) Στις Παλιομονές έμεναν καλόγριες. ε) Το Δεμάτι ονομάστηκε έτσι, γιατί όταν κάποτε θέρισαν, έριξε τόσο χιόνι που σκέπασε τα δεμάτια. Ακόμη και οι λύκοι κυλούσαν τα δεμάτια, γιατί τά 'παιρναν για πρόβατα. στ) Έφερναν την εικόνα της Παναγίας μέσα στο χωριό, αλλά εκείνη έφευγε και πήγαινε κάτω, εκεί που είναι σήμερα η εκκλησία.

Αγγελ. Ρούμπα

10) Μίνθη (Άλβена) Ηλείας

Βρίσκεται σε υψόμετρο 800 περίπου μέτρων στη βόρεια πλευρά της Βουνούκας (Μίνθη). Ήταν το κεφαλοχώρι της περιοχής. Άγρονο έδαφος με πολλά νερά. Τρία χιλιόμ. ΝΑ, σε απόκρημνο λόφο, υπάρχουν ερείπια μεσαιωνικού κάστρου (Αράκλοβο). Δυτικά του το ύψωμα Στρωσιδάκι, επίσης οχυρωμένο. Νότια του κάστρου, ένα απότομο ύψωμα, το Παράκαστρο, πολύ χαμηλότερο από το κάστρο. Κοντά στο Παράκαστρο το Τρανό πηγάδι, δεξαμενή πάντα γεμάτη με νερό. Στη ΒΑ πλευρά του κάστρου, σε σχισμή του βουνού, σώζονται ως σήμερα τα ερείπια του ασκηταριού της Αγίας Σωτήρας. Βόρεια του κάστρου, πολύ χαμηλά, βρίσκεται η Γαρζενίτσα, τόπος με νερά και βρύσες, κήπους, πολλές παλιές εκκλησίες (Αγιάννης, Αγιονικόλας, Άγιος Κωνσταντίνος, Αγιώργης, Εκκλησουλά) και νεκροταφεία. Σ' αυτήν οφείλει και το όνομά του το ρέμα που αρχίζει από την περιοχή του Κάστρου και ενώνεται με την Τσεμπερούλα. Εξακόσια ως επτακόσια μέτρα ανατολικά του Κάστρου, ερείπια του χωριού Χρυσούλι, που ανήκει, όμως, τώρα, στα Μυρώνια (Μπάρζελι). Οι κάτοικοι των Μυρωνίων προέρχονται από το Χρυσούλι. Οι κάτοικοι της Άλβενας ήταν, ως τα τελευταία χρόνια, ατίθασοι και δημιουργούσαν προβλήματα στις αστυνομικές αρχές. Χαρακτηριστικά λέγεται: Άλβενάιο και λαγό βάρατο στο σταυρό.

Τοπωνύμια: Κάστρο, Παλιοχώρι, Λαγού πηγάδι, Κουφού ράχη, Μαύρο Ξεράκι, Λεκάκι, Παράκαστρο, Φραγκόκαμπος, Γαρζενίτσα, Βρυσούλι, Τρύπα, Στρωσιδάκι, Στρωσιδοκατάραχα, Πετούλι, Αράχοβα, Κερασιά, Γαϊδουρόραχη, Μαμά λιμνα, Μισόκαμπος, Πεύκο στο πηγάδι, Βουλωμένη βρύση, Μπλάθρα, Κακάβα, Λεύκος, Μισοβούνι, Θημωνιά, Μακρίσιωμα, Φυτέματα, Μπριλιά, Καλόγερος, Μαγκαναστάσι, Έλενα, Άγιος Αθανάσιος, Κουμπόγιαννη, Κάπελη, Ρούσκιο, Κόντενα, (στα) Μνήματα, Δεκαλίτρια, Θεοτόκου, Άγιος Ιωάννης, Μηνάς, Σικαλόραχη, Λάσκαρη, Νερούτσικο, Μπαρούι αλώνι, Στραβόραχη, Ρόγκια.

Παραδόσεις: α) Υπάρχει τρύπα (μυστική διόδος), που βγάζει από το κάστρο στο ρέμα της Γαρζενίτσας. β) Το κάστρο πάρθηκε μετά από συνεννόηση της κόρης του φρούραρχου με τους Φράγκους. Ο Φράγκος ντύθηκε γυναίκα και ήρθε στην πύλη παρακαλώντας να του ανοίξουν, λέγοντας ότι ήταν έγκυος. Η πύλη άνοιξε, το κάστρο πάρθηκε και οι εχθροί γκρέμισαν τον πατέρα της. Βλέποντας η κόρη τι έκανε, έπεσε και η ίδια από το τείχος και τσακίστηκε. γ) Στον Φραγκόκαμπο έγινε μάχη ανάμεσα στους Φράγκους και τους Βενετούς. Οι Φράγκοι μέθυσαν τους Βενετούς και τους νίκησαν. Τα πτώματα μεταφέρθηκαν και θάφτηκαν στα Μνήματα. Όταν είδε η Χρυσούλα (σημ.: από το χωριό Χρυσούλι) που κέρναγε το σκοταμό, έφυγε και πήγε στην Τσεμπερούλα. Εκεί στάθηκε για να ξεκουραστεί και να βγάλει το τσεμπερί της. δ) Οι σημερινοί κάτοικοι της Άλβενας προέρχονται από το Παλιοχώρι, που βρίσκεται στους νότιους πρόποδες

του βουνού με το κάστρο. ε) Στο Παράκαστρο καθόταν μια γυναίκα. Όταν έβλεπε να έρχονται εχθροί έκλαιγε για να την ακούσουν στο κάστρο, ώστε να καταλάβουν ότι υπάρχει κίνδυνος.

Μιχ. Κορδώσης

11) Ρόδα Κέρκυρας

Το χωριό κτίστηκε στα 1850 και οι πρώτοι κάτοικοι ήρθαν από το Χόρμοβο της Αλβανίας. Υπάρχουν και ορισμένες οικογένειες που έχουν τούρκικη καταγωγή.

Το χωριό παλιά είχε γύρω στους 75 κατοίκους. Το όνομά του, σύμφωνα με την παράδοση, το πήρε από μία μεγάλη πόλη που λεγόταν Ρόδη και που έχει βουλιάξει. Άλλοι λένε ότι το όνομα «Ρόδα» προήλθε από το πέταλο που σχηματίζει η ακρογιαλιά ή από κάποιο τροχό (ρόδα).

Τοπωνύμια: Μπελεσάτης (= από το ιταλικό bello + satis = αρκετά ωραίο μέρος), Περιβόλι, Καμάρι, Άρμενο, Βαγγελίστρα, Ντουβλάτικα (σήμερα Πέραμα), Μάκενα, Κλέρη, Παλιούρη, Ρόδες, Ρίκια (= από τους πολλούς θάμνους που φυτρώνουν εκεί και ονομάζονται «ρίκια»), Λειβαδάκια, στου Μπετού, Ταβέρνες, στου Μπαΐλου, Ποτάμι τσι αρχόντσας ή τσι κυράς, Τζίλιου, Ποτάμι του Άη-Γιάννη.

Παραδόσεις: Το 1936 στη δυτική πλευρά του χωριού άρχισαν ανασκαφές, επειδή υπήρχε η υποψία ότι στη θέση αυτή ήταν τα ανάκτορα του βασιλιά Αλκινόου. Από τις ανασκαφές ήρθαν στο φως τα ερείπια (4 στύλοι) ενός ναού που ονομάστηκε «Άγιος Γεώργιος των Στύλων». Εκεί κοντά είναι και το ποτάμι «της κυράς» ή «της αρχόντσας», για το οποίο επικρατούσε η άποψη ότι ήταν το ποτάμι που η Ναυσικά με τις δούλες της έπλεναν τα ρούχα τους και, ενώ έπαιζαν, εμφανίστηκε ο Οδυσσέας. Σήμερα όμως αυτή η άποψη εγκαταλείφθηκε, αφού νεώτερες ανασκαφές στη θέση «Κανόνι» της Κέρκυρας αποδείξαν ότι εκεί ήταν η περιοχή των ανακτόρων του βασιλιά των Φαιάκων, που μας αναφέρει ο Όμηρος στην Οδύσεια. Στην περιοχή που ανακαλύφθηκαν τα ερείπια του ναού του «Αγίου Γεωργίου των Στύλων» αναφέρουν ότι υπήρχε μία μεγάλη πόλη που βουλιάξε και ότι κάτω από το έδαφος υπάρχουν πολλοί θησαυροί. Η περιοχή αυτή έχει περιφραχτεί από την αρχαιολογική υπηρεσία, αλλά δεν έχει γίνει καμία ανασκαφή.

Αικατ. Σγούρου

12) Ρούσο Καρδίτσας

Το χωριό Ρούσο είναι πεδινό. Ήταν τσιφλίκι μέχρι το 1923. Οι μπάηδες είχαν νοικιασμένα τα χωράφια του από το 1910-1915, ενώ μετά το είχαν αποκλειστικά οι ίδιοι. Η λ. Ρούσο είναι τούρκικη. Έτσι λεγόταν ο Τούρκος μπάης. Στο χωριό υπήρχαν πολλές «αναύρες» (= πηγές). Από το 1850 υπάρχουν 4 πηγάδια. Σήμερα 3 απ' αυτά έχουν ξεραθεί και δεν χρησιμοποιούνται. Παλαιότερα τα σπίτια στο χωριό ήταν καμιά πενήντα και οι κάτοικοι γύρω στους 350. Σήμερα είναι γύρω στους 800. Στο εξωκκλήσι του Προφήτη Ηλία υπάρχουν αρκετά παλιές βρύσες. Όμως τότε ακριβώς χτίστηκαν δεν υπάρχουν πληροφορίες.

Τοπωνύμια: Η πηγή του Κοτρώνη, Βαμβακές, Καρές, Βουρλιάδες, (ποταμός) Καράμπαλις, (ποταμός) Καλέντζης, Μαύρικας, Μαυρονέρια, Χαλιάδες, Κεραμίδι, Αγιασμός, Λουγκιά, Γούβα, Κοκκινόκολος, Κάλεσιου, Ισιώματα, Πάφλου, Τροϊστή, Προσήλιο, Κοτρονιά, Προφήτης Ηλίας, Τσιαπόχα, Γεφύρια.

Παραδόσεις: α) Προτού έρθουν οι Τούρκοι, στο μέρος ακριβώς που είναι χτισμένη η σημερινή εκκλησία του χωριού (η Γέννησις της Θεοτόκου), υπήρχε ένα μοναστήρι. Αυτό

καταστράφηκε από τους Τούρκους και αργότερα, το 1873, κτίσθηκε η σημερινή εκκλησία στα παλαιά θεμέλια του μοναστηριού, επάνω σ' ένα βουναλάκι. β) Σχετικά με μια βρύση υπάρχει η εξής παράδοση: λεγόταν ότι ήταν στοιχειωμένη, γιατί κάθε βράδυ έβγαινε μια γυναίκα και μπροστά στο φεγγάρι χένιζε τ' ανακαταμένα της μαλλιά. Την ονομάζανε γι' αυτό Τζαμαλάια. Την ημέρα όμως εξαφανίζοταν. Αυτή σε «μάγευε» αν περνούσες από εκεί και την αντίκρυζες.

Παναγ. Ευθυμίου

13) Συρράκο Ιωαννίνων

Τοπωνύμια: Μπουλιάνα, Νούτσι, 'Όλι (= φτελιές) 'Αργη αλ γάτον (= αλώνι του γάτου), Βάλεα ντι κόρνι (= χείμαρος των κρانيών), λα Κόρνι (= στις κρانيές), Βάλεα σεάνκα (= ξηρολάγκαδο), λα Πέρι (= στις γκορτσιές), Ντόιλι κέτρι (= οι δύο πέτρες), Πούντι νουάουα (= γεφύρι νέο), Βάλεα μάρε (= μεγάλο λαγκάδι), Γκουργκούλιου, Τσάτση, Σκαμνέλου, Ζόνια, Γκορτσά, στα Γύφτικα, Μύλος, στις Νεροτριβές, Σκάλα. Χρούσια (το ποτάμι του Συρράκου), Μπιτσέλο, Γκογκόρα, Σιόπατο, Τσάρκο, Μπλιάρο, Λούκα, Κιάτρα μπρόστα (= όρθια πέτρα), Πάντι κουρμουλιάσα, Πάντι μαγγιάναρα, Τριγγουράσα, Πρίζα, 'Άγιοι Απόστολοι, Κέτριλε μάρε (= μεγάλες πέτρες). Νεκροταφείο, στην Παναγία, στον Αη Λια, Γκούρα (μεσοχώρι), Μπελογιάννη, Παλιοχώρι, Βαλμποτόριο, Γκαρντέσο, Νιβιάστι, Κρούτσε.

Βρύσες: Γκούρα, Κοντόλου, Μπόζια, βρύση στην Παναγία, βρύση Τσακίρη, βρύση Μπελογιάννη, βρύση στον Αη Λια, Φουντανίτσα (= βρυσούλα), Φιντένα αράτσα (= κρύα βρύση), Φιντένα μάρε (= μεγάλη βρύση), Ζτράμπτσι, Βρύση της αγελάδας, Νούτσι. Οι βρύσες είναι όλες παλιές.

Εκκλησίες του χωριού: Μέσα στο χωριό βρίσκονται οι εκκλησίες της Παναγίας, του Αγίου Νικολάου και το μοναστήρι του Αη Λια στην κορυφή του Συρράκου. Έξω από το χωριό είναι το μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής στο Παλιοχώρι, ο 'Άγιος Γεώργιος στη Μπουλιάνα και οι 'Άγιοι Απόστολοι μεταξύ των κορυφών Πρίζας και Φριγγοράσας.

Παράδοσεις: Ανάθεμα λένε ένα σημείο του δρόμου που πάει στα Χρούσια, γιατί όσοι περνούσαν από εκεί έριχναν πέτρες με το αριστερό χέρι λέγοντας «ανάθεμα». Σύμφωνα με την παράδοση, εκεί κάποτε γκερμιστήκε κάποιος με το όνομα Λούκας Αρβανίτης, με μερικά μουλάρια και από τότε σ' αυτό το σημείο κάθε νύχτα έβγαινε ο Σατανάς.

Βαλμποτόριο. Λέγεται μια τοποθεσία κοντά στο χωριό. Τα παλιά χρόνια που ταξίδευαν οι ραφτάδες και έκαναν κάπες, πήγαιναν εκεί οι Συρρακιώτες για να τυλίξουν τα σερίτια και να μαζέψουν τα βλάρια.

Στα σύνορα μεταξύ Συρράκου και Καλαρρυτών υπάρχει μια περιοχή με πλούσια βλάστηση που λέγεται Γκαρντέσο. Από τα πολλά δέντρα που έχει πήρε και την ονομασία Γκαρντέσο. Τα παλιά χρόνια όμως δεν ήταν εκεί τα σύνορα. Ο ποταμός 'Αραχθος χάριζε τις δύο πλούσιες κωμοπόλεις. Ο σύμβουλος όμως του Αλή-πασά, Γιάγκος, έδωσε το Γκαρντέσο στους Καλαρρυτιώτες σαν ευχαρίστηση επειδή αυτοί είχαν δώσει κοπέλα στον Αλή. Όταν σκοτώθηκε ο Αλής, άρχισαν διαμάχες μεταξύ των δύο κωμοπόλεων για το σύνορο. Τότε σκοτώθηκαν δύο Συρρακιώτες στην περιοχή αυτή κι επειδή υπήρχε άγραφος νόμος, όπου γίνεται φονικό εκεί να μένει το σύνορο, γι' αυτό το σύνορο έμεινε μέχρι σήμερα στο Γκαρντέσο.

Σύμφωνα με την παράδοση, όταν πρωτοκατοίκησαν οι Συρρακιώτες στο Συρράκο ήταν πέντε αδέρφια και μια αδελφή. Μια μέρα ήρθαν μερικοί Γοτιστιάνοι (Γότιστα) για να κλέψουν την αδερφή τους. Οι Συρρακιώτες ήταν στα χωράφια όπου καλλιεργούσαν σιτάρια. Έτσι μπόρεσαν αν κλέψουν και απήγαγαν την αδελφή τους. Μόλις τ' αδέρφια κατάλαβαν ότι τους πήραν την αδερφή πήραν τα όπλα και τους κυνήγησαν. Τελικά κατάφεραν να τους φτάσουν και σε μια τοποθεσία τους σκότωσαν ένα μουλάρι. Γι' αυτό η τοποθεσία αυτή ονομάστηκε Μούλες.

Παρόλα αυτά οι Γοτιστιάνοι κατάφεραν να τους ξεφύγουν. Όχι για πολύ όμως γιατί κοντά στο Τσάρτιο τους έπιασαν και τους σκότωσαν. Εκεί που τους έθαψαν έμεινε η ονομασία Μιρμιτζί, που σημαίνει στα ελληνικά μνήματα.

Οι τοποθεσίες Επάνω και Κάτω Πόλεμος ονομάστηκαν έτσι, γιατί εκεί έγιναν οι σπουδαιότερες μάχες, όταν επαναστάτησαν το 1821 το Συρράκο και οι Καλαρρύτες.

Το μέρος Νιβιάτσι βρίσκεται δυτικά του Συρράκου και σημαίνει στα ελληνικά νύφες. Σύμφωνα με την παράδοση ένα φθινόπωρο που ετοιμάζονταν οι Συρρακιώτες να φύγουν για να ξεχειμωνιάσουν όπως πάντα στους κάμπους, δύο νυφάδες πήγαν εκεί για να πάρουν τα άλογα. Όμως για κακή τους τύχη ο καιρός χάλασε και άρχισε να πέφτει πυκνό χιόνι. Αναγκάστηκαν να μείνουν εκεί τη νύχτα με αποτέλεσμα να παγωσουν. Όταν το πρωί οι χωριανοί τις αναζήτησαν, τις βρήκαν παγωμένες και πεθαμένες.

Τα παλιά τα χρόνια, το χωριό ήταν στην Μπουλιάνα. Εκεί όμως έκανε πολύ κρύο και το έπιανε ο αέρας. Μια μέρα ένας τσοπάνος είδε ένα τράγο να βγαίνει από το δάσος, όπου είναι τώρα το χωριό, με βρεγμένο σαγόνι. Πήγαν στο δάσος και βρήκαν μια πηγή, τη Γκούρα, όπου σήμερα βρίσκεται το μεσοχώρι. Έτσι σήκωσαν το χωριό από τη Μπουλιάνα και το έχτισαν στη σημερινή του θέση. Οι τσοπάνηδες που έφτιαξαν αρχικά τα καλύβια τους στη Μπουλιάνα ήταν από το Παλιοχώρι Συρράκου.

Στο ύψωμα Κρούτσε, απέναντι από το Συρράκο, σταύρωναν το χωριό με αγιασμό, για να μην περάσει η πανώλη.

Καλ. Μπούτικου

14) Σφακερά Κέρκυρας

Απέχει από το χωριό Ρόδα γύρω στα δύο χιλιόμετρα. Παλιά είχε γύρω στους 250 κατοίκους. Το όνομα «Σφακερά» το πήρε από κάτι θάμνους που φυτρώνουν εκεί σε μεγάλο αριθμό και που λέγονται από τους ντόπιους «ασφάκες» (= άγρια φασκομηλιά) ή από τους πρώτους κατοίκους που κατάγονταν από τα Σφακιά της Κρήτης.

Τοπωνύμια: Τραγάνα, Αη Γιάννης (από την εκκλησία του Αη-Γιάννη που υπήρχε εκεί κοντά), Κρεμμυδάκι (από τα άγρια κρεμμύδια που φυτρώνουν εκεί και που οι ντόπιοι τα ονομάζουν «ασκέλες»), Μπαρουνιές, Κατσουλάνοι, Κατσούλες (επειδή είναι ύψωμα), Πέργουλα, Μυρτερά (από κάτι θάμνους που υπάρχουν εκεί και λέγονται «μύρτα»), Κουτσουθάνου, Κουντούρη, Τονιά (μεγάλος κάμπος), Καρυόφυλλου, Παύλα (γιατί υπάρχουν πολλά νερά, που τα συγκεντρώνουν εκεί για πότισμα), Γιοβαρθάτικα, Λειβάδι, Μπάρδη, Δούλαρου, Γροβάλα (γιατί το έδαφος είναι σκληρό), Αη Γιώργης, Αη Γιαννόπουλος, Κουραμιά (από τα δεντρίλια που φυτρώνουν εκεί), Αη Δημήτρης, Αη Νάσσο, Βεδουρά, Λεύκες, Βλαγκά, Βρυσούλα, Γκιδούλη, Φισούκου, Φοινικιώτη, Λίβιου, Κουλουμίτσα, Δημάκος, Τζεμπίνι, Γαϊδουρίχα, Τσίγκε, Πάνου.

Παραδόσεις: α) Στην τοποθεσία Αη Γιάννης υπήρχε μία εκκλησία με το ίδιο όνομα, που βούλιαξε ύστερα από μεγάλη καταιγίδα. Σήμερα υπάρχουν τα ερείπια ενός τμήματος του ναού (2 τοίχοι). Στην ίδια περιοχή, λίγα μέτρα πιο πάνω, υπάρχει μία βρύση που τρέχει συνέχεια καθαρό, παγωμένο, πόσιμο νερό μέσα από ένα βράχο. Λέγεται βρύση του Αη Γιάννη.

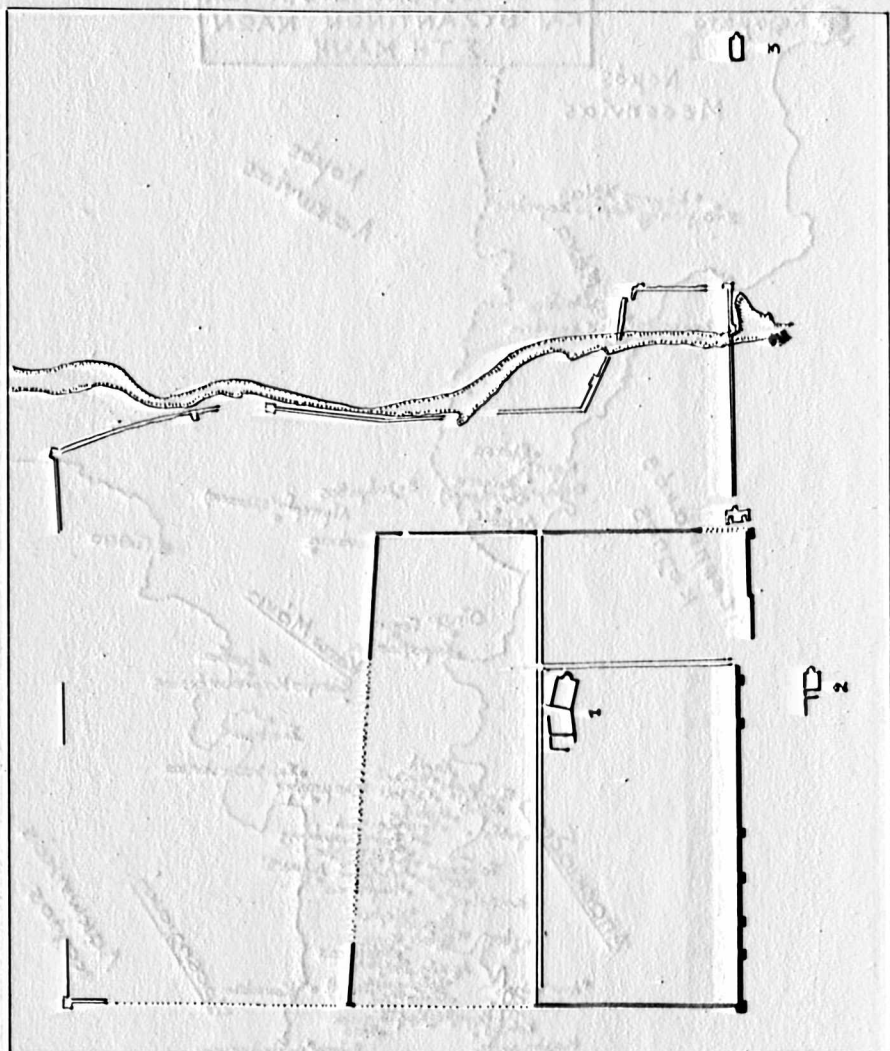
β) Στην τοποθεσία Αη Νάσσο υπήρχε η εκκλησία «Αη Νάσσο», που βυθίστηκε ύστερα από σεισμό. Σήμερα στη θέση της υπάρχει μόνο ένας λοφίσκος λίγων εκατοστών. Άτομα που επισκέφτηκαν τον τόπο αυτό αναφέρουν ότι το Μέγα Σάββατο ακούγονται κάτω από το έδαφος χτυπήματα καμπάνας.

γ) Μέσα στο χωριό, στο σπίτι του γιατρού Γιάννη Νικοκάβουρα, υπήρχε το στοιχείο «Μόρος». Δηλαδή ένας άνθρωπος ψηλός, με καπέλο, πίπα και μπαστούνι, που εμφανιζόταν σε όποιον έμπαινε μέσα το βράδυ, σύμφωνα με τα λεγόμενα ντόπιων ατόμων που είδαν το στοιχείο. Αναφέρουν επίσης ότι κατά το κτίσιμο του σπιτιού αυτού, όταν άρχισαν να ρίχνουν τα θεμέλια,

στοίχειωσαν αυτόν τον άνθρωπο, που τον ονόμασαν Μόρο. Το ίδιο στοιχείο υπάρχει σε άλλα δύο σπίτια, ενώ σε ένα άλλο είναι στοιχειωμένη μία κλώσσα με τα πουλάκια της και, σύμφωνα με μαρτυρίες των ντόπιων, τριγυρίζει συνέχεια το βράδυ μέσα στο σπίτι και την ακούν, χωρίς όμως να την βλέπουν.

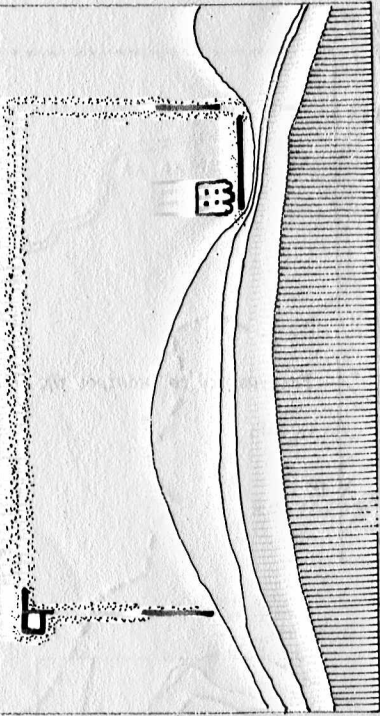
Αικατ. Σγούρου

ΠΙΝΑΚΕΣ

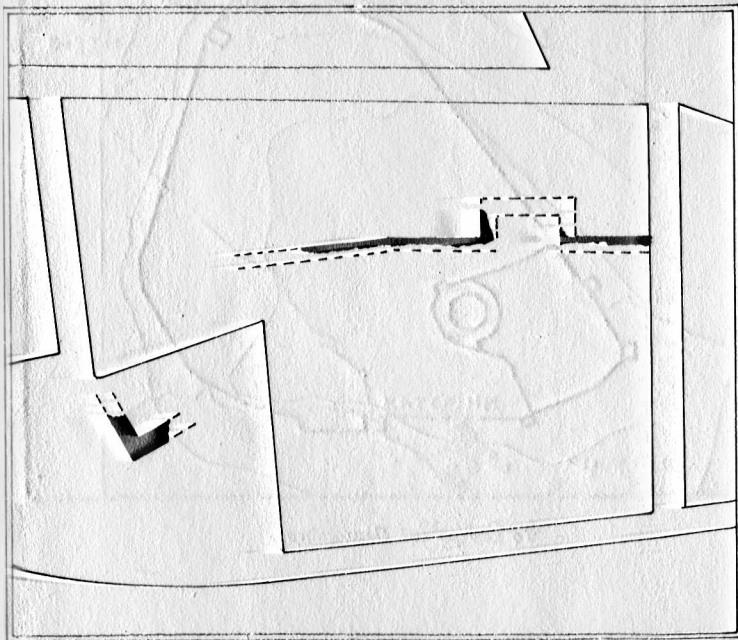

Τοπογραφικό του χριστιανικού Μον.

1. Παλαιοχριστιανική βασιλική.
2. Κοιμητηριακή παλαιοχριστιανική βασιλική.
3. Ναός του άγιου Δημητρίου Μαλαθριάς.

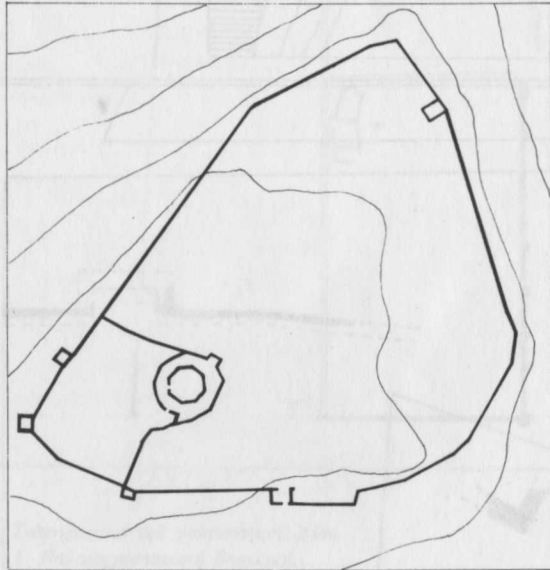
Τό χριστιανικό Κίτρος.

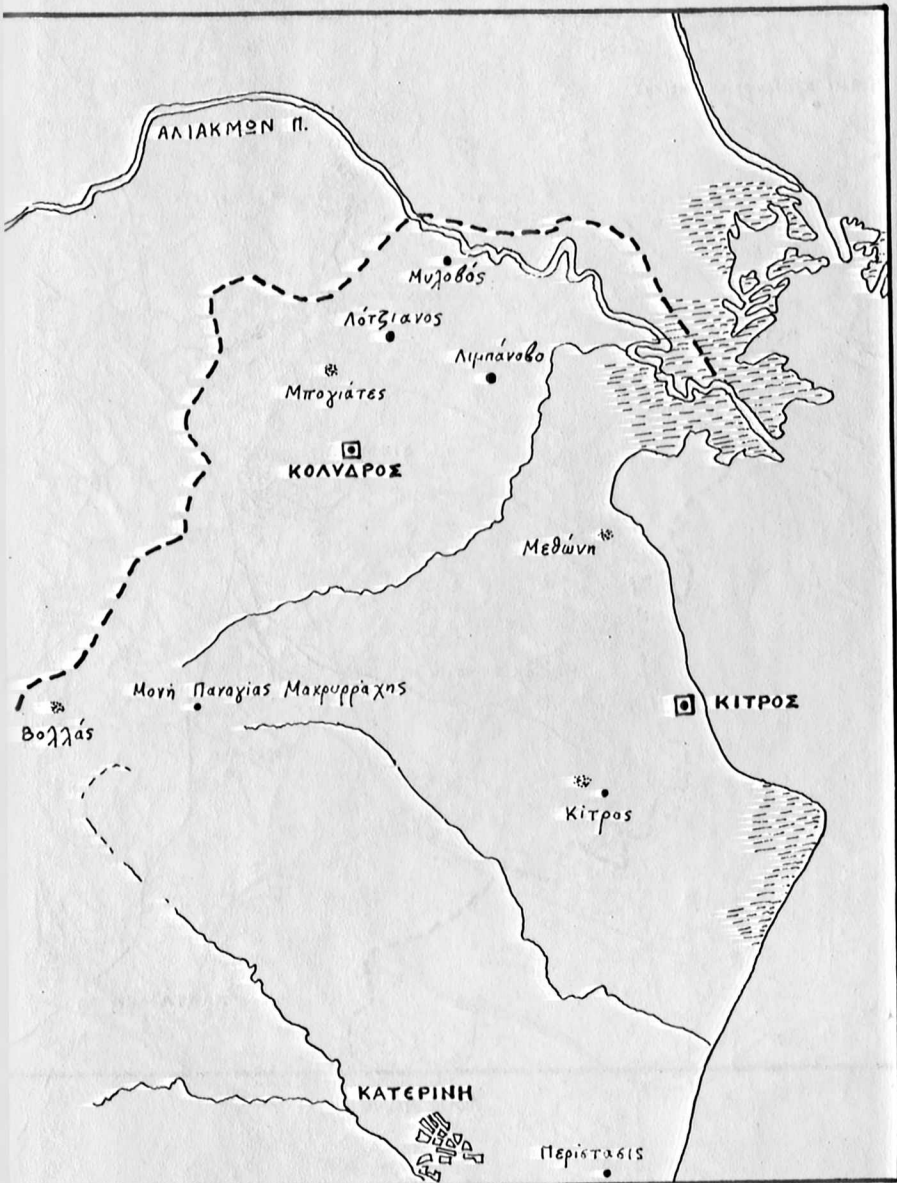
Τοπογραφικό που δείχνει τή θέση του κάστρου του Κολινδρού. Στην πάνω γωνία εγνωρίζεται τμήμα τής κεντρικής πλατείας του σημερινού οικισμού.

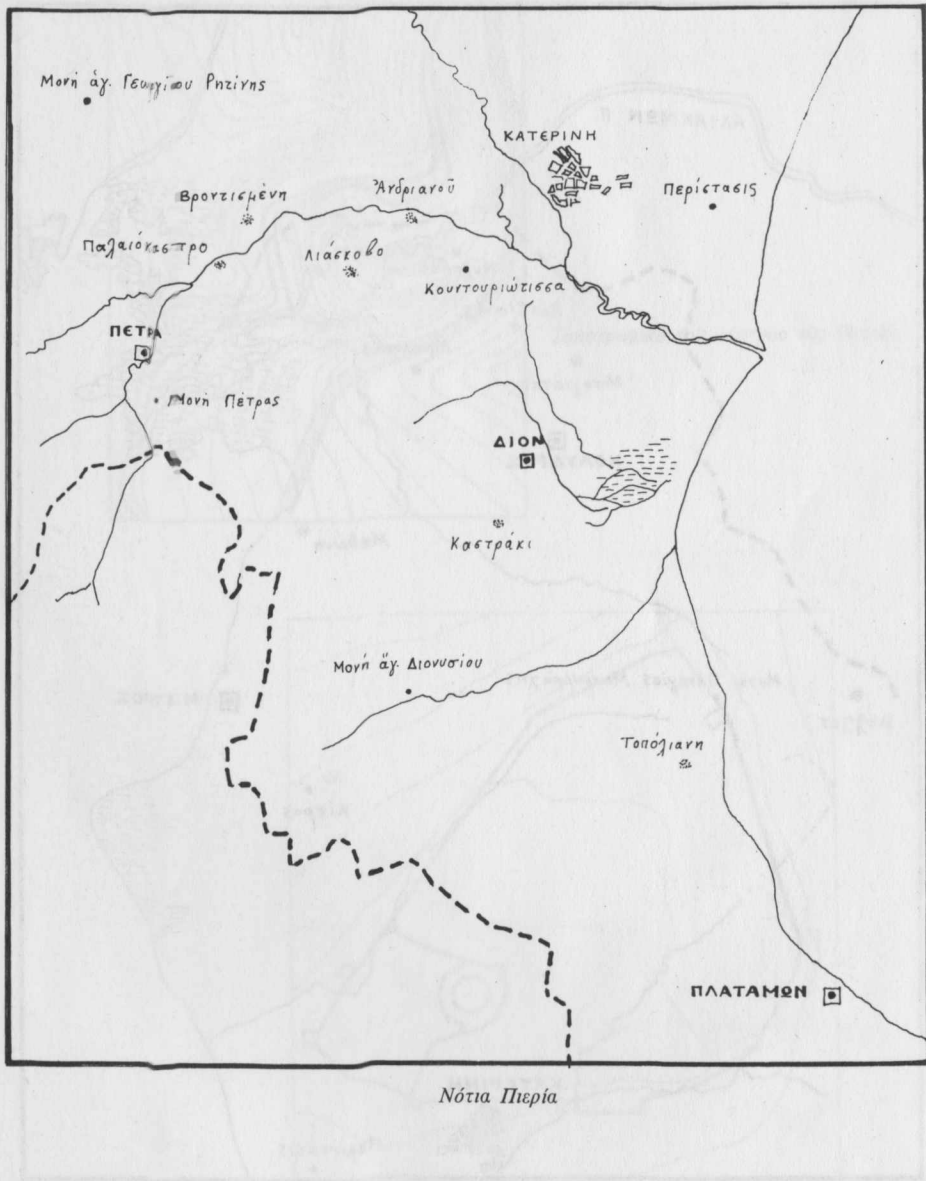
Τοπογραφικό του κάστρου της Πέτρας.

Τό κάστρο του Πλαταμώνος.

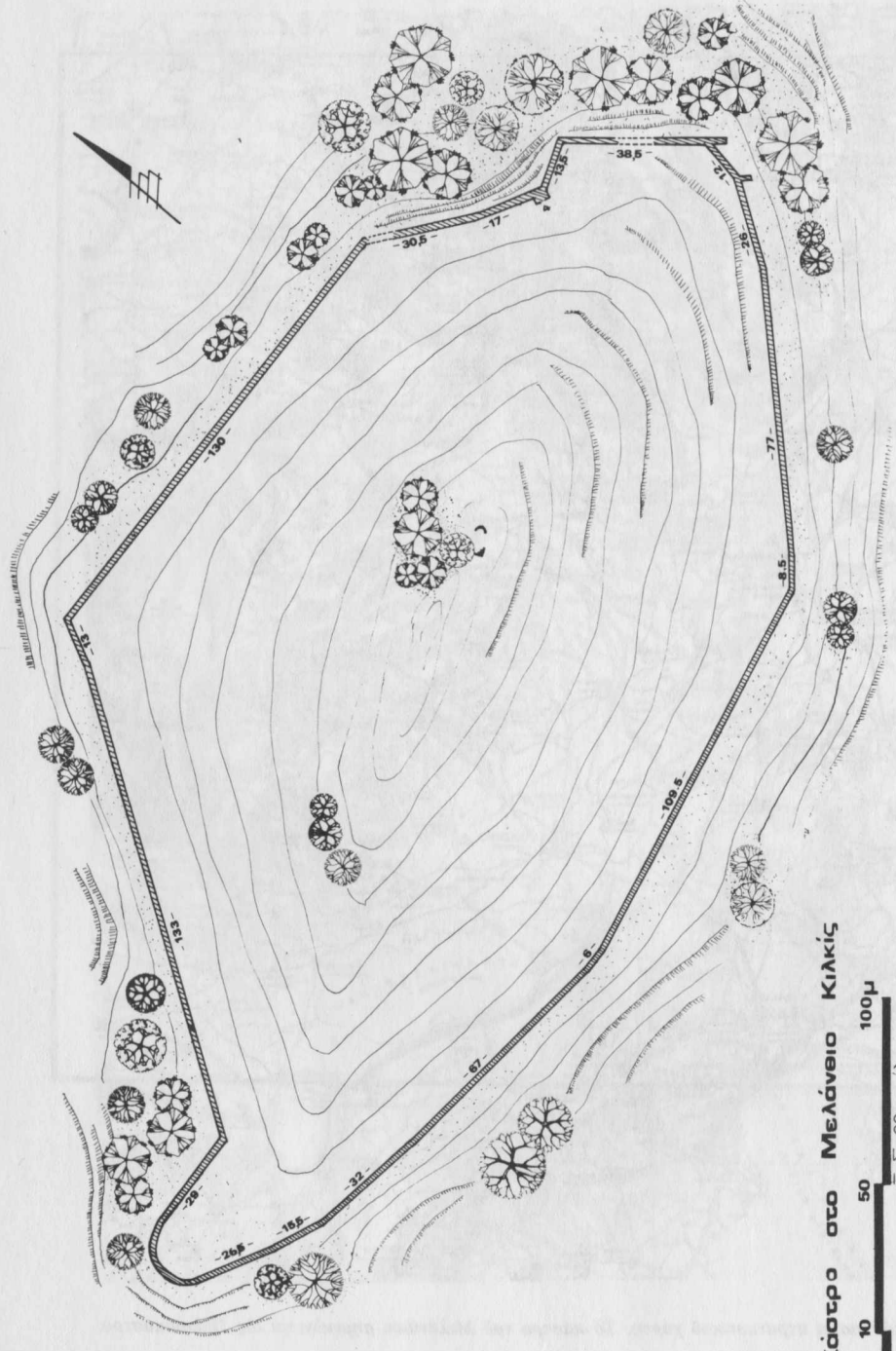

Βόρεια Πιερία

Απόσπασμα στρατιωτικού χάρτη. Τό κάστρο του Μελάνθιου σημειώνεται ως Παλαιόκαστρο.

Κάτοψη του μεσαιωνικού κάστρου του Μελάνθιου.

Τό κάστρο τοῦ Μελάνθιου. Ν. πλευρά. Δεῖγμα τοιχοποιίας.

Τό κάστρο τοῦ Μελάνθιου. Ἡ ΒΔ γωνία.

4

1204-1205

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

- πορεία Φράγκων
- πιθανή πορεία Φράγκων
- * μάχες σε ανοιχτό έδαφος
- Δ κάστρα πού πολιορκήθηκαν
- ▨ έδαφη πού κατέλαβαν οι Φράγκοι
- ▩ έδαφη πού δέν είναι βέβαιο ότι υπετάγησαν άμέσως στους Φράγκους.

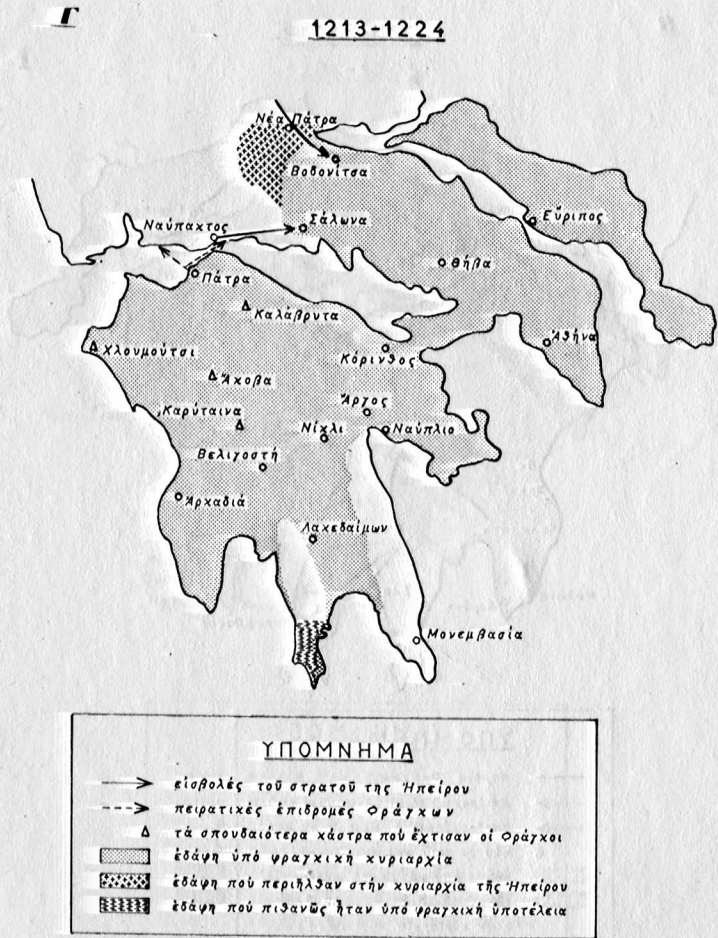
B

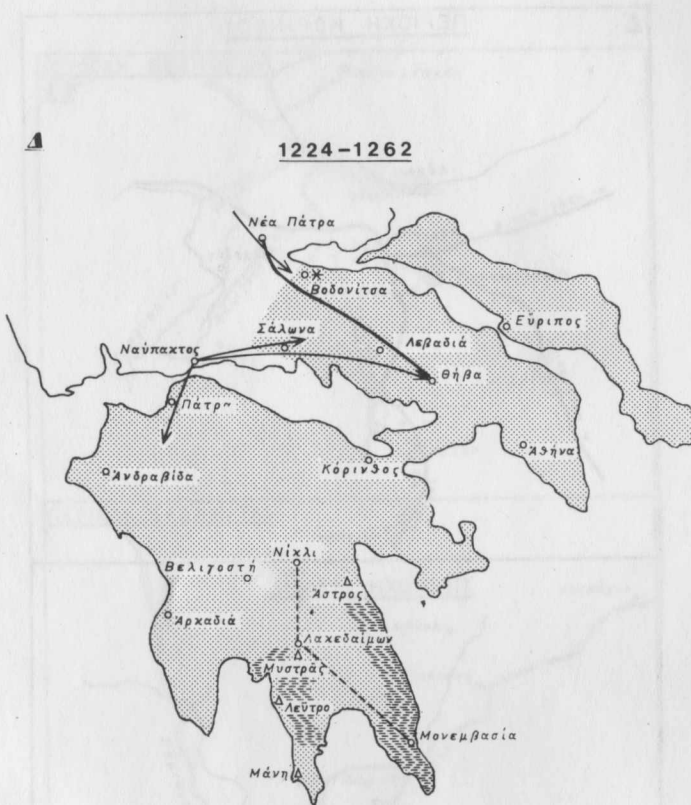
1206-1212

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

- πορεία Φράγκων
- > ἐπιδρομὲς Μιχαὴλ Δούκα
- > ἐπιδρομὲς Φράγκων
- Δ κάστρα ποὺ πολιορκήθηκαν
- ▨ ἐδάφη ὑπὸ φραγκικὴ κυριαρχία
- ▣ ἐδάφη ποὺ πιθανῶς περιῆλθαν
στὴν κυριαρχία τῆς Ἡπείρου.

Υ Π Ο Μ Ν Η Μ Α

- εισβολές Ἑλλήνων Ἠπείρου
- πορεία φραγκικοῦ στρατοῦ γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Μονεμβασίας (1246)
- πορεία στρατοῦ Νίκαιας (1259)
- * μάχη Ορέγκων καὶ Ἑλλήνων (Ἠπείρου;)
- Δ κάστρα ποὺ ἔχτισε ὁ Βιλλεαρδουίνος γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν Τοσκάνων καὶ τῶν Μηλικῶν.
- ▨ ἐδάφη ὑπὸ φράγκικη κυριαρχία
- ▩ ἐδάφη ποὺ περιῆλθαν στους Οράγκους τὸ 1240-50

